

ISSN 2310-2896

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

**ПЕРСПЕКТИВИ.
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ**

ВИПУСК № 1, 2024

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Засновник – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

ПЕРСПЕКТИВИ. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ № 1, 2024

ISSN 2310-2896

*Журнал зареєстрований
17 січня 2011 р.
Міністерством юстиції
України № КВ 17349-6119 Р.*

*Журнал виходить
4 рази на рік і включений до
Переліку наукових фахових
видань України (категорія «Б»)
зі спеціальностей
033. Філософія та
054. Соціологія відповідно
до Наказу МОН України від
02.07.2020 № 886 (додаток 4).*

*Рекомендовано
до друку вченою радою
Університету Ушинського,
протокол № 13
від 28.03.2024.*

*Друковані матеріали
виражають позицію
автора, яка не завжди
поділяється редакційною
колегією.*

*Передрук матеріалів
здійснюється за умови
обов'язкового посилання на
«Перспективи.
Соціально-політичний
журнал».*

*Статті у виданні
перевірені на наявність
плагіату за допомогою
програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від
польської компанії Plagiat.pl.*

Редакційна колегія

Борінштейн Є. Р. – головний редактор, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Атаманюк З. М. – заступник головного редактора, доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Балашенко І. В. – кандидат філософських наук, доцент, завідувачка наукового відділу (КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради», Одеса, Україна)

Бліхар В. С. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та політології (Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, Україна)

Давід Шварц – Professor of Political Science (Тель-Авівський університет, Ізраїль)

Даніель Хасідім Ор-Шалон – Doctor of Philosophy in Economics (Тель-Авівський університет, Ізраїль)

Добролюбська Ю. А. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та методології науки (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Златица Плашійенкова – PhD, доктор філософії, філософський факультет (Університет Каменського в Братиславі, Словаччина)

Лісеєнко О. В. – доктор соціологічних наук, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Огорокова В. В. – доктор філософських наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Орленко І. М. – доктор філософії, завідувач Одеського обласного ресурсного центру підтримки інклюзивної освіти (КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради», Одеса, Україна)

Петінова О. Б. – доктор філософських наук, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Романенко М. І. – доктор філософських наук, професор кафедри філософії (Дніпровська академія неперервної освіти, Дніпро, Україна)

Романенко С. С. – кандидат філософських наук, доктор економічних наук, доцент кафедри спортивних ігор і менеджменту фізичної культури (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Халапсіс О. В. – доктор філософських наук, професор кафедри філософії та політології (Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Дніпро, Україна)

Шип С. В. – доктор мистецтвознавства, професор кафедри музикознавства (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Юшкевич Ю. С. – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії, історії та політології (Одеський національний економічний університет, Одеса, Україна)

**Вимоги до статей, які подаються до наукового журналу
«ПЕРСПЕКТИВИ. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ»**

ПОРЯДОК ПОДАВАННЯ МАТЕРІАЛІВ

Для опублікування статті в науковому журналі «Перспективи. Соціально-політичний журнал» необхідно надіслати на електронну пошту editor@perspektyvy.pdpu.od.ua такі матеріали:

- 1) статтю;
- 2) заповнити на сайті довідку про автора (прізвище, ім'я, по батькові автора, місце роботи (навчання), адреса місця роботи, контактний телефон, адреса електронної пошти, поштова адреса для відправки друкованого примірника);
- 3) рецензію-відгук на статтю від доктора наук у відповідній галузі науки (за винятком кандидатів та докторів наук).

Редакція журналу здійснює внутрішнє рецензування статті – розгляд статті одним із членів редакційної колегії (single-blind review – рецензент знає автора, але автор не знає рецензента). На підставі проведеного рецензування автор може отримати одну з таких відповідей: – статтю прийнято до друку, – доопрацювати статтю, – автору відмовлено в публікації.

Оплата статті здійснюється тільки після офіційного підтвердження та надання реквізитів від редакції журналу (офіційний e-mail: editor@perspektyvy.pdpu.od.ua).

Матеріали, подані з порушенням вимог стандартів, не приймаються до редагування і публікації. Редакція зберігає право на редагування матеріалів, їх скорочення й уточнення найменування. Опубліковані матеріали виражають позицію автора, що може не збігатися з думкою редакції. За вірогідність фактів, статистичних даних та інших матеріалів відповідальність несе автор.

ТЕМАТИЧНІ РОЗДІЛИ ЖУРНАЛУ

1. Філософська онтологія	6. Філософія освіти	11. Методологія та методи соціологічних досліджень
2. Гносеологія	7. Філософія синергетики	12. Соціальна структура, соціальні інститути та процеси
3. Філософська антропологія	8. Етика та естетика	13. Спеціальні та галузеві соціології
4. Соціальна філософія	9. Філософія релігії	
5. Філософія історії	10. Теорія та історія соціології	

ТЕХНІЧНІ ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

Формат А 4; поля – 2 см (нижнє) × 2 см (верхнє), 3 см (ліве) × 1,5 см (праве); абзац – 1,25 см; міжрядковий інтервал – 1,5 см; шрифт – Times New Roman; кегль – 14.

Обсяг статті – від 10 до 20 сторінок.

У тексті слід використовувати символи за зразком: лапки «...», дефіс (-), тире (–), апостроф (').

СТРУКТУРА СТАТТІ

1. Ліворуч вказується **УДК** та **тематичний розділ журналу**.
2. Ім'я, прізвище, по батькові, інформація про автора(ів) (науковий ступінь, вчене звання, посада, назва та адреса організації, у якій працює(ють) автор(и)) **мовою статті**. Максимальна кількість авторів у статті – три особи.
3. Назва статті. Має містити не більше 10 слів, розкривати сутність проблеми та бути цікавою широкому загалу науковців.
4. Резюме (від 250 до 300 слів) та ключові слова українською мовою (5–10 слів). Резюме має містити такі **обов'язкові елементи: актуальність проблеми, мета, методи та результати дослідження**.
5. Наукова стаття обов'язково має містити такі структурні елементи:

Вступ.

Мета та завдання.

Методи дослідження.

Результати.

Висновки. Висновки не повинні містити дані, яких немає в основному тексті статті.

Література завершує статтю і публікується під заголовком «Список використаних джерел». Бібліографічний опис списку оформлюється в порядку згадування з урахуванням розробленого у 2015 році Національного стандарту України *ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання»*. У статті мають бути посилання на іншомовні джерела (не менше 25% від загальної кількості посилань).

References. Оформлюється відповідно до стандарту **APA (APA Style Reference Citations)**. Автор (трансліт), назва статті (трансліт), назва статті (у квадратних дужках переклад англійською мовою), назва джерела (трансліт), вихідні дані з позначеннями англійською мовою. Наприклад:

Bilodid, I. K. (Ed.) (1970). *Slovník ukraínskoi movy [The Ukrainian language dictionary]* (in 11 vols.). Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].

6. Ім'я, прізвище, по батькові, інформація про автора(ів) (науковий ступінь, вчене звання, посада, назва та адреса організації, у якій працює(ють) автор(и)) англійською мовою.

7. Назва статті англійською мовою.

8. Резюме (від 250 до 300 слів) та ключові слова англійською мовою (5–10 слів).

Транслітерація імен та прізвищ здійснюється відповідно до вимог Постанови Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 р. № 55. Переклад засобами онлайн-сервісів є неприпустимим.

ІСТОРИЯ ТА ТЕОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

UDC 16

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.1>

Yusifova Parvina Nadir

Doctoral Candidate at the Department of Logic
Institute of Philosophy and Sociology of the Azerbaijan National Academy of Sciences
115, H. Javid ave., Baku, Azerbaijan Republic
orcid.org/0009-0004-4203-3801

THE FORMATIVE CHARACTERISTICS OF PHILOSOPHICAL TRENDS IN AZERBAIJAN DURING THE MIDDLE AGES AND THE PHILOSOPHICAL PERSPECTIVES OF AZERBAIJANI THINKERS

The article delves into the historical nuances surrounding the formulation and evolution of philosophical currents in Azerbaijan during the Middle Ages. Specifically, it undertakes an exploration of diverse philosophical currents that originated in Azerbaijan prior to the advent of Islam and during the periods marking the inception and progression of Islam. The research systematically investigates the prevalent philosophical currents, elucidating the distinct philosophical viewpoints espoused by their proponents. Moreover, the translation of Ancient Greek philosophical works into Arabic and the consequential role played by Arab-speaking philosophers in the advancement of Logic are subjects of scrutiny. In addition, the article examines contributing factors that facilitated the emergence of novel philosophical perspectives during the medieval epoch, with a particular emphasis on Azerbaijani philosophy. Detailed insights are provided into the philosophical tenets of Azerbaijani thinkers concerning essential aspects such as existence, temporality, the interplay between living and non-living entities, anthropogenesis, human physiology, health paradigms, and perspectives on the world's fauna and flora. The philosophical doctrines and scholarly contributions of notable Azerbaijani philosophers, including Abul-Hasan Bahmanyar Marzbani's son, Eynelqozat Abdulmali Muhammad's son Miyanaji Hamadani, Afzal ad-Din Khunaji, and Siraj ad-Din Urmawi, are subject to comprehensive investigation. The study delineates their philosophical outlooks, scientific accomplishments, innovative insights, and discerns both the commonalities and distinctions within their philosophical currents and perspectives. Ultimately, the research integrates diverse scholarly perspectives, drawing from varied sources to offer a synthesized understanding of the role played by Azerbaijani intellectuals in the development of Logic rooted in Ancient Greek philosophy during the Middle Ages.

Key words: *philosophical currents, logic, philosophical perspective, theory of perception, ontology, sensory perception, intellectual perception.*

Introduction. In various epochs of history, Azerbaijani intellectuals have rendered invaluable contributions across diverse domains of scholarship. Hence, when elucidating the evolution of philosophical ruminations during the Middle Ages, it becomes imperative to underscore the pivotal role played by philosophical currents and Azerbaijani philosophers in Azerbaijan. The translation of classical philosophical treatises into Arabic prior to the advent of Islam and the subsequent augmentation of logical erudition by Arabic-speaking philosophers, inclusive of their antecedents, markedly catalyzed the emergence of nascent philosophical ideations and currents in the Islamic East, with Azerbaijan standing as a noteworthy locus.

Scrutinizing the philosophical and socio-political cogitations extant in Azerbaijan both antecedent to and consequent upon the genesis of Islam during the Middle Ages unveils innovations in existential doctrines, theories of perception, and approaches to logic and metaphysics. Conspicuously, the contributions of eminent Azerbaijani philosophers such as Abul-Hasan Bahmanyar Marzbani's

progeny, Eynelqozat Miyaneci, Afzal ad-Din Khunaji, Siraj ad-Din Urmawi, and others merit particular attention.

Degree of Problem Elaboration. Although individual scholars like Zakir Mammadov [1; 2; 3], Niyazi Mehdiyev [4], Ahmed Keradi Zakuyev [5], and others [8; 12; 13] have conducted research on the philosophical and socio-political ruminations of Azerbaijani intellectuals, the exigency for a comprehensive research endeavor ensues from the need to coalesce these findings cohesively. This necessitates a scrutiny of commonalities and divergences in the philosophical paradigms of Azerbaijani intellectuals, with the aim of discerning the distinctive features characterizing philosophical currents during this historical epoch.

Objective and Tasks. The primary objective of the research is to scrutinize the factors underpinning the inception and progression of philosophical currents in Azerbaijan during the Middle Ages. Simultaneously, the study aspires to expound upon the philosophical perspectives of Azerbaijani intellectuals who, through their scholarly undertakings, made noteworthy contributions to philosophy during this era.

Methods. The research employed historical-comparative and systematic methodologies, generalization, analysis, deduction, and other research techniques to explore source materials germane to the subject matter.

Main section.

Two Pivotal Epochs in Azerbaijani Philosophical and Socio-Political Thought during the Middle Ages

As known, medieval philosophy emerged from the synthesis of ancient and religious philosophy. In this regard, Azerbaijani philosophical and socio-political thought in the Middle Ages can be characterized by two significant periods:

1. The period before the emergence of Islam
2. The period following the emergence and development of Islam

In the first period mentioned above, various scientific, philosophical, and religious worldviews, such as Zoroastrianism, Manichaeism, Nestorianism, Jacobitism, Christianity, Zervanism, Khurramism, and Mazdakism, coexisted. In the second period marked by the development of Islam, various sects, including Sunni branches (Hanafi, Maliki, Shafi'i, Hanbali, etc.), Shiaism, Ismailism, Kharijism, Babism, Bahatism, and others, emerged despite internal struggles within post-Islamic currents. Despite the significant divergence among these post-Islamic currents, there was a fundamental agreement on canonical principles (such as fasting, prayer, pilgrimage, charity, and martyrdom).

During the era of the development of Islam, the advancement of logic was closely linked to the translation of works of Ancient Greek philosophy into Arabic. The translation of various scientific books into Arabic during the development of Islamic history resulted in the strengthening of educational practices. It is noteworthy that the translation of Aristotle's works, such as "Organon," "Poetics," "Rhetoric," into Arabic during the reign of Caliph Al-Mamun (786–833) played a pivotal role in the establishment of the House of Wisdom (Bayt al-Hikmah) in Baghdad. This institution, along with mathematics, medicine, and philosophy, also facilitated the teaching of logic.

It is important to mention that during this period, Arab philosophers enriched their scientific works by incorporating the logical knowledge acquired from their predecessors with new ideas, contributing to the development of philosophical thought. The works of Arab philosophers in the Eastern world utilized the logical knowledge of peripatetics as an analytical tool for the examination of scientific thought.

The founder of Arab logic, Al-Farabi, who lived between 870 and 950, is highlighted for his significant role in the analysis of scientific thought in logic in his work 'The Great Book' (Ovsat-i Kebir) [1]. Another influential Muslim philosopher in the development of Islamic logic was Abu Ali Ibn Sina (980–1036), who demonstrated in his works such as 'Mantiq al-Shifa,' 'Najat,' and 'Mantiq al-Isharat,' that logic serves as a means to explore the pathways from the known to the unknown within the realm of the mind [8].

The last representative of the Arab Eastern Peripatetics, Ibn Rushd, who lived and worked between 1126 and 1198, asserted that matter and form are only separated in thought, while in reality, they exist in unity.

During this period, various philosophical-religious and socio-cultural movements were present in the Islamic East, including Azerbaijan. The most famous ones include:

1. Aristotelians (or Peripatetics):

Prominent figures of this movement, such as Al-Farabi, Ibn Sina, Bahmanyar, Nasreddin Tusi, and Ibn Rushd, were known for elucidating and explaining Aristotelian ideas that oscillated between materialism and idealism [1].

2. Platonists (or Ishraqis):

Founded by Shihab al-Din Yahya Suhrawardi [9], this current aimed to bring truths to light through the power of illumination and ideas.

3. Orthodox Islamic Philosophical School:

Led by Abu Hamid Al-Ghazali [10], the followers of this school primarily aimed to examine religious ordinances, providing explanations and interpretations.

4. Sufi Schools:

Sufism comprised various schools, and there is an ongoing debate about the inclination or opposition of Sufis to Islam. Many scholars emphasize the difficulty, if not impossibility, of scrutinizing their ideas. Another form of Sufism, Hurufism, had twelve branches [16].

5. "Brothers of Purity" Movement:

Representatives of this movement sought to combine Greek philosophical ideas with Islamic ordinances. They believed that Islam should be modernized, with a focus on science and education. Azerbaijani Abu al-Hasan Ali Ibn Harun al-Zanjani was a member of this movement, and there are suggestions of certain connections between Nizami Ganjavi and this community [9].

In the medieval epoch, the formulation of novel perspectives in natural sciences, encompassing Azerbaijan philosophy, played a pivotal role in shaping innovative outlooks within the overarching philosophy of the time. Notably, the Azerbaijani philosopher Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Tarkhan ibn Uzlug ibn Tarkhan al-Farabi (Abu Nasr al-Farabi), associated with the Turki heritage, posited that both theoretical and practical sciences wielded significant influence in elucidating the universe [11]. The Peripatetics, in general, subscribed to the notion that comprehending the world entails the unity of sensations and perception.

An examination of Azerbaijani philosophy during the medieval era illuminates intriguing aspects, including the observation that not all Azerbaijani philosophers exclusively adhered to religious servitude. Among them were individuals versed in the domains of medicine, chemistry, natural sciences, and other artistic disciplines, affording them greater latitude in formulating philosophical ideas, unconstrained by any obligatory alignment with a specific religious doctrine.

Throughout the medieval era, Azerbaijani philosophers undertook comprehensive explorations of fundamental concepts encompassing existence, temporality, the nexus between living and inanimate entities, their provenance, the anatomical composition of the human body, considerations of health and medical practices, as well as profound insights into the biodiversity of the world. This era marked a pivotal transition in the philosophical trajectory, shifting from religious-mythological paradigms to scientific-theoretical frameworks.

In this epoch, certain Azerbaijani intellectuals made notable contributions to the global history of philosophy, propounding profound philosophical perspectives:

Abul Hasan Bahmanyar son of Marzban (993–1066), a distinguished representative of Eastern Peripateticism, was a disciple of Abu Ali ibn Sina [5]. While some scholars have advanced the idea that Peripateticism only flourished in the Maghreb and Spain through the efforts of Arab scholars after Ibn Sina's death, Bahmanyar's works indicate a new developmental phase for Peripateticism following his teacher's era. Among Bahmanyar's most significant philosophical works are "Understanding" ("At-tahlil"), "Delectation" ("Az-zina"), "Joy and Happiness" ("Al-baghca va saada"), "The Grades of Existence" ("Fi maratib al-mawjudat"), "On the Subject Matter of Metaphysics" ("Fi mavdu ilm mabadat tabia"), "On Music" ("Fi-musika") [5], and others. Furthermore, Western scholars such as S. Popper, De Vurr, K. Brokaskin, and others have commented on Bahmanyar's treatise "On Logic," stating, "Al-Farabi, Ibn Sina, and Bahmanyar, moving like a plumb line in logic and metaphysics, enjoyed dissecting and subdividing everything into fine structures" [4].

Other researchers have also addressed Bahmanyar's philosophical perspectives in their works, acknowledging his contributions to world philosophy. Notable examples include Ali ibn Zayd al-Bayhaqi's "Tatimat sivan al-hikma" [4], the Tatar scholar Ishabeddin al-Marjani's "Wafayat al-aslaf va taziyat al-axlaf" [4], and the French orientalist A. Corbin's "17th–18th Century Iranian Islamic Philosophy" [4]. Journalist and politician Muhammadali Tarbiyat noted, "Mawlana Bahmanyar showed great interest in discussing the intricate and complex issues of philosophy, conducting research, and expressing opinions. He dedicated a significant portion of his life to solving philosophical issues and exploring the secrets of wisdom. There have been many written debates on various philosophical questions between the two famous scholars, namely Abu Ali Ibn Sina and Bahmanyar, and Abu Ali Ibn Sina has answered these questions" [12].

When examining Bahmanyar's philosophical legacy, it is evident that he wrote his book "Explanations" ("Al-Taliqat") [4] during the period when he was educated by Ibn Sina. This fact is confirmed by the statement at the beginning of the Istanbul Sheikh Ahmad Library manuscript, which reads, "The index of the book 'Explanations' by Sheikh Philosopher Abunahr Farabi and Sheikh Leader Abu Ali Ibn Sina from Bahmanyar" [4]. In this book, various logic, metaphysics, and natural science issues are elaborated upon in separate fragments.

In general, Bahmanyar's philosophy has developed and taken shape based on the doctrine of Aristotle, his teacher Ibn Sina, and other Eastern Peripatetics. However, unlike Ibn Sina, he specifically commented on practical philosophy in terms of ethical virtues. In his book "Understanding" ("At-tahlil"), he stated, "Philosophy is the perfection of the human soul in terms of knowledge and action. He imagines, understands, makes judgments, draws conclusions, and can achieve in himself qualities called habit and virtuous disposition" [5].

When discussing the teaching of existence in Bahmanyar's philosophy, it is emphasized that it is impossible to define existence, there is no universal thing to recognize existence, and existence is divided into parts such as cause and effect, possibility and reality, necessary and contingent, etc. These ideas are also reflected in the thinker's book "Understanding" [5].

Regarding the concept of perception and the theory of perception in Bahmanyar's philosophical teachings, it should be noted that, like other Peripatetic philosophers, he demonstrated that the process of perception passes through two stages: sensory and intellectual [5].

Logic also holds an important place in Bahmanyar's philosophy, and in his book "Understanding," he extensively comments on an understanding that plays a crucial role. He noted, "When it comes to the subject of logic, it is the initial rational concepts based on primary intellectual perceptions" [5].

In Bahmanyar's philosophical teachings, metaphysics is evaluated as a science that assesses things in existence. In his treatise "On the Subject Matter of Metaphysics," he stated, "The subject of the science known as metaphysics is existence, and its objectives are things related to entities that unconditionally exist" [1].

Bahmanyar characterized metaphysics in his philosophical teachings as a science that evaluates the first principles of things. In his treatise "On the Subject Matter of Metaphysics," he mentioned, "The subject known as metaphysics is concerned with existence, and its objectives are things related to entities that unconditionally exist" [1].

Bahmanyar differentiated metaphysics from other sciences by considering it as a science that investigates the general nature of existing things, unlike other sciences that focus on specific aspects of existence. He stated, "The subject of metaphysics is the totality of everything it encompasses, while the objectives are things related to entities that unconditionally exist" [4].

The thoughts of the Azerbaijani philosopher on metaphysics are considered consistent with Aristotle's philosophical conception.

Moreover, Bahmanyar's philosophical doctrines, particularly his discussions on the categories of motion, space, and time, are elucidated in the context of their distinct interpretations, underscoring their unity and indivisibility. Bahmanyar, in his discourse on motion, transcends the confines of mere mechanical movement, extending his analysis to encompass transformations in chemistry, alterations in qualities, and even contemplating thought processes as distinctive manifestations of motion [13].

Several tenets of Bahmanyar's intellectual legacy continue to hold scholarly value in contemporary discourse. He contends that the fundamental wealth of an individual resides in the realms of knowledge and education, asserting the primacy of intellect and wisdom over material possessions. His aphorisms such as "Material wealth can be buried, but not intelligence" [1] and "Intellect is the paramount companion and safeguard of humanity in times of adversity" [1] serve to crystallize these philosophical concepts. Ongoing scholarly pursuits focused on the sciences, intellect, and creative works of Bahmanyar, alongside efforts to preserve them as exemplars of cultural heritage, underscore the enduring pertinence of his theory on genuine wealth. Bahmanyar also underscores that the chief objective in the study of science and philosophy is the ethical elevation of human character and the cultivation of virtuous qualities.

Bahmanyar posits that the divine endowment of intelligence distinguishes each individual from the animal kingdom. However, he astutely observes that human intelligence is a product of the influence exerted by other existing entities. The failure of an individual to perceive these entities does not negate their existence [5]. The genesis of human intellect occurs through sensory experiences, with subsequent stages witnessing the emergence of intellectual judgments, comprehensive understandings, and autonomous cognitive processes, revealing the profound impact of the external world.

Within the medieval discourse on logical reasoning, Bahmanyar's magnum opus, "On Logic," assumes a pivotal role as a scholarly repository for understanding its historical trajectory. Bahmanyar's profound engagement with the logical musings of his predecessors and his innovative contributions in advancing logical thought are discernible. He posits, "Regarding logic, it can be argued that it fundamentally constitutes a segment of science due to its pursuit of the unknown. Simultaneously, it can be asserted that it holds a distinct status, serving as an instrument applied in diverse scientific domains. Consequently, as logic assumes the role of an instrument, a broader conceptual framework – the notion of 'science' – emerges as its predicate. This analogy resonates with instances where a specific entity serves as a predicate to a broader concept, such as an individual being 'human,' leading to the statement: 'This person is a living being'" [1].

During the medieval period, the Azerbaijani philosopher **Eynelqizat Abu'l-Ma'ali son of Muhammad Miyaneci Hamadani** (1098–1131), extensively explored the structure, meaning, and content of logical thought forms, including comprehension, judgment, and syllogism, in his works. In his writings, he meticulously classified words based on their semantic implications. Notably, Eynelqūzāt linked understanding with language and contemplated the interplay between words and thought in his theory of perception.

His philosophical ideas found expression in works such as "The Essence of Truths," "Introductions," and "The Complaint of the Stranger" [2]. In these texts, Eynelqizat articulated his unique philosophical system, particularly delving into the philosophy of existence and the theory of perception.

Eynelqizat Miyaneci, a philosopher from medieval Azerbaijan, conducted a thorough examination of the various forms of judgments in his works, delving into the general, specific, affirmative, and negative aspects. He systematically classified these forms into distinct types, including preliminary statements and opinion-based statements, providing insightful commentary from a peripatetic perspective [2].

Notably, Eynelqizat Miyaneci integrated formal logic, particularly its methodology, into his intellectual endeavors. His creative works bear witness to his adept application of the laws of formal logic. In the realm of perception, Eynelqizat Miyaneci aligned himself with the ideas of Eastern peripatetics, offering a nuanced evaluation of the sensory and intellectual stages of perception. Despite his relatively restrained reliance on sensory perception, he acknowledged its role in reflecting objective reality. Conversely, he regarded intellectual perception as a crucial means for comprehending that reality [14].

In the medieval era, Azerbaijan was home to the distinguished logician **Efsaladdin Khunaji** (1194–1248), who continued the tradition of the Aristotelian school and Eastern peripatetics, embracing unity between sensory and intellectual perception. In his works, the philosopher explored language and thought, providing commentary on the fundamental principles of semantic expression—namely, contingency, incompleteness, and predication.

Addressing these concepts, the Azerbaijani philosopher remarked: "If a word fully expresses its meaning, it demonstrates contingency; if it expresses it partially, it shows incompleteness; if it expresses what is beyond it, it indicates predication" [15].

In his work "Revealing Secrets in the Dark Corners of Thoughts," Efsaladdin Khunaji offered a comparative commentary on the combinatory and exception-making types of syllogism. Additionally, his creative output encompassed works such as "Articles on Definitions and Descriptions," "Sentences on Logic," "Summary on Logic," and a commentary on the "Canon of Medicine," among others [16].

Ibn Khaldun (Abu Zayd Abd al-Rahman ibn Muhammad ibn al-Hadrami) acknowledged Khunaji's role in the use of language in logic, stating: "Fakhr al-Din al-Razi, by combining language and philosophy, gave a new form to logic, and his student Khunaji, as his successor in this field, transformed the science of language from being merely a tool into an independent field of study. However, later, this field of study was arguably abandoned by Muslims" [17].

Siraj al-Din al-Urmawi, a noteworthy Azerbaijani logician of the medieval era (1198–1283), engaged in a systematic exploration of the forms of thought, encompassing perception, judgment, and syllogism, within his seminal works such as "The Birth of Lights," "Subtleties of Wisdom," "Declaration of Truth," "Methods," "Treatise on Examples of Contradiction," "Treatises on Dialectics," "Refinement of Philosophical Words," "Questions," "Education," and others [3].

Urmawi departed from the tenets of Aristotle and the Eastern peripatetics, both in the realms of ontology and the theory of perception. His logical conceptualization stands as a significant intellectual achievement within the landscape of medieval Middle Eastern philosophy.

Conclusions. A nuanced examination of the philosophical currents prevalent in medieval Azerbaijan underscores the inextricable connection between their formation and the genesis of the Islamic religion. Simultaneously, a comprehensive analysis of the contributions made by Azerbaijani intellectuals—Abul Hasan Bahmanyar Marzban oglu, Eynelqozat Miyanaji, Afzaladdin Khunaji, and Siraj al-Din al-Urmawi—reveals their distinctive philosophical perspectives, valuable theoretical constructs, and unique approaches to logical processes. Despite the individuality of their views, it is imperative to underscore their collective emergence from the Aristotelian school and Eastern peripatetic traditions, thereby highlighting their indispensable roles in shaping the landscape of medieval philosophy.

BIBLIOGRAPHY

1. Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı: 1994.
2. Məmmədov Z. Eynəlqüzat Miyanəcinin panteist fəlsəfəsi. Bakı: 1982.
3. Məmmədov Z. Siracəddin Urməvinin məntiqinə dair. Bakı: 1968.
4. Mehdiyev N. Orta əsrlər Azərbaycan estetik mədəniyyəti. Bakı: 1986.
5. Zəkuyev Ə. Bəhmənyarın fəlsəfi görüşləri. Bakı: 1958.
6. Aristotle (1908–1952). The Works of Aristotle Translated into English Under the Editorship of W. D. Ross, 12 vols. Oxford: Clarendon Press.
7. Jim Al-Khalili. The House of Wisdom: How Arabic Science Saved Ancient Knowledge and Gave Us the Renaissance. Penguin Publishing Group: 2011.
8. Məmmədov E. Orta əsr İslam fikrində din və fəlsəfə. AMEA Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. Bakı: 2019.
9. Hilmi Ziya Ülken. İslam felsefesinin kaynakları ve tesirleri. Ankara: 1967.
10. Zərqanayeva İ. Qəzalinin fəlsəfi-etik görüşləri. Bakı: 2007.
11. Taylan Necip. Anahatlarıyla İslam felsefesi. İstanbul: 2000.
12. Məhəmmədəli Tərbiyat. Danışməndani Azərbaycan. Bakı: 1987.
13. Şükürov A. Şərq fəlsəfəsi və filosofları. Bakı: 2005.
14. Həmədəni Eynəlqüzat. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild. Bakı: 1987.
15. Əfzələddin Xunəci. Məntiqə dair cümlələr. Tunis.
16. Mustafa Çağrıcı. Huneci. İstanbul: 1998.
17. Koştaş, "İbn Haldun'un Mukaddimesine Dair Bazı Müşahedeler-III", Din Öğretimi, sy. 16, (Eylül 1988), s. 77, aktaran Albayrak 2000.

REFERENCES

1. Məmmədov Z. (1994). Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi [History of Azerbaijani philosophy]. Bakı [in Azerbaijani].
2. Məmmədov Z. (1982). Eynəlqüzat Miyanəcinin panteist fəlsəfəsi [Pantheistic philosophy of Eynalguzat Miyaneji]. Bakı [in Azerbaijani].
3. Məmmədov Z. (1968). Siracəddin Urməvinin məntiqinə dair [On the logic of Sirajeddin Urmavi]. Bakı [in Azerbaijani].
4. Mehdiyev N. (1986). Orta əsrlər Azərbaycan estetik mədəniyyəti [Medieval aesthetic culture of Azerbaijan]. Bakı: 1986 [in Azerbaijani].
5. Zəkuyev Ə. (1958). Bəhmənyarın fəlsəfi görüşləri [Philosophical views of Bahmanyar]. Bakı [in Azerbaijani].
6. Aristotle (1908–1952). The Works of Aristotle Translated into English. Under the Editorship of W. D. Ross, 12 vols. Oxford: Clarendon Press [in English].
7. Jim Al-Khalili (2011). The House of Wisdom: How Arabic Science Saved Ancient Knowledge and Gave Us the Renaissance. Penguin Publishing Group [in English].
8. Məmmədov E. (2019). Orta əsr İslam fikrində din və fəlsəfə [Religion and philosophy in medieval Islamic thought]. AMEA Z. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. Bakı [in Azerbaijani].
9. Hilmi Ziya Ülken (2007). İslam felsefesinin kaynakları ve tesirleri [Sources and influences of Islamic philosophy]. Ankara: 1967 [in Turkish].
10. Zərqanayeva İ. Qəzalinin fəlsəfi-etik görüşləri [Philosophical-ethical meetings of Ghazali]. Bakı [in Azerbaijani].
11. Taylan Necip (2000). Anahatlarıyla İslam felsefesi [Outlines of Islamic philosophy]. İstanbul. [in Turkish].
12. Məhəmmədəli Tərbiyat (1987). Danişməndani Azərbaycan [Danish Azerbaijan]. Bakı [in Azerbaijani].
13. Şükürov A. (2005). Şərq fəlsəfəsi və filosofları [Eastern philosophy and philosophers]. Bakı [in Azerbaijani].
14. Həmədəni Eynəlqüzat (1987). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası [Azerbaijan Soviet Encyclopedia]. X cild. Bakı [in Azerbaijani].
15. Əfzələddin Xunəci (1989). Məntiqə dair cümlələr [Sentences on logic]. Tunis [in Azerbaijani].
16. Mustafa Çağrıçı (1998). Huneci [Huneji]. İstanbul [in Turkish].
17. Koştaş (2000). "İbn Haldun'un Mukaddimesine Dair Bazı Müşahedeler-III" ["Some Observations on Ibn Khaldun's Muqaddimen-III"], Din Öğretimi, sy. 16, (Eylül 1988), s. 77, aktaran Albayrak [in Turkish].

Юсіфова Парвіна Надір

докторант кафедри логіки

Інституту філософії та соціології

Національної академії наук Азербайджану

просп. Гусейна Джавида, 115, Баку, Республіка Азербайджан

orcid.org/0009-0004-4203-3801

ХАРАКТЕРИСТИКА ФОРМУВАННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕЧІЙ В АЗЕРБАЙДЖАНІ В СЕРЕДНІ ВІКИ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ

У статті розглядаються історичні нюанси формування та еволюції філософських течій в Азербайджані в середні віки. Зокрема, він проводить дослідження різноманітних філософських течій, які виникли в Азербайджані до приходу ісламу та протягом періодів, що відзначають зародження та розвиток ісламу. Дослідження систематично досліджує поширені філософські течії, з'ясовуючи різні філософські точки зору, яких дотримуються їхні прихильники. Більше того, переклад давньогрецьких філософських праць на арабську мову та подальша роль арабомовних філософів у розвитку логіки є предметом ретельного вивчення. Крім того, у статті розглядаються фактори, що сприяли появі нових філософських поглядів

у середньовічну епоху, з особливим наголосом на азербайджанській філософії. Детально розглядаються філософські положення азербайджанських мислителів, що стосуються таких основних аспектів, як існування, тимчасовість, взаємодія між живими та неживими істотами, антропогенез, фізіологія людини, парадигми здоров'я та погляди на світову фауну та флору. Філософські доктрини та науковий внесок видатних азербайджанських філософів, у тому числі сина Абул-Хасана Бахманьяра Марзбані, сина Ейнелкозата Абдулмалі Мухаммада, Міянаджі Хамадані, Афзала ад-Діна Хунаджі та Сірадж ад-Діна Урмаві, підлягають всебічному дослідженню. Дослідження окреслює їхні філософські погляди, наукові досягнення, інноваційні ідеї та розпізнає як спільні риси, так і відмінності в їхніх філософських течіях і перспективах. Зрештою, дослідження об'єднує різноманітні наукові погляди, спираючись на різноманітні джерела, щоб запропонувати синтезоване розуміння ролі, яку відіграли азербайджанські інтелектуали у розвитку логіки, що бере свій початок у давньогрецькій філософії середньовіччя.

Ключові слова: філософські течії, логіка, філософська перспектива, теорія сприйняття, онтологія, чуттєве сприйняття, інтелектуальне сприйняття.

ГНОСЕОЛОГІЯ

УДК 303.483

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.2>**Калганов Михайло Андрійович**

аспірант кафедри теоретичної і практичної філософії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 60, Київ, Україна,
orcid.org/0000-0001-9688-8064

ВПЛИВ ЦИФРОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ НА ЛЮДИНУ ТА СУСПІЛЬСТВО: ПЕРСПЕКТИВИ ТА ВИКЛИКИ

Актуальність проблеми. Феномен цифрової реальності на сьогоднішній день є надзвичайно актуальним, оскільки технології продовжують стрімко розвиватися, а їхній вплив на наше суспільство та культуру стає все більш відчутним. Особливої уваги потребує аспект перспектив та викликів для суспільства в контексті цифрової реальності.

Мета. У зв'язку з цим, метою дослідження є ретельне вивчення впливу інформаційної сфери на формування нової реальності, розкриття змін у цінностях та пріоритетах індивідів, а також виявлення потенційних перспектив та викликів, що виникають у цьому контексті.

Методи. Для досягнення поставленої мети було використано різноманітні методи дослідження, включаючи критичний аналіз науково-дослідної літератури, проведення тематичних досліджень та застосування топологічного підходу до аналізу впливу інформаційної сфери на свідомість та цінності людини.

Результати дослідження. У статті представлені результати дослідження, присвяченого розкриттю гносеологічного аспекту цифрової реальності. Доводиться, що всі сфери людського буття занурені у цифровий світ (від науки до мистецтва). Акцентується увага на перевагах та загрозах, які пропонує нова реальність людині. Піднімаються важливі питання етичного змісту (відповідальність за створення цифрового контенту, дотримання приватності та безпеки даних особистості, рівність доступу людей до цифрової реальності тощо). Стверджується, що відповідальне використання цифрової реальності є ключем до реалізації цифрових технологій як джерела розвитку та прогресу людства.

Отримані результати свідчать про те, що інформаційна сфера має значний вплив на формування нової реальності, змінюючи ціннісні структури та впливаючи на сприйняття часу, знань та свободи самовираження. Крім того, дослідження дозволило виявити, що технології цифрової реальності стали глобальним явищем, що привертає значну увагу дослідників і практиків у всьому світі. Ці технології відкривають нові можливості для участі громадянськості, але водночас створюють виклики, пов'язані зі спотворенням реальності та ризиками для публічної та політичної сфери. Саме тому цифрова реальність потребує перманентного вивчення, моніторингу та регулювання.

Ключові слова: цифрова реальність, інформаційна сфера, вплив, цінності, технології, аналіз, результати, соціальний вплив.

Вступ. Різні галузі тлумачать поняття «інформаційна сфера» по-різному. Проте, на базовому рівні, інформаційну сферу можна визначити як весь набір процесів і процедур, пов'язаних зі збором, аналізом, зберіганням і доступом до інформації. Саме в аналізі та розумінні цих процесів дослідження може досягти успіху. Одним із найважливіших способів вивчення інформаційної сфери є аналіз розвитку та зміни процесів і систем у ній. Швидкість технологічних змін і взаємопов'язаність сучасних глобальних систем означає, що суспільні структури та особиста поведінка змінюються швидко й іноді непередбачувано. Вивчаючи інформаційну сферу, ми можемо побачити, як суспільні структури змінюються та розвиваються завдяки збільшенню

збору даних, взаємозалежності між системами та розширенню можливостей зберігання. Це дослідження не лише розглядає вплив або розвиток соціальних, культурних та технологічних особливостей незалежно одна від одної, але й відкриває шлях до справжнього міждисциплінарного аналізу людської психіки та можливостей впливу на процеси прийняття рішень та автономії у соціальному та особистому контекстах. У цьому полягає справжня важливість вивчення інформаційної сфери – саме завдяки розумінню природи та змін цифрового світу та суспільних систем ми можемо почати розуміти та змінювати наше становище та власну діяльність. Роблячи це, ми можемо більш критично аналізувати та змінювати суспільні та політичні структури, що в результаті сприятиме створенню більш інформованого та демократичного процесу особистого та глобального розвитку.

Мета та завдання. Метою даного дослідження є аналіз впливу інформаційної сфери на формування цифрової реальності, виявлення змін у цінностях та пріоритетах людини та суспільства, а також розкриття потенційних перспектив та викликів, що виникають у зв'язку з цим.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження став критичний аналіз науково-дослідної літератури, тематичні дослідження, а також топологічний підхід до аналізу впливу інформаційної сфери на свідомість та цінності сучасної людини.

Результати дослідження. Останніми роками наслідки того, що особи, які займають владні посади, маніпулюють і спотворюють інформацію, стали неймовірними. Поява технологій призвела до значних змін у суспільстві. Тепер дані впливають на численні аспекти нашого життя, включаючи переміщення з роботи та автоматизоване прийняття рішень. Щоб зрозуміти це явище, ми повинні спочатку визначити концепцію інформації, яка охоплює дані, факти, інструкції або символи зі значущим значенням у конкретній системі чи контексті. На жаль, у цифрову еру відбувається навмисне спотворення інформації, оскільки політики, особливо в авторитарних урядах, прагнуть контролювати суспільні знання заради особистої вигоди.

Одним із яскравих прикладів є використання пропагандистських машин, які націлені на широку аудиторію через платну онлайн-рекламу та легко поширюють неправдиву інформацію. Ця маніпуляція інформацією в епоху цифрових технологій поширилася навіть на політичні кампанії, підкреслюючи її вплив на суспільство. Саме звичайні громадяни страждають від наслідків цієї хвилі цифровізації, що проявляється у випадках фальсифікації голосування та політичних маніпуляцій. Постійно зростаючий ризик для наших даних, від особистих файлів до державних записів, підкреслює нагальну потребу в заходах захисту від кіберзлочинності.

Однак, демократія також стикається з великою небезпекою через маніпулювання вибором, доступного людям. Оскільки тактика боротьби з кіберзлочинністю стає все більш витонченою, для кожного вкрай важливо зробити свій внесок у боротьбу з нею. Глибокий і тривалий вплив маніпулювання інформацією в епоху цифрових технологій можна спостерігати в усьому світі. Він створює значну загрозу демократичним цінностям, якщо на нього не звернути увагу. Зростання кіберзлочинності переважно відбувається тому, що можновладці використовують знання для особистої вигоди. Тому важливо підвищувати обізнаність і виділяти достатні ресурси для покращення цифрового захисту [1].

Розвиток цифрової реальності викликає багато етичних питань, які потребують уважного вирішення. Одне з таких питань стосується приватності та захисту персональних даних. Збільшення обсягів збирання та обробки даних може призвести до порушення конфіденційності та вторгнення в особисту сферу. Крім того, цифрова реальність також ставить під питання етику використання технологій віртуальної реальності та розширеної реальності. Наприклад, використання віртуальної реальності у відеоіграх може негативно впливати на психічне здоров'я та розвиток молоді. Тому вирішення етичних питань є важливим завданням для розвитку цифрової реальності.

Однак, поряд із цими питаннями, вирішення етичних викликів пов'язаних з цифровою реальністю включає ще багато інших аспектів. Наприклад, однією з найважливіших проблем є дотримання прав людини на недоторканість своєї особистості в контексті використання цифрових технологій. Дослідження показують, що поширення відстеження та моніторингу осіб

в ситуації, пов'язаній з цифровою реальністю, можуть порушувати особисті права. Також необхідно визначити, який рівень контролю та персональної приватності повинен бути доступним користувачам цифрових технологій. Зміна реальності у цифровому вимірі може впливати на масову свідомість та спричиняти соціальні конфлікти. Наприклад, цифрові технології в сфері візуального мистецтва можуть викликати суперечки між реальним та віртуальним світом. З цим пов'язані питання етичності та відповідальності за створення взаємодії між фізичним та віртуальним простором.

Також, маючи на увазі психологічні наслідки використання цифрової реальності, доцільно проводити дослідження та обговорення, спрямовані на забезпечення психічного здоров'я користувачів цих технологій. Важливо враховувати, що віртуальна реальність може викликати стан залежності, а також призводити до розвитку психічних розладів. Тому потрібно розробляти рекомендації та проводити кампанії з освіти населення щодо безпеки та міри використання цифрових технологій. Ураховуючи всі ці аспекти, вирішення етичних питань пов'язаних з розвитком цифрової реальності є складним завданням, яке потребує злагодженої дії громадськості, вчених та правових органів. Тільки шляхом спільних зусиль можна створити етичні стандарти для використання цифрової реальності, забезпечивши комфорт та безпеку кожного користувача [2].

Одним із найважливіших питань є забезпечення абсолютної конфіденційності та приватності користувачів у світі, де інформація збирається та обробляється безперервно. Це особливо актуально в епоху, коли кожна наша дія в Інтернеті може бути відстежена, а наші особисті дані можуть бути використані без нашої згоди. Іншим етичним викликом є можлива залежність від цифрової реальності. Ця технологія настільки захоплива та захоплююча, що людина може стати залежною від неї. Тому важливо використовувати цифрову реальність відповідально, не занурюючись в неї настільки глибоко, щоб забути про реальний світ та міжособистісні взаємини.

Крім того, етичні питання постають щодо справедливого доступу до цифрової реальності. Кожна людина повинна мати можливість користуватися цією технологією без будь-яких обмежень на основі раси, статі, релігії або будь-яких інших особистих характеристик. Забезпечення рівного доступу до цифрової реальності допоможе побудувати справедливіше та рівніше суспільство для всіх. Усі ці етичні питання потребують нашої уваги та відповідального ставлення. При використанні цифрової реальності ми маємо бути особливо обережними, розуміючи її можливості та наслідки. Тільки в такий спосіб, фокусуючись на етичних аспектах цифрової реальності, ми зможемо сприяти розвитку цієї технології в суспільстві в корисному напрямку та забезпечити позитивний вплив на наше життя.

Великі обсяги інформації, яка збирається та обробляється у цифрових середовищах, можуть бути під загрозою зловживання та несанкціонованого доступу. Це ставить під загрозу конфіденційність, таємницю комунікацій та особисту безпеку користувачів. Оскільки додатки цифрової реальності збирають інформацію про поведінку для передбачення користувачів, важливо розробляти ефективні заходи безпеки для мінімізації ризиків витоку даних та зловживання. Залежно від галузі використання цифрової реальності, ризики можуть бути різними. Наприклад, у медицині цифрова реальність може збирати конфіденційні дані пацієнтів, які потребують особливого захисту від несанкціонованого доступу. Тому розробники додатків повинні приділяти особливу увагу забезпеченню безпеки даних і використанню шифрування. Додаткові проактивні заходи, такі як мультифакторна аутентифікація та моніторинг діяльності користувачів, також можуть бути використані для запобігання можливим загрозам безпеки. Забезпечення безпеки даних є завданням надзвичайно важливим для розвитку цифрової реальності та збереження довіри користувачів у цьому новому технологічному середовищі. Лише шляхом ефективного захисту даних і конфіденційності ми зможемо забезпечити успіх і витривалість цифрової реальності.

Один із способів захисту – використання розширеного шифрування даних. Воно дає змогу захистити інформацію від несанкціонованого доступу, оскільки тільки особи з належними ключами можуть її розшифрувати. Розширене шифрування, на відміну від звичайного, використовує складніші алгоритми, є більш надійним і стійким до зламу. Важливим аспектом безпеки даних

є покращений захист від вторгнень. Інтеграція різних захисних механізмів для виявлення і запобігання вторгненням сприятиме належному захисту. Ці заходи можуть передбачати використання системи виявлення вторгнень та механізмів контролю доступу. Особливий контроль над доступом до інформації є невід'ємною складовою безпеки даних. Це означає, що користувачам необхідно мати спеціальні права та обмеження, які управляють доступом до їхніх даних у цифровому середовищі. Наприклад, це може бути система авторизації, яка вимагає введення пароля або інших ідентифікаційних даних для доступу до конфіденційної інформації.

Комплексний підхід до безпеки даних дозволяє користувачам відчувати себе повністю безпечно та надійно в цифровому середовищі. Це надає їм впевненість у збереженні особистої та конфіденційної інформації, що дозволяє насолоджуватися всіма перевагами цифрової реальності без сумнівів щодо безпеки даних. Узагалі, безпека даних в добу цифрової реальності є дуже важливою і потребує особливої уваги. Забезпечення конфіденційності та надійності є ключовими факторами в цьому процесі. Створення та впровадження ефективних заходів безпеки є необхідним етапом розвитку. Комплексний підхід до безпеки даних забезпечує надійний захист користувачів та їхніх даних, що дозволяє насолоджуватися користуванням цифровою реальністю без жодних сумнівів щодо безпеки особистих інформаційних ресурсів [3].

Цифрова реальність має неймовірно великий потенціал для подальшого розвитку у різних сферах життя. Сучасні технології віртуальної реальності та розширеної реальності надзвичайно багатообіцяючі і відкривають безліч можливостей для використання в навчанні, медицині, рекламі, туризмі, культурі та багатьох інших галузях. Зокрема, віртуальна реальність, завдяки своїм чудовим можливостям, може істотно збільшити ефективність симуляційних навчальних програм та тренувань, дозволяючи зменшити можливі ризики та витрати. Вона може забезпечити прорив у навчанні, де навіть складні концепції можуть бути зрозумілі й доступні для кожної людини. Крім того, вона може знайти застосування у медицині, де вирішення проблем та виконання процедур можуть стати більш точними та безпечними завдяки реалістичним симуляціям.

Коли мова йде про рекламу, то віртуальна реальність відкриває нові шляхи для творчості та взаємодії зі споживачами, забезпечуючи їм неповторні враження та підсилюючи емоційну залученість. У туризмі, вона може забезпечити можливість віртуальних подорожей та досліджень, які раніше були неможливими у реальному світі. Культура також може знайти своє місце у цифровій реальності, де вона може бути представлена у нових, інноваційних форматах, що надають глядачам максимум вражень із мінімальними зусиллями. Великий потенціал таких технологій також може бути використаний у багатьох інших галузях, таких як архітектура, спорт, розваги, наука, ігри та інше.

Розширена реальність, зі свого боку, здатна змінити спосіб взаємодії між людьми, які знаходяться в фізично віддалених місцях, та відкрити нові ще невідомі можливості для розвитку бізнесу. Це дасть змогу перетворити комунікацію на більш інтерактивну, ефективну та захопливу для користувачів. Застосування розширеної реальності може включати віддалене спілкування, віртуальні презентації, віртуальний туризм та інше. Цифрова реальність також має потужний вплив на бізнес-середовище, де її залучення може призвести до збільшення продуктивності, оптимізації процесів та покращення споживчого досвіду.

З кожним днем наука та технології продовжують рухатися вперед, пропонуючи нам нові можливості, які раніше були недосяжними. Тому важливо слідкувати за останніми трендами у світі цифрової реальності та залучати їх у свою діяльність, щоб бути піонерами цих нових технологій і використовувати їх для досягнення нових висот в усіх аспектах нашого життя. Темпи розвитку цифрової реальності швидко зростають, і майбутнє цих технологій виглядає дуже захоплюючим. Використання віртуальної та розширеної реальності стає все більш популярним, а їх потенціал може змінити наше життя назавжди. Завдяки цим технологіям ми можемо перебувати у світі, який кожен сам створює для себе. Ми можемо перенестися до будь-якого місця, подолати будь-які відстані, спілкуватися з ким завгодно та робити неможливе.

Нові дослідження показують, що цифрова реальність може стати захопливим та непередбачуваним засобом навчання в освітніх процесах, що допомагає учням краще розуміти складні наукові поняття [4; 5]. Взаємодія та імерсивність цифрової реальності є корисними інструментами для тренування медичних працівників та поліпшення діагностики та лікування. Міць цифрової реальності відкриває безліч нових можливостей у розважальній галузі, де вона може створювати захоплюючі та дивовижні досвіди для користувачів.

Спільна праця над дослідженнями, інноваціями та постійне зростання дозволяє цифровій реальності стати ключовим фактором у покращенні якості життя та наукового прогресу. З урахуванням цих переваг, відкриваються широкі можливості розвитку цифрової реальності, що робить її важливою складовою передових наукових досліджень та стимулює постійний прогрес у різних галузях. Цей потенціал значно розширюється завдяки інтеграції цифрової реальності в побутові технології та повсякденне життя, де вона може стати невід'ємною частиною сучасного суспільства. Цифрова реальність робить всі процеси та взаємодії захоплюючими та різноманітними, надаючи нам унікальні моменти, які раніше були недосяжними. Її потенціал дозволяє по-новому виражати індивідуальність та неповторність кожного користувача, ведучи нас у майбутнє, де цифрова реальність ще більше впливатиме на наше життя. Цифрова реальність розкриває перед нами неймовірні можливості, які вимагають уваги, дослідження та постійного розвитку, якщо ми готові відкривати нові горизонти та захоплюватися її потенціалом [6].

Висновки. Цифрова реальність та інформаційна сфера мають значний вплив на формування нової реальності. Проаналізувавши вплив цифрової реальності на суспільство, можна зробити висновок, що ця технологія змінює спосіб сприйняття світу людиною. Вона впливає на міжособистісні відносини, надаючи нові можливості для взаємодії, але одночасно створюючи залежність від технологій. Формування нової реальності через цифрові технології, такі як віртуальна та розширена реальність, відбувається за рахунок інтерактивності та імерсивності цих технологій. Однак, це також формує перед нами питання етики та безпеки даних.

Попри це, феномен цифрової реальності має великий потенціал для розвитку і може знайти широке застосування у різних галузях життя. Феномен цифрової реальності, завдяки своїм неймовірним можливостям, відкриває нові горизонти для людства. Він дозволяє нам побачити світ зовсім по-іншому і зануритися в неперевершену симуляцію. Завдяки цифровій реальності ми можемо взаємодіяти зі створеними нами сценаріями і мати повний контроль над навколишнім середовищем. З'являються неймовірні можливості для ігор, навчання, медицини, архітектури і багатьох інших сфер життя. Проте, разом із усіма перевагами цифрової реальності приходять і виклики. Ми повинні бути уважні до етичних та безпекових питань, пов'язаних зі збереженням і захистом наших даних. Відповідальне використання цифрової реальності є ключем до забезпечення цих технологій як джерела розвитку та прогресу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Flyvbjerg B. Top ten behavioral biases in project management: An overview. *Project Management Journal*. 2021. Vol. 52 (6). P. 527–530.
2. Christopoulos A., Mystakidis S., Pellas N., Laakso M. ARLEAN: An augmented reality learning analytics ethical framework. URL: https://www.researchgate.net/publication/353569278_ARLEAN_An_Augmented_Reality_Learning_Analytics_Ethical_Framework
3. Ткаченко С. Перспективи розвитку цифрової економіки в глобальному просторі. URL: <http://eh.udpu.edu.ua/article/view/281234/275465>.
4. Нікітенко В. О., Олексенко Р. І., Кивлюк, О. П. Формування цінностей цифрової освіти та цифрової особистості в умовах цифрового суспільства. URL: <http://humstudies.com.ua/article/view/254703>
5. Höttecke D., Allchin, D. Reconceptualizing nature-of-science education in the age of social media. *Science Education*. https://www.researchgate.net/publication/339983035_Reconceptualizing_nature-of-science_education_in_the_age_of_social_media
6. Пастушенко Д., Вовк О. Сучасні аспекти автоматизованого створення візуальних об'єктів у задачах гейміфікації. URL: [http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/technew/2023/VKNU-TS-2023-N4\(323\).pdf](http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/technew/2023/VKNU-TS-2023-N4(323).pdf)

REFERENCES

1. Flyvbjerg, B. (2021). Top ten behavioral biases in project management: An overview. *Project Management Journal*. Vol. 52 (6). P. 527–530.
2. Christopoulos, A., Mystakidis, S., Pellas, N., Laakso, M. (2021). ARLEAN: An augmented reality learning analytics ethical framework. URL: https://www.researchgate.net/publication/353569278_ARLEAN_An_Augmented_Reality_Learning_Analytics_Ethical_Framework
3. Tkachenko, S. (2023). Perspektyvy rozvytku tsyfrovoy ekonomiky v hlobalnomu prostori. [Perspectives of digital economy development in the global space]. URL: <http://eh.udpu.edu.ua/article/view/281234/275465>. [in Ukrainian].
4. Nikitenko, V. O., Oleksenko, R. I., & Kyvliuk, O. P. (2022). Formuvannia tsinnosti tsyfrovoy osvity ta tsyfrovoy osobystosti v umovakh tsyfrovoho suspilstva. [Formation of values of digital education and digital person in a digitized society. *Humanities Studies*]. URL: <http://humstudies.com.ua/article/view/254703> [in Ukrainian].
5. Höttecke, D., & Allchin, D. (2020). Reconceptualizing nature-of-science education in the age of social media. *Science Education*. https://www.researchgate.net/publication/339983035_Reconceptualizing_nature-of-science_education_in_the_age_of_social_media
6. Pastushenko D., Vovk O. Suchasni aspekty avtomatyzovanoho stvorennia vizualnykh ob'ektiv u zadachakh heimifikatsii. [Modern aspects of automated creation of visual objects in gamification tasks]. URL: [http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/technew/2023/VKNU-TS-2023-N4\(323\).pdf](http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/technew/2023/VKNU-TS-2023-N4(323).pdf)

Kalganov Mykhailo Andriyovych

Postgraduate Student at the Department of theoretical and practical philosophy
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska str., Kyiv, Ukraine,
orcid.org/0000-0001-9688-8064

THE IMPACT OF DIGITAL REALITY ON HUMANS AND SOCIETY: PROSPECTS AND CHALLENGES

Problem actuality. *The phenomenon of digital reality is extremely relevant today, as technology continues to rapidly develop and its impact on our society and culture becomes more and more tangible. The aspect of prospects and challenges for society in the context of digital reality requires special attention.*

Purpose. *In this regard, the purpose of the research is to carefully study the influence of the information sphere on the formation of a new reality, to reveal changes in the values and priorities of individuals, as well as to identify potential prospects and challenges arising in this context.*

Methods. *To achieve the goal, a variety of research methods were used, including critical analysis of scientific research literature, case studies, and the application of a topological approach to the analysis of the influence of the information sphere on human consciousness and values.*

Research results. *The article presents the results of a study dedicated to revealing the epistemological aspect of digital reality. It is proven that all spheres of human existence are immersed in the digital world (from science to art). Attention is focused on the advantages and threats that the new reality offers to a person. Important issues of ethical content are raised (responsibility for creating digital content, compliance with privacy and security of personal data, equal access of people to digital reality, etc.). It is argued that the responsible use of digital reality is the key to realizing digital technologies as a source of human development and progress.*

The obtained results indicate that the information sphere has a significant impact on the formation of a new reality, changing value structures and influencing the perception of time, knowledge and freedom of expression. In addition, the study found that digital reality technologies have become a global phenomenon, attracting significant attention from researchers and practitioners worldwide. These technologies open up new opportunities for public participation, but at the same time create challenges related to the distortion of reality and risks to the public and political spheres. That is why digital reality needs permanent study, monitoring and regulation.

Key words: *digital reality, information sphere, impact, values, technologies, analysis, results, social impact.*

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

УДК 621.92

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.3>

Аксьонова Віра Ігорівна

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Донецького державного університету внутрішніх справ
вул. Велика Перспективна, 1, Кропивницький, Україна
orcid.org/0000-0001-9615-9339

ЛОГІЧНА КУЛЬТУРА – НЕОБХІДНА СКЛАДОВА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

У статті авторка намагається обґрунтувати важливість формування логічної культури як необхідної складової професійної діяльності працівника Національної поліції України. Мета професійної підготовки висококваліфікованих фахівців/фахівчинь у галузі права для реалізації завдань Національної поліції України, передбачає випуск з вищого навчального закладу працівників, здатних розв'язувати складні спеціалізовані завдання у сфері права, використовуючи навички абстрактного мислення та методи виконання логічних операцій. Для цього необхідно навчити курсантів та студентів володіти методами абстрактного, логічного та критичного мислення, аналізу та синтезу; сформувати навички використання принципів логічного мислення у практичних ситуаціях (аналізувати юридичну термінологію, тлумачити правові документи, знаходити протиріччя, застосовувати логічні методи у процесі правової кваліфікації злочину або правопорушення); навчити основам наукової методології (формулювання тези у доведенні, її аргументація, здатність будувати її перевіряти гіпотези та версії); сформувати навички критичного мислення при аналізі світоглядних, соціально та особистісно значущих проблем; навчити порівнювати інформацію з різних джерел; сформувати навички самостійної роботи та самодисципліни.

Мета та завдання дослідження: розкрити роль та висвітлити значення логічної культури як необхідної складової професійної діяльності працівника Національної поліції України.

Методи дослідження: системно-логічний, структурно-функціональний, синергетичний, герменевтичний методи, системно-діяльнісний підхід тощо.

Результати дослідження. Логічна культура – важлива складова частина професійної культури працівника Національної поліції України. Становлення та розвиток логічної культури має історичний характер і визначається конкретними історичними умовами, соціально-економічним та духовним життям суспільства. У всіх закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання, що здійснюють підготовку поліцейських, викладається навчальна дисципліна «Логіка» («Юридична логіка»), що вивчає закони та різновиди мислення, способи пізнання її умови істинності знань і суджень, найпростіші форми, принципи та методи правильного міркування, формує логічне, критичне мислення. Логіка є здатністю сприйняття інформації із зовнішнього світу. Зазначена дисципліна відноситься до дисциплін філософського та професійно-практичного спрямування, впливає на формування у здобувачів і здобувачок вищої освіти компетентностей, що відповідають професійно-кваліфікаційним характеристикам основних посад працівників Національної поліції та завданням, які ставляться перед поліцією на конкретному етапі розвитку українського суспільства.

Ключові слова: логічна культура, правильне, абстрактне, логічне, критичне мислення, логічні методи, логічна помилка.

Вступ. Мета професійної підготовки висококваліфікованих фахівців /фахівчинь у галузі права для реалізації завдань Національної поліції України, передбачає підготовку у вищому

навчальному закладі працівників, здатних розв'язувати складні спеціалізовані завдання у сфері права, використовуючи навички абстрактного мислення та методи виконання логічних операцій. Для цього необхідно навчити курсантів та студентів володіти методами абстрактного, логічного та критичного мислення, аналізу та синтезу; сформувати навички використання принципів логічного мислення у практичних ситуаціях (аналізувати юридичну термінологію, тлумачити правові документи, знаходити протиріччя, застосовувати логічні методи у процесі правової кваліфікації злочину чи правопорушення); навчити засадам наукової методології (формулювання тези у доведенні, її аргументація, здатність будувати й перевіряти гіпотези та версії); сформувати навички критичного мислення при аналізі світоглядних, соціально та особистісно значущих проблем; навчити аналізувати та порівнювати інформацію з різних джерел; сформувати навички самостійної роботи та самодисципліни.

Логічна культура – важлива складова частина професійної культури працівника Національної поліції України. Становлення та розвиток логічної культури має історичний характер і визначається конкретними історичними умовами, соціально-економічним та духовним життям суспільства [3]. Логічна культура не є вродженою якістю особистості; вона не може сформуватися на рівні інтуїції [9]. Процес її формування пов'язаний з пізнанням об'єктивної дійсності, практичної діяльністю, глибоким вивченням формальної логіки, здібностями до самостійного творчого мислення [8]. Проблеми формування логічної культури у представників різноманітних професій неодноразово розглядали у своїх працях сучасні науковці, такі як А. А. Єришев, В. Є. Жеребкін, К. К. Жоль, Н. В. Карамішева, А. С. Конверський, Н. П. Лукашевич, В. І., Ряшко, Є. Ф. Сластенко, І. В., Хоменко та інші.

Мета та завдання дослідження: розкрити роль та висвітлити значення логічної культури як необхідної складової професійної діяльності працівника Національної поліції України.

Методи дослідження: системно-логічний, структурно-функціональний, синергетичний, герменевтичний методи, системно-діяльнісний підхід тощо.

Результати дослідження. Термін «логіка» застосовується у трьох головних значеннях. По-перше, ним позначають будь-яку необхідну закономірність у взаємозв'язку об'єктивних явищ – «логіка фактів», «логіка історичного розвитку» тощо. По-друге, словом «логіка» позначають закономірності у зв'язках і розвитку думок – «логіка міркування», «логіка мислення». Логікою також називають окрему науку, яка розглядає мислення з позиції його формальної правильності. Логіка є здатністю сприйняття інформації із зовнішнього світу. Мислення є видом пізнання – процесу або діяльності, спрямованої на отримання, збереження і переробку інформації (знань). Пізнання світу здійснюється на двох рівнях: чуттєвому та теоретичному.

Чуттєве пізнання світу протікає за такими етапами (формами):

- відчуття – дає змогу відбити окремі властивості предметів і явищ, які оточують суб'єкта – колір, форму, запах, смак тощо;
- сприйняття – більш складне відбивання дійсності у психіці. Предмет сприймається цілісно, у комплексі його властивостей і якостей;
- уявлення – базується на пам'яті і дає змогу відтворювати чуттєвий образ предмета без розумових маніпуляцій над ним.

Цей вид пізнання домінує у більшості тварин, для дорослої ж людини він є другорядним.

Принципово іншим видом є пізнання теоретичне (власне мислення). Воно є опосередкованим – здійснюється без необхідності контакту з предметами і явищами. Спроможність до мислення дає людині безліч переваг над іншими видами тварин. Пристосованість до цього виду пізнання і налаштованість саме на нього є найдосконалішою формою адаптації, тобто людина не має надзвичайно розвиненого слуху, зору, фізичної сили, природної досконалої термоізоляції тощо, але вона має мислення, завдяки чому вид *Homo Sapiens* домінує над живою і неживою природою.

Опосередкований характер теоретичного пізнання (мислення) виявляється у тому, що доросла людина, як правило, маніпулює не самими предметами, а їх знаками-посередниками – поняттями, судженнями і подумки отримує попередній план майбутніх практичних дій.

Мислення подібно до пізнання практичного, протікає трьома етапами (має три основні форми): поняття, судження, умовивід. Саме ці основні форми мислення, а також його принципи (закони) вивчає окремий розділ логіки, який має назву «формальна» і складає змістову основу академічної дисципліни «Логіка».

Таким чином логіку можна визначити також як науку про закони і форми теоретичного пізнання на рівні абстрактного мислення. Основними особливостями абстрактного мислення є узагальнений, опосередкований і активний характер відбиття дійсності, а також його нерозривний зв'язок з мовою.

У професійній діяльності працівника Національної поліції України для того, щоб уникнути негативних наслідків, потрібно мати логічне правильне мислення, невід'ємними рисами якого є послідовність, незаперечність, доведеність. Для цього необхідно навчити курсантів та студентів володіти методами абстрактного, логічного та критичного мислення, аналізу та синтезу; сформуванати навички використання принципів логічного мислення у практичних ситуаціях (аналізувати юридичну термінологію, тлумачити правові документи, знаходити у них протиріччя, застосовувати логічні методи у процесі правової кваліфікації злочину чи правопорушення); навчити засадам наукової методології (формулювання тези у доведенні, її аргументація, здатність будувати й перевіряти гіпотези та версії); сформуванати навички критичного мислення при аналізі світоглядних, соціально та особистісно значущих проблем; навчити аналізувати та порівнювати інформацію з різних джерел; сформуванати навички самостійної роботи та самодисципліни. Логічна культура працівника правоохоронних органів, абстрактно-логічне мислення висвітлюється, з одного боку, в адекватному відображенні зовнішнього світу в його мисленні, а, з іншої – в правильній логічній структурі процесу міркування. Рівень логічної культури характеризується сукупністю логічних засобів, логічних прийомів, способів міркувань, якими володіє працівник поліції, а також умінням ефективного використання різного роду інформації [7]. Процес інтелектуальної діяльності включає три складові: знання, розуміння, вміння, що існують як автономне, так і відокремлене. Людина може знати, не розуміючи, розуміти, не вмінючи, і вміння, не знаючи і не розуміючи. Але ці процеси взаємообумовлюють один одного, тому працівник поліції має дотримуватися основних норм і принципів правильного, логічного мислення (ясність, точність, послідовність і доказовість) з тим, щоб ефективно вирішувати професійні завдання. Для досягнення цієї мети працівник поліції у своїй діяльності широко користується такими логічними категоріями, як поняття, судження, умовивід, дедукція, індукція, аналогія, версія, доказ і заперечення. Знання їх логічної структури підвищує професійний рівень [6]. Логіка Декарта (картезіанська логіка) містить чотири правила. 1. Не треба приймати за істину те, що не може бути визнаним очевидним, тобто ретельно запобігати поспішним та упередженим висновкам і включати до своїх суджень лише те, що постає в розумі так чітко, що жодним чином не може викликати сумніву. 2. Поділити кожну річ на стільки часток, скільки потрібно, щоб краще її вивчити. 3. Будувати свої думки у певному порядку, розпочинаючи з предметів найпростіших і легко пізнаваних, та підніматись поступово до пізнання найбільш складних. 4. Завжди робити повні переліки та всеохоплюючі огляди, щоб бути впевненим, що нічого не пропущено. Правила Декарта відповідають наступним логічним операціям: визначення, аналіз, синтез, енумерація (перелік). Культура логічного мислення працівника поліції визначається вмінням спілкуватися з певними групами людей в різноманітних ситуаціях [4; 5]. Логіка допомагає в складних ситуаціях мислити правильно, швидко знаходити логічні помилки в своїх міркуваннях та у міркуваннях інших людей, грамотно, якісно та своєчасно їх спростовувати [1]. Логічна культура працівника Національної поліції України означає наявність наступних професійних якостей: відчуття нового, ініціативність та реалізм в постановці професійних питань, креативне відношення до дійсності, вміння нестандартно мислити, відмовлятися від стереотипів, косності й старих звичок. Працівнику правоохоронних органів потрібна особлива точність мислення, оскільки навіть найменша логічна помилка може привести до драматичних або, навіть, трагічних наслідків [2]. Хаотичність мислення негативно позначається на аналітико-синтетичній діяльності працівника правоохоронних органів,

заважає глибоко проникати в сутність суспільних процесів, знаходити в них суперечності, а також побудові істинних суджень та обґрунтованих умовиводів.

Висновки. У всіх закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання, що здійснюють підготовку поліцейських, викладається навчальна дисципліна «Логіка» («Юридична логіка»), що вивчає закони та різновиди мислення, способи пізнання й умови істинності знань і суджень, найпростіші форми, принципи та методи правильного міркування, формує логічне правильне, критичне мислення. Логіка є здатністю сприйняття інформації із зовнішнього світу. Зазначена дисципліна відноситься до дисциплін філософського та професійно-практичного спрямування, впливає на формування у здобувачів і здобувачок вищої освіти компетентностей, що відповідають професійно-кваліфікаційним характеристикам основних посад працівників Національної поліції та завданням, які ставляться перед поліцією на конкретному етапі розвитку українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Aksonova V. Possible logical errors (preventive approach) in deductive inferences of pilot's decision. *Управління високошвидкісними рухомими об'єктами та професійна підготовка операторів складних систем: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Кропивницький, 24–25 листопада 2016 р.). Кропивницький, 2016. С. 213–214.
2. Аксьонова В.І., Бурматов І.В. Логіка в екстремальній професії – феномен соціокультурної реалізації потреб молоді. *Науковий вісник інноваційних технологій: зб. наук. праць*. Київ-Кіровоград: Вид-во «Компринт». 2017. № 1 (13). С. 63–71.
3. Аксьонова В.І., Бурматов І.В. Дух логічної культури в екстремальній професії – реалізація професійної комунікації молоді. *Науковий вісник Львівської академії Національного авіаційного університету. Серія: Педагогічні науки: зб. наук. праць*. Кропивницький: Вид-во КЛА НАУ, 2017. Вип. 1. С. 309–314.
4. Аксьонова В.І. Криза соціокультурної ідентичності особистості як наслідок соціокультурної дезінтеграції суспільства: соціально-філософський аналіз. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: зб. наук. праць*. Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2013. Вип. 55. С. 179 – 193.
5. Аксьонова В.І. Патріотизм – феномен парадигми комунікативного суспільства. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. Вип.10. С. 7-9.
6. Конверський А. С. Традиційна логіка. Підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2020. 425 с.
7. Конверський А. Критичне мислення: Підручник для студентів навчальних закладів вищої освіти усіх спеціальностей. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 340 с.
8. Ряшко В. Логіка. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 328 с.
9. Хоменко І.В. Логіка: теорія та практика. Київ: Центр навчальної літератури, 2018. 400 с.

REFERENCES

1. Aksonova V. Possible logical errors (preventive approach) in deductive inferences of pilot's decision. *Management of high-speed moving objects and professional training of operators of complex systems: materials V international science and practice conf.* (Kropivnytskyi, November 24–25, 2016). Kropyvnytskyi, 2016. P. 213–214.
2. Aksonova V.I., Burmatov I.V. Lohika v ekstremalnyi profesiyi – fenomen sotsiokulturnoyi realizatsiyi potreb molodi [Logic in an extreme profession – a phenomenon of socio-cultural realization of the needs of young people] *Naukovyy visnyk innovatsiynykh tekhnolohiy: zb. nauk. prats*. Kyiv-Kirovohrad: Vyd-vo «Komprynt». 2017. № 1 (13). S.63–71.
3. Aksonova V.I., Burmatov I.V. Dukh lohichnoyi kultury v ekstremalnyi profesiyi – realizatsiya profesiyanoi komunikatsiyi molodi [The spirit of logical culture in an extreme profession – the implementation of professional communication among young people]. *Naukovyy visnyk Lotnoyi akademiyi Natsionalnoho aviatsiynoho universytetu*. Seriya: Pedagogichni nauky: zb. nauk. prats. Kropyvnytskyu: Vyd-vo KLA NAU, 2017. Vyp. 1. S. 309–314.
4. Aksonova V.I. Kryza sotsiokulturnoyi identychnosti osobystosti yak naslidok sotsiokulturnoyi dezintehratsiyi suspilstva: sotsialno-filosofskyy analiz. [The crisis of the sociocultural identity of the individual as a consequence of the sociocultural disintegration of society: socio-philosophical

analysis]. *Humanitarnyy visnyk Zaporizkoyi derzhavnoyi inzhenernoyi akademiyi: zb. nauk. prats. Zaporizhzhya: Vyd-vo ZDIA, 2013. Vyp. 55. S. 179–193.*

5. Aks'onova V.I. Patriotyzm – fenomen paradyhmy komunikatyvnoho suspilstva [Patriotism is a paradigm phenomenon of communicative society]. *Aktualni problemy filosofiyi ta sotsiologiyi. 2016. Vyp.10. S. 7–9.*

6. Konverskyy A. S. Tradytsiyna lohika [Traditional logic]. Pidruchnyk. Kyiv: Tsentr navchalnoyi literatury, 2020. 425 s.

7. Konverskyy A. Krytychne myslennya: Pidruchnyk dlya studentiv navchalnykh zakladiv vyshchoyi osvity ycix spetsialnostey [Critical thinking: Textbook for students of higher education institutions of all specialties]. Kyiv: Tsentr navchalnoyi literatury, 2019. 340 s.

8. Ryashko V. Lohika [Logic]. Kyiv: Tsentr navchalnoyi literatury, 2019. 328 s.

9. Khomenko I.V. Lohika: teoriya ta praktyka [Logic: theory and practice]. Kyiv: Tsentr navchalnoyi literatury, 2018. 400 s.

Aksonova Vira Ihorivna

Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of social and humanitarian disciplines
Donetsk State University of Internal Affairs
1, Velyka Perspektyvna str., Kropyvnytskyi, Ukraine
orcid.org/0000-0001-9615-9339

LOGICAL CULTURE IS A NECESSARY COMPONENT OF THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF AN EMPLOYEE OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

In the article, the author tries to substantiate the importance of the formation of a logical culture as a necessary component of the professional activity of an employee of the National Police of Ukraine. The purpose of professional training of highly qualified specialists in the field of law for the implementation of the tasks of the National Police of Ukraine involves the graduation from a higher educational institution of employees capable of solving complex specialized tasks in the field of law, using abstract thinking skills and methods of performing logical operations. For this, it is necessary to teach cadets and students to master the methods of abstract, logical and critical thinking, analysis and synthesis; to develop skills in using the principles of logical thinking in practical situations (analyze legal terminology, interpret legal documents, find contradictions in them, apply logical methods in the process of legal qualification of a crime or offense); teach the basics of scientific methodology (formulation of a thesis in proof, its argumentation, the ability to build and test hypotheses and versions); to form critical thinking skills when analyzing worldview, socially and personally significant problems; to learn to analyze and compare information from different sources; to form skills of independent work and self-discipline.

Purpose and objectives of the study: to reveal the role and cover the importance of logical culture as a necessary component of the professional activity of the employee of the National Police of Ukraine.

Research methods: systematic-logical, structural-functional, synergistic, hermeneutic methods, system -activity approach, etc.

Research results. Logical culture is an important component of the professional culture of an employee of the National Police of Ukraine. Formation and development of logical culture has a historical character and is determined by specific historical conditions, socio-economic and spiritual life of society. In all institutions of higher education with specific conditions of study that train police officers, the academic discipline "Logic" ("Legal Logic") is taught, which studies laws and types of thinking, ways of knowing and the conditions for the truth of knowledge and judgments, the simplest forms, principles and methods correct reasoning, forms logical correct, critical thinking. Logic is the ability to perceive information from the outside world. The specified discipline refers to disciplines of a philosophical and professional-practical direction; it influences the formation of higher education graduates of competencies that correspond to the professional and qualification characteristics of the main positions of National Police employees and the tasks that are set before the police at a specific stage of the development of Ukrainian society.

Key words: logical culture, correct, abstract, logical, critical thinking, logical methods, logical error.

UDC 159.9.

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.4>**Baghirov Ibrahim**

Doctoral student

Institute of Oriental Studies named after Academician Ziya Bunyadov
of the Azerbaijan National Academy of Sciences
115, H. Javid ave., Baku, Azerbaijan Republic
orcid.org/0000-0002-2976-2119

SADRADDIN SHIRAZI'S CORPOREAL ORIGINATED AND SPIRITUAL SUBSISTED SOUL CONCEPT AS AN ANSWER TO THE MIND-BODY PROBLEM

The nature of the soul and its relationship with the body have always been a matter of concern for philosophers throughout the history of philosophy. Today, this and other related issues are discussed within the philosophy of mind under the name of mind-body problem. The issue of the mind-body problem, or the soul and its relation to the body, has received special attention in Islamic philosophy. One of the Muslim philosophers who extensively wrote on this issue was Sadraddin Shirazi, widely known as Mulla Sadra. This paper examines Sadraddin Shirazi's approach to the mind-body problem. It is known that historically, most philosophers regarded human beings as a composition of a material body and an immaterial soul. Although this dualistic approach to human beings has a long history, it became more popular due to French philosopher René Descartes' endeavors. Generally, Muslim philosophers were also dualists, like Descartes. However, Sadraddin Shirazi, who was Descartes' contemporary, rejects earlier philosophers' theories on human nature. He claims that a human being, when it comes into existence, is material, while this material being gradually evolves into an immaterial being. The soul's journey from material being to immaterial one becomes possible thanks to substantial motion. Shirazi's famous theory on this issue is known as the soul's corporeal origination and spiritual subsistence. Though this paper acknowledges Shirazi's theory's originality and coherence, it remains skeptical about the issue that whether his theory corresponds to dualism or monism. Now, after discussing Sadraddin Shirazi's view on the issue, I can make the case that his corporeal origin soul theory is quite a revolutionary idea. In terms of the mind-body problem, even at the beginning, it solves the issue. Shirazi considers the soul bodily at its early stage. If the soul is not spiritual, then there is a material body and a material soul, and they can interact and unify. Therefore, there is no mind-body problem. However, then spirituality emerges, as do the mind-body problem.

Key words: Mulla Sadra, soul-body problem, corporeal origination spiritual subsistence, Dualism, Monism.

Introduction. Being one of the most significant topics in the history of philosophy, mind-body or soul-body problem is currently discussed in the philosophy of mind [32, p. 36]. The first philosopher who comes to mind in the discussions on the mind-body problem is French philosopher René Descartes. For he is widely considered the thinker who initially formulated the mind-body problem. Nevertheless, there are some who believe that the systematic discussions of the mind-body problem go further back than Descartes. Henri Lagerlund argues that it is possible to pursue the traces of the mind-body problem back to the transmission of Islamic and Aristotelian philosophy to the Latin world through the translation movement in the 12th century. According to him, more specifically, ongoing contemporary discourses on the mind-body problem first occurred after the translation of Avicenna's *De Anima* and subsequent translations of Aristotle's *De Anima* and Averroes' commentaries on the latter [20].

There are two main questions, in the most general sense, that constitute the core of the mind-body problem: What is the nature of the soul? And how is it related to the body? Likewise, there are two main answers to these questions in general. The first and most famous one is known as dualism, and the second is monism. Dualism asserts that the soul is a spatially unextended, immaterial thing. Moreover, according to dualists, there are two kinds of substances in the universe fundamentally different from each other: material substances like stone, iron, and trees, and immaterial substances like human souls or minds.

So, they believe that human souls are of a completely different nature than the material things to which human bodies belong. On the other hand, monists believe that there is only one kind of substance or being in the universe. However, they differ in terms of the nature of this substance. According to the most prevalent version of monism, materialism, or, with its currently more popular name, physicalism, this single substance is material or physical in nature [17, p. 52]. In contrast, another version of monism, namely, neutral monism, maintains that both the body and the soul are made up of a neutral substance that is neither material nor spiritual [32, p. 36].

Although it has currently lost its popularity, dualism was the most widely recognized position among philosophers until the near past. In spite of its long historical background, dualism's broad recognition in the field of philosophy and debates on it began with Descartes. Descartes claimed that human being is a composition of material and immaterial opposite substances [23, p. 4]. However, the idea that the human being consists of a material body and an immaterial soul was not Descartes' invention. It is an idea that one can find in the writings of the ancient Greek philosopher Plato.

Similarly, in Islamic philosophy, which emerged after the transfer of the ancient Greek's philosophical heritage to the Islamic domain through translations, the main philosophical theory on human nature was dualism. The main issue with dualism is the interaction and/or the unification of these opposite things. If, indeed, the soul is a non-spatial, unextended thing, as dualists claim, then how does it interact with the body, which is a spatially extended thing? Apart from the fact that there has not been a satisfying answer to this question, it seems that dualist philosophers of the classical period and, to some extent, those of the medieval period did not pay quite as much attention to this issue as it deserves, taking it for granted, or some were even not aware of it. However, Descartes' contemporary Muslim philosopher, Sadraddin Shirazi may have been aware of the problem.

At least, some research claims that Shirazi tried to solve this problem with his "corporeal origin, spiritual subsistence" soul theory. According to them, in Shirazi's concept of the human, soul and body are not separate beings but are different grades of a human being that exist with a single existence and are therefore capable of interacting with each other [31]. The soul's being corporeal in its origination and spiritual in its subsistence means that, as opposed to being a composition of two opposite substances, the human being is an evolutionary existence that emerges as a material thing or in a material thing, and then this material thing gradually evolves into a spiritual entity. The main factor behind this evolutionary spiritualization process, that is, the principle by which corporeal being gradually becomes spiritual, is substantial motion (*al-harakat al-javhariyya*), which is another philosophical theory put forward by Sadraddin Shirazi [9].

Although the research on the philosophical psychology of Shirazi has illuminated his understanding of the human soul and body to a certain extent, it has not been made clear how his theory could be considered a solution to the mind-body problem, which is the mind-body problem of the dualist philosophers. Did Shirazi solve the mind-body problem that is found in the dualistic views of philosophers such as Avicenna and Descartes, or did he introduce a completely different human concept to avoid encountering this problem? Therefore, this paper tackles Sadraddin Shirazi's evolutionary human concept to figure out what kind of answer it offers to the mind-body problem: dualistic or monistic. To do this the paper adopts descriptive, analytical methodology. First, it describes the mind-body problem as it understood in the contemporary related literature. Second, it analyses Shirazi's view on the issue through his main philosophical works trying to determine its peculiarities comparing it with other earlier philosophers' accounts.

For these purposes, the paper first deals with the mind-body problem, then in the next heading it touches upon pre-Sadradian philosophers' views on the issue, and in the last section before the conclusion it elaborates on Shirazi's views on the in-question problem and tries to find out the nature of his answer to it.

The Mind-Body Problem. Mind-body problem is actually not a single problem but a cluster of different problems. The mind-body problem currently discussed in the philosophy of mind is not exactly the same problem discussed by medieval philosophers. For medieval philosophers, the mind-body problem was more of a metaphysical problem rather than being an epistemological and semantic one [20, p. 2]. Although the difference is detectable, even today, it is not so obvious where the problem exactly is when running through the literature related to this matter. According to Lagerlund, the reason

for this situation is the flexibility of the problem – that is, it could be put in various ways – and the fact that indeed there are mind-body problems rather than a problem to be dealt with. Another writer who believes it is more than a single problem is Kim Jaegwon, who, similarly, states that a mind-body problem is not a sole problem but rather a bunch of related problems concerning mind-body relations [Kim, 2005, p. 7]. One of these problems is what is referred to as an interaction problem. The problem with the interaction of mind and body or soul and body is how these substantially different natures interact with each other or how they are capable of having an impact on one another, that is, how the material mind or soul causes things in the body or vice versa? The second problem is known as the unification problem. Here the problematic issue is the unification of the soul or mind-body; how do the soul and body, two opposite substances, capable of independent living, unify to form a human being? What makes this unification possible? Another problem is the emergence of sensual perception and generally thinking things in the mind or soul. In other words, how do sensual perceptions appear in the soul without a body? [20, p. 2].

When presenting the mind-body problem with logical propositions, it becomes quite easy to understand. In this regard, we can consider Keith Campbell's description of the problem in his book *Body and Mind*. In his book, he introduces the mind-body problem in the following propositions:

- 1) The human body is a material thing.
- 2) The human mind is a spiritual thing.
- 3) Mind and body interact.
- 4) Spirit and matter do not interact [6].

These four propositions that summarize the mind-body problem are known as “inconsistent tetrad” amongst philosophers and logicians. The inconsistent tetrad means that only three of these premises could be true at the same time; that is, the fourth one is always faulty. If, in spite of being physical and non-physical substances, body and mind interact or are capable of unification, then the fourth premise, which says material and immaterial things cannot interact, is wrong. Or, we can assume that all four premises are true, but the first one. If the body is physical and it interacts with the soul, or they have an impact on each other regardless of our assumption that material and immaterial things cannot interact, then the soul that interacts with the body is a physical substance.

If that were not the case, it could neither affect the body nor be affected by it; therefore, the idea that the soul is immaterial is wrong [35, p. 3]. Another option is to reject the second proposition. If the soul is an immaterial thing and the third and fourth premises are true, then the second premise is inevitably wrong. In a nutshell, just as we mentioned earlier, there is no way to accept all four premises. So this is an insolvable problem from a logical point of view. But what we find impossible to solve is accepting all four premises at the same time. So, inevitably, one of them must be denied. But which one? Which proposition is false?

The majority of philosophers since Greek thinkers have accepted the first two premises to be true. Those who were accepting the first two premises true this time were in need of suggesting a mechanism to explain their relationship. And this was the main source of disagreement. However, today, approaches to this issue are totally different. For example, in Islamic philosophy, as well as in medieval western philosophy, the soul was considered an independent entity or substance, whereas in contemporary philosophy of mind, as in behaviorism, the soul, or more precisely, the mind or mental states, is not an independent, separate substance but rather an aspect of human existence or a state that emerges in it. Hence, according to Campbell, within this particular philosophical framework, it is more appropriate to refer to this issue as mental-physical rather than mind-body problem [6, p. 5].

The above-mentioned propositions more express the interaction problem, which is substance dualists' mind-body problem. For the first and second premises, regard the soul and body as different substances, and only in this case can one speak of interaction between two opposite things. Therefore, the interaction problem is substance dualists' mind-body problem. However, there is no interaction problem for physicalists. Because physicalists are monists, physicalism believes that human beings consist of a single substance. But it does not mean that they have no problem to deal with. Regardless of its name, mind-body, or mental-physical, as Campbell said, physicalists too encounter a different form of the mind-body problem, whereas the essence of the problem emerged in physicalist concepts is relatively different from that of the problem that concerns dualists.

For physicalists, this issue involves two varied but related matters: mental causation and consciousness. They are interested in a mental causation that is not between two different things but in a one and single substance; how mental states or events appear in a physical substance; how the body being material causes immaterial events; and what is the nature of their causal relation. In general, how is it possible that mental events have causal effects in the physical world? The second part of the problem is the consciousness phenomenon. Here the main question is the existence of mental or nonphysical beings in a physical world. Why there is a thing called mind or consciousness in a physical world and how it exists. This is the very problem referred to as “the hard problem of consciousness” by Chalmers [24, p. 3–4].

No matter what approach we adopt, dualism or physicalism, the problem we have involves the relationships of two distinct phenomena. Whether you are a substance dualist or a physicalist, you have a kind of mind-body problem to solve. However, the problems are not hard in the same way; in most cases, the provided solutions have brought about more problems than solved the issue. Once considered the most profound and therefore the most substantial solution, Descartes’ theory became subject to severe criticism [26, p. 81]. Despite the positive sciences’ rush to help and the adoption of different paradigms, this issue still continues to be an aporia for humanity.

A brief survey into the history of Islamic philosophy shows that Muslim philosophers were also of the Cartesian view in general. Therefore, as a matter of fact, their problem concerning this issue was the interaction or unification problem. However, the philosopher that is the matter of concern for us in this research, Sadraddin Shirazi, is not a thinker that one easily can call a hard-core dualist or monist indeed. Therefore, before assigning any of the foregoing mind-body problems to him, it is necessary to analyze his thoughts on the soul, body, and their relationship. But before engaging in Shirazi’s thoughts on the issue, the paper briefly considers pre-Sadrian approaches to it.

Pre-Sadrian Muslim Philosophers’ View. In this section, we will provide three Muslim philosophers’ opinions on the topic: Al-Kindi, Al-Farabi, and Avicenna. Al-Kindi is known as the first Islamic philosopher. He has written many treatises on various themes as well as the soul.

In his treatise *On Definitions* (*fi al-hudud wa al-rusum*), he defines the soul in the following way: “Soul (*nafs*) is the perfection of a natural body that has organs and life potential. It has been said that the soul is the first perfection of a natural body that has potential life. Again, it has been said that the soul is a self-moved intellectual substance that has various faculties.” [19, p. 179] Apparently, in this treatise Al-Kindi presents three different definitions for the soul: 1) soul is the perfection of a natural body that has organs and life potential, 2) soul is the first perfection of a natural body that has potential life, 3) soul is a self-moved intellectual substance that has various faculties. The first and second definitions are very similar to Aristotle’s soul definition in the *De Anima*.

The third definition, however, is different. If the former definitions are Aristotelian, the latter is more of a Pythagorean or platonic character, which regards the soul as a self-moving, independent spiritual substance [15, p. 49]. Based on the third definition, it is possible to assume that he may have understood the first and second definitions differently from Aristotle. It is not a coincidence that some have already claimed this. Even some scholars believe that al-Kindi never saw Aristotle’s *De anima* or did but an incomplete copy [21, p. 211]. If this claim is true, then it means that al-Kindi knew about *De Anima* through its platonic commentaries.

In *On the Soul*, al-Kindi writes that the soul is simple. Being an honorable and perfect divine entity, its essence comes from the holy, unbeginning Creator, as the sun-light emerges from the sun. Its lofty nature and resistance against bodily carnal desires demonstrate that the soul is the opposite of the body and independent from it. Its essence is spiritual and divine [18, p. 244]. Considering the foregoing account in the treatise, one can easily assert that he has been a substance dualist.

As Adamson asserts, it is not easy to deduce a complete soul theory from al-Kindi’s account of the soul; however, his writings on the issue in question clearly convey Neo-Platonic traces [1]. Subsequent philosophers, namely al-Farabi and Avicenna, although they similarly possess Neo-Platonist features, are more faithful to Aristotle’s *De Anima* and have more sophisticated soul theories. Although it is not obvious whether al-Farabi had access to *De Anima*’s complete version or not, it is believed that he has a relatively precise description of the Aristotelian soul concept [21, p. 211]. Following Aristotle, al-Farabi defines the soul as “the first entelechy of an organic body that has life potentially” [4, p. 94]. Nevertheless, it may not be true to regard his view as hylomorphism, as we do

that of Aristotle. According to al-Farabi, the human being consists of two different substances. One of them, the body, is a temporospatial, dividable thing that has a particular shape and is sometimes in motion but sometimes static. The soul, however, has the opposite characteristics because it is of the affair of the Lord [5, p. 2858].

Al-Farabi distinguishes the spiritual, abstract beings that mankind has into three: intellect, spirit, and soul. They differ in terms of the degree of abstraction. The intellect is the most abstract and graceful whose locus is the heart. The spirit is the second stage in the downward order and is more graceful than the soul. The soul, being less abstract than the spirit, ensures its relationship with the body and resides in the brain. The body is connected to the soul, the soul to the spirit, the spirit to the intellect, and the intellect to the "ruhul-amr," which is from God's spirit [5, p. 2859]. Their difference is related to their degree of spirituality. With regard to the aforementioned account, it is possible to conclude that, like al-Kindi, it seems al-Farabi is also dualist.

When looking at Avicenna's psychological writings, it initially appears to be increasingly Aristotelian. His definition of the soul is a good example to consider in this respect. In the *Compendium on the Soul*, summarizing the definition of the soul, it says that "it is a prime perfection (consummation, realization) attaching to an organic natural body; and, if we wish, to say further, a prime perfection attaching to a natural body having a life potentially" [11, s. 29–30]. There is no need to mention how Aristotelian this definition is. In his other works as well, the philosopher holds to Aristotle's *De Anima*, particularly while defining the soul.

But despite his adherence to Aristotle in terms of defining the soul as the perfection of the body, it is thought that what he meant by "perfection" is different from what Aristotle meant by *entelechy* [12, p. 27]. *Entelechy* in Aristotle's psychology is something that cannot exist without the body, while Avicenna's soul, which is the perfection of the body, is capable of independent existence [34, p. 88]. In the second book of *De Anima*, Aristotle denies the Platonic idea that the soul is made of a kind of substance that enables it to live autonomously.

His soul is the *entelechy* of a natural organic body. It does not mean that the soul is subsequently attached *entelechy* to an already existing body; in contrast, it is the soul that makes the matter a thing. In the same way, the soul is not a concrete thing without the body. Aristotle clearly states that the soul is not an independent substance that could exist separately [25, p. 3–4]. However, Avicenna says the opposite. For example, at the beginning of the cited treatise, while defining the soul, he is not mentioning that the soul is an independent substance, but in the following pages, as some have pointed out [2, p. 61], he states that human souls or thinking souls are spiritual.

He justifies this with the immateriality of universal forms. Hence, Avicenna's dualism is also based on the traditional view that intellectuality requires immateriality [14, p. 44]. Universal forms cannot reside in matter as they are deprived of material features; therefore, they should live in a spiritual entity, and according to him, this being is the human soul (*al-nafs al-natiqah*) [11, p. 83]. This means that although Avicenna seemingly holds to Aristotle while defining the soul, he draws apart from him, at least in terms of human souls. In his opinion, human souls are immortal. His argument for the immortality of the soul is essentially based on the soul's existential independence [10, p. 163].

According to him, there is no real causal relationship between the soul and the body. So the body is not the cause of the soul, though that does not mean that it has no role to play in the origination of the latter. In contrast, it plays a key role in the emanation of the soul from the Active intellect. When the blend of the human body is there, ready to accept a soul, the Active intellect bestows upon it the soul. Therefore, the body is the accidental cause of the soul, and as it is the accidental cause, its corruption does not affect the soul because the absence of an accidental cause does not necessarily require that of the result. The soul emerges with the emergence of the body but does not cease to exist along with it [7, p. 108]. Therefore, Avicenna asserts that the soul is immortal. Consequently, comparing the three pre-Sadrrian philosophers' views on the nature of the human being, we may conclude that they are all dualistic in nature.

Sadraddin Shirazi's Respond. One of the most interesting theories of Sadraddin Shirazi is his theory of the soul. The most interesting part of his theory of the soul concerns its origination. According to Shirazi, the soul is corporeal in its origination and spiritual in its subsistence (*jismaniyat al-huduth ruhaniyat al-baqa*):

“The human soul has many levels and stations, from the beginning of its generation to the end of its goal; and it has certain essential states and modes of being. At first, in its state of connection (with the body) it is a corporeal substance. Then it gradually becomes more and more intensified and develops through the different stages of its natural constitution until it subsists by itself and moves from this world to the other world, and so returns to its Lord. Thus the soul is originated in a corporeal (state), but endures in a spiritual (state). The first thing to be generated in its state (of connection with the body) is a corporeal power; next is a natural form; then the sensible soul with its levels; then the cogitative and recollective; and then the rational soul. Next, after the practical intellect, it acquires the theoretical intellect according to its various degrees, from the rank of the intellect in potency to that of the intellect in actuality and the Active Intellect [13, pp. 131-132.]”

According to Shirazi, the soul begins its existence as a corporeal being. Then, through substantial changes, this corporeal being gradually becomes an immaterial being. He argues that the nature of the human being is a flexible reality that includes different degrees. Like existence, human existence has different grades. However, these different modes of existence are not actually existent from the beginning but potentially. At the beginning, the soul's actual existence is corporeal, but thanks to substantial motion, it abandons this existence mode and moves toward spirituality. Shirazi claims that previous philosophers did not understand the nature of reality properly and therefore developed erroneous theories about the soul's origin and its relationship to the body [33, p. 144]. For this reason, he rejects earlier philosophers' theories on the origination of the soul.

While discussing earlier Muslim philosophers' views, we saw that they considered the soul a simple abstract being from the very beginning. Even Avicenna, who believed the soul emerges simultaneously with the body, thought the soul to be abstract and spiritual in its origination. Shirazi, however, thinks that abstractness is not compatible with origination [27, 8, p. 399]. For originatedness requires potentiality, and potentiality necessitates a carrier, which is matter. So if we say that the soul is originated, then we ought to accept that it is comprised of a form and a matter, which means it is not simple [33, p. 144].

In other words, if something is originated then it is not spiritual. For, being spiritual or immaterial means being abstract and simple. Again, he believes that if the soul is immaterial, then it cannot interact and unify with the body; they could not have an effect on each other. The soul is influenced by the body, while simple substances cannot have bodily impacts. Moreover, if the soul is simple, then it cannot be many, so it makes its existence in different bodies impossible [27, 8, p. 399]. Therefore, Shirazi considers the soul corporeal in its origination. According to him, the spiritual soul emerges as a result of the corporeal body's substantial motion. He also accepts that the soul per se is immaterial; to him, this immateriality is reached at the end of matter's gradual substantial movement, that is, there is no substantial dualism between the soul and body.

There is an intimate relationship between the soul and body similar to that of form and matter. Thus, their relationship is not accidental, like a captain-ship relationship. Actually, they exist with a single existence like matter and form [22, p. 209]. In case of regarding them two different things, spiritual and material, because of the impossibility of interaction between material and immaterial substances, we are forced to deny their unity and any kind of relationship. However, it is clear that they are united, which proves the materiality of the soul at its origin. And the emergence of a spiritual being from matter itself stands for substantial motion [27, 8, pp. 400–401].

Sadraddin Shirazi accepts the existence of the soul, and according to him, the soul is not bodily in nature. In other words, the thinking substance that humans' possess is spiritual. Arguments of different kinds to prove this idea are available in his writings. In this regard, he is no exception in the history of philosophy. However, according to him, the creation of this spiritual being starts in the corporeal world. "Indeed, the human soul is corporeal in its origination; if it actualizes its potential and becomes perfect, it reaches its spiritual subsistence" [28, p. 264].

Nevertheless, contrary to traditional dualists, Shirazi says that a human being consists of one single entity, not a body and a soul. At the beginning of its existence, a human being is completely material, but this very material being becomes spiritual. In other words, rather than being gifts from a spiritual entity that subsequently enters our bodies from the outside, the skills that we humans possess—which have traditionally been attributed to the soul—have developed within our bodies. As it becomes spiritual, the soul obtains immortality. After the soul becomes perfect and turns into actual

intellect, there is no doubt that it will continue to exist after the body's death [28, p. 267]. Actually, the body's death, from Shirazi's point of view, is the result of substantial motion [30; 8, p. 327].

It means that although the soul is corporeal while coming into existence and requires a body, this is only temporal. On the other hand, Shirazi believes that there are strong existential ties between the soul and body. The soul and body are united [27, 9, pp. 63–64]. In his magnum opus, *al-Hikmah al-mutaaliyah fi al-asfar al-aqliyyah al-arbaah*, he writes that the soul needs a body in order to come into existence and have individualization, not in its subsistence [27, 8, p. 380]. It appears that when it gains spirituality, it becomes independent of the body. But until this happens, their relationship is not accidental. As far as the soul is the material body's soul and as far as it utilizes bodily faculties, their unrelatedness is unimaginable, whereas when its existence intensifies and it becomes self-sufficient, it becomes independent of the body [29, p. 53].

From the perspective of the mind-body problem, which was discussed early on in this paper, one can regard Sadraddin Shirazi as either a dualist or a monist for different reasons. On the one hand, he is a dualist in the sense that he accepts the existence of the two different substances generally and asserts that human existence includes these different modes of existence. On the other hand, he is a monist in the sense that he believes the soul and body are different degrees of the human being and exist as a single existential unit. The soul originates as a material being and gradually becomes spiritual. It needs a body, but not the body. The body is under constant change thanks to substantial motion, and therefore the soul's body always changes but preserves its identity.

At the end of its substantial motion, the soul reaches spiritual existence and becomes independent of the body. Again, it becomes independent of the material body, but it continues to have a body appropriate to the realms that the soul lives in. Thus, the soul leaves the material body in the end, in spite of being related to it and even created in it. We saw that, according to Shirazi, death is the result of substantial motion. So, as far as souls are with bodies, that means that they have not reached the required level of perfection to be independent and get rid of material bodies, and if the souls have not got quite the spirituality to dwell on their own, then they relate to material bodies, and this relation is natural and existential.

Consequently, although the soul eventually abandons the physical body, as long as they are together, they constitute unity. Therefore, it is possible to argue that Shirazi is monist in terms of human nature that he does not consider human beings to be a composition of two existentially different substances. On the other hand, if we consider the body only as this material body, we can see him as a substance dualist as well, because he says that there is a spiritual thing within this body that continues to live after the body's death. If that spiritual thing is able to live without the body, which is left to decay, then it is substantially different. However, Shirazi claims that this spiritual being evolved within this material body.

We can think of it as a kind of dualism such as property dualism if not substance dualism. But in property dualism mental properties are only aspects of physical being, while in Shirazi's philosophy although the soul developed from matter it is independent and capable of separate living. Thus, seemingly it is not easy to plainly contextualize Sadraddin Shirazi's evolutionary human concept into the framework of dualism or monism.

Conclusions. Shirazi had denied earlier philosophers attempts to bring the soul and body together due to the impossibility of immaterial and material beings unification. He himself, however, believes that material beings, through substantial motion, can become spiritual entities. Although the spiritual soul emerges within the body, Shirazi thinks that they are existentially unified.

Therefore, it seems that for the Sadrian soul concept, there is no interaction or unification problem, at least philosophically. The mind-body problem in Shirazi's theory might be similar to the consciousness or mentality problem in modern philosophy of mind, that is, how a spiritual entity comes into being within the material world or body. It is a question for which nobody has an exact answer. Shirazi's answer to this question is substantial motion. But how, through substantial motion, matter becomes spirit is another problem to solve.

BIBLIOGRAPHY

1. Adamson, P. *Al-Kindī*, New York: Oxford University Press, 2007
2. Adamson, P. *Correcting Plotinus: Soul's Relationship to body in Avicenna's Commentary on the Theology of Aristotle*, Bulletin of the Institute of Classical Studies, vol. 47 iss. Supplement_83_Part_2., 2004, pp. 59–75

3. Alireza, H., Zahra, E. *Badan va rabeteye an ba elm va edrak ez manzar Mulla Sadra*, fasnameye elmi-pajuheshi marefatshenakhti, No 13, bahar və tabestan, 1396 h, pp. 57–78.
4. Aydınlı, Y. Farabi, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019
5. Bozyiğit, A. *İslâm felsefesinde ruh – beden ilişkisi*. Turkish Studies – Social, 15(6), 2020, 2851-2866. <https://dx.doi.org/10.47356/TurkishStudies.46134>
6. Campbell, K. *Body and Mind Problems of philosophy*, Macmillan, 1970
7. Davidson, H.A. *Alfarabi, Avicenna, and Averroes, on Intellect: their cosmologies, theories of the active intellect, and theories of human intellect*, New York: Oxford University Press, 1992
8. Farah, R. *Death in the philosophy of Mullā Sadrā and Schopenhauer*, Asian Philosophy, 29:4, 2019, pp. 322–332
9. Fateme, A., Abbas, J. *Payamadhaye falsafiye harakate covhari dar masaye nafs va takamole an*, Motalaate Islami: falsafa va kalam, sal chehelo chaharom shomare peyapeyi 89, payiz va zemestan, 1391 h, pp. 125–149
10. Goodman, L.E. *Avicenna*, London: Routledge, 1992
11. Ibn Sina. *Compendium on the Soul*, tr. Edward Abbott van Dyck, Verona: Stamperia di Nicola Paderno, 1906, p. 94
12. İbn Sina. *Əhvāun-nəfs*, haz. Əhvani, 1952
13. James, M.W. *The Wisdom of the Throne: An Introduction to the Philosophy of Mulla Sadra*. New Jersey: Princeton University Press, 1981
14. Kaukua, J. *Self-awareness in Islamic philosophy: Avicenna and beyond*. Cambridge University Press, 2015
15. Kaya, M. *Kindi ve Felsefesi*, Felsefi Risâleler içinde, çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014
16. Kim, J. *Physicalism, or Something Near Enough*. Princeton University Press, 2005.
17. Kind, A. *The mind-body problem in the 20th century*. In *Philosophy of Mind in the Twentieth and Twenty-first Centuries*. Routledge, 2018. pp. 53–77.
18. Kindi. *Ruh Üzerine*, Felsefi Risaleler içinde, çev. Mahmut Kaya, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
19. Kindi. *Tarıfler Üzerine*, Felsefi Risaleler içinde, çev. Mahmut Kaya, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
20. Lagerlund, H. *Introduction: The Mind/Body Problem and Late Medieval Conceptions of the Soul*. In: Lagerlund, H. (eds) *Forming The Mind. Studies in the History of Philosophy of Mind*, vol 5. Springer, 2007, Dordrecht. URL: https://doi.org/10.1007/978-1-4020-6084-7_1
21. López-Farjeat, L.X. *Classical Islamic Philosophy: A Thematic Introduction* (1st ed.). Routledge, 2021. URL: <https://doi.org/10.4324/9781315389288>.
22. Malikov, A. *Nazariyyeye ensane kamil az didgahe erfān va falsafe*, Markaze Beynalmilali Tarcome va Nashr Almostafa, 2016.
23. McCulloch, G. *The Mind and its World*. New York: Routledge, 1995.
24. Morris, D.G. *Physicalism, Dualism and the Mind-Body Problem*, Dissertation, University of Notre Dame, 2010.
25. Rahman, F. *Avicenna's Psychology*, London: Oxford University Press, 1952.
26. Shaffer, J.A. *Recent work on the mind-body problem*, American Philosophical Quarterly 2 (2): 1965, 81–104.
27. Shirazi, S. *al-Hikmah al-mutaaliyah fi al-asfar al-aqliyyah al-arbaah*. SIPRIn Publications, 1382 h.
28. Shirazi, S. *al-Shevahid al-rububiyya fi al-menahij al-sulukiyya*, (ed: Seyid Mustafa Muhakkik Damad, Seyid Muhammed Khamnei), Tahran, 1391 h..
29. Shirazi, S. *Arsha Ait Hikmatlar (al-Hikmatul-Arshiyā)*. (Feyzi Yiğit trans.). Ön söz yayıncılık, 2022.
30. Shirazi, S. *Zad al-musafir*. in *Sharhu Zad al-musafir li Sadruddin Muhammed Ibn Ibrahim Shirazi by Ashtiyani Jalaladdin*. Qum: Bustane Ketab, 1423 h.
31. Shokri, M.; Firuzjayı, Y. *Barrasi sanaviyyate nafs va badan ez didgah Dekar va Molla Sadra*, fasnam-e Qabasat, sal shanzdahom/zemestan, 1395 h, pp. 133–154.
32. Şirinov, A. *Fəlsəfə tarixində ruh-bədən əlaqəsi problemi (qədimdən günümüzə)*, Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər, 1 (33), 2012, pp. 36–49.
33. Tahiri, I. *Nafs ve gavaye an az didgahe Aristo Ibn Sina ve Sadruddin Shirazi*, Qom: Bustane Ketab, 1393 h.
34. Taş, E. *Farabi ve İbn Sinada Bireyleşme ilkesi bağlamında nefis-beden ilişkisi*, doktora tezi, Bursa, 2017.
35. Westphal, J. *The Mind-Body Problem*, The MIT Press Essential Knowledge Series, 2016. URL: <https://doi.org/10.7551/mitpress/10776.001.0001>

REFERENCES

1. Adamson, P. (2007). *Al-Kindī*. New York: Oxford University Press.
2. Adamson, P. (2004). Correcting Plotinus: Soul's Relationship to body in Avicenna's Commentary on the Theology of Aristotle. *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, vol. 47 iss. Supplement_83_Part_2. S. 59–75.
3. Alireza, H., Zahra, E. (1396). *Badan va rabeteeye an ba elm va edrak ez manzar Mulla Sadra*. [The Body and Its Relationship with Knowledge and Perception]. *fasnameye elmi-pajuheshi marefatshenakhti*, No 13, bahar və tabestan, 57–78 [in Persian].
4. Aydınli, Y. (2019). *Farabi*. [al-Farabi]. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı [in Turkish].
5. Bozyiğit, A. (2020). İslâm felsefesinde ruh – beden ilişkisi. [The Soul-Body Relationship in Islamic Philosophy]. *Turkish Studies – Social*, 15(6), 2851–2866. <https://dx.doi.org/10.47356/TurkishStudies.46134> [in Turkish].
6. Campbell, K. (1970). *Body and Mind Problems of philosophy*. Macmillan.
7. Davidson, H.A. (1992). *Alfarabi, Avicenna, and Averroes, on Intellect: their cosmologies, theories of the active intellect, and theories of human intellect*. New York: Oxford University Press.
8. Farah, R. (2019). Death in the philosophy of Mullā Sadrā and Schopenhauer. *Asian Philosophy*, 29:4, s. 322–332.
9. Fateme, A., Abbas, J. (1391). *Payamadhaye falsafiye harakate covhari dar masayele nafs va takamole an*. [Philosophical Consequences of Substantial Motion Related to the Soul and Its Evolution]. *Motalaate Islami: falsafa va kalam*, sal chehelo chaharom shomare peyapeyi 89, payiz va zemestan, 125–149 [in Persian].
10. Goodman, L.E. (1992). *Avicenna*. London: Routledge.
11. Ibn Sina. (1906). *Compendium on the Soul*, tr. Edward Abbott van Dyck, Verona: Stamperia di Nicola Paderno, (p.94)
12. Ibn Sina. (1952). *Ahval al-nafs*. [Conditions of the Soul]. (ed. Ahvani). Cairo [in Arabic].
13. James, Morris Winston. (1981). *The Wisdom of the Throne: An Introduction to the Philosophy of Mulla Sadra*. New Jersey: Princeton University Press.
14. Kaukua, J. (2015). *Self-awareness in Islamic philosophy: Avicenna and beyond*. Cambridge University Press.
15. Kaya, M. (2014). “Kindī ve Felsefesi”. [al-Kindi and His Philosophy]. *Felsefi Risâleler içinde*. çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları [in Turkish].
16. Kim, J. (2005). *Physicalism, or Something Near Enough*. Princeton University Press.
17. Kind, A. (2018). The mind-body problem in the 20th century. In *Philosophy of Mind in the Twentieth and Twenty-first Centuries*. Routledge. pp. 53–77.
18. Kindi. (2014). “Ruh Üzerine”. [On the Soul]. *Felsefi Risaleler içinde*. çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları [in Turkish].
19. Kindi. (2014). “Tarifler Üzerine”. [On Definitions]. *Felsefi Risaleler içinde*. çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları [in Turkish].
20. Lagerlund, H. (2007). Introduction: The Mind/Body Problem and Late Medieval Conceptions of the Soul. In: Lagerlund, H. (eds) *Forming The Mind. Studies in the History of Philosophy of Mind*, vol 5. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-6084-7_1
21. López-Farjeat, L.X. (2021). *Classical Islamic Philosophy: A Thematic Introduction (1st ed.)*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315389288>.
22. Malikov, A. (2016). *Nazariyyeye ensane kamil az didgahe erfân va falsafe*. [The Theory of the Perfect Human in Gnosticism and Philosophy]. Markaze Beynalmilali Tarcome va Nashr Almostafa [in Persian].
23. McCulloch, G. (1995). *The Mind and its World*. New York: Routledge.
24. Morris, Dolores G. (2010). *Physicalism, Dualism and the Mind-Body Problem*. Dissertation, University of Notre Dame
25. Rahman, F. (1952). *Avicenna's Psychology*. London: Oxford University Press.
26. Shaffer, J.A. (1965). Recent work on the mind-body problem. *American Philosophical Quarterly* 2 (2): 81–104.
27. Shirazi, S. (1382 h). *al-Hikmatul-mutaaliya fil-asfaril-aqliyyatil-arbaa* [The Transcendent Wisdom Concerning the Four Intellectual Journeys of the Soul]. SIPRIn Publications [in Arabic].
28. Shirazi, S. (1391 h). *al-Shevahid al-rububiyya fi al-menahij al-sulukiiyya*. [The Divine Witnesses Concerning the Stages of the Way]. (ed: Seyid Mustafa Muhakkik Damad, Seyid Muhammed Khamnei), Tahran [in Arabic].

29. Shirazi, S. (2022). Arsha Ait Hikmatlar (al-Hikmatul-Arshiyya). [The Wisdom of the Throne]. (Feyzi Yiğit trans.). Ön söz yayıncılık [in Turkish].
30. Shirazi, S. (1423 h). Zad al-musafir. [Provisions for the Traveler]. in Sharhu Zad al-musafir li Sadruddin Muhammed Ibn Ibrahim Shirazi by Ashtiyani Jalaladdin. Qum: Bustane Ketab [in Arabic].
31. Shokri, M.; Firuzjayı, Y. (1395 h). Barrasi sanaviyyate nafs va badan ez didgah Dekar va Molla Sadra. [Analysis of the Duality of the Soul and Body from the Point of View of Descartes and Mulla Sadra]. faslnam-e Qabasat, sal shanzdahom/zemestan 133–154 [in Persian].
32. Şirinov, A. (2012). Fəlsəfə tarixində ruh-bədən əlaqəsi problemi (qədimdən günümüzə). [The Problem of Mind-Body Relation in the History of Philosophy (From Antiquity to the Present)]. Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər. 1 (33), s. 36–49 [in Azerbaijani].
33. Tahiri, I. (1393 h). Nafs ve gavaye an az didgahe Aristo Ibn Sina ve Sadruddin Shirazi. [The Soul and Its Faculties in Aristotle, Ibn Sina, and Sadruddin Shirazi]. Qom: Bustane Ketab [in Persian].
34. Taş, E. (2017). Farabi ve İbn Sinada Bireyleşme ilkesi bağlamında nefis-beden ilişkisi. [Soul-Body Relation in the Context of the Individuation Principle in Al-Farabi and Ibn Sina]. doktora tezi, Bursa [in Turkish].
35. Westphal, J. (2016) The Mind-Body Problem. The MIT Press Essential Knowledge Series. <https://doi.org/10.7551/mitpress/10776.001.0001>

Багіров Ібрагім

докторант

Інституту сходознавства імені З. М. Бунядова

Національної академії наук Азербайджану

просп. Гусейна Джавида, 115, Баку, Республіка Азербайджан

orcid.org/0000-0002-2976-2119

КОНЦЕПЦІЯ САДРАДДІНА ШІРАЗІ ТІЛЕСНОГО ПОХОДЖЕННЯ ТА ДУХОВНОГО ПІЗНАННЯ ДУШІ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ПРОБЛЕМУ РОЗУМ-ТІЛО

Природа душі та її відносини з тілом завжди були предметом занепокоєння філософів протягом всієї історії філософії. Сьогодні це та інші споріднені питання обговорюються в рамках філософії розуму під назвою проблеми розум-тіло. Особливу увагу в ісламській філософії приділено питанню проблеми розуму і тіла, або душі та її зв'язку з тілом. Одним із мусульманських філософів, який багато писав на цю тему, був Садраддін Шіразі, широко відомий як Мулла Садра. У цій статті розглядається підхід Садраддіна Шіразі до проблеми розуму та тіла. Відомо, що історично більшість філософів розглядали людину як сукупність матеріального тіла та нематеріальної душі. Хоча цей дуалістичний підхід до людини має довгу історію, він став більш популярним завдяки зусиллям французького філософа Рене Декарта. Як правило, мусульманські філософи також були дуалістами, як Декарт. Однак Садраддін Шіразі, який був сучасником Декарта, відкидає теорії попередніх філософів про природу людини. Він стверджує, що людина, коли вона виникає, є матеріальною, тоді як ця матеріальна істота поступово еволюціонує в нематеріальну істоту. Подорож душі від матеріального буття до нематеріального стає можливим завдяки субстанційному руху. Відома теорія Шіразі з цього питання відома як тілесне походження душі та духовне існування. Хоча ця стаття визнає оригінальність і послідовність теорії Шіразі, вона залишається скептичною щодо того, чи відповідає його теорія дуалізму чи монізму. Тепер, після обговорення погляду Садраддіна Шіразі на це питання, я можу стверджувати, що його теорія тілесного походження душі є досить революційною ідеєю. З точки зору проблеми розум-тіло, навіть на початку це вирішує проблему. Шіразі вважає душу тілесною на ранній стадії. Якщо душа не духовна, то є матеріальне тіло і матеріальна душа, і вони можуть взаємодіяти й об'єднуватися. Тому проблеми розуму та тіла немає. Однак тоді виникає духовність, як і проблема розуму та тіла.

Ключові слова: Мулла Садра, проблема душа-тіло, тілесне походження, духовне існування, дуалізм, монізм.

УДК 37.015.31:316.7
DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.5>

Поплавська Тетяна Миколаївна
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0003-2492-8068

ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

Мета статті – філософське осмислення властивостей творчої діяльності особистості.

Методи дослідження. Дослідження проводилося із залученням загальнонаукових і спеціальних підходів і методів. Серед них слід відзначити описовий метод, який використовувався в процесі всього дослідження і системний, який застосовувалася при аналізі феномена творчої особистості в рамках системи художньої діяльності.

Висновки. Проблема творчості важлива і актуальна з багатьох причин. Перш за все тому, що творчість – масштабна тема. Вивчати її необхідно для того, щоб навчитися краще розуміти механізми людського і суспільного розвитку. Є два питання, які необхідно розглянути при обговоренні творчості. Перше – проблема джерел творчості. Друге – проблема механізмів, тобто в яких умовах відбувається творчість, як вона виникає, що являє собою творчий акт, як людина створює щось нове, чого раніше не існувало.

Творчість можна визначити як специфічно активне, спрямоване на отримання оригінального результату, відтворення суб'єктом за допомогою використовуваних засобів того чи іншого фрагменту об'єктивної або суб'єктивної дійсності, обраної ним в якості суб'єкта творчості. Якщо мова йде про художню творчість, відтворення фрагмента дійсності здійснюється з метою виявлення нових естетичних цінностей і орієнтирів, а також засобами, специфічними для даного виду творчості.

У науковій творчості це відтворення спрямоване на пізнання, відкриття нових явищ, їх обґрунтування. Творчий процес заздалегідь не обумовлений, він

формується вже в ході самої пошукової діяльності. Творчість можна представити як діяльність в проблемних ситуаціях, діяльність, пов'язану з вирішенням нестандартних, оригінальних завдань і проблем.

Ключові слова: творчість, особистість, творча діяльність, художня творчість.

Наше суспільство стрімко розвивається, умови праці та запити суспільства вимагають від сучасних людей бути активними та творчими особистостями. Цей тип особистості здатний самостійно управляти власною поведінкою, визначати перспективи свого розвитку.

У психології існує два основних погляди на творчу особистість. Згідно з першою, креативність або креативність в якійсь мірі притаманна кожній психічно здоровій людині. Уміння творити, реалізовувати свої творчі схильності, незалежно від того, геній людина своєї справи або просто майстер, ось що робить нас психічно нормальними [1].

Прихильники другої точки зору вважають, що не кожна людина є творчою особистістю або творцем. У визнанні творчих здібностей велику увагу, крім спонтанності процесу, приділяють цінності нового творіння. При цьому результат повинен бути універсально значущим, але його масштаб може бути різним. Особливістю творчої особистості є сильна потреба в творчості [2].

Філософське знання про особистість не тільки не відкидає знання психологічне, а й багато в чому спирається на нього, тому важливо сформулювати загальний для цих двох наук погляд на проблему творчої особистості та її схильності до творчої діяльності.

Мета статті – філософське осмислення властивостей творчої діяльності особистості.

Результати. Термін «творчість» вказує як на діяльність індивіда, так і на створені ним цінності, які з фактів його особистої долі стають фактами культури. Творчість – це діяльність, в якій створюються якісно нові духовні і матеріальні цінності або результат створення чогось об'єктивно нового.

В історії культури існує кілька трактувань значення цього поняття. Воно пов'язане з виконанням різних видів діяльності, таких як генерація, проектування, упорядкування, управління, наслідування і т. д. Ці заходи складають основу широкого розуміння сенсу творчості, про який говорив Платон в «Бенкеті». «Творчість, – зазначав він, – поняття широке. Все, що викликає перехід від небуття до буття, є творчість, а, отже, створення будь-яких творів мистецтва і ремесла можна назвати творчістю, а всіх їх авторів – творцями» [3, с. 16].

Давньогрецькі філософи пов'язували процес творчості з моральним вдосконаленням людини, його просуванням по шляху до пізнання, до вищого філософськи мудрого споглядання світу (Сократ, Платон, Аристотель). В середні віки релігійний світогляд сповідувал теоцентризм, вважал тільки божественне творіння світу, бачил в ньому вольовий акт, що пробуджує буття від небуття. Августин і в людській особі, і в її творчості бачив волю Божу, втілену в історично значущих явищах.

В епоху Відродження творчість вже є ділом не Бога, а людини, і трактується як художня творчість, суть якої полягає у відображенні величі людини як такої, носія розуму і творчості. У цей час виникає культ генія, інтерес до самого акту творчості, який розглядається як діяльність людини по створенню чогось нового в навколишній дійсності і у розвитку себе, своїх людських якостей. Творчість в цю епоху була пов'язана з принципами антропоцентризму і гуманізму, вираженими переважно в мистецтві. Творчість розумілася як суб'єктивний процес самовдосконалення, вираження людських ідеалів в мистецтві.

З розвитком філософської гносеології, теорії пізнання в німецькій класичній філософії, смисл поняття творчості І. Кант і Г. Гегель пов'язують з формами прояву свідомості, пізнання, розумової діяльності людей. Витоки творчості І. Кант бачив у «здатності душі ... уявляти і міркувати» [4, с. 334].

Кант розглядав уяву як якусь чуттєву інтуїцію, поєднуючи її з діяльністю розуму, навчанням, майстерністю. Він також зводив творчий процес до ірраціональної інтуїції, яка не піддається науковому поясненню. «Геній, – зазначав він, – не може описати і науково показати, як він створює свою роботу; в якості природи, він дає правило; і тому автор твору, якому він зобов'язаний своїм генієм, сам не знає, як у нього є ідеї для неї, і не в його силах винайти їх довільно або за планом, і повідомити їх іншим у таких заповідях, які зробили б інших здатними створювати подібні твори» [4, с. 323–324].

Гегель також стверджував примат суб'єктивної природи творчості. «Щоб мати можливість творити, спираючись на свою суб'єктивність, ... Щоб створити вільне, ціле, яке зовні не здається обмеженим, – писав він, – поет повинен відчувати себе вільним від практичних або інших пут і вільно піднятися над ними, спостерігаючи за внутрішнім і зовнішнім життям» [5, с. 192]. Художній твір за Гегелем – це «феномен, народжений і відроджений на ґрунті духу» [5, с. 8]; Це «розкіш духу», бо тільки в мистецтві дух людини може здійснювати свободу [5, с. 11].

Абсолютно нова тенденція в розумінні сенсу творчості виникає у С. Фрейда, який трактував його як «повернення інстинкту». Він повторює ідеї ірраціоналізму в трактуванні сенсу творчості, але не як надприродного, а як підсвідомого процесу. Фрейд стверджував, що початковим рівнем психіки індивіда є несвідоме, його ерогенні і тонатні комплекси, їх енергія в певних ситуаціях сублімується в творчі потенції позитивного або негативного характеру. Механізм сублімації замінює розуміння сутності творчості в його вченні [6, с. 229].

Особливістю української філософії творчості завжди було осмислення, в якому образне превалювало над логічним, чуттєве над концептуальним. Найвідоміший філософ ХХ століття з усіх народжених в Україні, найбільший представник епохи релігійно-філософського відродження, письменник і есеїст неймовірного літературного таланту, М. О. Бердяєв зробив проблеми творчості центральними в своїй філософії.

В одному зі своїх листів до А. Білого він визначає «творчість як абсолютне самобутнє творіння людиною небувалого, ... одкровення людської природи» [7, с. 230]. Творчість трактується Н. А. Бердяєвим в християнсько-релігійному аспекті. Воно ототожнюється з Божим провидінням. Людина визнана суб'єктом творчості, але Бог наділив її цією здатністю. Творчість, на думку Н. А. Бердяєва, не визначається існуючою реальністю; Інакше не було б справжньої творчості, створення речей і явищ, яких не існує в теперішній реальності – і не тільки насправді, але і потенційно, у вигляді якоїсь тенденції, яка все ще зароджується. Завдяки дару творчої свободи людина покликана принести у світ, створений Всевишнім, те, що не містилося в первісному божественному задумі. Творчі можливості особистості істотно обмежені божественним передбаченням – такий наслідок цих міркувань Бердяєва. Бог не знає і не хоче знати наперед, до чого призведе творча діяльність людини і людства [8].

Творчість невіддільна від свободи. Це не вимога і право людини, а вимога Бога від людини. Творча свобода, вільна сила відкривати себе в творчості притаманна людині як печатка її богоподібності, як знак образу Творця – така теургічна лексика Н. А. Бердяєва [8; 330]. Бачачи сенс людської творчості в «Промислі Божому», в прориві в інший світ через потворність «світу цього», М. О. Бердяєв тим самим містифікує цей процес, надає йому ірраціональний характер, що міститься як в самому процесі творчості, так і в його прямому призначенні.

Отже, основний сенс поняття творчості полягає не в будь-якій діяльності, а в особливій діяльності по створенню нового предмета, явища, процесу. Ця діяльність і її результат набувають інший характер, ніж звичайна репродуктивна діяльність людей

Головним критерієм, який допомагає розмежувати творчість і виробництво, є унікальність і неповторність кінцевого результату. При повторному створенні тих же умов тільки автор може отримати точно такий же результат, але ніхто інший. Це пов'язано з тим, що в процесі створення автор вкладає у вихідний матеріал деякі свої можливості, які не можна прирівняти до простих трудових операцій або логічним висновкам. Саме ця особливість надає необхідну цінність продуктам творчості в порівнянні з результатами виробничої діяльності людини.

Як бачимо, наявні в літературі визначення творчості хоч і істотно відрізняються, проте дозволяють виявити деякі загальні підстави. Це, перш за все, якісна новизна кінцевого продукту творчого акту. По-друге, безпосередня відсутність цієї якості в початкових передумовах творчості. По-третє, не можна не бачити, що будь-який творчий акт містить інтелектуальний пошук, є продуктом своєрідної гри внутрішніх інтелектуальних сил суб'єкта творчості, творчої особливості.

Більшість авторів визнають, що творча особистість – це особистість, яка має високий рівень знань, у якої є прагнення до чогось, чого раніше не створювалося. Для творчої особистості творча діяльність стає життєвою потребою, в той же час для такої особистості найбільш характерним є творчий стиль поведінки. Основним показником творчої особистості є наявність творчих здібностей, які розглядаються як індивідуально-психологічні здібності людини, що відповідають вимогам творчої діяльності, і є умовою її реалізації.

Творчість пов'язана зі створенням нового унікального продукту. Велике значення для усвідомлення особливостей творчої особистості має формування розумових дій, оскільки творчості в чистому вигляді не існує, творча діяльність увібрала в себе безліч технічних компонентів, при роботі з якими необхідно докладати розумових зусиль. Поглиблення психологічних особливостей розумового процесу полягає в тому, щоб вказати, що зміні «понятійних характеристик об'єктів» часто передують змінам емоційних оцінок і оперативних значень, що словесно сформульовані знання про об'єкт не обов'язково мають характер понять в строгому сенсі слова.

Розвиток емоційної сфери також має свої особливості у творчих людей. Співвідносячи класичну схему творчого процесу – підготовку, дозрівання, натхнення, перевірку з дослідженнями в психології мислення, навіть з певною умовністю, можна відзначити, що більш детально, ніж дозрівання і натхнення, вивчені такі ланки процесу, як підготовка і перевірка.

Також необхідно звернути увагу на другу і третю ланку. При вивченні «натхнення» стає можливим вивчення умов виникнення і функціонування емоційних оцінок, що виникають при

вирішенні психічних завдань. Ряд дослідників показали, що діяльність вченого завжди опосередковується категоріальною структурою науки, яка розвивається за певними законами, незалежними від людини, але в той же час існує припущення про протиставлення «суб'єктивно-пережитого» і «об'єктивно-активного» плану, яке можна дорікнути за епіфеноменологічну інтерпретацію «переживань» або, іншими словами, функцій емоційно-афективної сфери [2].

В цілому вчені, що займаються дослідженнями на цю тему, диференціювали наступні риси творчої особистості: свобода і широта думки, схильність до ризику; Фантазії; чітке бачення проблеми; розвинені розумові здібності; вміння виявляти протиріччя; вміння скористатися набутим досвідом і знаннями в нових ситуаціях; незалежність; гнучкість мислення; розвинена здатність до самоврядування; альтернативність. Можна уявити ще деякі особливості творчої особистості: виникнення спрямованого інтересу до певної галузі знань, часто з дитинства; високий рівень працездатності; підпорядкування творчій мотивації; наполегливість, цілеспрямованість; пристрасть до роботи.

Одними з головних якостей творчої особистості можна вважати прагнення індивіда до оригінальності, заперечення буденності, захопленість певним видом роботи, високий рівень знань, вміння аналізувати явища і порівнювати їх, схематичність і самостійність роботи, порівняно швидке і легке засвоєння теоретичних і практичних знань.

Таким чином, можна уявити деякі загальні і деякі характерні риси творчої особистості: людина завжди наділена свободою вибору, вона може вибирати цілі і наміри, має можливість підбирати розумові операції і дії, які виконує. Саме завдяки цій свободі людина стає істотою, здатною творити.

Людина-творець сама є головною причиною своєї поведінки. Перш за все, вона є самоврядною системою – це те, що змушує її діяти, знаходиться в неї самої, а не в середовищі, в суб'єкті, а не в об'єкті. Як творець така людина стає унікальною особистістю: зовнішня мотивація або спонтанні думки сильно впливають на її вчинки, на те, до чого вона буде прагнути, та від чого буде уникати. Головною рушійною силою в даному випадку є необхідність підтвердження самоцінності або, іншими словами, губристична потреба. Її задоволення в основному обумовлено здійсненням творчих і експансивних трансгресій через створення нових форм або руйнування старих. Людина-творець налаштована на внутрішній і зовнішній розвиток. Трансгресії допомагають їй у цьому, формуючи її особистість, а також збагачуючи культуру суспільства.

Звертає увагу той факт, що, якщо особистість у її філософсько-психологічному висвітленні категорія є досить вивченою, то особистість художника досліджена на типологічному рівні значно менша. Саме тому це дослідження треба доповнити аналізом визначення художнього таланту та його критеріїв. Варто відзначити, що методологічні засади вивчення художньої творчості не вичерпуються психологією художньої творчості, хоча багато в чому нею визначаються. Так, К. Г. Юнг називав «таємницю» творчого начала (як і таємницю свободи волі) трансцендентною, стверджуючи, що «творча особистість – це загадка, до якої можна, щоправда, шукати відгадку за допомогою безлічі різних способів, але завжди безуспішно» [9, с. 108].

Ці «невдалі спроби» дослідники творчої особистості, художньої творчості розвивають постійно. Вражає те, що К. Г. Юнг добре усвідомлює можливість психології як науки про біологічно детерміновані процеси, яка може «внести лише скромний внесок» у вивчення «основної проблеми художньої творчості, у розкриття таємниці творчого началу. Тим не менш, предметом психології в її навіть традиційній якості К. Г. Юнг бачить сам процес художньої творчості, у той час як «мистецтво як таке – предмет виключно естетико-художнього розгляду, але не психологічного» [9, с. 53].

Висновки. Дослідження феномена креативності і феномена творчої особистості дає нам основу для визначення як самої творчості, так і особливостей творчої особистості.

Творчість – це специфічна пошуково-моделююча діяльність, яка підказана протиріччями життя і вимогами самореалізації індивідів, яка об'єктивована і спрямована своїми творчими здібностями або на оновлення існуючих предметів і явищ, або на створення нових, ще не існуючих.

Творчість як діяльність окремої людини або групи людей має свої проблемні ситуації, правила, які виходять за рамки цього визначення, але необхідні для його реалізації. Одним з початкових таких правил, усталених вимог є необхідність суспільного визнання і значимість створювання нового. Нове може служити не тільки своєму творцеві. Воно визнається тільки в суспільстві. Тільки об'єктивізуючись в соціальні форми і отримуючи статус загальної значущості, корисності для суспільства, людей, їх практичного життя, процес творчості виступає загальновизнаним процесом створення чогось нового. Початковими критеріями творчості є не тільки новизна, але і суспільне визнання, практична значимість нового. Отримуючи статус загальнозначущого, нове виступає як джерело оновлення людей, суспільства, соціально-історичного прогресу людства.

Творчу особистість можна визначити за такими ознаками як: допитливість, зосередженість, висока здатність до адаптації, незалежність, енергійність, гумор, грайливість, схильність до ризику, інтерес до таємничого та складного, прагнення фантазувати, мрійливість, винахідливість, нетерпимість до нудного. Внутрішня психічна можливість розвитку особистості, внутрішня енергія, спрямована на творче самоствердження.

Творчість є однією з цілей розвитку особистості та може бути пов'язаною з такими категоріями, як самоактуалізація, самовдосконалення, самовираження, вона є цілісним утворенням і не обмежується такими аспектами функціонування психіки людини, як: образний, логічний, поведінковий та ін., а проявляється на всіх рівнях психологічної активності людини.

Творчості притаманні синергетичні риси, тому творча людина виявляє феномен творчої багатомірності, коли окремих талантів людини складається із суми її талантів. Творчі люди характеризуються амбівалентними, взаємовиключними особливостями, наприклад, вони проявляють себе як одночасно екстраверти та інтроверти; вони скромні та горді одночасно; вони проявляють одночасно бунтарський дух та консерватизм.

В цілому слідує, що творча особистість – це цілісна людська індивідуальність, яка виявляє розвинені творчі здібності, творчу мотивацію, творчі вміння, що забезпечують їй здатність породжувати якісно нові матеріали, технології та духовні цінності, що в більшій чи меншій мірі змінюють на краще її життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Годфруа, Ж. Психологія. Вид-во у 2 т. Київ.: Наука, 2002. Т. 1. С. 435–442.
2. Пономарьов Я.А. Психологія творчості. Київ.: Академія, 2008. 296 с
3. Платон. Бенкет. Платон. Збірник творів у 3.т. Т. 2. Київ., «Либідь» 2020.
4. Кант І. Критика здатності судження . Збірник праць.: У 6 т. Т. 5. Київ., 2016.
5. Гегель Г.В.Ф., Естетика. У чотирьох томах.1968–1973. Вид-во: «Мистецтво». Т. 1. 312 с.
6. Фрейд З. Художник і фантазія. К.: Наукова думка, 2005. 400 с
7. Бердяев Н. А. Творчість і об'єктивізація. Харків.: Наука, 2000. 304 с.
8. Бердяев Н. А. Значення творчості. Вид-во: ФОЛІО, 2006.414 с.
9. Юнг К.-Г. Про зв'язок аналітичної психології з поетичною і художньою творчістю // Хрестоматія з психології художньої творчості/ ред.-сост. О. Л. Гройсман. 2-е изд. Київ.: Магістр, 2018. С. 158–172.

REFERENCES

1. Hodfrua, Z.H. Psykholohiya. Vyd-vo u 2 t. Kyiv.: Nauka.2002. [Godefroy, J. Psychology. Edition in 2 volumes.]
2. Ponomar'ov Y.A. Psykholohiya tvorchosti. Kyiv.: Akademiya, 2008. [Ponomaryov Y.A. Psychology of creativity. Kyiv.: Academy].
3. Platon. Pyr. Platon. Zbirnyk tvoriv u 3.t T.1. Kyiv."Lybid". [Plato. Feast. Plato. Collection of works in 3. vol]
4. Kant I. Krytyka zdatsnosti sudzhennya . Zbirnyk prats': U 6 t. T. 5. Kyiv."Lybid". 2016. [Kant I. Critique of the ability to judge. Collection of works: In 6 vols. Vol. 5].
5. Hehel' G.V.F., Estetyka. u chotyrokh tomakh. 1968–1973. Vyd-vo: «Mystetstvo». T. 1 [G.V.F. Hegel, Aesthetics. In four volumes. 1968–1973. Issue: "Art". V.1].

6. Freyd Z. Khudozhnyk i fantaziya. K.: Naukova dumka,2005. [Freud Z. Artist and fantasy. K.: Scientific opinion].
7. Berdyayev N. A. Tvorchist' i ob'yektyvatsiya. Kharkiv.: Nauka,2000. [Berdyayev N. A. Creativity and objectification. Kharkiv.: Nauka].
8. Berdyayev N. A. Znachennya tvorchosti. Vyd-vo: Folio.2004.[Berdyayev N. A. The meaning of creativity. Type: Folio].
9. Yunh K.-H. Pro zv'yazok analitychnoyi psykholohiyi z poetychnoyu i khudozhn'oyu tvorchistyu // Khrestomatiya z psykholohiyi khudozhn'oyi tvorchosti/ red.-sost. O. L. Hroysman. 2-e yzd. Kyiv.: Mahistr,2018. [Jung K.-G. About the connection of analytical psychology with poetic and artistic creativity // Textbook of the psychology of artistic creativity/ editor-in-chief. O. L. Groysman. 2nd ed. Kyiv.: Magister].

Poplavska Tetiana Mykolaivna

Candidate of Philosophical Sciences,

Associate at the Department of philosophy, sociology and management of socio-cultural activity

South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky

26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine

orcid.org/0000-0003-2492-8068

CREATIVE ACTIVITY OF THE INDIVIDUAL AS A SUBJECT OF PHILOSOPHICAL ANALYSIS

The purpose of the article is to philosophically comprehend the properties of the creative activity of the individual.

Research methods. The study was conducted with the involvement of general scientific and special approaches and methods. Among them, it is necessary to note the descriptive method, which was used in the process of the entire study, and the systematic, which was used in the analysis of the phenomenon of a creative personality within the framework of the system of artistic activity.

Conclusions. The problem of creativity is important and relevant for many reasons. First of all, because creativity is a large-scale topic. It is necessary to study it in order to learn to better understand the mechanisms of human and social development. There are two questions that need to be considered when discussing creativity. The first is the problem of the sources of creativity. The second is the problem of mechanisms, that is, in what conditions creativity occurs, how it arises, what constitutes a creative act, how a person creates something new that did not exist before.

Creativity can be defined as specifically active, aimed at obtaining an original result, reproduction by the subject with the help of the means used of this or that fragment of objective or subjective reality, chosen by him as the subject of creativity. If we are talking about artistic creativity, the reproduction of a fragment of reality is carried out in order to identify new aesthetic values and guidelines, as well as by means specific to this type of creativity.

In scientific creativity, this reproduction is aimed at cognition, discovery of new phenomena, and their justification. The creative process is not predetermined, it

It is formed already in the course of the search activity itself. Creativity can be represented as an activity in problem situations, an activity related to the solution of non-standard, original tasks and problems.

Key words: *creativity, personality, creative activity, artistic creativity.*

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

УДК 101+130.1+168.522+122/129

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.6>**Агаманюк Зоя Миколаївна**

доктор філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0001-7299-409X

Музиченко Ганна В'ячеславівна

доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політичних наук і права
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-7890-9615

КАТЕГОРИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ СВОБОДИ У ФІЛОСОФІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

*У статті розглядається свобода, яка для Г. Сковороди виявилася категоричним імперативом, тим, заради чого він не зрадив своїх принципів, не піддався спокусам, не дав світу його «впіймати». Проблема свободи не лише посідає чільне місце в українській історико-філософській думці, а й є важливим питанням для української нації загалом. Крізь усю історію українського народу червоною ниткою проходить проблема свободи. **Мета статті** – здійснити дослідження імперативу свободи у філософського-богословських трактатах Григорія Сковороди. Людина стає духовно вільною, коли займається тим, що любить і до чого має здібності. Гармонійність людини і улюбленої справи, дарує їй особисту свободу. І в цій простоті полягає унікальність і геніальність формули щастя й свободи Григорія Сковороди. Одним із центральних мотивів його філософствування є те, що найбільш важливим, глибоким у людини є її емоційно-вольове начало – «серце». Із серця випливає все: і думка, і устремління, і почуття. Вся моральність людини повинна теж бути звернена на «серце». Звідси і вимога: «пізнай себе», «поглянь у себе».*

Методи дослідження: історико-філософський, порівняльний метод та культурологічний підхід.

Результати дослідження. Свобода людини осягається через пізнання та усвідомлення свого духовного начала, морально-етичних засад, таланту та здібностей і їх практичного втілення в житті. Концепція самопізнання філософа мала метою розкриття невидимої природи, вбачаючи в цьому умову досягнення свободи через вільне прийняття власної ролі в світі. Для особистості володіння свободою – це моральний імператив, критерій розвитку індивіда і суспільства загалом. Свобода у філософа – це найвищий дар і благо людини, притаманні їй за самою природою. Наявність чи відсутність її є головним показником життя людини чи суспільства. Несвобода неминуче веде до несправедливості, панування антилюдських цінностей, зла, аморальності та розладу самого суспільства. Свобода – це головна мета, до якої мають прагнути люди, вона є головною мірою в житті.

Ключові слова: свобода, особистість, свобода особистості, категоричний імператив, філософія Г. Сковороди, «споріднена праця», цінності, суспільство.

Вступ. Одна з найактуальніших філософських проблем, яка набула великого соціального і політичного звучання в історії суспільства, – це проблема свободи. Проблема свободи у філософії розглядається, як правило, стосовно людини і її поведінки. У історії філософії свобода традиційно розглядається в співвідношенні з необхідністю. Її роль в житті людини, суспільства, соціуму надзвичайно велика. Із розвитком людини, цивілізації виявляються все нові і нові грані свободи, змінюється і співвідношення цих граней. Причому на кожному етапі розвитку цивілізації на перший план виходить певний аспект свободи. Фундаментальність свободи зумовила той факт, що протягом багатьох століть розвитку духовної культури проблемі свободи присвячені твори найбільш великих мислителів [2, с. 192].

Особистість, яка володіє свободою – це історичний, соціальний і моральний імператив, критерій розвитку індивіда та суспільства в цілому. Обмеження свободи індивіда, жорстка регламентація її свідомості і поведінки, зведення людини до простого «інструменту» в соціальних і технологічних системах завдає шкоди як особистості, так і суспільству. Врешті саме завдяки свободі особистості суспільство набуває здатності не просто пристосовуватися до наявних природних і соціальних обставин навколишньої дійсності, але і перетворювати їх відповідно до своїх цілей. Конкретним матеріальним носієм свободи, її суб'єктом завжди є особа, а відповідно і ті спільності, в які вона включена, – нації, соціальні групи, класи.

Мета статті – здійснити дослідження імперативу свободи у філософського-богословських трактатах Григорія Сковороди.

Методи дослідження. Історико-філософський метод надав можливість у ретроспективі проаналізувати ідеї свободи у творчій спадщині Г. С. Сковороди, дозволив розглянути витoki феномена свободи та її еволюцію у суспільному житті людини; за допомогою порівняльного методу зіставлялися свобода як соціально-філософська категорія, свобода як цінність суспільного буття, свобода як фактор соціокультурних трансформацій; культурологічний підхід використовувався з метою виявлення залежності розвитку уявлень про свободу від рівня загальної культури суспільства.

Методологічним підґрунтям дослідження є ідеї, концепції, вчення, викладені в роботах українських та зарубіжних учених. Ми звертаємо увагу, що в історії філософської думки традиційно існують різні підходи до визначення свободи, шляхів і засобів її досягнення. Так, наприклад, для більшості представників античної філософії – Сократа, Діогена, Епікура і Сенеки – свобода є змістом і метою людського існування. Для представників середньовічної схоластики – Ансельма Кентерберійського, Альберта Великого і Фоми Аквінського – свобода розуму і вчинків можливі тільки в межах церковних догматів, за межами ж їхня свобода являє собою ересь, тяжкий гріх. Значний внесок у розвиток даної категорії зробили Бенедикт Спіноза, Жан-Жак Руссо, Вольтер, Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Артур Шопенгауер, Фрідріх Ніцше, Жан-Поль Сартр, Карл Ясперс, Микола Бердяєв, Володимир Соловйов, Григорій Сковорода, Пантелеймон Куліш і багато інших філософів і мислителів. Як бачимо, підходів до поняття «свобода» дійсно багато, і це ще раз доводить, що свобода надзвичайно складний, багатоаспектний феномен.

Виклад основного матеріалу. Ми спробували провести соціально-філософське дослідження свободи як фактора соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства. Ми вважаємо, що свобода являє собою міру самореалізації людини, міру втілення глибинних потенцій людини відповідно до її устремлень, бажань, її ціннісних орієнтацій. У цьому розумінні вільною можна вважати ту людину, яка найбільш повно і адекватно реалізувала себе у відповідності зі своїми прагненнями та цінностями, і, навпаки, не вільний той, хто не зміг в силу тих чи інших причин, перепон, обмежень самореалізуватися так, як він уявляє собі гідним, корисним і необхідним. Оскільки свідома самореалізація людини, її самотворення соціуму є однією із фундаментальних основ людини, остільки і однією з вирішальних умов цього самотворення є свобода. Свобода і виступає як вічний рух людини до втілення самої себе.

При визначенні модифікацій свободи – свободу диференціюють на внутрішню і зовнішню. Внутрішня свобода – це свобода, що виявляється у внутрішньому духовному світі людини,

в духовному процесі її життя. Зовнішня свобода – це реалізація і прояв моментів свободи в зовнішньо-буттєвому існуванні людини, в її матеріально– і соціально-предметній, культурно-символічній заглибленості. Свобода людини тісно пов'язана з її духовністю [3, с. 11]. Саме в різних аспектах духовності людини, можна побачити, виявити основні компоненти феномена свободи і його значення для людини.

Вирішення проблеми свободи і необхідності з точки зору філософії, співвідношення даних понять у діяльності і поведінці особи мають величезне практичне значення для оцінки вчинків людей. Якщо особистість не має умов для вільних дій, не є зрілою для прийняття самостійних рішень, а керується тільки потребами і зовнішніми вимогами оточуючого середовища, від неї важко очікувати відповідальності за свою поведінку [3, с. 11].

В ХХІ столітті перед сучасною людиною багато вимог та викликів. Вона підпорядковується як фізіологічним, так і соціальним законам суспільства, у якому безпосередньо перебуває, його правилам та нормам. З усіх боків вона оточується певними загальноприйнятими нормами поведінки, традиційними діями і ритуалами. А також важливим аспектом є врахування економічної необхідності. У суспільстві свобода особи обмежується інтересами суспільства. Однак бажання й інтереси людини не завжди збігаються з інтересами суспільства. У даному разі особистість під впливом законів суспільства змушують до вчинків, що не порушують інтересів суспільства [3, с. 12].

При збігу інтересів особистості і суспільства у стані свободи поняття «свобода» слід доповнити ідеєю врегулювання діяльності людей. Важливою складовою частиною діяльності (моральної) – є свобода індивіда, можливість власного, морального самовизначення та самоутвердження. Якщо ж вона не має такої можливості, то про яку моральність може вестись розмова? Про ту, яка насамперед слугує механізмом для регуляції людських відносин. Людина пізнає все безпосередньо на практиці, здобуває практичний досвід для того, щоб не залежати від когось чи від чогось. Щоб її світ не залежав від рабства речей та явищ. Вона повинна самостійно обрати свій особистий шлях. Свобода – це передусім воля людини діяти згідно своїх інтересів, йти шляхом до намічених цілей, спираючись на той практичний досвід, який вона здобула раніше [4, с. 200–201].

Ступінь свободи особистості можна, на наш погляд, розглядати як критерій прогресу людства. На різних етапах історичного розвитку людства можливості для реалізації свободи особистості були неоднаковими. По мірі розвитку суспільства, з кожною новою епохою відкриваються нові можливості зростання ступеня свободи особи. Тому на сьогоднішній день одним із основних критеріїв суспільного прогресу залишається рівень гуманізації суспільства, становище в ньому особистості – рівень її економічної, політичної, соціальної і духовної свободи. Кожна суспільна формація чи цивілізація прогресивні настільки, наскільки вони розширюють коло прав і свобод особистості, створюють умови для її самореалізації. Однак не слід забувати, що свобода лише тоді може бути критерієм суспільного прогресу, коли її зростання відбувається в розумних межах. Коли цими межами на будь-якому етапі розвитку суспільства є відповідальність особистості перед суспільством і вона виходить за ці межі, у суспільстві неминуче починається анархія, що поняттю «свобода» аж ніяк не відповідає [2, с. 200].

Прагнення до свободи є генетичною сутністю всього живого, сутнісним принципом самозбереження індивідуальності, народу й утвердження їх у бутті. Невичерпне джерело і зміст свободи людини і народу відчувається тоді, коли її втрачають. Відсутність свободи викликає непоборне бажання її досягнути. Свобода не дається людині від народження й не дарується – її здобувають в боротьбі і процесі духовного розвитку та загартування. Тому сутність свободи – це постійна боротьба за неї [2, с. 200].

Проблема свободи не лише посідає чільне місце в українській історико-філософській думці, а й є важливим питанням для української нації загалом. Крізь усю історію українського народу червоною ниткою проходить проблема свободи, що виражається в національному пісенному фольклорі, історичних піснях, думках тощо. Оскільки філософське осмислення будь-якого періоду української філософії має важливе значення для розуміння становлення сучасної

історико-філософської думки та духовної культури українського народу, важливим є відродження та використання тих особливо перспективних для майбутнього морально-етичних аспектів моментів у філософії Г. Сковороди. У зв'язку з цим, науковий інтерес нашого дослідження складає аналіз основних антропологічних проблем у філософії Г. Сковороди, серед яких особливе місце посідає проблема свободи [2, с. 200].

Великий український філософ Григорій Сковорода, якого справедливо називають українським Сократом, своїм життєвим прикладом зумів показати важливість духовного на протиположність нікчемності матеріального, мирського, залишаючи місце для свободи. Виокремлення теми свободи у філософії Г. Сковороди та її дослідження є важливим для української нації, що пройшла тернистий шлях перш, ніж її здобути.

У філософському вченні Сковороди етичні ідеї, зібрані подібно нектару з різних джерел – творів античних мислителів, вчень засновників християнства і середньовічних теологів, учених Нового часу, фольклору та протонародної мудрості, – отримали своєрідне обґрунтування. Значення цих рішень полягає не стільки в принциповій новизні, скільки в цілісності, що дозволяє будувати реальне життя у всій його повноті, органічно поєднувати метафізику, гносеологію і етику зі здоровим глуздом, істину – з красою і добром. Завдяки поєднанню неспокою духу з моральною охайністю, Григорій Савич Сковорода сучасніше, ближче до ідеалу універсальної людини, здатного гідно долати критичні ситуації, ніж багато хто з нас [2, с. 185]. Постає Сковорода та його погляди на феномен свободи привертають до себе увагу тому, що живучи в умовах кріпаччини, будучи очевидцем соціального гніту, Сковорода постав поводителем українського народу та спонукав до духовного відродження нації, пробуджуючи її до боротьби за волю. Для того, щоб відродити націю, слід відновити її духовність, зміцнити моральний дух народу. Таке завдання постало перед Сковородою.

Літературна творчість Г. Сковороди припадає на період загострення соціальних суперечностей. Сваюля поміщиків по відношенню до кріпаків призвела до різноманітних повстань з боку селянства та козаків. Лівобережна Україна того часу перебувала в неспокої. За таких історичних обставин жив і творив Г. Сковорода. Можливо, саме це стало поштовхом до внутрішньої, часом незрозумілої непокори, бажання мандрівного філософа-поета будь-якою ціною залишатися вільним як духовно, так і фізично. Усвідомлюючи всю небезпеку поневолення суспільними структурами, Сковорода нехтував можливостями, які дарували йому ті ж структури. Заради власної свободи філософ відмовився від спокуси залишитися при дворі імператриці, зробити блискучу кар'єру в Києво-Могилянській Академії чи досягнути високих рангів прийнявши чернечий сан. Можливо, саме цих спокус зовнішньої природи й намагався уникнути Сковорода, «утікаючи» від світу. Адже багато сучасників мислителя стали заручниками соціальних структур того часу й «мимоволі були прикладом того, як розум, таланти, енергію видатних представників України використано для зміцнення абсолютизму російських царів, що зрештою сприяло поневоленню України» [5, с. 70]. Вагомість творчості Сковороди полягає у тому, що великий мислитель намагався власним прикладом показати важливість сповідання вічних істин в житті людини. Проповіданням власної філософської доктрини та веденням відповідного способу життя, філософ виказував шлях порятунку українського народу від деморалізації та денационалізації. У своїх творах філософ проголошував любов до свободи, до рідного краю, висловлював незгоду з соціальним гнітом [2, с. 186].

Зі щастям, мудрістю, цілісністю та волею тісно пов'язана й ідея «сродності» Г. Сковороди, яка є однією з основних його філософських тем: «Сродність», пояснює Сковорода, – це закарбована в кожному серці галузка Божого промислу, тобто не що інше, як «вроджена Божа воля і його таємний закон, котрому підлягає все твориво». Тож мудрим чоловіком є той, хто збагнув спорідненість між своєю душею та тією справою, до якої вона прагне» [8, с. 690].

Людина стає духовно вільною, коли займається тим, що любить і до чого має здібності. Гармонійність людини і справи, якою вона займається, дарують їй особисту свободу». І в цій простоті полягає унікальність й геніальність формули щастя й свободи Григорія Сковороди [2, с. 186].

Варто зауважити, що кількість праць, присвячених проблемі свободи у філософській спадщині Г. Сковороди, не є чисельною. Життя і творчість мандрівного філософа-поета досліджували М. Попович, А. Пашук, Д. Чижевський, В. Шаян та ін. Дослідник Д. Чижевський у праці «Філософія Г. С. Сковороди» [11, с. 2] досліджував засади етичного вчення, гносеології та антропології Г. Сковороди.

Своєрідну систему філософсько-поетичного світосприйняття розробив Григорій Сковорода. Біографія Г. Сковороди відома дуже докладно. Творчість Сковороди сприймається нелегко. Мова його не звичайна, це – мова символів. Саме через світ символів він прагне осмислення реальних життєвих проблем, розкриття гармонізації відносин людини, світу і Бога. Біблія, міфологія, фольклор є основною опорою його пошуків. Іншими словами, філософія Сковороди набуває вигляду християнського містицизму як специфічного типу філософствування [2, с. 184].

Г. Сковорода «шанував свободу як найвищу цінність ... людського життя, ... тлумачив свободу як характерний для мудрого чоловіка душевний спокій ..., а також як глибинний сенс християнської релігії» [10, с. 668-669]. Він наголошував: «Духовна людина вільна... Не заважають їй ні гори, ні ріки, ні моря, ні пустелі. Передбачає віддалене, прозирає приховане, заглядає в минуле, проникає в майбутнє» [9, с. 165]. І якщо «с поняттям о свободі с самого начала связывалась идея принадлежности к своему коллективу, к своему роду, племени, к своей народности – словом, к своим» по народженню (звідси етимологічний зв'язок лексем «свій» і «свобода») [11 с. 165], то християнин стає своїм – вільним – для всього Всесвіту.

Звернення до філософських творів Г. Сковороди допомагає зрозуміти філософію гідності, що запорукою вільного існування людини. Ідею існування людини втілює філософ-поет і продемонстрував на власному життєвому прикладі, відстоюючи власну творчу індивідуальність, свободу, не піддаючись спокусам світу. Свобода людського духу є невичерпним джерелом істинної мудрості вічних цінностей, самовдосконалення людини через призму пізнання істини. І вона не можлива без набуття знань, усвідомлення досягнутого на тлі пізнання. За Сковородою, потреби людини мають бути скромніші й розумні, щоб краще було їй пізнати саму себе й оточуючий світ: «Вмій малим ти вдовольнятися. За великим не женися, Сіті кинута на лови, їх ти вельми бережися». «Я кажу вам, що не треба у розкошах жити, На таких, кажу, повсюди розпинають сіті. Триста впало у неволю з пристрасті в цім часі, Шістсот плачуть у хворобах – дуже були ласі. ...Хто подячний бува Богу, з малим може жити, Невдоволеного світом цілим не наситиш. Лиш подячна душа ще омине ті сіті, Замість неї потраплять в сіті ці неситі» [1, с. 134]. Слушною є думка Г. Сковороди про те, що свобода потрібна як у сфері духовних цінностей, так і в праці і творчості, які пов'язані зі здібностями, їх «сродністю».

Нам імponує його постулат, що свобода людини – не всездозволеність, не свавілля, а вмотивоване прийняття рішення як результату невичерпної мудрості Божественних істин – добра, правди і любові. Шлях до свободи людини лежить через пізнання Бога-закону в самому собі («мікрокосм»), у всесвіті («макрокосм») і в Біблії (світ «символічний»). Сьогодні в суспільстві панує безправ'я, деморалізація, а тому в ньому й досі не викорінилися насильство, нерівність людей, а отже, відсутня свобода. Соціальна значущість свободи у творчості Сковороди номінується поняттям «всеобщей должности», що має прояв у вигляді індивідуального «спорідненої праці». Відчуваємо відгомін творчості Сковороди щодо повної втрати свободи особистістю і народом: людина і народ позбавлені деякою мірою політичної, економічної й духовної свободи. Тож наше суспільство переживає «неспорідненість», не відповідає принципам Бога-закону. Але якщо основою суспільства є «спорідненість», то в ньому панує порядок [1, с. 244]. Суспільство прагне реалізувати ідеали суспільної свободи, прав націй, особи за рахунок колосальних людських жертв. Наразі проявляється ментальність українського народу: боротьба за незалежність, свободу держави – боротьба людини за свою свободу і народу. Для Г. Сковороди також найважливішим була боротьба з бездуховністю людини і відстоювання свободи. Для нас мислитель особливо важливий і актуальний тим, що своїми філософськими поглядами гармонійно поєднав принципи гуманізму, концепцію самореалізації людини в праці як покликання

і щастя з етнічною домінантою української культури – козацького етосу. Водночас Сковорода закликає звернутися до Біблії у пошуку істини. Вважаємо, що сьогодні це конче не обхідно. Адже, вивчаючи Біблію, індивід має можливість усвідомити себе створеним Богом як індивідуальне творіння, що знаходить свободу в єдності з трансцендентним Богом, де індивід стає незалежним від світу. Отже, феномен свободи людини і народу – найважливіший вияв сутності існування суспільства й розкриття духовності людини [1, с. 244].

Вагомим моментом є врахування свободоловства мандрівного філософа та сприйняття свободи – «вольності» як скарбу, подарованого людині. Аналізуючи біографічні дані життя Г. Сковороди, зауважуємо, що у нього була відсутня схильність до осідлості. Поет часто мандрував і хоча такий кочівний спосіб життя можна пов'язати з певними матеріальними труднощами мислителя, все ж можна припустити про внутрішньо-психологічне небажання сковувати себе якимись узами. Філософ навіть відмовлявся приймати чернечий сан, розуміючи, що це призведе до втрати найціннішого, що в нього є – свободи. Дослідник М. Скринник виводить поняття свободи у Сковороди з його вчення про дві людські натури: видимої – тварну і невидимої – божественну й справжню. Єством внутрішньої природи людини є Бог. У своїх вчинках людина керується або внутрішнім покликом серця, або орієнтується на видиму природу. Авторка зазначає: «джерело свободи – Бог, який перебуває в людині як її внутрішня невидима натура» [7, с. 67]. Дослідниця доходить важливого висновку, що необхідною умовою для здійснення свободи людини є наявність критичного мислення, здатність побороти в собі властиву для людини орієнтацію на тілесну, видиму природу. Понад те, важливим моментом у досягненні свободи стає самопізнання людини, яке ґрунтується на ідеї «сродності». Важливо збагнути, чим любиш займатися і до чого маєш природні нахили. «Свобода як утеча від чужого, нав'язаного іншими, невідповідного власній натурі має піднятися до рівня утвердження своєї власної природи, своєї зрідненості, віднайдені шляхом пізнання самої себе» [6, с. 69]. Темі свободи Г. Сковорода присвятив окремий вірш, який так і називається «De libertate» («Про свободу»). З перших рядків невеличкого восьмирядкового вірша стає зрозумілим, якого значення надавав філософ-поет свободі, адже вона цінніша за золото: «Что то за волность? Добро в ней какое? Инны говорят, будто золотое. Ах, не златое, если сравнить злато, Против волности еще одно блато» [6, с. 129]. Ідеєю цього твору є утвердження свободи людини як найвищої суспільної цінності. За жанром ця поезія належить до громадянської лірики, оскільки в ній поет пов'язує волю з боротьбою за національне і соціальне визволення трудящих.

Одним із центральних мотивів його філософствування є те, що найбільш важливим, глибоким у людини є її емоційно-вольове начало – «серце». Із серця випливає все: і думка, і устремління, і почуття. Вся моральність людини повинна теж бути звернена на «серце». Звідси і вимога: «пізнай себе», «поглянь у себе» [1, с. 248].

Саме одним із перших основоположних принципів його філософствування є концепція «двох натур». Сковорода стверджує, що весь світ, все існуюче має дві натури: зовнішню, видиму, і внутрішню, невидиму. Концепцію двонатурності світу Сковорода повторює неодноразово. Так, у тракті «Вступні двері до християнської добродетельності» він пише: «Весь світ складається з двох натур: одна видима, друга – невидима. Видима натура зветься твар, а невидима – Бог». Тут же Сковорода продовжує думку про нерозривну єдність, цілісність цих двох натур, однак підкреслюючи, що невидима натура (Бог) має первинність по відношенню до видимої (матеріальної) природи. Бог – у всьому матеріальному, у нашій площі, у кожному із нас, він вічний. «Ця невидима натура, чи Бог, уся твар прозирає й утримує, скрізь завжди був, є і буде. Наприклад, тіло людське видно, але прозирливого й утримуючого його розуму не видно» [6, с. 43].

Стверджуючи первинність внутрішнього, невидимого, божественного, духовного світу, Сковорода водночас наголошував на безконечності, вічності зовнішнього, видимого, матеріального світу – все «то переходить, то народжується, то зникає...», однієї речі загибель народжує твар іншу». Але у Сковороди не тільки антитетичний підхід до аналізу матерії, видимого світу, і для другої, невидимої природи – Бога властива антитетичність. З одного боку, Бог тотожний

природі, усьому буттю: «...в дереві є правдивим деревом, у траві – травною, у музиці – музикою, в будинку – будинком, в тілі нашім земнім новим є тілом і осередком, або головою його. Він усякий є в усьому». «З другого боку – світ безмежно далекий від Бога, який є «джерело», «сонце» світу [6, с. 51].

Поряд з теорією «двох натур» Г. Сковорода розробляє теорію «трьох світів». Разом вони і повинні були дати відповідь на питання: «світ – що ти є?» Згідно з цією теорією Г. Сковорода ділив усю дійсність, що оточує на три гармонійно взаємопов'язані світи: макрокосм, мікркосм і символічний світ, або Біблія, кожен з яких складається з обох натур, як видимої, так і невидимої. В найбільш закінченому вигляді концепція «трьох світів» викладена в діалозі «Потоп зміїний». Як бачимо, і третій світ у Сковороди базується на антитезах видимої і невидимої «натури». Це дослідження феномену свободи у філософській спадщині Григорія Сковороди, звісно, не претендує на всеохопність і має перспективу для подальшого й глибшого вивчення в цьому напрямку [1, с. 248].

Свобода людини досягається через пізнання та усвідомлення свого духовного начала, морально-етичних засад, таланту та здібностей і їх практичного втілення в житті. Свобода у філософа – це найвищий дар і благо людини, притаманні їй за самою природою. Наявність чи відсутність її є головним показником життя людини чи суспільства. Несвобода неминуче веде до несправедливості, панування антилюдських цінностей, зла, аморальності та розладу самого суспільства. Свобода – це головна мета до якої мають прагнути люди, вона є головною мірою в житті.

Висновки. У результаті дослідження імперативу свободи у філософсько-богословських трактатах Г. Сковороди встановлено, що поняття свободи в національному контексті зводиться у своїй більшості значень до особистої духовної свободи людини. Проте, суспільний і політичний її виміри виявляються у концепції «спорідненої» праці: людина набуває індивідуальної свободи через прагнення волі під керівництвом розуму до пізнання та через усвідомлений вибір діяльності. З'ясовано, що свобода, в розумінні філософа, передбачає можливість вибору способу діяльності, соціального статусу й соціальних функцій, дій, вчинків, поведінки, загалом своєї долі. Наявність покликання від природи аж ніяк не значить передвизначеність і детермінацію життя людини. Таким чином, концепція самопізнання філософа мала метою розкриття невидимої природи, вбачаючи в цьому умову досягнення свободи через вільне прийняття власної ролі в світі. Для особистості володіння свободою – це моральний імператив, критерій розвитку індивіда і суспільства загалом. Сприйняття людиною свободи можна поділити на конкретні рівні, а саме: особистісний, міжособистісний, інституційний, політичний, що дозволяє нам розглядати особливості цього процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атаманюк З. М. Свобода як фактор соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 316 с.
2. Атаманюк З. М. Цінність свободи як духовно-суспільного феномену (український контекст). *Методологія та технологія сучасного філософського пізнання: Кол. монографія* [Текст] наук.редакт. Борінштейн Є.Р. Одеса: ПНПУ імені К.Д.Ушинського, 2016. С. 184–211.
3. Атаманюк З. М. Свобода та несвобода в сучасному українському суспільстві. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2016. № 2 (37). С. 9–13.
4. Бачинін В. А. Морально-правова філософія. Харків : Консум, 2000. 208 с.
5. Іваньо І. В. Філософія і стиль мислення Григорія Сковороди. Київ : Наукова думка, 1983. 151 с.
6. Сковорода Г. С. Літературні твори. Київ : Наукова думка, 1972. 432 с.
7. Скринник М. Наративні практики української ідентичності: Доба Романтизму: монографія. Львів : Каменярь, 2007. 367 с.
8. Спадщина Григорія Сковороди і сучасність: матеріали читань до 200-річчя з дня смерті Г. С. Сковороди, 21–22 грудня 1994р. Львів : Світ, 1996. 190 с.
9. Стадниченко В. Наш перворозум Григорій Сковорода на портреті і в житті. Київ : Спалах, 2004. 178 с.

10. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: семінарій. Харків : Майдан, 2004. 776 с.
11. Чижевський Д. І. Філософія Г. С. Сковороди. Харків : Прапор, 2004. 272 с.

REFERENCES

1. Atamanyuk Z. M. (2020) Svoboda yak faktor sotsiokul'turnykh transformatsiy suchasnoho ukrayins'koho suspil'stva : monohrafiya [Svoboda as a factor of socio -cultural transformations of modern Ukrainian society: monograph.]. Odesa : Vydavnychyy dim «Hel'vetyka». 316 s. [in Ukrainian].
2. Atamanyuk Z. M. Tsinnist' svobody yak dukhovno-suspil'noho fenomenu (ukrayins'kyy kontekst) [The value of freedom as a spiritual and social phenomenon (Ukrainian context)]. Metodolohiya ta tekhnolohiya suchasnoho filosof's'koho piznannya: Kol.monohrafiya [Tekst] nauk. redakt. Borinshteyn YE.R. Odesa: PNPУ imeni K.D.Ushyn's'koho, 2016. S. 184–211 [in Ukrainian].
3. Atamanyuk Z. M. Svoboda ta nesvoboda v suchasnomu ukrayins'komu suspil'stvi [Freedom and Laness in modern Ukrainian society]. Naukove piznannya: metodolohiya ta tekhnolohiya. 2016. № 2 (37). S. 9–13 [in Ukrainian].
4. Bachynin V. A. Moral'no-pravova filozofiya [Moral and legal philosophy]. Kharkiv : Konsum, 2000. 208 s. [in Ukrainian].
5. Ivan'o I. V. Filozofiya i styl' myslennya Hryhoriya Skovorody [Philosophy and style of thinking of Gregory Skovoroda]. Kyiv : Naukova dumka, 1983. 151 s. [in Ukrainian].
6. Skovoroda H. S. Literaturni tvory [Literary works]. Kyiv : Naukova dumka, 1972. 432 s. [in Ukrainian].
7. Skrynnyk M. Naratyvni praktyky ukrayins'koyi identychnosti: Doba Romantyzmu [Narrative Practice of Ukrainian Identity: Age of Romanticism]: monohrafiya. L'viv : Kamenyar, 2007. 367 s. [in Ukrainian].
8. Spadshchyna Hryhoriya Skovorody i suchasnist': materialy chytan' do 200-rychchya z dnya smerti H. S. Skovorody [Heritage of Grigory Skovoroda and Modernity: Reading Materials to the 200th Anniversary of the Death of GS Skovoroda], 21–22 hrudnya 1994 r. L'viv : Svit, 1996. 190 s. [in Ukrainian].
9. Stadnychenko V. Nash pervorozum Hryhoriy Skovoroda na portreti i v zhytti [Our original Grigory Skovoroda in portrait and in life]. Kyiv : Spalakh, 2004. 178 s. [in Ukrainian].
10. Ushkalov L. V. Hryhoriy Skovoroda: seminariy [Grigory Skovoroda: Seminary]. Kharkiv : Mайдан, 2004. 776 s. [in Ukrainian].
11. Chyzhevs'kyy D. I. Filozofiya H. S. Skovorody [Philosophy GS Skovoroda]. Kharkiv : Prapor, 2004. 272 s. [in Ukrainian].

Atamaniuk Zoia Mykolaivna

Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy, Sociology
and Management of Socio-Cultural Activities
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7299-409X

Muzychenko Ganna Viacheslavivna

Doctor of Political Science, Professor,
Professor at the Department of Political Science and Law
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-7890-9615

THE CATEGORICAL IMPERATIVE OF FREEDOM IN THE GRYGORY SKOVORODA'S PHILOSOPHY

Relevance of research. *The article examines freedom as a categorical imperative for G. Skovoroda, for the sake of which he did not betray his principles, did not succumb to temptations, did not let the world "catch" him. The problem of freedom not only occupies a prominent place in Ukrainian historical and philosophical thought, but is also an important issue for the Ukrainian nation as a whole. The problem of freedom runs through the entire history of the Ukrainian people and their struggle for sovereignty and independence. The purpose of the article is to carry out a study of the imperative of freedom in the philosophical and theological treatises of Grygory Skovoroda. A person becomes spiritually free when he does what he loves and what he is capable of. The harmony of a person and his work of love gives him personal freedom. And in this simplicity lies the uniqueness and genius of G. Skovoroda's formula of happiness and freedom. One of the central motives of his philosophizing is that the most important and advanced in a person is his emotional and volitional beginning – "heart".*

From the heart comes everything: thought, aspirations, and feelings. All human morality should also be turned to the "heart". Hence the requirement: "Get know yourself", "Look in yourself".

Research methods: *historical-philosophical, comparative method and cultural approach.*

Research results. *Personal freedom is grasped through the knowledge and awareness of his spiritual beginning, moral and ethical principles, talent and abilities and their practical implementation in life. The philosopher's concept of self-knowledge had the purpose of revealing an invisible nature, seeing the condition of achieving freedom through the free adoption of one's own role in the world. For the person the possession of freedom is a moral imperative, a criterion for the development of the individual and society as a whole. The freedom for G. Skovoroda is the highest gift and benefit of man inherent in nature. Its presence or absence is the main indicator of a person's or society's life. Unfreedom inevitably leads to injustice, the domination of anti-human values, evil, immorality and the disorder of society itself. Freedom is the main goal that people should strive for, it is the main measure and value in life.*

Key words: *freedom, freedom of personality, personality, categorical imperative, philosophy of G. Skovoroda, «related work», values, society.*

УДК 172.4:[355(470:477):305]

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.7>

Бахмач Анна Ігорівна

аспірантка кафедри філософських та політичних наук

Черкаського державного технологічного університету

бульвар Шевченка, 460, Черкаси, Україна

orcid.org/0000-0003-1068-1826

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ В УМОВАХ КОНФЛІКТУ: АНАЛІЗ ВПЛИВУ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ НА ГЕНДЕРНІ РОЛІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Мета – дослідити та розкрити гендерні аспекти у контексті конфлікту, зосереджуючись на аналізі впливу воєнно-політичних подій на гендерні ролі в сучасній Україні з метою розуміння змін у гендерних відносинах та їхнього впливу на соціокультурні структури.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використано наступні методи: метод аналізу, за допомогою якого виокремлено особливості гендерних відносин у сучасній Україні під впливом воєнно-політичних подій, з'ясовано відмінності та зміни в гендерних ролях; метод порівняння для визначення шляхів трансформації гендерних взаємин в контексті конфлікту та допоміг ідентифікувати ключові аспекти цих змін; метод синтезу для збірки та систематизації отриманих даних для виявлення загальних тенденцій у сфері гендерних відносин, що відбуваються в умовах конфлікту; метод прогнозування для передбачення основних напрямів трансформації гендерних відносин в Україні у контексті євроінтеграції. Ці методи дослідження дозволили здійснити комплексний аналіз гендерних аспектів у контексті конфлікту, що є важливим в контексті розвитку сучасного українського суспільства.

Результати дослідження. Результати дослідження вказують на значущий вплив воєнно-політичних подій на гендерні ролі в сучасній Україні. В контексті конфлікту значно змінюються уявлення про традиційні гендерні стереотипи. Почала зростати активність жінок в різних сферах, які традиційно були визначені чоловіками. Жінки стають ключовими учасницями в різних аспектах життя, включаючи економіку та соціальну сферу, через їхній внесок у вирішення проблем, пов'язаних з воєнно-політичним конфліктом. Аналіз документів підтвердив зміни в законодавстві та політиці, спрямовані на підтримку гендерної рівності. Результати дослідження підтвердили важливість проєкту "Women for Ukraine". Ініціатива успішно об'єднує жінок з усього світу для надання підтримки та солідарності українському народові. Спільнота збирає фінансові та матеріальні ресурси для допомоги постраждалим від війни та кризових ситуацій в Україні. Також активно підтримується ініціативи, спрямовані на захист прав жінок та підвищення гендерної рівності. Результати вказують на еволюцію гендерних ролей в умовах конфлікту та підкреслюють потребу подальших досліджень та заходів для підтримки гендерної рівності в таких складних умовах. Це дослідження має важливе значення для України з кількох причин. По-перше, воєнно-політичний конфлікт в країні впливає на всіх громадян, включаючи жінок, тому розуміння гендерних аспектів цього конфлікту допомагає розробляти більш ефективні стратегії подолання кризи. По-друге, розвиток гендерної рівності є важливою складовою будь-якого сучасного суспільства, і дослідження таких питань в контексті конфлікту допомагає ідентифікувати проблеми та знаходити шляхи до їх вирішення. Це дослідження може послужити основою для розроблення політик та програм, спрямованих на підтримку жінок та зміцнення гендерної рівності в Україні в умовах конфлікту.

Ключові слова: гендер, воєнно-політичний конфлікт, гендерні ролі, традиційні стереотипи, активність жінок, соціальна сфера, участь, законодавство, політика, гендерна рівність, дослідження, освіта.

Вступ. Умови воєнно-політичного конфлікту завжди викликають суттєві зміни в соціокультурному та економічному ландшафті суспільства. Однією з найбільш важливих сфер, яка піддається перетворенням, є гендерна динаміка. Наукове дослідження спрямоване на уточнення та охарактеризування гендерних практик, що використовуються в міжнародному контексті під

час конфліктів. Ця стаття прагне розкрити конкретний вплив таких практик на гендерні відносини та соціокультурні структури, пролити світло на зміни в гендерних ролях під впливом воєнних подій в сучасній Україні. Аналізуючи цей аспект, ми намагатимемося зрозуміти, які трансформації відбуваються в суспільних уявленнях про гендер та як це впливає на рівень гендерної рівності в умовах складної політичної обстановки.

Дослідження націлене на ретельний аналіз динаміки гендерних ролей під час повномасштабних конфліктів, зосереджуючись на міжнародному контексті та конкретних взаємозв'язках між гендерними практиками та соціокультурними змінами. Шляхом використання різноманітних методів дослідження, включаючи, спостереження та аналіз документів, ми прагнемо розкрити якісні та кількісні аспекти впливу гендерних практик на сучасну гендерну картину в Україні.

Враховуючи актуальність проблеми, ми сподіваємося внести вагомий внесок у розуміння того, як воєнно-політичні конфлікти формують гендерні відносини в контексті сучасного світу. Висвітлюючи гендерний вимір конфліктів, ми розкриємо не тільки виклики, але й можливості для побудови більш рівних та справедливих суспільств. Актуальність даного дослідження визначається необхідністю розуміння та врахування впливу гендерних аспектів у контексті воєнно-політичного конфлікту в Україні. Умови воєнної дії створюють комплексні виклики для суспільства, включаючи сферу гендерних відносин.

Дослідження гендерних динамік в умовах конфлікту не лише розкриє складні взаємозв'язки у суспільстві, але й стане основою для розробки ефективних стратегій підтримки гендерної рівності в ситуаціях кризового характеру. Таке дослідження є важливим для розуміння та адаптації соціальних та політичних підходів в умовах конфлікту та сприятиме формуванню більш інклюзивного та стійкого суспільства.

Мета статті: Ретельно проаналізувати та охарактеризувати гендерні практики, які використовуються в міжнародному контексті під час воєнно-політичних конфліктів, з метою визначення їхнього конкретного впливу на гендерні відносини та соціокультурні структури.

Завдання статті. Провести аналіз гендерних практик:

- Дослідити та класифікувати гендерні практики, які виникають в міжнародному конфліктному середовищі, звертаючи увагу на їхні особливості та можливі наслідки.
- Визначити вплив на гендерні відносини: З'ясувати, як ці гендерні практики впливають на розподіл ролей між чоловіками та жінками, а також як це відбивається на соціокультурних аспектах суспільства.
- Вивчити конкретний випадок України: Провести аналіз гендерних аспектів у контексті повномасштабного конфлікту в Україні, визначити зміни в гендерних ролях та їхній вплив на суспільство.
- Надати рекомендації: Засновані на отриманих результатах, сформулювати практичні рекомендації для підтримки гендерної рівності в умовах воєнно-політичного конфлікту.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використано наступні методи дослідження: метод аналізу, за допомогою якого на основі статистичних даних виокремлено особливості гендерних відносин у сучасній Україні, спричинені воєнно-політичними подіями, та з'ясовано відмінності та зміни у гендерних ролях; метод порівняння, для визначення шляхів трансформації гендерних взаємин в контексті конфлікту та ідентифікації ключових аспектів цих змін; метод синтезу, для збірки та систематизації отриманих даних для виявлення загальних тенденцій у сфері гендерних відносин під впливом конфлікту; метод прогнозування, для передбачення основних напрямків трансформації гендерних відносин в Україні у контексті євроінтеграції.

Результати. Попри існуючі міжнародні та національні законодавчі акти, спрямовані на вирішення питань гендерної рівності на ринку праці, міжнародні організації продовжують акцентувати увагу на актуальності гендерних проблем в Україні. Недолік послідовності, системності та гармонії в спільних зусиллях державних інституцій і громадянського суспільства заважає досягненню значних перемін у подоланні гендерної нерівності.

Наприклад, згідно з Global Gender Gap Report, що регулярно публікується World Economic Forum, гендерний розрив в Україні у 2022 році становив 29%. Це означає, що при однакових рівнях компетентності та освіти чоловік заробляє 100 грн, тоді як жінка отримує лише 71 грн за аналогічну роботу. У рейтингу гендерного розриву Україна розміщується на 81-му місці серед 147 країн. Аналіз показує, що за минулий рік цей показник в Україні погіршився на 0,7% [1]. Це свідчить, що гендерна нерівність залишається актуальною проблемою для українського суспільства.

Гендерна нерівність є не лише сукупністю соціальних відмінностей між чоловіками та жінками, але й визначенням соціального устрою, де ці різниці стають стійкими та супроводжуються відповідними нерівностями у суспільстві. Досягнення гендерної рівності передбачає рівні можливості, права та обов'язки для чоловіків та жінок у їхньому громадянському житті.

У сфері соціально-трудових відносин гендерна нерівність проявляється через нерівність у доступі до професійної освіти, підвищення кваліфікації та перепідготовки, а також у різниці в оплаті праці та можливостях кар'єрного росту між чоловіками та жінками. Особливо вона підкреслюється в умовах найманої праці через безпідставні різниці в умовах праці та організації робочого часу.

Нерівномірний розподіл домашніх обов'язків є однією з причин гендерної нерівності, яка змушує жінок обирати менш оплачувану роботу на користь більшого вільного часу. Гендерні стереотипи, пов'язані з домашніми обов'язками та вихованням дітей, додатково підсилюють нерівність у заробітній платі та розподілі часу між чоловіками та жінками.

У воєнний період гендерна нерівність поглиблюється, оскільки жінкам часто доводиться відмовлятися від кар'єри та самореалізації через зростання побутових труднощів. Це особливо відчутно для сімей, де чоловіки перебувають на фронті, загинули чи отримали травми.

Щодо оплати праці, у 2022 році середньомісячна заробітна плата в Україні зросла, але гендерний розрив залишається високим. За даними Державної служби статистики, у жінок вона залишається на 18,4% нижчою, ніж у чоловіків. Гендерна нерівність виявляється також у різниці у заробітній платі за видами економічної діяльності [2]. Гендерна нерівність в Україні виявляється не лише у сфері зайнятості, але й у проблемі безробіття серед жінок. За даними Державної служби зайнятості України на початку квітня 2023 року, серед офіційно зареєстрованих безробітних 72% складають жінки, що свідчить про високий рівень безробіття серед представниць жіночої половини населення. Чоловіки становлять лише 28% зареєстрованих безробітних.

Аналіз даних Державної служби зайнятості також вказує на значний відсоток безробітних жінок порівняно з чоловіками, що може бути пояснено обмеженим реєструванням жінок у службі. Зміни в умовах реєстрації та скорочення термінів перебування на обліку впливають на рішення більшості чоловіків шукати роботу самостійно чи обирати неформальні форми зайнятості.

У воєнний період, гендерна нерівність у безробітті стає актуальнішою, оскільки жінкам доводиться вирішувати побутові труднощі на тлі воєнних подій, змушуючи їх часто обирати неофіційні форми зайнятості.

Попри певний рівень гендерної рівності в сучасному суспільстві, у воєнний час традиційні гендерні стереотипи про професії та різницю у винагороді залишаються незмінними. Жінки шукають роботу у тих галузях, де традиційно переважають чоловіки, і навпаки.

Збереження таких гендерних нерівностей на ринку праці, особливо в умовах воєнного конфлікту, впливає на економічну самодостатність жінок та може підштовхнути їх до пошуку невизначених форм зайнятості без офіційного оформлення.

У контексті воєнних конфліктів, важливо активно займатися розв'язанням гендерних нерівностей у сфері зайнятості. Під час конфліктів можуть посилюватися стереотипи та обмеження щодо вибору професій через військову мобілізацію. Тому адаптація освітніх програм до потреб ринку праці, зокрема до потреб армії та підприємств, може сприяти забезпеченню рівних можливостей як для чоловіків так і жінок у цей період. У світлі цих викликів, вирішення гендерних

нерівностей у сфері зайнятості потребує комплексу цілеспрямованих змін у сферах освіти та розбудови усвідомлення гендерних питань в суспільстві.

У контексті воєнного конфлікту в Україні, вирішення гендерних нерівностей у сфері зайнятості стає особливо актуальним завданням. Військова мобілізація може призводити до посилення стереотипів щодо ролей чоловіків і жінок у суспільстві, що впливає на їхні можливості вибору професій. Тому важливо розробляти та впроваджувати адаптовані освітні програми, які враховують потреби ринку праці в умовах конфлікту. Ці адаптовані програми можуть включати спеціалізовані курси з підготовки до професій, які вимагаються в умовах воєнного конфлікту, такі як медична допомога на передовій, інженерні роботи, логістика та інші військово-пов'язані професії. Крім того, ці програми можуть включати навчання навичкам, необхідним для роботи в екстремальних умовах, в тому числі техніці безпеки та першої допомоги. Також важливо враховувати можливості перекваліфікації для тих, хто втратив роботу через війну, шляхом надання підтримки у відновленні навичок із загальних професій. Для ефективного реалізації таких адаптованих програм важливо відновити зв'язок між закладами професійної освіти та бізнесом, що був втрачений через зупинку діяльності підприємств у зв'язку з воєнним конфліктом. Це допоможе враховувати реальні потреби ринку праці та забезпечити навчання, що відповідає актуальним вимогам та може забезпечити працевлаштування у разі потреби. Сучасні засоби оцінювання результатів й навчання також є недостатніми у процесі підтвердження робітничих кваліфікацій. Для подолання гендерних стереотипів у виборі професій, важливо оптимізувати мережу закладів професійно-технічної освіти, щоб вони задовольняли потреби різних регіонів у фахівцях та сприяли мобільності робітників на ринку праці. Активна інформаційна кампанія може сприяти популяризації робітничо-технічних спеціальностей та стимулювати роботодавців до гідної оплати праці, незалежно від статі працівників. Через призму воєнного конфлікту, міжнародний досвід свідчить, що співпраця держави, роботодавців та працівників, а також інформаційно-просвітницькі кампанії, можуть успішно впливати на гендерну рівність на ринку праці. Для ефективного реалізації таких адаптованих програм у контексті воєнного конфлікту важливо відновити зв'язок між закладами професійної освіти та бізнесом, що був втрачений через зупинку діяльності підприємств. Це допоможе враховувати реальні потреби ринку праці, забезпечити навчання, що відповідає актуальним вимогам, та забезпечити працевлаштування у разі потреби. Міжнародний досвід свідчить, що співпраця держави, роботодавців та працівників, а також інформаційно-просвітницькі кампанії, можуть успішно впливати на гендерну рівність на ринку праці. Стандарти ЄС у сфері захисту прав жінок, такі як Європейська соціальна хартія та Директиви про рівні можливості, встановлюють важливі норми для покращення рівного ставлення до чоловіків і жінок на ринку праці.

Однак, важливо зауважити, що існує потреба в імплементації цих стандартів національним законодавством та активному впровадженні їх у практику. Такі дії допоможуть забезпечити ефективний захист прав жінок та досягти значущих зрушень у гендерній нерівності на ринку праці.

Міжнародний досвід переконливо показує, що подолання гендерної нерівності є досяжним завданням. Україна, інтегруючись у європейські структури, звертає особливу увагу на питання гендерної рівності, особливо в контексті ринку праці. У цьому відношенні, важливо включити гендерну складову до Плану відновлення після перемоги України.

В умовах повномасштабної війни, органи влади спільно з громадськими організаціями та міжнародними партнерами активізували роботу у напрямках розбудови системи протидії насильству та підтримки постраждалих від війни, забезпечення рівних можливостей для жінок та чоловіків:

– Прийняття законів, що протидіють дискримінації за статевою ознакою в рекламі та забезпечують рівні можливості для матері і батька-військовослужбовця при догляді за дитиною.

Закони, що борються з дискримінацією за статевою ознакою в рекламі, та забезпечують рівні можливості для матері та батька військовослужбовця під час догляду за дитиною, відіграють ключову роль у створенні справедливого та рівноправного суспільства. Ці закони не лише захищають права кожної особи на рівність та справедливість, але й сприяють розвитку більш

толерантної та відкритої культури. Шлях до рівних можливостей починається з усвідомлення та захисту прав кожного, незалежно від статі чи професії.

– Ухвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків до 2030 року та її операційного плану до 2024 року.

Ухвалення державної стратегії забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків до 2030 року є кроком вперед у будівництві справедливого й толерантного суспільства. Ця стратегія визначає напрямки дій на довгострокову перспективу, спрямовані на ліквідацію дискримінації за гендерною ознакою та підвищення рівня соціальної та економічної рівності між жінками та чоловіками. Операційний план до 2024 року конкретизує кроки, необхідні для досягнення цілей стратегії в найближчому майбутньому. Це включає в себе розробку та впровадження програм з підтримки жінок у сфері освіти, забезпечення доступу до робочих місць та підприємництва, а також підвищення гендерної свідомості серед населення. Забезпечення рівних можливостей для жінок та чоловіків є стратегічним завданням для будь-якої суспільної системи, і відповідна стратегія разом з операційним планом допоможе країні просуватися шляхом гендерної рівності та справедливості.

Ухвалення державної стратегії забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків до 2030 року разом з операційним планом до 2024 року має важливе значення для України з кількох причин:

По-перше, ці заходи сприятимуть побудові справедливого, рівноправного та гармонійного суспільства, що є ключовим аспектом сталого розвитку країни. Підвищення рівня гендерної рівності сприятиме збалансованому розвитку економіки та соціальної сфери.

По-друге, це допоможе зменшити випадки дискримінації та насильства проти жінок, що є серйозною проблемою українського суспільства. Забезпечення рівних прав і можливостей сприятиме створенню безпечнішого та більш гуманного середовища для всіх громадян.

По-третє, враховуючи активну участь жінок у різних сферах суспільного життя, від політики до бізнесу, забезпечення їхнього рівного доступу до можливостей є важливим фактором для стабільності та просування України на шляху до успіху та процвітання.

Так, впровадження стратегії забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків під час війни може мати низку переваг і важливих наслідків для суспільства. Воєнний час може збільшити нерівності та порушення прав людей, включаючи жінок, тому забезпечення рівних можливостей та захист прав населення є особливо важливим у такі періоди:

1. Це допоможе зберегти гуманітарні стандарти та захистити вразливі групи, включаючи жінок та дітей, від насильства та дискримінації.

2. Це може сприяти підтримці соціальної стабільності та психологічного благополуччя суспільства в умовах кризи.

3. Це може сприяти зміцненню ролі жінок у суспільстві, включаючи їхню участь у процесах прийняття рішень та відновлення суспільства після війни.

Отже, впровадження таких стратегій і планів під час війни може мати позитивний вплив на суспільство та допомогти зменшити негативні наслідки конфлікту.

– Прийняття Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та операційного плану її реалізації до 2024 року, відповідно до Державної стратегії.

Державна стратегія гендерної рівності відіграє ключову роль у формуванні сучасного, прогресивного суспільства, що ґрунтується на принципах справедливості та рівноправ'я. Ця стратегія визначає шляхи досягнення гендерної рівності в усіх сферах життя, включаючи освіту, здоров'я, працю, політику та сім'ю.

Вона передбачає комплексний підхід до розв'язання проблем гендерної дискримінації та нерівності, включаючи розробку та впровадження спеціальних програм та проектів, законодавчі ініціативи, а також підвищення гендерної свідомості серед населення. Державна стратегія гендерної рівності спрямована на створення умов для рівних можливостей та доступу до ресурсів для жінок та чоловіків, а також на забезпечення повного визнання та захисту прав кожної людини, незалежно від їхньої статі чи гендерної ідентичності. Ця стратегія відкриває

двері до більш справедливого, рівного та гуманного суспільства, де кожна людина може реалізувати свій потенціал без обмежень та дискримінації.

Прийняття стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року є важливим кроком в напрямку побудови справедливого та рівноправного освітнього середовища. Ця стратегія передбачає розробку та впровадження комплексу заходів, спрямованих на забезпечення рівних можливостей для всіх студентів та працівників освітніх закладів незалежно від їхньої статі чи гендерної ідентичності. Операційний план реалізації до 2024 року, який відповідає Державній стратегії, конкретизує кроки, необхідні для досягнення цілей у найближчому майбутньому. Це включає в себе розвиток гендерної чутливості серед педагогічного персоналу та створення інклюзивних навчальних програм, які враховують потреби всіх студентів незалежно від їхньої гендерної приналежності. Крім того, операційний план передбачає підтримку жінок у науковій сфері та підвищення їхнього представництва в різних галузях освіти. Також він має на меті викорінення гендерних стереотипів та пропаганду гендерної рівності серед учнів та студентів. Прийняття та впровадження такої стратегії та операційного плану є важливими кроками для забезпечення справедливого та рівноправного освітнього середовища, де кожна особа має можливість реалізувати свій потенціал незалежно від статі чи гендерної ідентичності.

Впровадження стратегії гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року, разом з операційним планом до 2024 року, має важливе значення для України з кількох причин:

1. Створення рівних можливостей: Гендерна рівність у сфері освіти допомагає забезпечити рівний доступ до освітніх можливостей для всіх громадян, незалежно від їх статі чи гендерної ідентичності. Це сприяє зменшенню відмінностей у досягненнях та може покращити соціальну мобільність.

2. Розвиток суспільства: Гендерна рівність у сфері освіти сприяє розвитку суспільства та економіки шляхом забезпечення більшого доступу до кваліфікованих кадрів. Рівноправний доступ до освіти може підвищити інноваційність та конкурентоспроможність країни на міжнародному рівні.

3. Зміцнення демократії: Гендерна рівність у сфері освіти сприяє зміцненню демократичних цінностей та підвищенню участі громадян у прийнятті рішень. Це може сприяти розвитку громадянського суспільства та підвищити якість державного управління.

4. Зменшення соціальних нерівностей: Гендерна рівність у сфері освіти може допомогти зменшити соціальні нерівності та виклики, з якими стикаються вразливі групи населення, такі як жінки, діти та особи з інвалідністю.

Отже, впровадження стратегії гендерної рівності у сфері освіти має вирішальне значення для побудови справедливого, просунутого та стабільного суспільства в Україні.

– Реалізація проєкту «Тримайся, сестер» для психологічної підтримки жінок і дівчат, ініційованого ГО «Жіночий ветеранський рух» у межах проєкту ООН Жінки «Трансформаційні підходи для досягнення гендерної рівності в Україні».

Проєкт «Тримайся сестер» є ініціативою, спрямованою на підтримку та емпauerмент жінок, особливо тих, які опинилися в складних життєвих обставинах чи стикнулися зі здоров'єм та соціальними викликами [6]. Метою цього проєкту є створення сприятливого середовища для жінок, де вони можуть знаходити підтримку, розвиватися та набувати необхідні навички для успішного функціонування у суспільстві. «Тримайся сестер» надає широкий спектр послуг та ресурсів, включаючи психологічну підтримку, юридичну допомогу, навчання та тренінги з різних сфер, доступ до медичних та соціальних послуг, а також можливості для самореалізації та здійснення власних проєктів. Цей проєкт сприяє формуванню солідарності та співпраці серед жінок, сприяючи взаємній підтримці та обміну досвідом. Він створює унікальну спільноту, де кожна учасниця відчуває себе цінною та важливою, незалежно від своєї ситуації. Проєкт «Тримайся сестер» активно працює над підвищенням гендерної свідомості та боротьбою зі стереотипами, пов'язаними з ролями та можливостями жінок у суспільстві. Шляхом організації інформаційних кампаній, воркшопів та тренінгів «Тримайся сестер» допомагає жінкам

розуміти свої права та можливості, а також стимулює їх до активної участі у різних сферах життя. Крім того, проєкт відіграє важливу роль у сприянні інклюзії та рівноправності. Він підтримує жінок з усіх соціальних груп та категорій, включаючи жінок з інвалідністю, молодих матерів, жінок з важкими економічними обставинами та інших. Такий підхід допомагає зменшити відчуття ізольованості та неприйняття, стимулює розвиток взаємодопомоги та співпраці, і сприяє загальному підвищенню якості життя жінок в суспільстві.

Проєкт «Тримайся сестер» має важливе значення для України з кількох причин:

1. Соціальна підтримка: Україна є країною, де важкою є життя для багатьох людей, особливо для жінок, які можуть опинитися в складних життєвих ситуаціях. Проєкт «Тримайся сестер» надає жінкам необхідну підтримку, щоб вони могли відчувати себе менш самотніми та здатними подолати труднощі.

2. Зміцнення жіночого потенціалу: Жінки складають значну частину населення України, та їхній внесок у суспільство великий. Проєкт допомагає жінкам розвивати свої здібності, навички та потенціал, щоб вони могли внести більший вклад у розвиток країни.

3. Боротьба зі стереотипами: Україна, як і багато інших країн, має проблеми з гендерною нерівністю та стереотипами. Проєкт сприяє усвідомленню та перегляду таких стереотипів, що сприяє створенню більш справедливого та рівноправного суспільства.

Отже, проєкт «Тримайся сестер» відіграє важливу роль у покращенні якості життя жінок в Україні, сприяючи їхньому емпauerменту та активній участі в суспільному житті.

– Запуск проєкту "Women to Ukraine", спрямованого на допомогу українкам, які втратили роботу через війну, у пошуках нових можливостей для працевлаштування та професійного розвитку.

Проєкт "Women to Ukraine" – це ініціатива, яка виникла з метою об'єднати жінок з усього світу для надання підтримки та солідарності українському народові в часи випробувань [7]. Спільнота складається з активних, відданих та мужніх жінок, які хочуть допомогти тим, хто переживає складні часи в Україні.

Спільнота об'єднується, щоб надати допомогу тим, хто цього потребує. Мета проєкту – збирати фінансові та матеріальні ресурси, кошти на гуманітарну допомогу та медичне обладнання, щоб допомогти українським жінкам, дітям та сім'ям, що стали жертвами війни та кризових ситуацій.

Проєкт спрямований на захист прав жінок, підвищення гендерної рівності та зміцнення жіночого лідерства в Україні.

Ці кроки визначають інтегрований підхід до гендерної рівності, враховуючи практичні та соціальні виклики, що виникають в умовах конфлікту та відновлення.

Внаслідок прямих втрат внаслідок війни, головним чином серед працездатних чоловіків в Україні, очікується, що вага жіночої праці зросте значно. Повноцінна війна надає прискорений імпульс для впровадження гендерної рівності у сфері праці. Отже, важливо впроваджувати державні програми, що забезпечують жінкам можливість отримання нового досвіду та знань, а також моральну підтримку в процесі освоєння нової професії чи перекваліфікації. За допомогою таких програм та належного професійного спрямування, жінки матимуть можливість отримувати справедливую заробітну плату. Важливим елементом також є активна реалізація інформаційно-комунікаційних заходів, зокрема серед молоді, спрямованих на ліквідацію гендерних стереотипів стосовно «жіночих» та «чоловічих» професій і подолання професійної сегрегації. Також важливо створювати умови для поєднання сімейних та професійних обов'язків для працівників з дітьми.

Висновки. В умовах воєнного конфлікту в Україні очікується збільшення ваги жіночої праці через прямі втрати серед працездатних чоловіків.

Потреба у впровадженні гендерної рівності на ринку праці стає критичною, враховуючи європейську інтеграцію України та потребу відновлення після воєнних подій.

Державні програми, спрямовані на підтримку жінок у відновленні та отриманні нових навичок та знань, є важливим інструментом для забезпечення їхньої успішної адаптації на ринку праці.

Законодавчі та нормативні ініціативи, такі як «Про рівне винагородження за рівноцінну працю», важливі для удосконалення рамок гендерної рівності та забезпечення справедливої оплати.

Активна інформаційно-комунікаційна кампанія та педагогічна робота зі знищення гендерних стереотипів важливі для розширення вибору професій та подолання професійної сегрегації.

Створення умов для поєднання сімейних та професійних обов'язків є ключовим фактором для забезпечення балансу між роботою та особистим життям для працівників, особливо тих, хто має дітей.

Усі ці заходи разом можуть сприяти створенню більш справедливого та рівного суспільства в умовах військових подій та сприяти сталому розвитку країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. World Economic Forum (2022) Global Gender Gap Report 2022. URL: <https://www.weforum.org/reports/global-gender-gap-report-2022/digest/>
2. State Statistics Service of Ukraine. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Порадник щодо застосування гендерно орієнтованого підходу в окремих галузях / Т. Іваніна, О. Кисельова, М. Колодій та ін. – Київ: Віваріо, 2020. – 48с.
4. Законодавство ЄС з питань захисту прав жінок. URL: <https://jurfem.com.ua/standarty-eu-zakhyst-prav-zhinok/>
5. Підсумки року: гендерна рівність і запобігання насильству. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/povynu/pidsumky-roku-genderna-rivnist-zapobigannia-nasilnistvi>
6. Проєкт «Тримайся сестер», ГО "ЖІНОЧИЙ ВЕТЕРАНСЬКИЙ РУХ", 2022. URL: <https://www.uwvm.org.ua/?p=4634>
7. Проєкт Woman to Ukraine, ІНСТИТУТ КОНСТРУКТИВНОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ І НОВИХ МЕДІА, 2022. URL: <https://w2u.world/>

REFERENCES

1. World Economic Forum (2022) Global Gender Gap Report 2022. URL: <https://www.weforum.org/reports/global-gender-gap-report-2022/digest/>
2. State Statistics Service of Ukraine. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Guide on the Application of a Gender-Oriented Approach in Specific Areas / T. Ivanina, O. Kyselova, M. Kolodiy, et al. – Kyiv: Vivario, 2020. – 48 p.
4. EU Legislation on Women's Rights Protection. URL: <https://jurfem.com.ua/standarty-eu-zakhyst-prav-zhinok/>
5. Year in Review: Gender Equality and Violence Prevention.
6. "Hold on, Sister" Project, NGO "Women's Veteran Movement", 2022. URL: <https://www.uwvm.org.ua/?p=4634>
7. Woman to Ukraine Project, Institute of Constructive Journalism and New Media, 2022. URL: <https://w2u.world/>

Bakhmach Anna Ihorivna

Postgraduate Student at the Department of Philosophical and Political Sciences
Cherkasy State Technological University
460, Shevchenko Boulevard, Cherkasy, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1068-1826

GENDER ASPECTS AND PERSPECTIVES UNDER CONFLICT: ANALYSIS OF THE IMPACT OF MILITARY AND POLITICAL EVENTS ON GENDER ROLES IN MODERN UKRAINE

Objective – to investigate and reveal gender aspects in the context of conflict, focusing on analyzing the impact of military-political events on gender roles in contemporary Ukraine to understand changes in gender relations and their influence on sociocultural structures.

Research methods. To achieve the stated goal, observation and document analysis were used.

Research results. The results indicate a significant impact of military-political events on gender roles in contemporary Ukraine. In the context of conflict, perceptions of traditional gender stereotypes change significantly. Women's activity in various spheres, traditionally defined by men, is increasing. Women are becoming key participants in various aspects of life, including the economy and social sphere, due to their contribution to addressing issues related to the military-political conflict. Document analysis confirmed changes in legislation and policies aimed at supporting gender equality. The research results confirmed the importance of the "Women for Ukraine" project. The initiative successfully unites women from around the world to provide support and solidarity to the Ukrainian people. The community gathers financial and material resources to assist those affected by war and crisis situations in Ukraine. Initiatives aimed at protecting women's rights and promoting gender equality are also actively supported. The "Women for Ukraine" project has proven to be a successful tool for strengthening the spirit of solidarity and mutual assistance among the female community. Overall, the results indicate an evolution of gender roles in the context of conflict and emphasize the need for further research and measures to support gender equality in such complex conditions. This research is important for Ukraine for several reasons. Firstly, the military-political conflict in the country affects all citizens, including women, so understanding the gender aspects of this conflict helps develop more effective strategies to overcome the crisis. Secondly, the development of gender equality is an important component of any modern society, and researching such issues in the context of conflict helps identify problems and find ways to address them. This research can serve as a basis for the development of policies and programs aimed at supporting women and strengthening gender equality in Ukraine in times of conflict.

Key words: gender, military-political conflict, gender roles, traditional stereotypes, women's activity, social sphere, participation, legislation, policy, gender equality, research.

УДК 316.346.2 – 043.2 : 316.3 – 049.5
DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.8>

Бойко Анжела Іванівна
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософських і політичних наук
Черкаського державного технологічного університету
бульвар Шевченка, 460, Черкаси, Україна
orcid.org/0000-0002-6414-2214

ВПЛИВ ГЕНДЕРНИХ ПРОБЛЕМ НА ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕКИ СУСПІЛЬСТВА

***Актуальність проблеми:** Поняття гендеру є нелогізмом, який широко використовується в гуманітарних наук. Гендерні питання не втрачають актуальності для формування стабільності сучасного суспільства і часто є невід’ємним елементом аналізу його соціальної та політичної сфери. В 1968 р. виходить друком книга Роберта Столлера *Sex and Gender* дає початок політико-філософським дискусіям, що не вибухають до сьогодні. Вплив гендерного аспекту відчужаються в усіх сферах суспільного життя, включаючи соціальну, економічну та політичну. Гендерна нерівність також властива багатьом сферам, включаючи освіту, працевдатність, особисте життя. Із проблемою забезпечення рівних можливостей та визнання прав обох гендерів є ключовим елементом функціонування справедливого суспільства як умови його стабільного для безпечного розвитку. Проблема насильства на гендерній основі залишається актуальною у багатьох частинах світу. Забезпечення рівних умов для політичної участі обох гендерів є важливим для демократичного розвитку суспільства. Захист прав жінок (проблематика спочатку фемінізму) та інших уразливих груп є важливим етапом у створенні безпечного суспільства. Науковці, які опікуються соціальними проблемами, дотримуються думки, що ігнорування гендерного питання, збереження наявних гендерних стереотипів та ролей призводять до соціальної нерівності, вони обмежують потенційні можливості кожного індивідуума незалежно від статі і цілісності.*

***Метою даного матеріалу** є розгляд аспектів впливу гендерних питань на формування безпеки та стабільності сучасного суспільства. Запропонований матеріал присвячено дослідженню взаємозв'язку між гендерними аспектами та безпекою суспільства. **Метами дослідження обрані** як загальнонаукові методи, такі особливі методи – соціокультурний, соціологічні методи, метод контент-аналізу та мета-аналізу використані експериментальні підходи для різних факторів на гендерні проблеми, здійснено аналіз фактичного матеріалу та наукових досліджень. **Результатами** є аналіз та визначення соціальних ризику, які походять від гендерної диспропорції, а саме – соціальна нерівність, економічний розвиток, здоров'я та насильство на гендерній основі, які потенційно можуть спричинити вплив загальний стан безпеки. Отримані висновки вказують на те, що розв'язання гендерних проблем є важливим елементом забезпечення сталої та комплексної безпеки сучасного суспільства.*

***Ключові слова:** гендерні питання, безпека, освіта, рівність цінності, політика, війна, насильство, економіка.*

Вступ. Гендерні розвідки зазнавали періоди як поширеної уваги так і принципової зневаги. Становлення та оформлення гендерні розвідки проявляються в т.ч. в гендерній історії. Гендерна історія є суб-галуззю історії та гендерних досліджень, яка вивчає минуле з позицій гендерних відносин. Варто зазначити ще один аспект гендерної історії, яка заслуговує на рівноправне значення в гендерних теоріях. Вона розглядає, в який спосіб історичні події впливали на жінок на відміну від чоловіків. У 1960-х роках в умовах бурхливого розвитку жіночого руху в лоні гендерної історії з'явилося прагнення надати феміністському свідомості власну історичну ретроспективу. Чисельні вчені Західної Європи та Америки починають опікуватися проблематикою історією жіноцтва, обґрунтовано вважаючи, що вивчення минулого, як і аналіз сучасності, має спиратися на інформацію, що стосується обох статей. До середини 1970-х років панувало прагнення «відновити історичне існування жінок», написати особливу *жіночу історію*. У 1980-і роки

ключовою категорією аналізу стає гендер (англ. gender – стать), покликаний виключити біологічний та психологічний детермінізм, який постулював незмінність умов опозиції чоловічого і жіночого начал.

Станом на зараз гендерна історія та гендерна теорія фокусується на аналізі жіночого представництва в різних сферах суспільства та визнанні жіночих досягнень в областях, де, як правило, домінують чоловіки.

Підґрунтям для сталого розвитку суспільства, забезпечення рівності жінок і чоловіків у політичній, соціальній, економічній, духовно-культурній сферах виступає гендерна демократія, що стала об'єктом вивчення таких науковців: Дж. Батлер, Ш. Берн, Т. Бендас, Дж. Бенджамін, С. Бенхабіб, М. Білінська, Р. Брайдотті, О. Венгер, Дж. Вікс, М. Віткінг, Дж. Волековіц, Дж. Елштайн, Д. Д'Еміліо, Л. Ірігарей, Дж. Мітчелл, К. Мілет та багато інших. Гендерна проблематика є доволі досліджуваною серед вітчизняних та зарубіжних науковців. Варто відзначити внесок К. Карпенко, М. Богачевська-Хом'як, Н. Грицяк, Т. Марцинюк, Хоф, Дж. Елштайн, Л. Кобилянська, Т. Мельник, Т. Бендас, М. Пірен, К. Левченко, О. Скар, О. Ярош тощо.

Завершення ХХ століття відзначилось розмаїттям гендерних досліджень. Науковці продовжують вивчати гендерні проблеми в Україні, сприяючи розвитку гендерної рівності та справедливості.

Мета статті. Розглянути аспекти впливу гендерних питань на формування безпеки та стабільності сучасного суспільства.

Методи дослідження. Загальнонаукові методи були методологічною основою дослідження. Так, соціокультурний метод дозволив розглянути гендерні питання в контексті основних сфер, притаманних сучасному суспільству. Соціологічні методи надали дослідженню аналітику, дозволяють отримати кількісні дані щодо відношень між гендерами, гендерної рівності в різних сферах життя та гендерних стереотипів. Особлива увага приділена методу контент-аналізу для вивчення вмісту та сенсу медіа, літератури, політичних документів та інших матеріалів для виявлення гендерних стереотипів і відображення гендерних проблем. Використання експериментальних підходів дозволяє визначати причинно-наслідкові зв'язки та вплив різних факторів на гендерні проблеми. Аналіз офіційних документів, законів, політик та інших документів може розкривати гендерні виміри в різних сферах суспільства. Метод мета-аналізу дозволяє проводити роботу з результатами різних досліджень, що допомагає узагальнити знання та виявити загальні тенденції у гендерній сфері. Автори проводять аналіз фактичного матеріалу, наукових досліджень та статистичних даних (емпіричний метод), щоб обґрунтувати необхідність врахування гендерних аспектів при формуванні стратегій безпеки.

Результати дослідження. ХХІ століття не відмінило всі проблеми, які знаходяться на шляху впровадження гендерної рівності. Гендерні питання тісно пов'язані з дослідженнями політики та соціальних настроїв. Гендерна нерівність залишається важливою проблемою в Україні ХХІ століття. Хоча відбулися певні кроки вперед, зокрема, легалізація квот для жінок у партійних списках, представництва жінок в українській політиці все ще бракує [1]. У нинішньому складі Верховної Ради України понад 20% жінок, у попередньому скликанні лише 12% [1]. Проте гендерна нерівність все ще поширена як у повсякденному житті, так і в політиці в Україні, з проблемами, пов'язаними з гендерною рівністю в законодавстві, професіях і суспільних настроях [1; 2]. Жінки недостатньо представлені на керівних посадах, особливо на вищих [1]. Незважаючи на певні позитивні зрушення, такі як збільшення кількості жінок, які обіймають керівні посади в політичних партіях та організаціях, дискримінація жінок залишається поширеною проблемою в Україні [1]. В Україні поширені гендерні стереотипи, які негативно впливають на відносини між статями [1]. Хоча майже половина українців хочуть більше жінок на владних посадах, таких як Кабінет Міністрів і Верховна Рада, гендерний розрив в оплаті праці в Україні залишається проблемою, оскільки жінки заробляють у середньому на 28% менше, ніж чоловіки [1; 2].

Таким чином, гендерна нерівність залишається важливою проблемою в Україні, яка потребує подальшої уваги та дій. Саме тому – науковці, які досліджують гендерні проблеми в Україні,

зосереджуються на різних напрямках. Одним із головних напрямів уваги є аналіз представництва жінок на владних посадах, оскільки Україна належить до країн із найнижчим представництвом жінок у владі [2]. Жінки краще представлені у сільських та міських радах порівняно з радами великих міст та обласних центрів [2]. Дискримінація за ознакою статі в оголошеннях про роботу викликає ще одне занепокоєння цих вчених. У оголошеннях про роботу від жінок часто вимагають непотрібних вимог, таких як вік і зовнішність, що може бути дискримінаційним. Тому науковці, які досліджують гендерну проблематику в Україні, зосереджують увагу на боротьбі з дискримінацією жінок у свідомості роботодавців [2]. Крім того, сексизм широко поширений в Україні в рекламі, ток-шоу, політиці та повсякденному житті. Моніторинговий проект «Україна без сексизму» лише за чотири місяці виявив понад 240 сексистських висловлювань у рекламі [2]. Крім того, вчені зосереджуються на впливі сексистських стереотипів на насильство щодо жінок в Україні [2]. Також науковці досліджують існування «нежіночих» професій в армії та необхідність ратифікації в Україні Конвенції Міжнародної організації праці 1935 року, щоб дозволити жінкам працювати під землею та в шахтах [2]. Загалом науковці, які досліджують гендерні проблеми в Україні, зосереджуються на гендерному дисбалансі на вищих посадах, недостатньому представництві жінок на владних посадах, сексизмі, гендерній дискримінації в оголошеннях про роботу та необхідності дозволу жінкам працювати на певних посадах, професії.

Тема гендерної дискримінації розглядається в контексті загальносоціальних проблем, що свідчить про те, що суспільство працює над вирішенням гендерних проблем [1]. Для кращого розуміння поточного стану гендерних справ в Україні було проведено опитування щодо вивчення дотримання гендерної рівності та гендерних питань. Такий підхід свідчить про прагнення науковців до розуміння складності гендеру та гендерних практик в Україні [3]. Крім того, дослідження зосереджено на особливостях формування гендерного дискурсу в постмодерній культурі, феміністичних ідеологіях та гендерних практиках, підкреслюючи багатоаспектність проблеми та необхідність комплексного дослідження гендерної проблематики [4]. Також було досліджено демографічний профіль України, зокрема у зв'язку зі статтю та віковими факторами у війську. Запровадження воєнного стану та призову на військову службу призвели до усвідомлення цих проблем, підкресливши необхідність дослідження гендерних та вікових факторів у різних галузях [5]. Крім того, зростає консенсус щодо того, що жінки в Україні мають рівні можливості з чоловіками, але існує потреба у більшому бажанні та здатності їх реалізувати. Це підкреслює необхідність подальших досліджень для визначення бар'єрів, які заважають жінкам повністю реалізувати свій потенціал [2]. Загалом підхід науковців до гендерних питань у своїх дослідженнях є багатоаспектним та комплексним, враховуючи різні аспекти гендерної рівності та виклики, які необхідно вирішити для її просування.

Дослідження гендерних питань виявляють деякі значні висновки та вказують на необхідність більш ретельного вивчення поточного стану справ. Проблема впровадження гендерної рівності у професійно-технічну освіту є актуальною проблемою, її вирішення життєво необхідне для покращення суспільства [4]. Гендерну дискримінацію часто вважають соціальною проблемою, але її потрібно розглядати більш детально [1]. Було проведено опитування з метою вивчення поточного стану справ в Україні щодо гендерних питань та дотримання гендерної рівності [3]. Дослідження також висвітлює трансформацію феміністичних ідеологій та розвиток гендерних практик у постмодерній культурі [5]. Останнім часом демографічний профіль України та запровадження воєнного стану та призову призвели до підвищення обізнаності про гендерні та вікові фактори [4]. Жінки в Україні мають рівні можливості з чоловіками, і поширена думка, що якби їм дали шанс, вони б змогли їх ефективно реалізувати [2]. Ці висновки вказують на необхідність подальших досліджень і критичного аналізу гендерних питань, а також впровадження політики та заходів для просування гендерної рівності в усіх сферах життя.

В умовах повномасштабної війни гендерні питання набувають інших сенсів та значень. Дослідження впливу російсько-української війни та пандемії коронавірусу на гендерну проблематику в Україні ще тривають. Однак є деякі ознаки того, що ситуація погіршилася. Відповідно

до Global Gender Gap Report, у 2022 році в Україні гендерний розрив становив 29%, що свідчить про значну нерівність між чоловіками та жінками в країні. Крім того, повномасштабна війна з Росією створила додаткові виклики щодо гендерного та домашнього насильства в Україні. Війна об'єднала українців із спільним ворогом, але також створила ситуацію, коли жінки та дівчата особливо вразливі до насильства. Необхідні подальші дослідження, щоб визначити конкретні форми гендерного насильства, які є найбільш поширеними під час війни. Тим не менше, очевидно, що необхідні термінові дії для вирішення цієї проблеми та захисту прав жінок і дівчат в Україні [4]. Домашнє насильство та насильство за гендерною ознакою є двома основними способами, за допомогою яких жінки та дівчата стають особливими цілями під час конфлікту. Проте питання гендерного насильства в українському суспільстві не вирішується належним чином. Незважаючи на поширеність гендерно зумовленого насильства, тема особистої небезпеки для жінок і дівчат часто девальвується на фоні національних викликів під час конфлікту. На жаль, у тексті немає конкретної інформації про те, як жінки та дівчата стають мішенями під час конфлікту [4]. Тим не менш, очевидно, що конфлікт загострив проблеми насильства, особливо гендерно зумовленого, щодо жінок і дівчат. «Гендерна перспектива має потенціал не лише зменшити негативний вплив війни на жінок та збільшити участь і розширити можливості жінок у суспільстві, а й позитивно вплинути на ефективність діяльності, насамперед стосовно того як застосовується сила для досягнення політичних цілей. Зараз у секторі безпеки та оборони України спостерігається чітка тенденція до збільшення участі та розширення можливостей жінок. Наприклад, в українській армії зараз служить та працює майже 60 тисяч жінок, з яких 41 тисяча – це військовослужбовці. І кількість жінок-військовослужбовців значно зросла за останні місяці. За даними міністерства оборони, на сьогодні близько 5 тисяч українок безпосередньо беруть участь у бойових діях. На переконання експертів з гендерних питань, на сьогодні в умовах повномасштабної війни досягнення гендерної рівності у сфері безпеки і оборони України залишається надзвичайно актуальним питанням – адже саме в цих найскладніших умовах та загрозах територіальної цілісності країни закладається вагоме підґрунтя досягнення в осяжному майбутньому гендерного паритету в усіх сферах діяльності держави» [4].

Хоча гендерне насильство є поширеною проблемою в Україні, важливо зазначити, що чоловіки та хлопчики також стають жертвами цієї форми дискримінації та насильства. Фактично лише 10% зареєстрованих випадків гендерно зумовленого насильства в Україні стосуються чоловіків, що може свідчити про недостатню обізнаність або небажання повідомляти про інциденти. Крім того, в Україні існує великий рівень домашнього насильства, який залишається непоміченим, що також може сприяти заниженню інформації про гендерне насильство щодо чоловіків і хлопчиків [6]. Ці виклики, з якими стикаються чоловіки та хлопчики, пов'язані з гендерною дискримінацією та насильством, часто ігноруються через суспільні очікування та стереотипи про те, що чоловіки мають бути сильними, а не вразливими. Через це чоловікам і хлопцям може бути важко звернутися за допомогою чи підтримкою, що призводить до браку ресурсів і уваги до їхніх конкретних потреб. Важливо визнати та вирішити проблему гендерного насильства щодо чоловіків і хлопчиків, так само, як важливо вирішити проблему щодо жінок і дівчат, щоб створити більш безпечне та рівноправне суспільство для всіх людей.

Гендерна рівність та безпека суспільства тісно пов'язані, і розуміння цього зв'язку важливо для розвитку стійкого та гармонійного суспільства. Забезпечення гендерної рівності передбачає рівні можливості, права та відповідальності для всіх членів суспільства, незалежно від їхньої гендерної приналежності. Гендерно збалансоване суспільство сприяє безпеці, оскільки різноманіття та включеність вносять нові ідеї, думки та досвід у процеси прийняття рішень. Участь жінок у сферах безпеки та управління ризиками допомагає враховувати різні перспективи та ефективніше вирішувати проблеми. Гендерна рівність також може покращити безпекові показники, зменшуючи насильство в сім'ях та суспільстві, а також підвищуючи рівень освіти і культурного розуміння. Взаємодія гендерної рівності і безпеки сприяє створенню стабільних та прогресивних суспільств, де кожна людина може відчувати себе захищеною та визнаною.

Створення умов для гендерної рівності може сприяти стабільності та безпеці в суспільстві. Гендерна рівність може сприяти безпеці суспільства на декількох рівнях. По-перше, вона може зменшити рівень насильства, оскільки нерівність часто корелює з вищими рівнями насильства, особливо домашнього. По-друге, гендерна рівність може сприяти економічній стабільності, оскільки вона забезпечує рівні можливості для всіх членів суспільства. Варто виокремити аспекти, які вказують на важливість дотримання гендерної рівності для забезпечення безпеки.

По-перше, це економічна стійкість. Гендерна рівність сприяє економічній стійкості, оскільки вона розширює доступ до можливостей та ресурсів для всіх груп населення. Жінки, отримуючи рівний доступ до ринку праці та підприємницької діяльності, можуть забезпечити додаткові джерела доходу для своїх сімей та сприяти зростанню економіки. По-друге, це – мирне врегулювання конфліктів. Гендерна рівність в контексті конфліктів включає участь жінок у миротворчих процесах. Жінки можуть приносити унікальні погляди та рішення для врегулювання конфліктів, сприяючи побудові стійкого миру. По-третє, зменшення насильства. Гендерна рівність є ефективним інструментом у боротьбі з насильством, забезпечуючи права та захист жінок та чоловіків від будь-яких форм дискримінації та насильства. Проактивні заходи на рівні гендеру сприяють створенню безпечних спільнот. Наступний фактор – досягнення глобальної стабільності. Розбудова гендерної рівності має далекосяжний вплив на глобальну стабільність. Визнання прав та можливостей всіх членів суспільства сприяє формуванню позитивного образу суспільства, що сприяє міжнародному співробітництву та взаєморозумінню. І ще один фактор – це участь в управлінні. Гендерна рівність в управлінні сприяє більш ефективному та представницькому прийняттю рішень. Участь жінок в політиці та управлінні веде до більш різнобічних стратегій та політик, які враховують потреби різних груп населення. Узагальнюючи, гендерна рівність не лише є моральним імперативом, але й визнаною ключовою складовою для досягнення стійкого та безпечного суспільства. Прагнення ефективно вирішити гендерні питання знімає внутрішню соціальну суперечність суспільства, спрямовуючи на ефективних розвиток та прийняття толерантності.

Разом з тим, ігнорування вирішення гендерних питань можуть мати ряд негативних наслідків. Це можуть бути *економічні ризики*. Гендерна нерівність може призвести до втрати потенційного економічного зростання. Жінки часто не мають рівних можливостей у сфері освіти та праці, що обмежує їхній внесок в економіку. Відсутність гендерної рівності може обмежувати потенціал економічного розвитку. Дослідження показують, що включення жінок у робочу силу та управлінські позиції сприяє збільшенню продуктивності та зниженню бідності. Негативним наслідком є також *ризики для здоров'я*, адже гендерні стереотипи та дискримінація можуть призвести до нерівності в доступі до медичних послуг, що, в свою чергу, негативно впливає на здоров'я окремих груп населення. Крім того, в контексті безпеки особливого значення набувають *соціальні ризики*. Нерівність за статтю часто призводить до соціальної несправедливості та напруженості, що спричиняє конфлікти та нестабільність в суспільстві. Важливим саме для майбутнього розвитку постають гендерні перекося як *ризики для освіти*. Гендерні стереотипи можуть обмежувати доступ до освіти для певних груп населення, що знижує як освітні можливості, так і сприяє подальшому поширенню та усвідомленню гендерної нерівності та стереотипів, що її супроводжує. Запобігання насильству на гендерній основі та розробка освітніх програм можуть допомогти зменшити ці ризики. Поруч з освітою мають місце культурні ризики. Гендерні ролі і стереотипи можуть впливати на культурні норми та цінності. Продовження такого становища потенційно може призвести до втрати різноманітності та творчості у суспільстві. І, нарешті, це – *політичні ризики*, що пов'язані з нерепрезентативністю інтересів всього населення в урядових структурах, органах державної влади. Ці ризики підкреслюють важливість активних зусиль щодо вирішення гендерних питань. Гендерна рівність є ключовим елементом стабільного, справедливого та процвітаючого суспільства.

Висновки. Гендерні проблеми в сучасному світі – це складне та багатогранне питання. Гендерна нерівність та дискримінація роблять суспільство менш безпечним та стабільним. Особи, які стикаються з дискримінацією, мають менше можливостей для самореалізації, що може

привести до бідності, злочинності та інших соціальних проблем. Впровадження гендерна рівність є ключовим фактором у формуванні безпечного та стабільного суспільства – мають рівні можливості, це веде до економічного зростання, покращення добробуту та зменшення конфліктів. Рівноправна участь у політичному та економічному житті робить суспільство більш демократичним та стійким до потрясінь. Для досягнення гендерної рівності та забезпечення безпеки та стабільності суспільства потрібні системні зміни. Важливо змінити гендерні стереотипи та дискримінаційні закони та практики. Необхідно інвестувати в освіту та розширення можливостей жінок та дівчат. Чоловіки також повинні бути залучені до процесу гендерної трансформації. Важливо враховувати гендерні аспекти при розробці політики та програм у всіх сферах, включаючи безпеку, оборону, економіку, освіту та охорону здоров'я. Гендерна чутливість робить політику та програми більш ефективними та справедливими. Разом з тим, сучасне суспільство опиняється перед цілою низкою викликів. Серед яких – досягнення гендерної рівності та забезпечення безпеки та стабільності суспільства є складним завданням; стійкість гендерних стереотипів та пов'язаними з ними – дискримінації, бідності, конфліктів та політичної нестабільності. Проте винесення гендерних питань в громадсько-науковий простір призводить до більшого рівня усвідомлення важливості гендерної рівності. Цьому сприяють й численні рухи та організації, які пропують гендерну рівність та безпеку. Гендерні питання є важливим фактором у формуванні безпеки та стабільності суспільства. Досягнення гендерної рівності та забезпечення безпеки та стабільності суспільства потребують системних змін та спільних зусиль.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Катерина Одарченко Проблеми гендерної рівності і політики-жінки в Україні. URL: <https://glavcom.ua/columns/kodarchenko/problemi-gendernoji-rivnosti-i-politiki-zhinki-v-ukrajini-738966.html>. дата звернення 26.02.24
2. Ярослава Трегубова Гендерна нерівність: п'ять порушень прав жінок в Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29085513.html>. дата звернення 26.02.24
3. Ukrainian Marketing Group Результати дослідження. Гендерна рівність та відповідь на домашнє насильство в приватному секторі: заклик до дії. URL: https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/maket_u.pdf Дата звернення 26.02.24
4. Дар'я Прокопій Гендерні диспропорції в Україні під час війни. дата звернення 26.02.24 URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/henderni-dysproportsiyi-v-ukrayini-pid-chas-viynu> дата звернення 26.02.24
5. Власова, Т. І. Актуальний гендер: міжнародний та український контекст : монографія / Т. І. Власова, І. Грабовська, Ю. В. Галицька. – Київ : Міленіум, 2018. – 132 с. Retrieved from URL: <https://crust.ust.edu.ua/items/ec7706b1-4bc2-4fd7-b549-d41d044c290a> дата звернення 26.02.24
6. Інтегрування принципу рівних прав та можливостей у секторі безпеки та оборони Україна до НАТО. Retrieved from URL: <https://ukrainetonato.com.ua/henderna-polityka/intehruvannia-pryntsyphu-rivnykh-prav-ta-mozhlyvostey-u-sektori-bezpeky-ta-oborony/> дата звернення 26.02.24
7. Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті європейської стратегії України Результати дослідження. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Gender_rivn.pdf дата звернення 26.02.24
8. Global Gender Gap Report 2021 INSIGHT дата звернення 26.02.24 REPORT MARCH – 2021 URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2021.pdf дата звернення 26.02.24
9. Перші дні повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії. Перші результати дослідження. Cedos, 36 с. URL: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/pershi-dni-povnomasshtabnoyivijny-v-ukrayini.pdf> дата звернення 26.02.24
10. Грицай І. О. Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика: монографія. К.: «Хай-Тек Прес», 2018. 560 с.

REFERENCES

1. Kateryna Odarchenko (2021) Problemy hendernoi rivnosti i polityky-zhinky v Ukraini. [Issues of Gender Equality and Women's Policy in Ukraine] Retrieved from URL: <https://glavcom.ua/columns/kodarchenko/problemi-gendernoji-rivnosti-i-politiki-zhinki-v-ukrajini-738966.html> [In Ukraine].

2. Yaroslava Trehubova (2018) Henderna nerivnist: piat porushen prav zhinok v Ukraini. [Gender Inequality: Five Violations of Women's Rights in Ukraine] Retrieved from URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29085513.html> [In Ukraine].

3. Ukrainian Marketing Group (2019) Henderna rivnist ta vidpovid na domashnie nasylstvo v pryvatnomu sektori: zaklyk do dii [Research Results: Gender Equality and Responding to Domestic Violence in the Private Sector: A Call to Action.] Retrieved from URL: <https://ukraine.unfpa.org/uk/BADV2019> [In Ukraine].

4. Daria Prokopy (2023) Henderni dysproportsii v Ukraini pid chas viiny. [Gender Disparities in Ukraine During War.] Retrieved from URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/henderni-dysproportsiyi-v-ukrayini-pid-chas-viiny> [In Ukraine].

5 Vlasova, I. Grabovska, Y. Galytska (2018) Actualny gender: mizhnarodyi ta ukrainskyi context [The actual gender: the international and Ukrainian context.] Kyiv: Millenium. – 132 p. Retrieved from URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/304> [In Ukraine].

6. Intehruvannia pryntsypu rivnykh prav ta mozhlyvostei u sektori bezpeky ta oborony Ukraina do NATO. (2023) [Integration of the Principle of Equal Rights and Opportunities in the Security and Defense Sector: Ukraine towards NATO.] Retrieved from URL: <https://ukrainetonato.com.ua/henderna-polityka/intehruvannia-pryntsypu-rivnykh-prav-ta-mozhlyvostey-u-sektori-bezpeky-ta-oborony/> [In Ukraine].

7. Henderna rivnist i rozvytok: pohliad u konteksti yevropeiskoi stratehii Ukrainy (2016) [Gender Equality and Development: A Perspective in the Context of Ukraine's European Strategy. Research Findings.] Retrieved from URL: file:///C:/Users/Test/Desktop/Genderna_rivnist_i_rozvytok_poglad_y_konteksti_evro_strateg_Ukr_2016.pdf [In Ukraine].

8. Global Gender Gap Report 2021 INSIGHT REPORT (2021) Retrieved from URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2021.pdf [In English].

9. Pershi dni povnomasshtabnoi viiny v Ukraini: dumky, perezhyvannia, dii. Pershi rezultaty doslidzhennia. (2022) Cedos, 36 p. [The First Days of Full-Scale War in Ukraine: Thoughts, Experiences, Actions. Analytical Memo.] Retrieved from URL: <https://cedos.org.ua/researches/pershi-dni-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-dumky-perezhyvannya-diyi-analitychna-zapyska-z-pershymy-rezultatamy-doslidzhennya/> [In Ukraine].

10. Hrytsai I. O. (2018) Mekhanizm zabezpechennia pryntsypu hendernoi rivnosti: teoriia ta praktyka: monohrafiia. [Mechanism for Ensuring the Principle of Gender Equality: Theory and Practice: Monograph.] Kyiv: «Khai-Tek Pres». 560 p. [In Ukraine].

Boiko Angela Ivanivna

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Philosophical and Political Sciences
Cherkasy State Technological University
460, Shevchenko Boulevard, Cherkasy, Ukraine
orcid.org/0000-0002-6414-2214

IMPACT OF GENDER ISSUES ON THE FORMATION OF SOCIETAL SECURITY

Relevance of the problem: *The concept of gender is a widely used concept in the humanities. Gender issues remain relevant to the formation of stability in modern society and are often an integral part of the analysis of its social and political spheres. In 1968, Robert Stoller's book "Sex and Gender" was published, which sparked political and philosophical discussions that continue to this day. The influence of the gender aspect is felt in all spheres of public life, including social, economic and political. Gender inequality is also inherent in many areas, including education, working capacity, and personal life. The problem of ensuring equal opportunities and recognition of the rights of both genders is a key element in the functioning of a just society as a condition for its stable and safe development. The problem of gender-based violence remains relevant in many parts of the world. Ensuring equal conditions for political participation of both genders is important for the democratic development of society. Protection of women's rights (originally the problem of feminism) and other vulnerable groups is an important stage in creating a safe society. Researchers who deal with social problems believe that ignoring the gender issue, preserving existing gender stereotypes and roles*

lead to social inequality, they limit the potential opportunities of each individual regardless of gender and integrity.

The purpose of this paper is to consider the aspects of the influence of gender issues on the formation of security and stability of modern society. The proposed material is devoted to the study of the relationship between gender aspects and the security of society. Both general scientific methods and special methods were chosen as research methods – socio-cultural, sociological methods, content-analysis and meta-analysis methods. Experimental approaches to various factors on gender issues were used, analysis of factual material and scientific research was carried out. The results are the analysis and identification of social risks arising from gender disproportion, namely – social inequality, economic development, health and gender-based violence, which can potentially affect the overall security situation. The conclusions drawn indicate that solving gender problems is an important element in ensuring sustainable and comprehensive security of modern society.

Key words: *gender issues, security, education, value equality, politics, war, violence, economy.*

УДК 122/129+ 17.022.1
DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.9>

Борінштейн Євген Руславович

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-0323-4457

Білоусова Кіра Олексіївна

аспірантка кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська 26, Одеса, Україна
orcid.org/0009-0006-7171-8230

МОТИВ КУРТУАЗНОГО КОХАННЯ В ФІЛОСОФІЇ ЛЮБОВІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ЦІННІСНІ СКЛАДОВІ У СУСПІЛЬСТВІ ТОТАЛЬНОЇ НЕСВОБОДИ

Актуальність проблеми. Філософія кохання – це захоплююча та складна область дослідження, яка прагне зрозуміти природу романтичних стосунків. Філософія любові як науковий напрям в рамках соціальної філософії особливо популярною стає саме у сучасному демократичному суспільстві, підкреслюючи своєю суттю і специфікаціями максимальні свободи. Нам представляється важливим позначити особливості сучасних дискусійних питань, уточнити центральні концепти любові, дослідити історико-філософську площину проблематики любові, розрізнити українську термінологію розуміння «любові» та «кохання».

Мета дослідження – виявити і проаналізувати концепцію куртуазної любові як своєрідний прояв любові в середньовічні часи в порівнянні з традиційними проявами кохання які також існували в середньовічні часи. **Методи дослідження.** Досягнення поставленої мети й розв'язання конкретних завдань здійснено на базі комплексного підходу, в основі якого – описовий, структурний і зіставний методи дослідження. Підґрунтям для застосування названих дослідницьких методів слугували спостереження, систематизація й узагальнення матеріалів.

Результати дослідження. Якщо говорити про філософію середніх віків то необхідно зазначити, що інтерпретація концепції любові в той час різко відрізнялась від інших філософських думок. У Середньовіччі практично вся ціннісна складова Європи утворювалась під впливом релігійних вірувань християн, а любов інтерпретувалась в руслі рицарської етики. Такий вид розвитку любові мав конкретне поняття «куртуазна любов».

Придворне кохання (куртуазна любов) – це середньовічна європейська літературна концепція кохання, яка підкреслювала шляхетність і лицарство. Середньовічна література наповнена прикладами лицарів, які вирушають на авантюри і здійснюють різноманітні вчинки чи послуги дамам через свою «придворну любов». Зазначений вид кохання спочатку був літературною вигадкою, створеною для розваги знаті, але з часом ці уявлення про кохання змінилися та привернули більшу аудиторію. У високе Середньовіччя навколо цих ідей як набору соціальних практик розвинулася «гра в кохання». «Благородно любити» вважалось практикою, що збагачує і вдосконалює.

Саме в Середньовіччя завдяки уваги до кохання в розумі людини починає складатися такий напрям філософії як філософія кохання під якою ми розуміємо ціннісно-антропоцентричну область дослідження емпатичної людини, спрямовану на розуміння природи романтичних стосунків у суспільстві.

Ключові слова: кохання, куртуазне кохання, любов, філософія любові, цінності, система ціннісних орієнтацій, людина, емпатія, емпатична людина, свобода, несвобода, тотальна несвобода.

Вступ. Філософські суперечки про кохання велися ще в Античному світі. Платон і стародавні греки сформулювали як мінімум два різних поняття любові: любов пристрасна, але розважлива (eros) і любов дружня (philia). Середньовіччю ж ми зобов'язані ще одним поняттям – любові спонтанної, позасудової (agape). Однак напрацювання класичної та середньовічної думки не були належним чином осмислені.

Тільки в середині 60-х років ХХ століття до вищезначених філософських суперечок підключилася соціальна філософія, що ґрунтується на повномасштабному досвіді історико-філософської думки, не тільки зі своїми дослідженнями попередніх епох, але і з концепціями побудови нового розуміння філософії любові.

Мета дослідження – виявити і проаналізувати концепцію куртуазної любові як своєрідний прояв любові в середньовічні часи в порівнянні з традиційними проявами кохання які також існували в середньовічні часи.

Завдання дослідження:

1. Визначити роль середньовічної філософії любові у розвитку людини та суспільства.
2. Охарактеризувати ціннісні аспекти філософії любові та її вплив на розвиток емпатичної людини.
3. Дослідити вплив куртуазної любові на розуміння філософію любові як науки.
4. Висвітлити значення кохання у формуванні Свободного суспільства.

Об'єкт дослідження – емпатична людина.

Предмет дослідження – ціннісні аспекти куртуазного кохання в філософії любові Середньовіччя

Теоретико-методологічна база дослідження.

Результатами дослідження середньовічної філософії любові є формування усталеного поняття куртуазної любові. Досягнення поставленої мети й розв'язання конкретних завдань здійснено на базі комплексного підходу, в основі якого – описовий, структурний і зіставний методи дослідження. Підґрунтям для застосування названих дослідницьких методів слугували спостереження, систематизація й узагальнення матеріалів.

Результати дослідження. Середньовіччя – доба, яка прийшла на зміну античності, як своєрідний етап розвитку не тільки суспільних відносин, індустріалізації а в першу чергу розвитку людини, її духовності та мислення. Тобто, Середньовіччя є добою великих змін, розвитку нової концепції світу.

Так, філософія любові Середньовіччя зосереджувалася на визначенні і розумінні сутності любові, її ролі у людському житті, а також на обговоренні моральних аспектів любовної сфери.

Коли ми будемо порівнювати категорії «любові» та «кохання». То слід зазначити, що любов є більш широким, відносно філософським поняттям, яке має значну аксіологічну площину.

Ціннісна парадигма любові як складного соціокультурного, морально-етичного явища, досліджується як результат основних ознак, що формують базові етичні цінності в процесі історичного розвитку, які концентруються в тих чи інших історико-філософських напрямках і позначених як аксіологічний, соціокультурний, соціопсихологічний, релігійно-богословський, еротичний та інші підходи і підстави любові як цінності. Ці варіації ми можемо спостерігати в працях Емпедокла, Демокріта, Горгія, Сократа, Платона, Аристотеля, П'єра Абеляра, Августина Блаженного, Фоми Аквінського, Еразма Роттердамського, Ф. Бекона, Б. Спінози, Дж. Гоббса, Дж. Локка, І. Г. Фіхте, Г. Шеллінга, І. Канта, Г. Гегеля, А. Шопенгауера, Е. Фромма, К. С. Льюїса, А. Адлера, М. Шелера, Х. Ортегі-і-Гассета та інших видатних вчених. Сучасні дослідження про любов як моральну цінність представлені дослідженнями українських вчених В.Бліхара, Є. Борінштейна, О. Лісеєнко, Ю. Міхальнової та інших.

Любов визначається нами в якості фундаментальної морально-етичної цінності, яка корелюється з такими ціннісними категоріями як істина, добро, краса, людяність і входить в систему базисних ціннісних орієнтацій особистості.

В той же час кохання ми розуміємо як складний біо-психо-соціальний емоційний механізм прихильності до іншої особистості, особи чи предмету, який характеризується глибокою емоційною прив'язаністю.

У Середньовіччі кохання по своїм особливостям є куртуазним.

Куртуазність стала яскравим висвітленням змін, які відбувалися в суспільно-культурному середньовічному середовищі. Термін «куртуазне кохання» з'явився в період Середньовіччя, та почався з герцогських і князівських дворів Аквітанії, Провансу, Шампань, Бургундії герцогства Норман та Королівства Сицилії наприкінці одинадцятого століття. По суті, ця любов була придворним досвідом, що межував між еротичним бажанням і духовним вдосконаленням, що зараз здається надто суперечливим, як «любов, що водночас незаконна і така, що сприяє моральному самовдосконаленню, поєднує в собі пристрасть і дисципліну, принизливе і піднесене, людське і трансцендентне» [4].

Так, куртуазна любовна поезія виникла на півдні Франції в XII столітті нашої ери завдяки творчості трубадурів, поетів-менестрелів, яких або утримував королівський двір, або ті які мандрували з міста в місто. Найвідомішим із ранніх трубадурів (і, на думку деяких вчених, першим) був Вільгельм IX, герцог Аквітанії (1071–1127 н. е.), дід Елеонори Аквітанської (1122–1204 н. е.). Вільгельм IX написав новий вид поезії, надзвичайно чуттєвої, вихваляючи жінок і романтичне кохання. Вільгельм IX і трубадури, які послідували за ним, ніколи не називали свою творчість куртуазною любовною поезією чи провансальською любовною поезією – це була просто поезія, але вона була несхожою на будь-яку літературу, створену в Західній Європі раніше.

Є декілька обставин виникнення лицарської літератури. «Першою причиною стало підвищення культури лицарів, це відбувалося завдяки їх далеким походам. Другою причиною стало те, що в умовах наростаючого опору народу феодалам потрібно було створення специфічної феодалської, «оновленої» ідеології, в чому чималу роль мала відіграти література. Звідси і створення ідеалу справжнього лицаря, до якого належать не лише якості воїна, але і чесноти, які входять до складу естетичного характеру: обізнаність у мистецтві, вміння красиво залицятися до жінки, що вилилося у своєрідний «культ дами»» [3].

Історики літератури відновили модель куртуазного кохання за поетичним текстом того часу. Модель ця є простою. У центрі її знаходиться заміжня жінка, «дама». Неодружений чоловік, «юнак», звертає на неї увагу й спалахує бажанням. Відтепер, вражений коханням (кохання означало тоді виключно плотський потяг), він думає тільки про те, щоб оволодіти цією жінкою. Для досягнення мети чоловік робить вигляд, що підкоряється в усьому своїй обраниці. Дама – дружина сеньйора, нерідко того, якому він служить, у всякому разі, вона – господиня будинку, де він прийнятий, і вже в силу цього є його панною. Чоловік, однак, всіляко підкреслює своє підпорядкування. Він, як васал, стає на коліна, він віддає себе, свою свободу в дар обраниці. Жінка може прийняти або відхилити цей дар. Якщо вона, дозволивши собі захопитися словами, приймає його, вона більше не вільна, оскільки за законами того суспільства ніякий дар не може залишитися без винагороди. Правила куртуазного кохання, що відтворюють умови васального контракту, за яким сеньйор зобов'язаний васалу тими ж послугами, що отримав від нього, вимагають від обраниці зрештою віддатися тому, хто приніс себе їй у дар [5].

Ця любов, яку оспівували трубадури, не мала нічого спільного з шлюбом, визнанням і освяченням Церквою, а була позашлюбною чи дошлюбною, вільно вибраною – на відміну від шлюбу, який організовував вищий у суспільстві – і пристрасно прагнув. Середньовічний шлюб вищого класу був суспільним договором, за яким жінка передавалася чоловікові для виконання певних завдань батьків пари та передбачала передачу землі. Земля дорівнювала владі, політичному престижу та багатству. Таким чином, жінка була лише розмінною монетою у фінансових і політичних операціях.

Такт, важливим є те, що творцями куртуазних творів були люди, які знаходилися в різних суспільних станах: це і знатні феодалі, лірики та особи, які належали до нижчих суспільних верств. «Окрім цього, трубадурами могли бути різні люди з різними статусами в суспільстві. Наприклад це могли бути королі, нотаріуси, та навіть різьбярі» [2, с. 310].

Так, куртуазна література шанує кохання у найдосконалішій його формі. Таким чином вона залишає певний простір для закоханих, для того, щоб вони могли відчувати та уявити цю

досконалість по-своєму. У «Гіжемарі» Марі де Франс послужлива фрейліна втішає героя, котрого вразила любов. Двоє закоханих шляхетні, красиві та добродішні; він – великий лицар, а вона – чарівна дама. Це ідеал середньовічної любові, що досягає кульмінації у шлюбі, але цікаве у цьому романі із щасливим кінцем полягає у тому, що насправді не йшлося про індивідуальне бажання. Ідеал створений, щоб бути податливим: він може підійти будь-кому. Коли герой возз'єднується зі своєю втраченою дамою, він не впізнає її, зауважуючи: «Для жінок усі виглядають однаково» [2].

З іншого боку, у світі куртуазного кохання жінки були вільні обирати собі партнера та повністю контролювали його. Про те, чи відображав цей світ соціальну реальність, чи був просто романтичною літературною конструкцією, продовжують обговорюватися в наш час, і центральним у цьому питанні є постать Елеонори Аквітанської.

Небезпека гри надавала їй особливої пікантності. Лицареві, який пускався у любовну пригоду, належало бути обережним і суворо дотримуватися таємниці. Під покровом цієї таємниці, приховуючи її від сторонніх очей, закоханий очікував винагороди. Ритуал наказував жінці поступитися, але не відразу, а крок за кроком примножуючи дозволені ласки, із тим, щоб ще більше розпалити бажання шанувальника. Одна з тем куртуазної лірики – опис мрії закоханого про найвище блаженство. Задоволення, таким чином, полягало не стільки в отриманні бажаного, скільки в очікуванні. Саме бажання ставало вищим задоволенням. У цьому — справжня природа куртуазного кохання, яка реалізується в сфері уявного й в області гри [5].

Вплив куртуазного кохання на суспільство виявився досить плідним, що спричинило за собою швидке поширення його традицій. Читання куртуазної літератури й проектування її сюжетів на буденну поведінку людей поступово втягнули у сферу гри незаміжніх дівчат – із кінця XII ст. у Франції куртуазні звичаї стають частиною ритуалу, що передував вступу в шлюб. У гру включалися і одружені чоловіки. Вони тепер також могли вибирати собі серед жінок-«друга», якому служили, як молоді лицарі. Усе лицарське суспільство цілком стало куртуазним. Куртуазні звичаї перетворилися в норму, і те, що поети колись оспівували як небезпечний і майже недосяжний подвиг, стало тепер звичайною вимогою хорошого тону [5].

Основні риси поняття «куртуазне кохання»:

1. Ідеалізація коханого:

Куртуазне кохання звеличувало коханих до досконалості, часто зображуючи їх як предмет захоплення та пошани. Ця ідеалізація коханої людини є точним відображенням куртуазної любові.

2. Недосяжність і перешкоди:

Куртуазне кохання часто обертається навколо любовного трикутника, коли коханий недосяжний або вже одружений на іншій. Закохані зіткаються з різними перешкодами, які заважають їх союзу, посилюючи інтенсивність їхніх емоцій. Тому недосяжність коханої людини була загальною темою куртуазного кохання.

3. Поклоніння і відданість:

Куртуазне кохання підкреслювало палке захоплення і відданість лицаря коханій. Лицар зобов'язувався служити і шанувати кохану, часто вдаючись до лицарських подвигів, аби довести свою вірність.

4. Секрети і таємниці:

Придворне кохання мало свій кодекс поведінки, який вимагав від закоханих зберігати таємницю, непомітно демонструючи свою прихильність. Вони дотримувалися суворих правил етикету, наприклад, надсилаючи повідомлення віршами або беручи участь у придворних ритуалах. Куртуазне кохання вимагало обачності та дотримання соціальних норм і звичаїв.

5. Мистецтво платонічного кохання:

Куртуазне кохання мало духовний вимір, переплітаючи релігійну відданість з елементами романтичного кохання. Оскільки кохання є більш-менш одностороннім, насправді немає істотної різниці між платонічними стосунками та куртуазним коханням. Духовні та платонічні аспекти куртуазного кохання суворо дотримувалися, підкреслюючи прагнення до абсолютної тиші та відданості, а не до фізичного прихилання.

Основні правила куртуазної любові:

1. Шлюб не є справжнім виправданням для того, щоб не любити.

Цей принцип ставить під сумнів уявлення про те, що любов обмежена рамками шлюбу. Це свідчить про те, що люди можуть відчувати інтенсивну та пристрасну любов до когось, крім свого подружжя, підкреслюючи, що шлюб не повинен обмежувати здатність людини знаходити любов поза ним. Це правило визнає, що любов може вийти за межі суспільних норм і очікувань. Однак це правило може викликати суперечки в суспільстві, яке повільно відкриває та приймає концепцію відкритих або поліаморних стосунків.

2. Хто не ревнує, той не може любити.

Це означає, що ревності є однією з найсильніших, потужних і стійких емоцій. Ревності – найпростіший спосіб довести відданість. Ревності зміцнюють прихильність між партнерами. Коли він висловлюється й звертається до нього конструктивно, він сприяє відкритим дискусіям і поглиблює емоційний зв'язок у стосунках. Любов не може існувати в людині, яка не здатна прийняти ревності. Ревності, безсумнівно, є свідченням любові.

3. Виключна любов до однієї людини.

Справжнє кохання є одиничним і не може бути розділене між кількома людьми. Ця ексклюзивність означає, що інтенсивність любові зосереджена на одній людині, і вони стають центром всесвіту Коханого.

4. Любовний динамізм.

Справжнє кохання зображується як динамічна сила, що змінюється з часом, і це не статична чи постійна емоція. Це правило говорить про те, що любов може зростати і поглиблюватися з часом або поступово зменшуватися в міру еволюції особистості. Природа кохання не є постійною, але може зазнавати трансформацій, коли змінюються люди та обставини.

Отже, тематика куртуазного кохання безпосередньо вплинула на формування літератури різних напрямків середньовіччя, формування філософських поглядів на тему кохання в цілому, та окремо продемонструвала рівень розвитку та мислення тогочасних поетів, філософів, вчених та мислителів середньовіччя. Так, поняття кохання було певним чином трансформоване завдяки впливу середньовічної літератури та поезії. Завдяки куртуазній літературі, суттєво змінилось ставлення до постаті жінки ніж було за часів античності, а саме: постать жінки оспівувалась, возносилась та захищалась, що й було поштовхом для формування в історії та утвердження місця чоловічої та жіночих постатей, як двох основних взаємопов'язаних елементів всесвіту.

Аксіологічна площина філософії любові виділяє в розумінні любові її морально-ціннісні характеристики, зв'язок з іншими моральними категоріями і цінностями. Любов пов'язана з обов'язком, моральним обов'язком, вона виступає як категорія аксіології. Тому любов і ступінь здатності до неї залежать від інших цінностей, разом з тим, любов проєктує цінності, які залежать від неї. Любов самоцінна сама по собі, співвідношенню «любов – віра», необхідно протиставити співвідношення «любов – розум», причому любов не обмежується вірою. Розуміння любові як цінності, заснованої на фізіологічній потребі, доповнюється почуттям спільності, соціалізацією особистості. Любов характеризується такими рисами як турбота, відповідальність, повага і знання. Переживання любові, усвідомлення її як найважливішої моральної цінності, сприяє формуванню морального фундаменту людини, обумовлює його цілісність.

Саме філософія любові у сучасному суспільстві зробила із звичайної людини – людину емпатичну. Ми розуміємо емпатичну людину як людину з підвищеною здатністю до вмінню розуміти і розділяти почуття іншого, спроможність, навіть, потребу щиро співпереживати будь-якої людині, тварині, будь-якому предмету будь-які негативні події та речі у світі.

Саме суспільство з високочутливою емпатією і може бути Свободним. І саме у свободному суспільстві можлива найвища форма емпатії. Тому свободне суспільство – це суспільство максимальних можливостей, суспільство творчої особистості, коли держава втручається в життя людини тільки в міру необхідності і тільки в певних випадках. Саме тому свободне українське суспільство обов'язково перемаже тотально несвободне російське терористичне угруповання.

Висновки.

1. Саме у Середньовіччі починає формуватися розуміння різноманітності любові та кохання як основних цінностей людства. Середньовіччя надає людині додаткові можливості прогресу завдяки емпатії та демонструє неспроможність існування суспільства тотальної несвободи.

2. Сутнісними характеристиками любові, на нашу думку, можуть вважатися: трансценденція, вихід за межі власного «Я», що виявляється в безкорисливій діяльності на благо іншого; активність почуття любові (воно проявляється перш за все в діях, у вчинках і невіддільне від них); відмова від особистісного егоїзму і ціннісна переорієнтація на емпатію.

3. Ідеали куртуазної любові багато в чому вплинуть на трансформацію церковних традицій. Саме куртуазна любов надала розуміння можливостей змінення ідеалу та показала необхідність формування філософії любові спочатку як напряду, а потім як науки.

4. Людина вдалий в повній мірі тільки у вільному суспільстві. І тільки у вільному суспільстві морально-етичні цінності можуть сформувати емпатичну людину. Тільки емпатична людина у повній мірі володіє емоційним інтелектом. Саме емоційний інтелект, в сукупності з спостережливістю і проникливістю, дозволяє емпатичній людині можливості бачити найменші зміни в міміці і жестикуляції свого співрозмовника, буквально відчувати як він дихає, помічати найменші нюанси змін в тембрі Його голосу. Завдяки цьому емпатичні люди, можуть з великою точністю визначати емоції, почуття і наміри інших людей, що часто дозволяє їм здаватися свого роду чарівниками в людських взаєминах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ashe L. Love and chivalry in the middle ages. URL: <https://www.bl.uk/medieval-literature/articles/love-and-chivalry-in-themiddle-ages>. (дата звернення: 11.01.24).
2. Коломієць Н.Є., Яременко Н.В. Куртуазна література доби Середньовіччя і трансформація її ідей у епоху Відродження. Миколаїв: Науковий вісник МДУ імені В.О. Сухомлинського. 2014. № 13. С. 308–313.
3. Михайлов А. Д. Французький лицарський роман. Київ: Наука, 1976. 114 с.
4. Francis X. Newman, ed. (1968). The Meaning of Courtly Love, vii.
5. Шевченко, З. В. (Уклад.). (2016). Словник гендерних термінів. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. Відновлено з: <http://a-z-gender.net/ua/kurtuazne-koxannya.html>. (дата звернення: 11.01.24).

REFERENCES

1. Ashe L. Love and chivalry in the middle ages. URL: <https://www.bl.uk/medieval-literature/articles/love-and-chivalry-in-themiddle-ages>. (data zvernennia: 11.01.24).
2. Kolomiets N.Ie., Yaremenko N.V. Kurtuazna literatura doby Serednovichchia i transformatsiia yii idei u epokhu Vidrozhennia. Mykolaiv: *Naukovyi visnyk MDU imeni V.O. Sukhomlynskoho*. 2014. № 13. S. 308–313.
3. Mykhailov A. D. Frantsuzkyi lytsarskyi roman. Kyiv: Nauka, 1976. 114 s.
4. Francis X. Newman, ed. (1968). The Meaning of Courtly Love, vii.
5. Shevchenko, Z. V. (Uklad.). (2016). Slovnyk gendernykh terminiv. Cherkasy: vydavets Chabanenko Yu. Vidnovlono z: <http://a-z-gender.net/ua/kurtuazne-koxannya.html>. (data zvernennia: 11.01.24).

Borinshtein Yevgen Ruslavovich

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Philosophy, Sociology and Management of Sociocultural Activities
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-0323-4457

Bilousova Kira Oleksiivna

Postgraduate Student at the Department of Philosophy, Sociology and Management
of Socio-Cultural Activities
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0009-0006-7171-8230

THE MOTIF OF COURTOUS LOVE IN THE LOVE PHILOSOPHY OF THE MIDDLE AGES: VALUABLE COMPONENTS IN A SOCIETY OF TOTAL UNFREEDOM

***The urgency of the problem.** The philosophy of love is a fascinating and complex field of study that seeks to understand the nature of romantic relationships. The philosophy of love as a scientific direction within the framework of social philosophy is becoming especially popular in modern democratic society, emphasizing maximum freedoms with its essence and characteristics. It seems important for us to identify the features of modern discussion issues, clarify the central concepts of love, explore the historical and philosophical plane of the problem of love, distinguish between the Ukrainian terminology of understanding "love" and "amour".*

***The purpose of the study** is to reveal and analyze the concept of courtly love as a kind of manifestation of love in medieval times in comparison with traditional manifestations of love that also existed in medieval times.*

***Research methods.** Achieving the set goal and solving specific tasks is carried out on the basis of an integrated approach, which is based on descriptive, structural and comparative research methods. The basis for applying these research methods was observation, systematization and generalization of materials.*

***Research results.** If we talk about the philosophy of the Middle Ages, it should be noted that the interpretation of the concept of love at that time differed sharply from other philosophical opinions. In the Middle Ages, almost the entire valuable component of Europe was formed under the influence of the religious beliefs of Christians, and love was interpreted along the lines of knightly ethics. This type of love development had a specific concept of "courtly love".*

Courtly love (courtly love) is a medieval European literary concept of love that emphasized nobility and chivalry. Medieval literature is full of examples of knights going on adventures and performing various deeds or favors for ladies because of their "courtly love". This type of love was originally a literary fiction created for the entertainment of the nobility, but over time these notions of love changed and appealed to a wider audience. In the High Middle Ages, the "game of love" developed around these ideas as a set of social practices. "Loving nobly" was considered an enriching and perfecting practice.

It was in the Middle Ages, thanks to the attention to love in the human mind, that such a direction of philosophy as the philosophy of love began to take shape, by which we understand the value-anthropocentric field of research of an empathic person, aimed at understanding the nature of romantic relationships in society.

***Key words:** love, courtly love, amour, philosophy of love, values, system of value orientations, person, empathy, empathic person, freedom, lack of freedom, total lack of freedom.*

УДК 17.023.32+123+124.5

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.10>**Борінштейн Євген Руславович**

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-0323-4457

Пальчинська Мар'яна Вікторівна

доктор філософських наук, професор,
завідувачка кафедри соціально-гуманітарних наук
Державного університету інтелектуальних технологій і зв'язку
вул. Кузнечна, 1, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0001-5860-9546

Арапакі Марина Володимирівна

викладач кафедри мовної підготовки
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0001-9437-0421

ЛЮДИНА МЕТАМОДЕРНУ: СОЦІОКУЛЬТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ & ВІРТУАЛІЗАЦІЯ

Актуальність проблеми. *Метамодерн можна розглядати як світогляд, унікальне світо-відчуття і різновид людської сприйнятливості, який відображає специфічну чутливість, як особливий соціокультурний і соціопсихологічний код, і пряме проживання цього коду, а також як спосіб життя, спосіб переживання і мислення.*

Мета дослідження – виявити сутнісні характеристики людини метамодерну враховуючи постійну соціокультурну трансформацію та віртуалізацію.

Безпосередню **теоретико-методологічну основу роботи** складають: методи синхронії та діахронії; системний метод; діалектичний метод. Також дослідниками активно застосовувався діяльнісний підхід. Однією з теоретико-методологічних основ нашого дослідження виступає методологія Кембриджської школи.

Результати дослідження. З одного боку, метамодерн протиставляється модерну і постмодерну, але з іншого, одночасно вміщує їх в себе і взаємоузгоджує. Для метамодерну характерні постійні коливання. Метамодерн коливається між емпатією та апатією, єдністю та множинністю, цілісністю та розщепленням, ясністю та неоднозначністю...

Метамодерн являє собою нову філософію, спосіб мислення, «мислення про мислення», а також знаходження власної ідентичності в умовах соціокультурної трансформації, ґрунтуючись на якісно іншому сприйнятті світу в процесі віртуалізації.

Людина метамодерну конституюється мисленням, зверненням до думок, що призводить до ефективних рішень, чітко зазначеним переживанням власних ідей і почуттів. При цьому головною її якістю стає здатність до перемикання власних суб'єктивних позицій заради досягнення успіху і прагнення до радикальної переоцінки традиційних і історично сформованих поглядів на світ з прицілом на їх прогресивні зміни. Ці особливості визначають потреби людини метамодерну до набуття позитивної свободи, зміни системи цінностей як такої, звернення до цінності самоактуалізації.

Ключові слова: людина, модерн, постмодерн, метамодерн, людина метамодерну, свобода, позитивна свобода, осциляція, соціокультурна трансформація, віртуалізація, цінності, система цінностей.

Вступ. Глобальні зміни в цивілізації, культурі і суспільстві, що відбулися останнім часом, наштовхують нас на розуміння, що людство знаходиться в активному процесі формування нового життєдіяльного простору свого існування. Трансформації, що відбуваються в світі, спричинили за собою і докорінні зміни ключових характеристик особистості людини як представника нового часу. Що дає вченій спільноті право і можливості аналізувати сучасність як «метамодерн». Префікс «мета-» походить від терміну *metaxis*, запропонованого Платоном, і означає коливальні рухи між двома протилежностями. Теорія метамодерну, викладена голландськими культурологами Тімотеусом Вермюленом і Робіном ван дер Аккером в їх спільному есе 2010 року «Нотатки про метамодернізм» («Notes on Metamodernism»), породила безліч дискусій про те, що таке сучасність – триваючий модерн, постмодерн або нова епоха [1].

Нас, в свою чергу, перш за все цікавить виявлення комплексу ключових характеристик людини нового часу, визначення вектору її розвитку в системі «модерн – постмодерн – метамодерн», яка ставить перед науковою спільнотою завдання з виявлення фундаментальних принципів, на які спирається філософія метамодерну.

На даному етапі людина в прямому сенсі змушена балансувати на межі двох культур: модерну і постмодерну. Вона знаходиться в стані так званої осциляції, тобто коливання – цикли повного резонансу увійшли у період перманентної зміни з тією чи іншою парадигмою соціокультурних явищ, які гармонійно переходять у фазу почергового дисонансу з соціокультурними складовими як модерну, так і постмодерну. Необхідність такого лавірування не випадкова і обумовлена необхідністю створення особистої позитивної свободи для людини.

Відповідно до того, що саме приймається за основоположну і ключову рису нового модерну, дослідники нарікають епоху XXI століття все новими термінами: «цифромодернізм», «псевдомодернізм», «постпостмодернізм», «альтермодернізм» та інші. Поняття «метамодернізм» отримало найбільше поширення внаслідок своєї універсальної і всеосяжної природи, яка включає в себе весь сучасний спектр цивілізації, розглядає питання екзистенціальної сутності людини, звертаючись до досвіду минулого і заглядаючи в цифрове майбутнє [2]. Тому ми й будемо у представленій роботі характеризувати сучасний стан суспільства в цілому як метамодерн.

Метамодерн, що став новою сходинкою після епохи постмодерну, не тільки привніс свої зміни в економічний, політичний, цивілізаційний, соціальний і культурний простір, а й торкнувся безпосередньо засобу мислення й сприйняття людини. Людина метамодерну рухається і розвивається завдяки розгойдуванню між протилежностями. Вона не займає певну позицію, а балансує. Сприйняття світу, соціуму, цивілізації і культури перетворюється в єдиний смисловий потік, з якого виникає сучасна складна реальність. Всі смисли є композиційними частинами цієї істини, але в той же час важливі як самі по собі, так і як цілісне сприйняття картини світу. Є багато тенденцій формування загально-глобальної картини світу але взагалі ми можемо зазначити, що успішне створення моделі ідеального світу залежить від соціокультурної трансформації як процесу розуміння чисельних змін, які відбуваються в суспільстві. Але це є неможливим без урахування особливостей віртуалізації без котрих сучасне суспільство взагалі не існує.

Таким чином, можна позначити проблемне поле даної роботи як дослідження метамодерну в якості прагнення пізнання сучасної картини світу, що неможливо без розуміння природи суспільства XXI століття, котре (мається на увазі сучасне суспільство, хоча так можна сказати і про століття) увійшло в цикл постійних соціокультурних трансформацій і ґрунтується на віртуалізації як явищі, що перейшло зі стану феномена в стан буденного процесу.

Мета дослідження – виявити сутнісні характеристики людини метамодерну враховуючи постійну соціокультурну трансформацію та віртуалізацію.

Завдання дослідження:

1. Означити характерні риси метамодерну та його специфіку.
2. Розглянути людину постмодерну як сучасну людину.
3. Проаналізувати коливання людини постмодерну у контексті соціокультурної трансформації.

4. Уточнити роль віртуалізації у формуванні сучасної картини світу людини постмодерну.

Об'єкт дослідження – людина постмодерну.

Предмет дослідження – сутнісні характеристики людини метамодерну в глобальній площині соціокультурної трансформації & віртуалізації.

Теоретико-методологічна база дослідження ґрунтується на соціально-філософському аналізі метамодерну як основи існування сучасного суспільства. Безпосередню теоретико-методологічну основу роботи складають: методи синхронії та діахронії, які надають можливості всебічного дослідження метамодерну у філософсько-культурній площині та розуміння сутнісних основаній людини метамодерну в контекстуальному полі постійної соціокультурної трансформації та в осягненні специфіки впливу віртуалізації на особистісні характеристики людини; системний метод спрямований на логістичну дорожню карту шляху людини від постмодерну до метамодерну; діалектичний метод, що дозволяє вивести на перший план рефлексивну філософську аргументацію і теоретичні моделі людини постмодерну. Також дослідниками активно застосовувався діяльнісний підхід (на основі використання даного підходу Платоном, Аристотелем, І. Кантом, І. Фіхте, Г. Гегелем та іншими класиками філософської думки), що характеризує активність і креативність індивідуальної свідомості та обґрунтовує звернення до суб'єкту діяльності – людині метамодерну. Однією з теоретико-методологічних основ нашого дослідження виступає методологія Кембриджської школи (К. Скіннер, Д. Данн, Д. Покок), ключовим положенням якої є визнання важливості історичного контексту, де формується та чи інша концепція. Парадигма Кембриджської школи також близька нашому підходу до розуміння розвитку філософської та наукової думки та оцінки її змісту. Інші теоретико-методологічні підстави роботи: екзистенціальний аналіз С. К'єркегора, екзистенціальна комунікація К. Ясперса; герменевтична феноменологія М. Хайдеггера та його поняття «Dasein» (емпіричне існування «Я»); концепція «метамодерну», розроблена Т. Вермуленом і Р. Ван дер Аккером, як підстава для створення парадигми метамодерну; метод квадрантів Р. Декарта; синтетична філософія Г. Спенсера.

Результати дослідження. Як прийнято вважати в сучасному науковому знанні, новаторська ідея модерну зароджується в умах наукового співтовариства на рубежі XIX–XX століть, після так званої класики – періоду, який включає в себе Античність, Середньовіччя, Відродження і т. д., коли домінувало традиційне уявлення про життя, смерті і життя після смерті (тобто життя в іншому вимірі).

З настанням модерну виникає потреба в пошуку нових форм вираження людини в світі, які б значно відрізнялися від творчих ідей людини попереднього періоду. Оскільки, щоб створити щось нове, потрібно зруйнувати старе, ідеологеми модерну в суті своїй мають досить радикальну природу. Саме в цей період з'являються такі політичні та філософські ідеології, як марксизм, фашизм, нацизм тощо. Подібні метанаративи покликані укласти все в загальні смислові рамки, нав'язати єдину громадську думку, впорядкувати і взяти під жорсткий контроль свідомість і поведінку людини і суспільства.

Тобто, модерн тяжіє до створення універсального суспільства, в якому живуть ідеальні «масові люди». Яскравим підтвердженням тому є висловлювання іспанського філософа Хосе Ортега-і-Гассета: «Політика забирає у людини його сокровенне, позбавляє його самотності, і тому проповіддю загальної політизації користуються, щоб усупільнити людську особистість» [3, с. 243].

В епоху модерну подібний процес створення універсального людини включав в себе самі передові освітні технології та соціальні інститути, за допомогою яких позбавлялися від усіх «неугодних» і перевиховували тих, хто мав відмінну від загальноприйнятої думку.

У ситуації модерну суспільство розвивається в держави з жорстким тоталітарно-авторитарним режимом, де державний апарат бере на себе функцію врегулювання і регламентування.

Модерністська свідомість звеличує цінності матеріального світу, позбувшись від ідеї трансцендентного (духовного) і поставивши на чільне місце іманентне (матеріальне). З точки зору модерну пізнання універсальної істини можливо за умови використання технічних інструментів.

Прагнення пізнати таку істину дало людству безліч великих технічних винаходів: електроніку, атомну енергію, квантову фізику, хімічну промисловість і багато іншого.

Піком розвитку і в той же час краху модерністської ідеології прийнято вважати падіння Берлінської стіни. Ідеологія країн Варшавського договору була знищена, чому передувало безліч як політичних, так і культурних подій. Тому саме й ідеологія модерну у свідомості людства скінчилася крахом.

Але, на наш погляд, це ілюзія. Краще сказати, що час змінився, людина та суспільство стали іншими і вони потребують іншої системи ціннісних орієнтацій, іншої картини світу. Тому під **модерном** ми розуміємо філософсько-соціокультурну систему, базисом якої є індивідуалістична концепція людини, максимальна свобода у будь-яких проявах, зневага до традиційних морально-етичних норм, раціоналізація та професіоналізація праці, відкритість до будь-яких новацій.

Епоха постмодерну орієнтується на ідеї абсолютної свободи волі та плюралізму думок, смислів, цінностей. Новації постмодерну об'єднують в собі всю минулу філософсько-соціокультурну спадщину людства і одночасно декомпонують його на окремі складові. Французький філософ Жан Бодрійяр, винахідник терміну «гіперреальність», назвав цей процес створенням так званих симулякрів – нескінченних копій копій, де оригінальний варіант – оригінал – завжди втрачений. Для постмодерну, як правило, гра з культурною спадщиною минулих епох перетворилася на самоціль. Він характеризується перетворенням елітарної культури в масову, що є його основоположною рисою [4].

Основою життя стала масова культура. При цьому масова культура постмодерну настільки складна й багатогранна, що не тільки її споживання, але і її детальне вивчення стає вкрай захоплюючим процесом. Часто культура постмодерну одномірна. Цю особливість різні автори перетворюють в оригінальний квест з відсилань і цитат. Процес ускладнення філософсько-культурного дискурсу постмодерну не припиняється, перетворюючись на нескінченну циклічну спіраль. Таке ускладнення покликане переробити сприйняття творчого продукту в певний емоційний досвід. Однак все вищеперелічене вимагає від споживача певних розумових зусиль і застосування накопиченого соціокультурного досвіду.

В результаті знання підміняється «ерзацем знання», підморгуванням тим, хто «в темі», своєрідним заграванням зі споживачем творчого продукту. Ідеологічне гасло постмодерну: «Ніщо не істинне, і все дозволено».

У постмодерні істина перестає бути універсальною. Перш за все, постмодерн відрізняється від модерну тим, що заперечує віру в універсальну істину. Якщо модерн намагається перетворити індивіда в «універсальну людину», як в СРСР, наприклад, то постмодерн почав процес нескінченного поділу суспільства на складові, деконструюючи суспільство до рівня індивіда і індивідуального сприйняття суспільних і культурних процесів.

В епоху постмодерну Абсолютна Істина перетворюється в умовну: будь-яка істина може бути замінена іншою. Та й саме поняття істини нівелюється і втрачає будь-який сенс. Той самий метанарратив, характерний для будь-якого тоталітарного суспільства, просто відсутній.

Американський політолог Френсіс Фукуяма стверджує: «Ліберальна демократія, яка стала продуктом постмодерну, повинна стати підсумком суспільного прогресу людини. Немає ідеології, немає Бога, є кінець історії» [5, с. 64].

Для авторів цієї роботи **постмодерн** – це науковий напрям та стан свідомості людини і суспільства, якій орієнтується на: заперечення глобальних теорій, створення локальних та умовних теорій існування та розвитку будь-кого або будь-чого; соціокультурний плюралізм; розуміння різнобарвної ідентичності людини як основи буття; децентралізовану особистість; відміну масової та елітарної культури на користь немасової культури у якості основи буття (немасова культура – це культура, яка «відкрита» для кожного, вона каже, що все є культурою); відмову від детермінації подій та явищ; відсутність фундаментальних принципів пізнання, розмитість кордонів; соціокультурну відособленість; історичну відносність; невизначеність будь-якого знання.

Метамодерн, що став новим щаблем після постмодерну, не тільки привніс свої зміни у філософський, економічний, політичний і соціокультурний простір, а й торкнувся безпосередньо засобу мислення й сприйняття людини. Людина метамодерну рухається і розвивається завдяки своєрідному маятнику, розгойдуючись між протилежностями. Вона не займає певну позицію, а балансує. Сприйняття світу, суспільства, культури і, що трохи страшно, людини – перетворюється в єдиний смисловий потік, з якого виникає істина. Всі смисли є деталями даної істини (яка може нею і не бути!), але в той же час важливі як самі по собі, так і як цілісне сприйняття картини світу.

На зміну установкам минулого приходять новий рівень свободи людини – так звана «позитивна свобода». У розумінні сучасного канадського філософа Ч.Тейлора «позитивна свобода» – це можливість і наявність ресурсів для реалізації свого потенціалу. «Позитивна свобода» передбачає свободу не тільки від зовнішніх обмежень, а й від психологічних бар'єрів. «Негативну свободу», по Ч. Тейлору, індивід знаходить в результаті свободи від зовнішніх обмежень і при наявності доступу до ресурсів (при цьому неважливо, як він вирішує нею розпорядитися). «Негативна свобода» спирається на «концепцію можливості» (opportunity-concept), а «позитивна свобода» – на «концепцію здійснення» (exercise-concept) [6, с. 188]. «Концепція здійснення» будується на почутті внутрішньої свободи індивіда і творчої, доцільної, розумної дії відповідно до свого «Я». Свободу часто розуміють обмежено, тільки як відсутність видимих жорстких обмежень, хоча набагато точніше говорити про неї і в контексті відсутності внутрішніх обмежень. Особливо даний контекст актуальний в ситуації метамодерну, це одна з перспективних тим сучасного наукового дискурсу: «є відповідна карикатурна версія негативної свободи, яка зазвичай виходить на передній план» [6, с. 189].

Деякі популярні версії, що розглядаються в науковому співтоваристві, визначають свободу лише як відсутність зовнішніх фізичних або законодавчих обмежень у правовому полі. «Єдине конкретне значення, яке може бути надано поняттю свободи, – це відсутність зовнішніх перешкод» [6, с. 191]. Однак прихильники даних версій не беруть до уваги такі причини відсутності свободи, як брак знань, соціопсихологічну пригніченість, обмеженість захоплень та інші внутрішні чинники. Тобто, метамодерн пропонує пожертвувати частиною свободи для отримання цілісної картини людини, суспільства, світу.

Говорячи про людину метамодерну, можна відзначити, що для неї створюються такі умови, коли вона може отримувати задоволення від усього. Завдяки «позитивній свободі» людина більше не обмежується жорсткими метанаративами і може керуватися лише станом внутрішнього комфорту та прийняття. Метамодерн, поєднуючи в собі серйозність модерну і іронію постмодерну, підносить над ними, забезпечуючи представникам сучасного суспільства максимальні сприятливі умови для позначення і реалізації цілей, відповідних певному індивіду.

Відбувається дуже цікавий факт: в ситуації метамодерну віртуалізація призводить до того, що *Видимість* замінює *Дійсність*. Засоби масової інформації та інтернет-простір в цілому виступають єдиним інформаційним полем для комунікації не тільки людей, а й соціальних інститутів, при цьому виявляється масована атака на свідомість людей для отримання будь-якої вигоди.

На відміну від модерну і постмодерну метамодерн не є інструментом, ідеологією або філософією. Тімотеус Вермюлен і Робін ван дер Аккер в своїх роботах відзначають наступне: «у метамодерна, на даний момент, немає мети. Зараз він рухається тільки заради самого руху. Поки він пробує все, незважаючи на неминучий провал; нескінченно шукає істину, яку ніколи не очікує знайти. Якщо ви нам пробачите таку банальну метафору, метамодерн навмисно бере на озброєння подвійне послання типу «морква і осел». Як і осел, він переслідує моркву, яку ніколи не з'їсть, оскільки морква завжди недоступна. Але в точності через те, що він ніяк не може з'їсти моркву, він ніколи не припиняє переслідувати її» [1].

Виходячи з цього, стає зрозуміло, що метамодерн – це симулякр почуттів. Використовуючи якусь певну когнітивну модель, людина радикалізує світ, ставить його в рамки. «Незміцнілий індивід ділить його на «чорне» і «біле». Метамодерн же покликаний не руйнувати, а встати

над цими рамками. Ця обставина не дозволяє вважати метамодерн чіткою філософською системою» [1]. Але в цьому і криється небезпека: метамодерн, не будучи системою ні в чому, призводить до масової дезорганізації і флуктуації, коли людина в гонитві за деяким змістом, втрачає сенс життя і свого існування в цілому. Як приклад, російська агресія без ідеології, безглузда і руйнівна, що знищує людину як Homo Sapiens. Взятий в полон російський шизофашист на питання: «Навіщо ти пішов воювати?» – відповідає: «У мене зарплата – 30000 рублів на місяць, а тут платять 100000». Тобто, людина оцінила своє життя в 70000 рублів (приблизно 794 долара США).

Таким чином, нам розуміється, що метамодерн – це палиця з двома кінцями. Причому людству треба бути обережним, бо плохий кінець може привести до омніциду – самогубству людства як біологічного виду.

Тому поставимо деякі питання для розуміння метамодерну як сучасного способу буття.

1. Що є гарного у метамодерну?

Смисли і образи сучасної людини знаходяться в безперервному русі, а ідея метамодерну пропонує розглядати людину через динамічну картину його безперервного руху.

Ідеологічна залежність зруйнована в процесі сприйняття людством навколишнього світу. Позбувшись жорстких метанаративів, людина хоче більше не дозволяє піддавати себе різного роду маніпуляціям, знаходячи спосіб стати усвідомленою особистістю. Органічне чуттєве сприйняття дозволяє людині метамодерну стати частиною загальної істини і відрізняє його від людини постмодерну.

З нашої точки зору, **метамодерн** – це картина світу людини, котра основана на світогляді постійної осциляції як програмі життя, де панують: об'єктивна наука і суб'єктивний досвід; співробітництво і конкуренція; секуляризм і релігійне бачення буття; багатозначність наративів; флуктуаційна модальність, коли відношення між людьми постійно змінюються.

2. Які небезпечності для людства є у метамодерні?

Метамодерн заперечує загальне існування фундаменту будь-чого; коли метамодерн поховає постмодерн, він може поховати й людство (тому метамодерн не заперечує постмодерн, він повинен тільки поліпшувати його, максимально розкриваючи позитивні риси людини); багатозначність смислів (негативна свобода може розумітися як позитивна, мімікріувати під неї завдяки політикам і політичним рухам, партіям); постійні коливання розхитують та зрушують життя та буття людини; метамодерн – це тільки одна філософська концепція та соціальна теорія, але є й інші, які не гірші метамодерну.

3. Що зробити, щоб від впровадження метамодерну отримати максимальну користь?

На наш погляд, необхідне, по-перше, більш широке розуміння метамодерну як стратегії та технології мислення та дії людини. По-друге, не може будь-яке явище не мати у своїй сутності аніякого фундаменту. Так саме, як і модерну взагалі не існувало б без постмодерну та модерну. По-третє, необхідно розуміти потребу аналізу людини модерну як сучасної людини а ні людини майбутнього, бо, коли ми не зрозуміємо сучасну людину, то ніякого майбутнього не буде взагалі.

Людина метамодерну ґрунтується на самоактуалізації особистості, прагне самостійно конструювати світ в умовах постійної соціокультурної трансформації, весь час зростаючої віртуалізації, орієнтується на максимальну плюралізацію цінностей, творчість є сутністю його життєвої позиції і орієнтується позитивну свободу як на можливість і наявність ресурсів для реалізації свого потенціалу.

Економічні, політичні, культурологічні, психологічні проблеми XXI століття змінили наше світосприйняття, змусили людство сумніватися в правильності своїх смисложиттєвих орієнтирів, спонукали до рефлексії. Усвідомлення неможливості модерністських і постмодерністських установок вирішити актуальні проблеми привели до пошуку нових методів їх осмислення. Так і виник метамодерн. У людей постала потреба у формуванні багатовимірної картини світу, мета чого – знизити ризик потрапляння під вплив будь-якої однієї ідеї або спекулятивного обману. Звідси – величезна увага до людини метамодерну. Бурхливий розвиток цифрових

технологій зміг задовольнити даний запит, в той час як саме суспільство перейшло на новий етап розвитку. Однак ідеалістична картинка, яка виникла у людства завдяки віртуалізації, була більше віртуальною, ніж реальною. У віртуальному світі якраз все вийшло чудово. Простота зображуваного світу дозволила людству в деякому сенсі розслабитися та відпочити від турбот світу зовнішнього, що вселило оптимізм і в якості вирішення навіть найбільших проблем, пропонуючи прості, вічні і доступні кожному істини: дружба, прощення, взаємодопомога. Однак реальний світ набагато складніше віртуального. І вийде в ньому щось або світу не стане як такого залежить тільки від нас.

Висновки.

1. Метамодерн за своєю суттю є складною системою життя сучасної людини і людства в новому соціальнокультурному просторі, засновану (мається на увазі система) на постійних соціокультурних трансформаціях і коливанні всіх спільнот. Йдеться про особливий, синтетичний тип людського буття, при якому різні парадигми представлені в суспільстві одночасно. При цьому в метамодерні одночасно співіснують «люди різних епох». Цей новий стан суспільства вимагає детального дослідження та концептуалізації з позиції визнання всіх сторін сучасного життя в одночасному їх співіснуванні.

2. Людина метамодерну мультикультурна. Вона самостійно вибудовує свої ідентичності (соціальну, культурну, національну та інші), створюючи з них своєрідну власну картину світу і власну, постійно мінливу, мобільність. Для людини метамодерну характерно прагнення до постійних змін з ціллю поліпшення власного життя. Сьогодні кожен власними силами проводить верифікацію різних концепцій, пошук інформації по тій чи іншій проблемі. Іншими словами, людина метамодерна створює себе сама.

3. Людина метамодерну живе в епоху трансформації соціальної норми, людина метамодерну більше не зобов'язана «бути такою якою потрібно». Новий рівень свободи, який людина отримує в епоху метамодерну, – це так звана «позитивна свобода», яка приходить на зміну «негативній свободі» попередніх епох. «Позитивна свобода» – це можливість і наявність ресурсів для реалізації свого потенціалу. «Позитивна свобода» передбачає свободу не тільки від зовнішніх обмежень, а й від внутрішніх бар'єрів. Концепція позитивної свободи передбачає здійснення контролю над своїм життям. Однак потрібно враховувати, що людина вільна лише до тієї міри, до якої ефективно самовизначається і будує своє життя. Суть коливань людини метамодерну в контексті постійної соціокультурної трансформації полягає в постійній незадоволеності своїм життям і світопорядком, що обмежує її можливості. При цьому, ламаючи фундаментальний світопорядок, вона ламає і своє життя. І, якщо в модерні і постмодерні людина змінювала світ, то тепер вона його ламає.

4. Віртуалізація являє собою будь-яке заміщення реальності її симуляцією / образом – не обов'язково за допомогою комп'ютерної техніки, але обов'язково із застосуванням логіки віртуальної реальності. Цю логіку можна спостерігати і там, де комп'ютери безпосередньо не використовуються. Наприклад, віртуальною економікою можна назвати і ту, в якій господарські операції ведуться переважно через Internet, і ту, в якій спекуляції на фондовій біржі переважають над матеріальним виробництвом. Визначення формування сучасної картини світу у людини постмодерну за допомогою віртуалізації істотно важливе, оскільки сьогодні конкуренція образів підміняє реальність, створюючи ілюзію сенсу. Соціальний зміст віртуалізації – симуляція інституційного ладу суспільства первинна по відношенню до змісту технічного. Загальне уявлення про феномен заміщення реальності образами дозволяє змінювати не тільки особистість як таку, а змінювати ціннісні орієнтації всього суспільства. Таким чином, віртуалізація компенсує за допомогою комп'ютерних симуляцій недоліки соціальної реальності. Розробка концепції віртуалізації як моделі соціокультурної трансформації суспільства дасть можливість перетворити людину постмодерну, роблячи акцент на моральних цінностях як основі поліпшення життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. Київ: Основи, 1994. 424 с.
2. Francis Fukuyama. The End of History and the Last Man. Free Press, 1992. 432 p.
3. Jean Baudrillard. La société de consommation: ses mythes, ses structures. Publisher: † GALLIMARD, 1996. 318 p.
4. Roland Barthes. Mythen des Alltags. Germany. Berlin: Suhrkamp Verlag AG, 2010. 350 s.
5. TaylorCh. What's Wrong With Negative Liberty //The Idea of Freedom: Essays in Honour of Isaiah Berlin/A.Ryan (ed.). Oxford: Oxford University Press, 1979. P. 175–193.
6. Vermeulen Timotheus & van den Akker Robin (2010). Notes on metamodernism. Journal of Aesthetics & Culture. 2 (1): 5677.

REFERENCES

1. Orteha-i-Haset Kh. Vybrani tvory. Kyiv: Osnovy, 1994. 424 s.
2. Francis Fukuyama. The End of History and the Last Man. Free Press, 1992. 432 p.
3. Jean Baudrillard. La société de consommation: ses mythes, ses structures. Publisher: † GALLIMARD, 1996. 318 p.
4. Roland Barthes. Mythen des Alltags. Germany. Berlin: Suhrkamp Verlag AG, 2010. 350 s.
5. TaylorCh. Whats Wrong With Negative Liberty //The Idea of Freedom: Essays in Honour of Isaiah Berlin/A.Ryan (ed.). Oxford: Oxford University Press, 1979. P. 175–193.
6. Vermeulen Timotheus & van den Akker Robin (2010). Notes on metamodernism. Journal of Aesthetics & Culture. 2 (1): 5677.

Borinshtein Yevgen Ruslavovich

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Philosophy, Sociology and Management of Sociocultural Activities
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-0323-4457

Palchynska Mariana Viktorivna

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Social Sciences and Humanities
State University Intelligence Technologies and Telecommunications
1, Kuznechna str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0001-5860-9546

Arapaki Maryna Volodymyrivna

Teacher at the Department of Language Training
Odessa State University of Internal Affairs
1, Uspenskaya str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0001-9437-0421

A HUMAN OF THE METAMODERN AGE: SOCIO-CULTURAL TRANSFORMATION & VIRTUALISATION

The urgency of the problem. *Metamodernism can be seen as a worldview, a unique way of seeing the world and a kind of human sensitivity that reflects a specific sense, as a special socio-cultural and sociopsychological code, and the direct living of this code, as well as a way of life, a way of experiencing and thinking.*

The aim of the study is to identify the essential characteristics of a metamodern person, taking into account constant sociocultural transformation and virtualization.

The direct theoretical and methodological basis of the work consists of: synchrony and diachrony methods; system method; dialectical method. The researchers also actively applied an activity-based

approach. One of the theoretical and methodological foundations of our research is the methodology of the Cambridge School.

Research results. *On the one hand, metamodernity is opposed to modernity and postmodernity, but on the other hand, it simultaneously incorporates them and reconciles them. Metamodernity is characterized by constant fluctuations. Metamodernity oscillates between empathy and apathy, unity and multiplicity, integrity and fragmentation, clarity and ambiguity...*

Metamodernism is a new philosophy, a way of thinking, "thinking about thinking", and finding one's own identity in the context of socio-cultural transformation, based on a qualitatively different perception of the world in the process of virtualization.

A metamodern person is constituted by thinking that is directed to thoughts, which leads to effective decisions, and a clearly defined experience of one's ideas and feelings. At the same time, its main quality is the ability to switch one's subjective positions to achieve success and the desire for a radical reassessment of traditional and historically formed views of the world with an eye to progressive change. These features determine the needs of a metamodern person to acquire positive freedom, change the system of values as such, and turn to the values of self-actualization.

Key words: *man, human, person, modernity, postmodernity, metamodernity, metamodern man, freedom, positive freedom, oscillation, sociocultural transformation, virtualization, values, value system.*

УДК 123.1+130.2

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.11>**Врайт Галина Яківна**

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0003-3258-9705

Чумак Єгор Олександрович

студент кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-3957-8147

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ МАРКСИЗМУ ТА ДІАЛЕКТИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ

В запропонованій статті викладається власна оцінка вчення марксизму як філософського напрямку, що має певний філософський категоріальний апарат, яким основоположники цієї теорії оперували в спробах надати своїй концепції вигляду загальності та універсальності. Актуальність даної роботи обумовлена необхідністю переосмислити досвід філософського базису всіх лівих доктрин, що виходять з марксистських передумов, причому це переосмислення має особливий потенціал в умовах, нав'язаних сучасними формами інформування, комунікації та освіти, завдяки яким українське суспільство отримує доступ до більшого обсягу думок, ніж це було можливо за часів деспотизму марксистсько-ленінської доктрини, гарантією панівних позицій якої займалася компартія Радянського Союзу. На жаль, на пострадянському просторі практика філософської критики марксизму не розповсюджена так широко, як на Заході, оскільки сучасне філософське академічне середовище більшості країн колишнього СРСР складається в основному з охоронців марксистської світоглядної парадигми, що має значний вплив на вітчизняну філософію. Необхідно вивчати досвід реалізації марксистської програми із урахуванням властивих їй протиріч, проводячи тим самим десакралізацію спадщини Маркса і Енгельса з властивими їй деструктивними рисами. Це має стати загальною тенденцією української філософії, без якої держава не зможе увійти в епоху академічного вільнодумства і взаємоповаги, що культивується в сучасній Європі.

Метою цієї статті є дослідження базових понять і категорій марксизму та діалектичного матеріалізму з подальшою перевіркою їх наукової достовірності та відповідності формальним умовам логіки та філософського знання.

Поставлена проблема вирішувалась шляхом критичного аналізу творів основоположників марксизму Карла Маркса та Фрідріха Енгельса. В результаті дослідження було зроблено висновок, що марксизм не являє собою такої стрункої та строго наукової теорії, як того прагнули її розробники, чії помилкові судження та порушення філософських канонів демонструють неосвіченість та нечистоплотність мотивів обох мислителів.

Ключові слова: марксизм, Маркс, Енгельс, Гегель, діалектичний матеріалізм, закони діалектики, матерія, розвиток, свідомість.

Вступ. Марксизм як філософський, науковий і соціально-політичний рух зародився в Європі середини XIX століття в умовах передреволюційного напруження, коли майже кожна держава континенту повною мірою відчула на собі наслідки народного волевиявлення, доведеного до вищого градуса радикалізму; це призвело до встановлення реакційного і консервативного порядку у всій Європі, що неабияк драгувало найбільш енергійний та політично активний клас громадян. Тодішнє молоде покоління революціонерів, врахувавши досвід Великої Французької революції, епохи терору, правління Наполеона Бонапарта і нищівної поразки Франції

в останніх війнах, стало сприймати декларації філософів Просвітництва як пережиток, що має лише ідейну цінність. Для розпалювання нової, більш потужної революції були потрібні зовсім інші підстави, які зводили б нанівець будь-які спроби їй протистояти. Пошуком такої підстави займалися марксистки. Сформований в умовах бурхливого економічного зростання, динамічних геополітичних подій і наукових інновацій марксизм позиціонувався його фундаторами як вчення, що обіймає собою всі прояви як людської практики, так природних процесів і описує їх закономірності в загальній, діалектичній взаємодії протилежностей, частин і цілого, минулого і сьогодення. Формуючи певний універсум, де все суще матеріально обумовлене і пов'язане, марксизм пропонує радикальну перспективу нового наукового світогляду, що викликає інтерес і сьогодні.

Для вітчизняної філософії критичний огляд марксистської філософії – це новий напрямок, який тільки починає розвиватись. Так серед відомих українських філософів-критиків марксизму виступають М. Попович («Філософія свободи») та В. Єрмоленко («Плинні ідеології»), котрі приділяли увагу філософсько-політичним засадам поглядів Маркса та Енгельса. Серед іноземних філософів, які заперечували правильність марксистської парадигми можна виділити М. Вебера («Протестантська етика і дух капіталізму») та О. фон Бем-Баверка («До завершення марксистської системи»), які критикували марксизм з економічної точки зору, а також К. Поппер («Відкрите суспільство та його вороги»), Ф. фон Хаєк («Дорога до рабства»), Р. Скрутон («Дурні, шахраї та палії: мислителі нових лівих»), І. Берлін («Дві концепції свободи») та В. Шамшин («Філософія крадіжки: анти-марксизм»), котрі критикували марксизм як тоталітарну ідеологію.

Мета та завдання. Метою цієї статті є дослідження базових понять і категорій марксизму та діалектичного матеріалізму з подальшою перевіркою їх наукової достовірності.

Для реалізації поставленої мети було визначено наступні завдання:

- 1) виявити філософські витoki марксизму;
- 2) співставити та порівняти в загальному вигляді філософські системи Гегеля і Маркса;
- 3) проаналізувати визначення основних понять діалектичного матеріалізму;
- 4) продемонструвати обмеженість та помилковість умовиводів Енгельса з філософської точки зору.

Результати дослідження. Марксизм у своєму ортодоксальному вигляді, неспотвореному ревізіонізмом Едуарда Бернштейна і більшовицькими нововведеннями Леніна, формувався з духу, що панував у першій половині XIX століття – духу юнацької непокори і максималізму, що виник з переконаності в крихкості традиційних суспільних, культурних, політичних і економічних форм. Молодість була символом, голосом і душею тієї епохи: численні молодіжні гуртки і союзи філософської та політичної діяльності провокували революційні перетворення по всій Європі, мотивуючи свої дії неприродністю авторитаризму загальних традицій. Досвід Французької революції продемонстрував, що все іменоване абсолютним, насправді не має під собою нічого абсолютного, що будь-які феномени, факти і процеси, які раніше визначалися як вічні та сакральні, можна і потрібно тлумачити як підпорядковані здібностям людини до практичного перетворення реальності. Держава, релігія, право, мистецтво, мораль в період занепаду авторитетів і вигорання загальнолюдських цінностей починають переосмислюватися і трансформуватися в форми більш відповідні духу епохи.

Ключовою подією для виникнення такої парадигми була розробка Гегелем своєї філософської системи, яка повинна була об'єднати і викласти всі загальнонаукові категорії людського мислення і показати в становленні і взаємозумовленості їх одне одним, тим самим розкриваючи багатство і невичерпність розумного і духовного потенціалу людини. Працюючи над такими своїми видатними творами як «Феноменологія духу», «Наука логіки» «Енциклопедія філософський наук», Гегель мав на меті описати *граматику розуму*, охоплюючи агрегат його визначень в повному обсязі, зі своїми правилами і канонами, де загальні форми думки виникають одна з одної в безперервному процесі споглядання і рефлексії, завдяки чому свідомість збагачує сама себе з власних пізнавальних форм. Згідно Гегеля, причиною безперервного процесу формоутворення духу

є суперечливість двох розумових визначень, несумісність яких долається (знімається) розумом; за допомогою *синтезу* конфліктуючих визначень виникають нові визначення, тим самим збагачуючи інструментарій і матеріал пізнання. Таким чином дух постає динамічним суб'єктом, який прагне охопити всю мислиму реальність, ототожнитися зі Всесвітом – стати Абсолютним духом.

Матриця філософії Гегеля в руках Маркса і Енгельса – основоположників комунізму – піддалась радикальним змінам: надихнувшись думками Людвіга Фейєрбаха, пізнавальна активність духу, якою дорожив Гегель, молодими комуністами була перетворена в матеріалістичний сурогат, наслідком чого стало приниження людського духу до рівня тині її тілесних потреб; єдиною здатністю людини є лише адаптація до матеріальних обставин, а дії свідомості строго детерміновані зовнішніми процесами, над якими суб'єкт не має влади. Маркс і Енгельс в стараннях знайти тверде обґрунтування власних соціально-політичних переконань, посилили матеріальний фактор, повністю відчужуючи суб'єкт і ставлячи свідомість на рівень більш розвиненої матерії з усієї існуючої матерії. З точки зору марксистів, усунення класових протиріч закладено в самому базисі економічного існування людини, яке визначає форми її подальшої діяльності і знаходиться в стані перманентного руху. Але перед марксистами постає важлива проблема: як пояснити цей рух на самому фундаментальному рівні? Як довести необхідність багатовікового класового протистояння, підсумком якого має бути неминуче настання епохи загальної рівності?

Відповіді на ці питання марксистки формують в дусі свого часу, коли позитивізм і дарвінізм з їх тезою про загальну еволюцію матерії і суспільства знаходять схвальний відгук в інтелектуальному середовищі тодішньої Європи. Сприймавши цей дискурс, молоді комуністи звертали його в гегельянську матрицю, що дозволяла показати процес еволюції як закономірний процес руху матерії. Звертаючись до численних свідчень природи і наукових відкриттів того часу, Фрідріх Енгельс засновує науковий напрям в контексті марксизму і називає його діалектичним матеріалізмом; це нове знання було покликано відшукати внутрішні закономірності всіх явищ природи, людини і суспільства. Однак необхідно усвідомлювати спекулятивність цього підприємства, оскільки мова тут йде не про простий науковий інтерес, а цілеспрямоване формулювання головної ідеологічної потреби – безальтернативності та апіорності. Будь-яка ідеологія шукає деяке універсальне обґрунтування або першопринцип, що ріднить її з релігією: якщо релігія виводить свої догмати і закони з надчуттєвого світу, то ідеологія звертається не до трансцендентних сутностей, а до емпіричних, відчутних фактів.

У своїх численних статтях, які згодом увійдуть до збірки під назвою «Діалектика природи», Енгельс підготував філософський і природознавчий базис для формування вже історичного матеріалізму і комуністичної політекономії, викладом яких більш детально займатиметься Маркс. Головна мета Енгельса – переосмислення гегелівської діалектики, пристосування її до матеріалістичних підстав. Ставлячись, в цілому, комплементарно до особистості Гегеля і його філософського внеску, Маркс і Енгельс наполягали на необхідності перевернути його діалектику «з голови на ноги», про що Маркс пише в передмові до «Капіталу»: «Містифікація, що її зазнає діалектика в руках Гегеля, ні в якому разі не пошкодила йому першому вичерпно й свідомо викласти її загальні форми руху. Діалектика в нього стоїть на голові. Треба її повернути й поставити на ноги, щоб вилуцтити раціональне ядро з містичної шкарлупи» [2, с. 88].

Необхідно зауважити, що ніхто так напористо не займався «містифікацією» філософії Гегеля як младагегельянці і Маркс з Енгельсом зокрема, які бачили в гегелівському понятті Абсолютного духу релігійний пережиток і ототожнювали його з якоюсь божественною сутністю; саме з цього упередження виникає помилкова думка про панлогізм і історизм гегелівської системи духу, крізь які вона по сьогоднішній день оцінюється і вивчається. Стараннями младагегельянської пропаганди, як лівої, так і правої, філософія Гегеля майже завжди сприймається як виклад теологізованої логіки або логізованої теології, але аж ніяк не загальної граматики розуму, яку Гегель дійсно мав намір розробити, переслідуючи мету продемонструвати розвиток одиничної людської свідомості до загального наукового рівня.

Енгельс зазначав, що діалектика «є наука про загальні закони руху і розвитку природи, людського суспільства і мислення» [4, с. 131]. Слід зазначити, що категорії «рух» і «розвиток» не були

чітко визначені ні Енгельсом ні Марксом, що явно віддаляє вчення обох від наукової строгості. Загальноприйнятим розумінням категорії *розвитку*, з яким погоджувався, зокрема, Ленін вважається наступне: «*Розвиток* – незворотна, закономірна і спрямована *зміна*» [3]. Категорію *руху* Енгельс формулює наступним чином: «*Рух*, що розглядається в найзагальнішому сенсі слова, тобто, розуміється як спосіб існування матерії, як внутрішньо властивий матерії атрибут, обіймає собою всі *зміни* і процеси, що відбуваються у Всесвіті» [4, с. 362]. Звідси стає зрозумілим, що рух, по суті, є проявом якої б то не було зміни. З урахуванням цього пояснення, не порушуючи законів формальної логіки, поняття розвитку можна сформулювати наступним чином: «*Розвиток* – це незворотний, закономірний і спрямований *рух*». При детальному розгляді цього визначення відчувається дивність його побудови, що є наслідком застосування софістичного прийому, згідно якого аналітичне судження видається за синтетичне. Незворотність є невід’ємним атрибутом руху, оскільки рух – це процес, а будь-який процес відбувається в часі, але оскільки час незворотній, то і рух, відповідно, не може бути зворотнім. Спрямованість є такою ж обов’язковою властивістю руху, як і незворотність: будь-яке тіло, що знаходиться в рухомому стані, набуває певного вектору, при чому, в цьому відношенні, параметри самого тіла не мають значення – навіть молекула, що зазнає броунівського руху, має спрямованість, хоч би вона і змінювалась з колосальною частотою. Закономірність також невіддільна від будь-яких форм руху, оскільки свідчення свідомості (простіше кажучи – досвід) щодо руху визначає його як зміну, мислиму з його причиною відповідно до закону причини і наслідку, тобто будь-який рух чи зміну, яких зазнає та чи інша форма субстанції, відповідають апріорним умовам досвіду чистого розуму, як це було сформульовано Іммануїлом Кантом у його другій аналогії досвіду, яка стверджує: «Досвід можливий тільки через уявлення про необхідний зв’язок сприйнятих» [1, с. 148]; звідси випливає, що закономірність є невід’ємний атрибут руху і зміни взагалі, і судження «рух є закономірним» є аналітичним.

Проаналізувавши марксистське визначення розвитку, очистивши його від аналітичних конструкцій, в результаті виходить наступне визначення розвитку: «*Розвиток* – це *рух*», але оскільки, згідно Енгельса, рух обіймає собою всі зміни у Всесвіті, то справедливим буде наступне твердження: «*Розвиток* – це *зміна*». Таким чином, центральні поняття діалектичного матеріалізму – поняття розвитку і руху – насправді не мають істотної відмінності і обидва позбавлені яких би то не було специфічних властивостей, оскільки є синонімами одного і того ж явища – зміни. В такому випадку буде доречним наступне питання: як можна розраховувати на успішну побудову такого суворого наукового проекту як діалектичний матеріалізм, коли в його основу покладено поняття довільної зміни, яке, за бажанням, можна тлумачити як розвиток? Чи є точною та наука, чий визначення мають таку невизначеність, що розчиняються одне в одному, роблячи базис такої науки хитким та слабким?

В ідеалістичності гегелівської системи Енгельс помічав головний її недолік: позиціонування свідомості як первинної реальності по відношенню до зовнішнього світу. Перевернути діалектику Гегеля з голови на ноги, в розумінні Маркса і Енгельса, означає типово матеріалістичне кліше: поставити свідомість, що розвивається (бо в розумінні Гегеля свідомість – це замкнений в-собі-і-для-себе дух, що постійно перебуває в стані розвитку), в один ряд з рештою матерії лише як специфічну форму її прояву; тобто, буття визначає свідомість, але не навпаки. Однак в цьому постулаті, фундаментальному для всього матеріалістичного напрямку філософії, має місце бути одна важлива обставина, яка дискредитує його зсередини. У розумінні матеріалістів, буття – це якась зовнішня субстанція, що не потребує свідомства суб’єкта для того, щоб просто мати місце в світі, навіть якщо в цьому світі свідомість у вигляді суб’єкта, що пізнає, ніяк не представлена. Помилка такої точки зору полягає в тому, що буття не може являтися об’єктом можливого пізнання або самістю як такою; буття є визначенням розсуду, що забезпечує можливість досвідного пізнання і є надбанням людської свідомості. Маркс і Енгельс вважали, що їм вдасться проникнути по той бік свідомості з метою засвідчити там об’єктивну реальність, що забезпечує свідомість матеріалом осмислення, але не звернули уваги, що ця дія сама є актом свідомості. Будь-яке визначення, думка, оцінка є фактом свідомості, який завчасно передбачає присутність буття як невід’ємної категорії розсуду, що забезпечує багатство пізнання.

Таким чином, матеріалістична підстава марксистської діалектики про первинність буття по відношенню до свідомості є типовим паралогізмом – логічною помилкою, коли внутрішньо властивим розсуду визначенням або ідеям розуму (в кантіанському сенсі) приписується характер зовнішньої субстанції – того, що знаходиться поза суб'єктом пізнання; подібним паралогізмом Іммануїл Кант вважав положення раціональної психології про пізнаваність душі. Марксистки ж, замість того, щоб врахувати зауваження Канта, проігнорували відкриття видатного вченого.

Оскільки Енгельс позиціонував закони діалектики як сформульовані Гегелем, але застосовані на матеріальній основі, виходячи з процесів природи та історії, буде доречно розглянути, що під цими трьома законами розумів сам Енгельс і те, яке насправді «застосування» вони мали в системі Гегеля, звідки Енгельс ці закони запозичив. На думку Енгельса, закони діалектики – це виведені з природних процесів принципи, що визначають розвиток матерії в усіх її проявах.

Першим законом діалектики Енгельс проголошує закон переходу кількості в якість і навпаки: «У природі якісні зміни – точно визначеним для кожного окремого випадку способом – можуть відбуватися лише шляхом кількісного додавання або кількісного зменшення матерії або руху» [4, с. 357]. За словами Енгельса, виклад цього закону він зустрів у першій частині «Науки логіки» Гегеля, присвяченій вченню про категорію міри. У своєму розгляді категорії міри Гегель виходив з визначення специфічної (довільної) кількості, зміна якої призводить до визначення специфічної міри. Ні про який перехід кількості в якість і навпаки мови не йде. Згідно Гегеля, міра являє собою якісно визначену кількість або кількісно визначену якість. Визначення міри не мислимо без категорій кількості і якості, котрі можуть розглядатися окремо тільки абстрактно, але в дійсності кількість і якість іманентно (невідривно) з'єднані: *один* атом, *три* краплі, *десять* книг. Якщо з посудини видаляти по краплі води, то в підсумку посудина спорожніє, але це не означає, що кількість перейшла в якість: з посудини просто *зняли всю міру* води. Іншою важливою проблемою розглянутого закону є та обставина, що на практиці, без попередньої перевірки, неможливо визначити, в яку *саме* якість перетворюється деяка кількість, а також апіорі не ясно по досягненню якої міри кількість перейде у заздалегідь відому якість. Закон переходу кількості в якість не несе в собі особливої значущості в області наукового пізнання, оскільки в застосуванні до досліджень природи він має місце лише як абстрактна схема перевірки вже відомих процесів.

Наступний закон діалектики Енгельс вважає найважливішим і основним в плані розвитку матерії. Енгельс пропонує досить дивне формулювання цього закону – закон взаємного проникнення протилежностей одне в інше. Подолання протиріч як рефлексивних визначень розуму, так і окремих сприйнятів у спогляданні – головний принцип гегелівської діалектики, що забезпечує процес формоутворення свідомості. Протилежності, будучи невід'ємними елементами того чи іншого об'єкту пізнання, обумовлюють існування цього об'єкту, роблять його доступним для свідомості. Відсутність протилежностей в об'єкті – ознака його неіснування (але не буття, оскільки «буття» і «існування» – два різних визначення).

Розуміння Енгельсом природи протиріч є помилковим з точки зору загальної логіки формулюванням: протилежності за самою своєю суттю не можуть проникати одне в друге (плюс не може проникнути в мінус, холод – в спеку, а буржуа – в пролетаря), а їх присутність, взаємозв'язок і взаємообумовленість можуть бути встановлені лише свідомістю за допомогою відповідної категорії розсуду. З метою подолання абсурдності звучання формулювання Енгельса, подальшим поколінням марксистів другий закон був названий законом єдності і боротьби протилежностей, що не вирішує наявну проблему, але породжує нову: як одна нежива матерія може *боротися* з іншою неживою матерією, при чому боротися не на життя, а на смерть? Насправді, це не більше ніж поетичний вигук, який, до того ж, звучить несумісно в контексті застосування щодо природних явищ. З точки зору здорового глузду, якщо пролетарія ще можна стравити з буржуа як дві протилежності, то позитивно заряджене ядро атома не може «боротися» з негативно зарядженими електронами. Твердження Енгельса про те, що будь-які сили природи – електромагнетизм, механіка, динаміка – мають протидію – це не більше ніж вирваний з контексту третій закон Ньютона, розширений в масштабах всіх сил та об'єктів природи, безвідносно

їх *реального* прояву. Наводячи приклади дії цього закону в області природи, Енгельс не знаходить протилежності силі тяжіння, оскільки в динаміці «сили відштовхування» не існує взагалі. До того ж, цей закон ставить під сумнів сенс класової боротьби: будь-яка система має протилежності, що намагаються подолати одна одну; суспільство, будучи складною системою, так само, згідно марксистів, має протилежності у вигляді класу гнобителів і класу пригноблених. Намагатися подолати такий порядок (досягти умовного «комунізму») означає йти проти природного закону, який вимагає від суспільства присутності протилежних сил – пана і раба, наглядача і ув'язненого, буржуазію і пролетаріат.

Останній закон діалектики Енгельс називає законом заперечення заперечення, духом якого, за словами самого Енгельса, просякнута вся філософська система Гегеля. На ділі ж, цей закон, крім простоти свого формулювання не має під собою ніякого іншого сенсу – тільки пусте заперечення. У контексті ж діалектики Гегеля, момент заперечення – це не просто перехід від одного визначення до іншого з подальшим забуванням першого. Заперечення по Гегелю – це просування зі *зняттям*, подолання суперечливості двох протилежних категорій в третій, більш складній категорії, при чому пара складових категорій *не зникає*, не розчиняється в новоотриманій категорії, а *закріплюється* у свідомості, залишаючись таким самим необхідним елементом мислення і пізнання.

В основі діалектичного матеріалізму покладена фундаментальна помилка: Гегель розробляв свою діалектику як метод для його специфічного застосування в контексті інтелектуалізації свідомістю навколишнього світу; у свою чергу Енгельс, замість того, щоб розробити власну матеріалістичну діалектику, грубо видирає деякі тези, поняття і категорії гегелівської філософії із супроводжуючого їх контексту і застосовує до матеріального світу, називаючи це законами діалектики, що є грубим порушенням і, за сумісництвом, ознакою творчої бідності і безсилля діалектичного матеріалізму, який змушений недбало запозичувати свої визначення зі сторонніх систем, порушуючи при цьому загальні канони логіки і філософії.

Висновки. На основі проведеного дослідження, проаналізувавши основні поняття і положення діалектичного матеріалізму, можна заявити, що марксизм як світоглядний, квазінауковий агрегат являє собою яскравий приклад системного виродження філософського мислення. Це не дивно, враховуючи той факт, що діалектичний матеріалізм було розроблено саме для того, аби відшукати наукове підґрунтя для деякого, заздалегідь сформованого концепту, тим самим породжуючи ідеологію. Будь-яка ідеологія шукає своєю основою матерію, до якої застосовують як історично усталені, так і специфічно синтезовані філософські категорії. Спільним же знаменником такого задуму є спекулятивність і мімікрія під точність і універсальність наукового пізнання. Це, власне, і є причиною непримиренних протиріч всередині будь-яких ідеологічних систем і загального марксизму зокрема, – фундаментальне філософське положення про несуперечливість розуму самим з собою, яке описували видатні філософи, починаючи від Парменіда і закінчуючи Кантом, марксистки грубо проігнорували, логічним наслідком чого стала змістовна заплутаність, тавтологічність, абстрактність і архаїчність їх понятійного апарату, кількісно багатого, але такого, що в смисловому відношенні не витримує критики; той спосіб Західного, науково-раціонального мислення, який розвивали і вдосконалювали багато поколінь вчених і філософів, марксистами був скинутий до рівня примітивізму давньогрецьких натурфілософів-досократиків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кант І. Критика чистого розуму. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
2. Маркс К. Капітал / пер з нім. Д. Рабіновича і С. Трикози. Харків: Партвидав «Пролетар», 1933. 948 с.
3. Сегеда С.А. Методологічні основи категорії «розвиток»: філософський аспект. *Економічна наука*. 2018. № 10. С. 14–22.
4. Marx K., Engels F. Marx & Engels Collected Works. Vol 25. / edited by Cohen J., Cornforth M., Dobb M. London: Lawrence & Wishart, 2010. 774 p.

REFERENCES

1. Kant I. (2000) Krytyka chystoho rozumu. [Critique of Pure Reason]. Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].
2. Marks K. (1933) Kapital [Capital]. Kharkiv: «Proletar» [in Ukrainian].
3. Sehedá S.A. (2018) Metodolohichni osnovy katehorii «rozvytok»: filosofskyi aspekt. [Methodological foundations of the «development» category: a philosophical aspect]. Ekonomichna nauka. 2018. № 10 [in Ukrainian].
4. Marx K., Engels F (2010). Marx & Engels Collected Works. Vol 25. London: Lawrence & Wishart. 774 p.

Wright Halyna Yakivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of Philosophy, Sociology and Management of Socio-
Cultural Activities
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0003-3258-9705

Chumak Yehor Oleksandrovykh

Student at the Department of Philosophy, Sociology and Management of Sociocultural Activity
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-3957-8147

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CONCEPTUAL APPARATUS MARXISM AND DIALECTIC MATERIALISM

In the proposed article, the authors presents their own assessment of the teaching of Marxism as primarily a philosophical direction that has a certain philosophical categorical apparatus, which the founders of this theory used in an attempt to give their enterprise the appearance of generality, universality, that is, the a prioriness of a strict scientific construction. However, since the founding fathers of communism cared more about the socio-economic-political structure of their theory than the philosophical one, they gave philosophy itself a secondary role as a handmaiden, which ensures the completeness of the working definitions, with the help of which the rules and laws of the Marxist dialectic of natural science were formed; hence many contradictions have arisen which invalidate many of the dialectical and "scientific" postulates of Marxism, and these contradictions will be set forth in further study.

This work arose from the need to rethink the experience of the philosophical basis of all left-wing doctrines based on Marxist premises, and this rethinking has a special potential in the conditions imposed by modern forms of information, communication and education, thanks to which Ukrainian society gains access to a greater volume of opinions, than was possible during the despotism of the Marxist-Leninist doctrine, whose dominant position was guaranteed by the Communist Party of the Soviet Union. Unfortunately, in the post-Soviet space, the practice of philosophical criticism of Marxism is not as widespread as in the West, since the modern philosophical academic environment of most countries of the former USSR consists mainly of guardians of the Marxist worldview paradigm, which has a significant influence on domestic philosophy. It is necessary to study the experience of the implementation of the Marxist program taking into account its inherent contradictions, thus carrying out the desacralization of the legacy of Marx and Engels with its inherent destructive features. This should become a general trend of Ukrainian philosophy, without which the state will not be able to enter the era of academic free-thinking and mutual respect cultivated in modern Europe.

The problem was solved by critically analyzing the works of the founders of Marxism, Karl Marx and Friedrich Engels. As a result of the research, it was concluded that Marxism does not represent such a neat and strictly scientific theory, as its developers worried about, whose erroneous judgments and violations of philosophical canons demonstrate the ignorance and impurity of the motives of both thinkers.

Key words: Marxism, Marx, Engels, Hegel, dialectical materialism, laws of dialectics, matter, development, consciousness.

УДК 7.01+141+316

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.12>**Dobrolyubska Yuliya Andriivna**

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Ukraine History,
South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushinsky
26, Staroportofrankovskaya str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-3564-854X

ETHNOCULTURAL MARGINALITY IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY SOCIAL SPACE

Relevance of the Problem. *The processes of globalization and the transformations they induce, leading to the intensification of social interactions both within and between countries, have emphasized the need to explore contemporary trends in the ethnocultural sphere. The aim is to examine the phenomenon of marginality, analyze the characteristics of ethnocultural marginality in the context of the modern social space. Attention is focused on understanding the phenomenon of marginality as a threshold and peripheral position, providing a comparative analysis of these positions. Various approaches to understanding the phenomena of marginality and marginalization processes are presented, revealing the causes leading to the emergence of marginalized strata. The social nature of ethnocultural marginality is investigated, highlighting its differences from other types of marginality, and exploring its positive and negative consequences for both society and the individual. The conditions for the emergence of a marginal personality are considered, analyzing its qualities, its conformity to the requirements of the contemporary social and cultural context, and the imperatives of consumer society. The role of migration processes in expanding the space of marginalized strata and the emergence of cultural hybrids is explored.*

Research Methods. *Dialectical principles of objectivity and research serve as the methodological basis, allowing the demonstration of the dependence of the emergence of marginality on the specificity of the context – historical, social, and ethnocultural. Scientific Novelty.* *The scientific novelty lies in proposing a series of positions affirming the necessity of researching the issues of marginality and its relevance. Results and Conclusions.* *The conducted analytical research and the content of the article lead to the following conclusions: (1) marginality is a trend and mainstream of the globalizing world, resulting in the emergence of a new type of person–marginal, whose social nature is defined by the unity of modern and traditional features; (2) the strengthening of migration processes, cooperation, and collaboration endows phenomena of ethnocultural marginality and marginalization with a universal character, engaging large masses of people within their sphere of influence; (3) the expansion of marginal fields leads to various consequences for the development of ethnocultural communities.*

Key words: *marginality, marginal personality, acculturation, assimilation, adaptation, social space, social stratum.*

Introduction. The processes of globalization and the resulting transformations leading to the intensification of social interactions both within countries and between them have highlighted the need to study contemporary trends in the ethno-cultural sphere. The increase in migration flows, resulting in the emergence of polyethnic groups, has led to the formation of Homo mobilis – a mobile individual not rigidly tied to a specific locus. Marginal situations have emerged and continue to form: individuals or groups find themselves at the boundaries of two or more cultures or ethnicities, and this duality of position has various consequences, both positive and negative. Marginality, on one hand, contributes to the preservation and even increase of cultural and national diversity, while, on the other hand, it is accompanied by processes negatively affecting the fate of the ethnic group and its culture. These include risks related to possible assimilation, dissolution into a larger ethnic group, which always poses the threat of «national» losses. National roots weaken, historical memory, language, traditions,

and way of life are lost. Research into the social nature of marginality and marginal phenomena, including ethno-cultural aspects, which increasingly become universal ways of human existence, appears scientifically demanded and relevant, including from a practical standpoint. The complexity and multi-aspect nature of the phenomenon of marginality require its interpretation through various methodological and research instruments.

The aim is to examine the phenomenon of marginality, analyze the features of ethno-cultural marginality in the context of contemporary social space.

The purpose of the study. Attention is given to understanding marginality as an intermediate and peripheral position, providing a comparative analysis of these positions. Different approaches to understanding the phenomenon of marginality and processes of marginalization are presented, revealing the reasons leading to the emergence of marginalized strata. The social nature of ethno-cultural marginality is explored, highlighting its differences from other types of marginality, and its positive and negative consequences for the existence of society and the individual are examined. The conditions for the emergence of a marginal personality are considered, and its qualities are analyzed in relation to the requirements of the modern social and cultural context, as well as the imperatives of the consumption-oriented society. The role of migration processes in expanding the space of marginalized strata and the emergence of cultural hybrids is investigated.

Research methods. Dialectical principles of objectivity and investigation serve as the methodological basis, allowing to demonstrate the dependence of the emergence of marginality on the specificity of the context – historical, social, ethno-cultural.

Scientific novelty lies in proposing several provisions confirming the need to study the problems of marginality, emphasizing its relevance. When discussing marginality, it is important to distinguish between marginality as intermediacy (or thresholdness) and marginality as peripherality. In the former case, marginality is determined by processes occurring in the social structure of society, social transformations leading to changes in the system of social statuses, and the emergence of new social strata. In the latter case, marginality is associated with the phenomena of outsiderism or underclass, which denote the peripherality of social status. In contemporary societies, obvious processes caused by downward social and professional mobility accompany these phenomena. They are accompanied by such phenomena as declassification, pauperization, the expansion of the space of poverty and social bottom, leading to the formation of peripheral marginality. In the form of peripherality, marginality generates social feelings of apathy, hopelessness, social loneliness, as well as psychological and emotional states expressed in negative social well-being. However, it should be noted that reducing the essence of marginality to outsiderism leads to a narrowing of the sense embedded in this concept.

Phenomena of marginality and marginalization are explored in various aspects, including sociological and cultural perspectives. E. Stonequist, while examining the concept of a marginal personality in a cultural context, understood it as being at a cultural crossroads, where two different cultures, interacting with each other, create new cultural forms [11, p. 533]. Existing in the space of different cultures, moving from one to another, a marginal individual seems to balance on the edge of each, with one dominating. The differences in cultural phenomena, adherence to the norms of the dominant culture, often oppose the values of cultural tradition to which the individual (or group) belongs, creating conditions for contradictions to arise.

The necessity of accepting other cultural patterns that do not fit within the framework of national worldview may lead to conflicts, resulting in the individual becoming morally disoriented. Such individuals, according to the scholar, exhibit traits such as «disorganization, a sense of non-adaptation, failure; anxiety, restlessness, inner tension; isolation, disappointment, despair; the breakdown of life organization, mental disorganization, senselessness of existence, egocentrism, aggressiveness» [1, p. 446].

However, E. Stonequist rightly considered that marginality is one of the forms of acculturation, a process of mutual influence between cultures, enriching the culture of one people with the culture of another. In this capacity, acculturation opposes assimilation – the process of assimilating small

ethnic groups or national minorities, along with their culture, into the culture of the dominant ethnicity, accompanied by the loss of ethnic identifiers. Although there is an opinion that assimilation is one of the forms of acculturation when an individual fully accepts the culture of another people, denying their own [11, p. 534]. During the processes of acculturation, a person faces a complex dilemma of choice: on the one hand, the desire to preserve their ethno-cultural identity, and on the other – to successfully incorporate into the new society and adopt its culture. When referring to a marginal position, it is implied that a person who is not a representative of the dominant culture does not identify with either the culture of the dominant ethnic group or their own culture – they live in two different worlds, adhering to the traditions of both their own and the foreign culture, becoming bicultural [5].

Therefore, the individual becomes a meeting place, adjustment, and adaptation of the cultural diversity that constitutes a unified cultural space. Cultural marginality marks the moment of transition from a personality existing in a culture foreign to it to a personality that has already formed its own system of values. Once again, the chain of «I» – «We» – «Not We» arises, based on the identification with significant cultural characteristics, and the individual emerges as a full-fledged cultural subject [5, p. 15].

Social transformations lead to the emergence of individuals whose social actions can be perceived differently depending on the imperatives of time, social practices, and the dominant system of cultural values. The world of modern individuals is pluralistic, their lives unfold in various realms that often oppose and even conflict with each other, including from the perspective of cultural and ideological demands. These processes have always existed in society, with the only difference being that each era gives birth to its type of marginal person. The contemporary era is characterized by a multicultural individual who preserves their individuality and identity while simultaneously embracing the world of others as their own. Thanks to the marginal position, the modern individual simultaneously addresses two issues – the preservation of their ethno-cultural identity and the acceptance of global identity and its values. Homo marginalis is undoubtedly a cosmopolitan [4, p. 14]. Global cultural transformations lead to the increasing blur of national and cultural identity, and individuals perceive themselves as representatives of countless cultures. The globalizing world is a realm of interacting and interdependent cultures, allowing for the characterization of marginality as a universal and total trait.

At the same time, from a sociological perspective, marginality is a byproduct of acculturation and migration processes, as noted by American researcher R. Park. Introducing the concept of a marginal personality, he paid special attention to the social status of migrants arriving in America and the processes of their adaptation to the conditions of a new urban environment. Since migrants mostly came from agrarian regions whose way of life was regulated by the norms of traditional culture, they found themselves in a double – intermediate – situation, compelled to assimilate the lifestyle of the receiving side. Social distance arose between the local population and newcomers, leading, as it deepened, to the emergence of social conflicts of various content and emotional intensity. Conflicts also arose due to the appearance of marginal subcultures that contrasted with the cultural field of the host side [9, p. 728–730].

In a situation of marginality, a rupture of social ties and relations characteristic of a particular cultural and ethnic community occurs. According to the scholar, when an individual or a group of individuals transitions from one position (class, stratum, community) to another, often differing significantly in the basic characteristics of the norms of the dominant culture, a cultural conflict arises. This conflict leads to complex social consequences, including moral and psychological ones [8, p. 67]. The greater the gap between the traditions and attitudes of one's own culture and the perceived one, the more challenging it becomes to resist processes that lead to an increase in social tension. Additionally, the researcher believed that during the processes of integration into a new social context, hybrids – cultural and ethnic – emerge, which can be classified as marginal [8, p. 69].

In these processes, the American sociologist saw unquestionable benefits because the marginal person emerges where different identities are formed, interacting with each other. The marginal individual is not only outside the group or community; they exist at the intersection of different

cultures, traditions, perspectives, and attitudes. Due to this, the marginal person acts as a civilized being, containing various, sometimes conflicting components, a creative being, and from this perspective, a positive and constructive being. Such an individual, residing in the space of various social and cultural forms, acts as a constant recipient [10, p. 12–13]. New social and cultural acquisitions resulting from acculturation processes bring elements of novelty to an individual's life, giving meaning to the existence of the individual and ethnic group within the context of time. The identity of a marginal person, their «hybridity», where the boundaries of different groups intersect, differs from the identity of any contemporary individual, which is also based on the intersection and overlaying of contours of various social circles, in that the marginal person, firstly, actively utilizes the resources of the «environment» for self-identification, initiating this constellation or, at least, recognizing its role in their own identity. Secondly, they do not fully identify with this constellation, always considering the possibility of its change [10].

Simultaneously, R. Park noted the instability of the positions of marginals arising from belonging to several «worlds» and cultures simultaneously – not only dissimilar but often confrontational. Nevertheless, the marginal personality can comprehend multiple integrities simultaneously, without fully entering any of them. This marginal position makes their perspective maximally objective and abstract in relation to existing norms and standards, but also equally unselfconscious. The absence of belonging to a specific element of social structure, which defines the marginal status of an individual, contributes to the emergence of a personality with innovative qualities capable of changing established social, cultural, and other realities [9, p. 731].

R. Park wrote about the moral and psychological discomfort that a marginal personality may experience. This discomfort can result from various reasons, including changes in social status, a gap between the desired and achieved, and incomplete integration into the space of a new culture. Balancing on the edge of two or more cultures, not fully or entirely entering any of them, an individual finds themselves in a situation of choice that is difficult to make. Differences in culture, traditions, and value systems complicate the processes of integration into a new society, slowing down the formation of a corresponding consciousness oriented towards the acceptance and assimilation of the norms of another culture, which requires considerable effort [9].

The difficulties associated with the internalization of elements from another culture turn into real-life problems, giving rise to negative aspects in socialization. As a result of such a state of affairs, deviant manifestations may occur in the form of aggression, conflicts, various phobias, and so on. This happens because the process of ethnocultural marginalization involves not an instantaneous splitting of the ethnic subject but a sequential and dynamic departure from the norms and values of the former ethnic subculture. Ethnomarginality is characterized by social anomie, manifested in existing in two or more societies simultaneously without actual belonging to any of them, adopting external forms and signs that determine affiliation with certain national and cultural communities without real mastery of them [2, p. 385]. The distinction of intermediate states lies in their impact on the individual's consciousness and behavior, shaping a wide range of negative manifestations – social dissatisfaction, alienation, and social apathy.

Results and discussion. Ethnocultural marginality, as a subtype of social marginality, can be defined as the simultaneous belonging of an individual or group to different national cultures, and this difference in status imparts contradictory traits to their consciousness and self-awareness. However, it is essential to distinguish between the concepts of marginality and marginalization. In the first case, marginality embodies a specific, achieved state (or result), used to characterize the border position of an individual (group) in relation to a particular social community. Moreover, a marginal person, according to common belief, is an outsider since they belong to a lower social status and represent a cultural and ethnic minority [11, p. 564–565].

Marginalization is a process whose character and content are primarily determined by factors of social order. Processes such as lumpenization and declassification, the expansion of the space of the disadvantaged, and the intensification of social injustice are often equated with the process of marginalization. Those belonging to the social stratum of so-called marginals may include those

who find themselves on the lower rungs of the social ladder, limited in their opportunities for social advancement, and more. As the space of marginal layers expands, the risks of anomie and social disorganization arise. This allows us to assert that marginalization is a crucial social process defined by phenomena such as social and professional movements, social mobility, leading to social changes, primarily changes in the social structure of society. Social mobility, both horizontal and vertical, plays a crucial role in shaping the marginal field: the latter leads to a change in social status, thus giving rise to marginals. As a result of these and many other processes, new marginal strata, «new poor», emerge: individuals who, in the past, were educated, qualified, successful in their careers but found themselves on the periphery of social life due to various circumstances.

There are factors that unite and make ethnocultural marginality as border existence similar to marginality as a type of social outsiderism [6]. Firstly, in both cases, marginality is conditioned by a change in social positions, primarily by a decrease in social status, and these processes, often associated not only with downward social mobility, occur in an acute and contradictory form, affecting all aspects of human life. Secondly, intermediate forms that emerge arise not only on the borders of different socio-cultural formations but also in the social spaces themselves, becoming new social strata for individuals and groups. People enter these strata for various reasons from higher and, accordingly, «more influential» and prestigious social strata. In such a situation, the space of moral and psychological tension expands, giving rise to various phobias that impart a contradictory and ambiguous character to social and cultural processes.

Ethnocultural marginality acts as an ambivalent phenomenon containing elements of various properties, thanks to (or despite) which a choice is made in favor of one or another adaptation model, upon which the "quality" of integration into society depends. Issues related to the processes of socialization become particularly acute because it turns out to be permeated with conflicting goals, uncertainty of expectations, and instability of worldview and value settings [7, p. 15]. In such conditions, processes of displacement beyond the existing social communities of various kinds become entirely real, including social institutions; intra-group interactions are disrupted, and deviant manifestations increase.

On the other hand, the space of social exclusion expands when individuals or groups of individuals: «1) find themselves in a disadvantaged position in terms of education, qualifications, employment, housing, financial resources, etc.; 2) their chances of accessing basic social institutions that distribute these life opportunities are significantly lower than the rest of the population; 3) such limitations persist over time» [7, p. 12]. In such a situation, inevitable fears, largely serving as «provokers» of marginal consciousness, are permeated with negative attitudes that undermine human personality. Thus, if the trend was more «positive» before, later on, the opposite tendency became more pronounced: the concept of «marginal» began to merge indistinguishably with «lumpen», «deviant», etc., especially in terms of their social nature [8, p. 129].

The social content of the phenomenon of marginality is determined not only by socio-economic factors, the importance of which cannot be overstated, but also by worldview and moral factors. Marginal individuals are characterized by feelings of anxiety, concern, uncertainty, leading to the growth of irrational subconscious motivations that contribute to processes of desocialization or negative socialization. As contemporary society creates conditions of various kinds – from economic to psychological – for the emergence of marginal states, significant segments of the population are found in the space of both border and peripheral marginality. Due to such processes, the number of «marginal» (as well as social outsiders) increases, and society becomes increasingly marginalized.

On the other hand, there is an opinion that the higher the level of marginalization and the more marginals there are, the more adaptive opportunities there are in society. In this context, outsiders are not considered marginals because they are not ready or unwilling to change the situation. A marginal, in everyday consciousness, is someone who has ended up outside the social and cultural context, on the sidelines of life, having «fallen out» of the circle of social obligations, and is not ready for changes, including being a participant in them. Therefore, one cannot disagree with R. Park's idea that marginality is a characteristic of modern, civilized people who are willing to accept multicultural

and multiethnic culture, traditions, ways of life and thinking, systems of social values, and moral principles. The marginal position is a position of a successful and adapted individual, as well as a mobile person. Regarding marginal groups, they are characterized by specific behavior strategies based on the uncertainty and rootlessness in the social structure, determining the vector of their aspirations. This supports the idea of those who believe that marginality belongs to phenomena that create «integrated multicultural existence» [9, p. 730].

Conclusions. The conducted analytical study allows for the following conclusions: (1) marginality is a trend and mainstream in a globalizing world, resulting in the emergence of a new type of individual – the marginal, whose social nature is defined by the unity of modern and traditional features; (2) the intensification of migration, cooperation, and collaboration processes gives ethnocultural marginality and marginalization a universal character, drawing in large masses of people within their sphere of influence; (3) the expansion of marginal fields leads to various consequences for the development of ethnocultural communities.

BIBLIOGRAPHY

1. Anderson J., Larsen J. E. Gender, Poverty and Empowerment. *Critical Social Policy*. 1998. № 18 (2). P. 241–258.
2. Brodwin P. Marginality and subjectivity in the Haitian Diaspora. *Anthropol Q.* 2003. №76 (3). P. 383–410.
3. Davis B. Marginality in a Pluralistic Society. Eye On Psi Chi. *The International Honor Society in Psychology*. 2004. № 2 (1). P. 1–4.
4. Dunne R. J. Marginality: A Conceptual Extension. *Marginality, Power, and Social Structure*. Elsevier, Oxford, 2005. Vol 12. P. 11–28.
5. Gatzweiler F. W. Marginality: Addressing the Root Causes of Extreme Poverty. *ZEF Working Paper Series*. 2011. 19 p.
6. Herrick R. The paradox of marginality. *Our sociological eve: Personal essays on soc. culture*. Port Washington (New York) : Alfred, 1977. P. 67–77.
7. Larsen J. E. Who Cares about and for Marginal People? *Danish Social Science Research Council*. November 23, 2004. 20 p.
8. Leimgrube W. Between Global and Local: Marginality and Marginal Regions in the Context of Globalization and Deregulation. Ashgate Publishing Limited, GowerHouse, England, 2004. 321 p.
9. Park R. E. Education and Cultural Crisis. *American Journal of Sociology*. 1943. Vol. 48. № 6. P. 728–736.
10. Perlman J. The Metamorphosis of Marginality: Rio's Favelas 1969. *Paper presented to World Bank Conference* May 2, 2002. 36 p.
11. Silver H. Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. *International Labour Review*. 1994. Vol. 133. № 5–6. P. 531–578.

REFERENCES

1. Anderson J., Larsen J. E. (1998) Gender, Poverty and Empowerment. *Critical Social Policy*. № 18 (2). P. 241– 258.
2. Brodwin P. (2003) Marginality and subjectivity in the Haitian Diaspora. *Anthropol Q.* № 76 (3). P. 383–410.
3. Davis B. (2004) Marginality in a Pluralistic Society. Eye On Psi Chi. *The International Honor Society in Psychology*. № 2 (1). P. 1–4.
4. Dunne R. J. (2005) Marginality: A Conceptual Extension. *Marginality, Power, and Social Structure*. Elsevier, Oxford.. Vol 12. P. 11–28.
5. Gatzweiler F. W. (2011) Marginality: Addressing the Root Causes of Extreme Poverty. *ZEF Working Paper Series*. 2011. 19 p.
6. Herrick R. (1977) The paradox of marginality. *Our sociological eve: Personal essays on soc. culture*. Port Washington (New York): Alfred, P. 67–77.
7. Larsen J. E. (2004) Who Cares about and for Marginal People? *Danish Social Science Research Council*. 20 p.
8. Leimgrube W. (2004) Between Global and Local: Marginality and Marginal Regions in the Context of Globalization and Deregulation. Ashgate Publishing Limited, GowerHouse, England. 321 p.

9. Park R. E. (1943) Education and Cultural Crisis. *American Journal of Sociology*. Vol. 48. № 6. P. 728–736. 21.
10. Perlman J. (2002) The Metamorphosis of Marginality: Rio's Favelas 1969. *Paper presented to World Bank Conference*. 36 p.
11. Silver H. (1994) Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. *International Labour Review*. Vol. 133, № 5–6. P. 531–578.

Добролюбська Юлія Андріївна
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри історії України
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-3564-854X

ЕТНОКУЛЬТУРНА МАРГІНАЛЬНІСТЬ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

Актуальність проблеми. Процеси глобалізації та спричинені ними трансформації, що призводять до інтенсифікації соціальних взаємодій як усередині країн, так і між ними, актуалізували необхідність дослідження сучасних тенденцій, що відбуваються в етнокультурній сфері. **Метою** є розгляд феномену маргінальності, аналіз особливостей етнокультурною маргінальності в контексті сучасного соціального простору. Звертається увага на розуміння феномена маргінальності як позиції рубіжної та периферійної, надається їх порівняльний аналіз. Представлені різні підходи у розумінні явища маргінальності та процесів маргіналізації, розкриваються причини, що ведуть до виникнення маргіналізованих верств. Досліджується соціальна природа етнокультурної маргінальності, показується її відмінність від інших видів маргінальності, досліджуються її позитивні та негативні наслідки для буття соціуму та індивіда. Розглядаються умови появи маргінальної особистості, аналізуються властиві їй якості, її відповідність вимогам сучасного соціального та культурного контексту, імперативам суспільства споживання. Досліджується роль міграційних процесів у розширенні простору маргіналізованих верств та появи культурних гібридів. **Методи дослідження.** Як методологічна основа виступають діалектичні принципи об'єктивності, дослідження, які дозволяють показати залежність виникнення маргінальності від специфіки контексту – історичного, соціального, етнокультурного. Наукова новизна полягає у висуванні низки положень, що підтверджують необхідність дослідження проблематики маргінальності, її актуальності. **Результати та висновки.** Проведене аналітичне дослідження та зміст статті дозволяє дійти таких висновків: (1) маргінальність є трендом і мейнстримом світу, що глобалізується, наслідком чого стає поява нового типу людини – маргінальної, соціальну природу якої визначає єдність сучасних і традиційних рис; (2) посилення процесів міграції, кооперації та співробітництва надає явищам етнокультурної маргінальності та маргіналізації загальний характер, до орбіти впливу яких виявляються залученими великі масиви людей; (3) розширення маргінальних полів призводить до різних наслідків для розвитку етнокультурних спільнот.

Ключові слова: маргінальність, маргінальна особистість, акультурація, асиміляція, адаптація, соціальний простір, соціальний прошарок.

УДК 141.32+314.156.5+316.347+130.2
DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.13>

Козленко Павло Юхимович
кандидат філософських наук,
Голова правління
Громадської організації «Одеський центр дослідження Голокосту»
вул. Садова, 10, Одеса, Україна
orcid.org/0009-0000-4660-852X

ЕКЗИСТЕНЦІЇ ГЕНОЦИДУ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЯВИЩА

Одним із злочинів проти людства виступає геноцид, який в глобальному розумінні являє собою політику знищення людей тільки на основі приналежності до певної етнічної групи. Геноцид не спрямований на запобігання або покарання злочину, це політика і культура знищення однорідної за своїм етнічним, соціальним або політичним складом групи.

В даний час вивчення проблем геноциду нерозривно пов'язане з дослідженням місця і значення війни та збройних конфліктів в історії людства. Війни ХХ століття були більш повномасштабними, захоплюючими не лише значну частину світової спільноти, а й суспільну інфраструктуру, економіку, природні ресурси. Разом з розширенням масштабів воєн виникає і проблема знищення населення, безпосередньо не пов'язаного зі збройним конфліктами, інакше кажучи проблема геноциду.

Найважливішим елементом у розумінні сучасного геноциду виступає механізм його визнання як міжнародним співтовариством, так і окремими країнами, що пов'язано з тим, що факти геноциду визнані не всіма країнами світу, а в трактуванні геноциду як політичного явища досі існують певні розбіжності.

На думку автора роботи специфіка сприйняття геноциду світовою спільнотою буде більш точною, якщо змінити визначення геноциду, додавши в правове та екзистенційне поле дослідження розуміння знищення соціальних і культурних груп.

***Мета дослідження** – з'ясувати екзистенційну складову геноциду як соціокультурного явища. **Предметом дослідження** є соціокультурні екзистенції геноциду. **Теоретико-методологічна база дослідження** включає сучасні досягнення теорії пізнання, фундаментальні теоретичні положення філософії, соціології, культурології, що відносяться до проблем дослідження. У роботі застосовані загальнонаукові та частконаукові методи пізнання. Визначальне значення належить загальнонауковому методу пізнання – діалектичному. Також використовувалися логічний, історичний, індуктивний і дедуктивний методи та екзистенційний метод як основа розуміння сучасного буття людства. Для конкретизації результатів дослідження були залучені системний, феноменологічний і соціокультурний підходи.*

***Ключові слова:** геноцид, екзистенція, етнос, нація, соціум, культура, соціокультурне, цінності, ціннісні орієнтації, свобода.*

Вступ. За своєю суттю геноцид є одним з найдавніших видів злочинів. Історія його простирається з первісних часів, коли масове знищення однієї групи людей іншою здавалося не просто звичайним явищем, а засобом виживання. Але, як це не парадоксально, термін «геноцид», що позначає дії, спрямовані на знищення національних, етнічних, расових і релігійних груп, вперше став широко відомий світовій громадськості в 1933 році. У той час у Німеччині, СРСР та інших авторитарно-тоталітарних режимах розвиваються антигуманні та людиноненавистницькі соціально-філософські, соціально-культурні, соціально-політичні теорії, ідеї та рухи.

Але якщо в результаті Другої світової війни нацизм зазнав нищівної поразки і практично зник з офіційної політичної арени, то геноцид, навпаки, прийняв масовий характер, особливо в деяких країнах Азії, Африки та Латинської Америки. Це підтверджується щорічними доповідями Ради Безпеки ООН про результати судового переслідування осіб, відповідальних за геноцид та інші серйозні порушення міжнародного права. Так, сьогодні все ще не закінчені процеси над винуватцями кривавих подій, що мали місце в 90-ті роки минулого століття на

територіях колишньої Югославії і Руанди. Крім того, Міжнародний кримінальний суд продовжує свої розслідування міжнародних злочинів, значна частина яких пов'язана з геноцидом, в Дарфурі (Судан), Уганді, Демократичній Республіці Конго, Центральноафриканській Республіці. Ще значна кількість повідомлень знаходяться на стадії розгляду.

На жаль, останні події в Україні (Буча, Маріуполь та інші), Ізраїлі (вигнання всього живого і масові звірства терористичного руху «хамас») показують, що геноцид як аморальне абсолютне зло не тільки не зжить, але навпаки, набирає оборот і потребує скоординованих зусиль з боку всього людства.

Таким чином, сьогодні, у третьому тисячолітті, геноцид продовжує створювати загрозу загальному миру, безпеці та добробуту. І це в ситуації, коли створена Міжнародна нормативна база про геноцид, діють механізми міжнародного кримінального правосуддя, в боротьбу з цим злочиним залучено більшість країн світу.

Слід також зазначити, що, незважаючи на багатовікову історію геноциду як соціально-культурного явища, юридичний статус злочину він отримав в середині ХХ століття – в Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього. З цієї причини в науці проблеми геноциду вивчені недостатньо. А останні події показали гостру потребу вивчення геноциду у всіх площинах зору, в тому числі і у соціально-філософському ракурсі, враховуючи необхідність створення Концепції боротьби з геноцидом як чинником, що створює загрозу Третью світової війни.

Мета дослідження – з'ясувати екзистенційну складову геноциду як соціокультурного явища.

Завдання роботи:

- розглянути сутність терміну «геноцид» у його трансцендентальному заломленні;
- вивчити геноцид в контекстуальній площині соціокультурного явища, що є висхідним до ціннісної проблеми добра і зла;
- виявити можливості недопущення геноциду в його існуванні реалії сучасного суспільства, котра веде до омнециду людства як виду.

Об'єкт дослідження – соціально-філософське розуміння сучасних суспільних відносин, що мають на увазі сутність, зміст і особливості геноциду і його проявів як злочинів проти людства.

Предмет дослідження – соціокультурні екзистенції геноциду.

Теоретико-методологічна база дослідження включає сучасні досягнення теорії пізнання, фундаментальні теоретичні положення філософії, соціології, культурології, що відносяться до проблем дослідження. У роботі застосовані загальнонаукові та частконаукові методи пізнання. Визначальне значення належить загальнонауковому методу пізнання-діалектичному. Також використовувалися логічний, Історичний, індуктивний і дедуктивний методи та екзистенційний метод як основа розуміння сучасного буття людства. Для конкретизації результатів дослідження були залучені системний, феноменологічний і соціокультурний підходи.

Теоретична база роботи орієнтується на дослідження зарубіжних авторів, а саме: Д. М. Аманн, Ч. Х. Андертон, С. Аптел, Г. Арентс, Ю. Бауер, Р. Конквест, Х. Фейн, Н. Х. Б. Йоргенсен, М. Крайн, Л. Купер, Р. Лемкін, А. Оботе-Одора, О. Олаолува, В. Пелла, Н. Рафтаар, А. Р. Рід-Каннінгем, Н. Роуз, Р.М. Скотт, У. Э. Шабас, Г. Стентон, О. Тецуші, А. Д. де Вабр, Р. С. Вістричта інші.

Також необхідно відмітити значний вклад у розумінні проявів геноциду у сучасному суспільстві українських вчених: Ю. Бендерського [1], К. Важної [3], В. Диканя [4], В. Замригі [5], О. Мусієнко [7], П. Ярошевича [8] та інших.

Також відзначимо розгляд геноциду як соціокультурного явища Є. Борінштейном та М. Либо [2].

Результати дослідження. Поява терміну геноцид пов'язано з розвитком соціальної, культурної, цивілізаційної, політичної і правової свідомості людства, а також розвитком гуманітарних цінностей. Тривалий час у формальному і неформальному регулюванні військових дій існували якісь норми. Видатний юрист Гуго Гроцій називав їх «правилами війни» [9]. В той же час ці правила поширювалися лише на еліту. Вбивство в ході бойових дій представників знаті вважалося неприйнятним, але при цьому знищення без суду звичайних людей були нормою.

Також в рамках права ніяк не регулювалися дії щодо людей, які позбавляли їх можливості нормально існувати. Але до початку ХХ століття рівень розвитку міжнародного гуманітарного права поставив проблему права людини на життя. Саме з цим правом і пов'язане розуміння геноциду в сучасній соціально-філософській, політичній і правовій науці, а також у буденній свідомості. Тому з початку ХХ століття формуються умови і соціально-філософська, соціально-культурна, політико-правова база терміну «геноцид».

Сам же термін «геноцид» в науковий обіг ввів польський юрист Р. Лемкін. Він у жовтні 1933 року у виступі на 5-ій конференції з розвитку та уніфікації міжнародного кримінального законодавства закликав Лігу Націй сформуванню Міжнародну конвенцію (комісію) для запобігання військових злочинів і варварства, використовував термін «**геноцид**», котрий було утворено шляхом з'єднання грецького терміна «*genos*» («рід», «плем'я») і латинського терміна «*caedo*» («вбиваю»). Рафаель Лемкін запропонував оголосити злочином «*gentium*» – цілеспрямовані дії, звернені на знищення політичних, етнічних, релігійних або соціальних спільнот.

Р. Лемкін також розділив подібні дії на дві групи:

1. Акт варварства, що виражається в посяганні на життя людей, підриві економічної бази існування конкретної групи осіб;

2. Акт вандалізму, що виражається у винищенні культурних цінностей шляхом:

– насильницької передачі дітей однієї групи людям іншої групи;

– примусового, систематичного і цілеспрямованого вилучення специфічних елементів культури якоїсь групи осіб;

– заборони використовувати рідну мову на побутовому рівні і в особистих відносинах;

– систематичного винищення книг написаних і виданих мовою групи, руйнування храмів, музеїв, шкіл, пам'ятників, культових та інших установ, культурних предметів групи або заборони користуватися культурною спадщиною групи [9].

Судячи з екзистенції розуміння Р. Лемкіним, геноцид проводився владою однієї держави щодо своїх громадян, тому він потребує міжнародного покарання і контролю, так як держава не тільки не захищає людей, але ще і переслідує їх. Як приклади подібної політики держави Р. Лемкін приводив геноцид вірмен, греків, асирійців в Османській імперії, і Політику царської Росії щодо поляків і євреїв.

Зауважу, що ідеї Р. Лемкіна спочатку не знайшли широкого визнання. Пов'язано це було фактом припинення існування після перової світової війни Османської імперії та Російської імперії, тому були втрачені можливі відповідачі. До того, ж у громадській думці Західної Європи і Османська імперія, і Росія були «в'язницями народів», які гнобили не тільки етнічні та релігійні меншини, а й своїх поданих, в тому числі і титульні нації. Важливо і те, що в силу цілого ряду причин після Першої світової війни не відбувся процес над військовими злочинцями, тому теоретичні розробки Р. Лемкіна тоді не знайшли свого застосування.

Тому можна констатувати, що до початку Другої світової війни поняття «геноцид» виникло, але цей найтяжчий злочин у міжнародному праві законодавчо залишився незакріпленим.

Ще більш важливим дослідження і юридичне правозастосування покарання за здійснення геноциду стає в результаті Другої світової війни – знищенням нацистами євреїв, ромів, поляків, слов'ян. Масові вбивства, тяжкість скоєних злочинів просто «волають» до визначення винності тих чи інших держав і конкретних осіб, що визначало необхідність формування поняття провини за злочини проти людства.

Саме тому термін «геноцид» входить в 1945 році в Міжнародний правовий лексикон. На своїй першій сесії 11 грудня 1946 року Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію, присвячену геноциду. Розробка цього документа була ініційована делегацією США, вона розглядалася як закономірне розширення «Декларації прав і свобод людини» яка покладена в основу діяльності ООН.

А в 1948 році ООН в «Конвенції щодо запобігання і покарання злочинів геноциду» у статті II дає офіційне визначення геноциду: «будь-які з наступних дій, здійснюваних з наміром повністю або частково знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

- (а) вбивство членів цієї групи;
- (б) нанесення тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам такої групи;
- (с) навмисне створення членам групи життєвих умов, які розраховані на повне або часткове знищення групи;
- (д) дії, розраховані на унеможливлення народження дітей в середовищі групи;
- (е) насильницька передача дітей цієї групи іншій групі» [10].

Важливо підкреслити, що з цього часу «геноцид» як поняття пройшов дуже довгий шлях. Сьогодні це не тільки правова, а й соціально-філософська, соціокультурна, соціополітична категорія, тлумачення якої значно розширено. Світова спільнота в ціннісній площині розуміє геноцид і як намічене знищення, щоб знищити групу як відмінну спільність в географічній області. Згідно з сучасними міжнародними правовими нормами, геноцидом виступають не тільки самі вищеназвані дії, а й підбурювання до подібних дій або змова з метою вчинення геноциду; покаранню за ці дії підлягають як відповідальні за Конституцією правителі, так і будь-які інші посадові або приватні особи.

Геноцид як явище фокусується на комплексному знищенні соціальноетнічної групи, повному виключенні її з системи політичних, економічних, соціальних і культурних відносин.

Намір на вчинення акцій геноциду може не простягатися на всю територію країни, а тільки на локальну географічну зону.

Вбивство декількох членів релігійної, національної або етнічної та расової групи з наміром знищити дану групу, може означати геноцид, навіть якщо це вбивство лише ізольований акт.

Проблема, однак, з'являється у зв'язку з тим, як саме довести спрямований на геноцид злочинний намір. Так як особливий намір, як правило, виводиться з фактичних умов, в конкретному випадку може виявитися дуже важко знайти подібні докази.

Одна з ключових труднощів – визначення межі між знищенням економічного і соціального характеру і винищенням за релігійними і етнічними мотивами. Так, наприклад, проти кого було направлено планомірне знищення радянськими органами НКВС польських офіцерів у 1940 році під Хатинню, проти поляків як нації чи проти офіцерів як професійної групи? Документи односторонньої відповіді не дають. Також було в Руанді, де з 1959 по 1963 рік, незважаючи на відчайдушний опір, панівний в країні клас тутсі був знищений пригнобленим, але володіє більшістю народом хуту. Важко відповісти Це була політична чи соціально-економічна боротьба.

Тому, як на мене, необхідно змінити поняття геноциду, доповнивши його. Тобто, вважаю за необхідним сформулювати наступним чином: **Геноцид – це міжнародний злочин, що полягає у діях, які вчиняються з наміром знищити повністю чи частково будь-яку національну, етнічну, расову, релігійну, соціальну чи культурну групу як таку.**

Також треба зазначити, що національне законодавство будь-якої держави може містити аналогічні або дещо відмінні визначення геноциду. Так, ст. 442 Кримінального кодексу України від 05.05.2001 говорить: геноцид – це «діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заповідання їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонродження чи заповідання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу» [6].

Все це вказує на багатовекторність і складність поняття геноциду. Геноцид неможливо охарактеризувати тільки з одного боку, це виключно складне явище, яке не може мати одного пояснення. Тому розуміння причини геноциду лише національної та / або релігійної роллю однобоко і невірно. Тобто, в конкретних актах геноциду може бути і кілька мотивів, і кілька підстав для визначення групи, яка піддається геноциду. Так, мотивом може бути національна ворожнеча і соціально-економічне протистояння, а акти геноциду були здійснені в 30-х роках в Україні проти українців і проти селян.

Сутнісні прояви геноциду в сучасному суспільстві, які я назвав екзистенціями в силу антагоністичного сприйняття одними культурами (точніше сказати, антикультурами, наприклад

антикультура сучасного російського суспільства або антикультура терористичного руху «хамас») інших культур, предметом посягання обирають комплекс прав людини: на життя, здоров'я, особисту недоторканність, безпеку, духовну та інтелектуальну свободу, етнічну своєрідність, спосіб життя, цінності. Тобто, в сучасних реаліях геноцид проявляється в прагненні зруйнувати фундаментальні права людини, і, перш за все, право на життя, супроводжуючи це бажанням знищити конкретну групу просто через ненависть до кращого рівня життя і ненависті до демократичних цінностей, які є основами екзистенціально якісного буття. В цьому і полягає жажливість сучасного геноциду – його довільний характер, що знищує всі культурні і духовні досягнення як конкретної групи, що зазнала геноциду, так і всього людства.

Для розуміння сучасних екзистенцій геноциду важливо враховувати наступні особливості:

1) геноцид не може «виникнути з нічого», для нього необхідна тривала підготовка з опрацювання суспільства, яке хоча б на рівні підсвідомості має визнати необхідність геноциду. Дане визнання якраз і може привести до активних дій;

2) для ініціатора геноциду достатньо того, що більшість населення буде пасивною під час геноциду. Тим самим щодо населення геноцид має на увазі соціокультурну, соціополітичну пасивність більшості населення, завдяки чому зміцнюється влада ініціатора геноциду. Саме в цьому основна мета геноциду як соціокультурної, соціополітичної дії;

3) активне позитивне сприйняття масових вбивств збільшує прояви геноциду. Кати, відчуваючи ту чи іншу підтримку населення, інтенсифікують кількість вбивств і масові знущання над жертвами;

4) сучасний геноцид є, по своїй суті, соціокультурним явищем та проявом антимультикультуралізму, тому що різниця між культурами, соціальний антагонізм призводять чи можуть призвести до геноциду, заохочують і виправдовують його прояви.

Екзистенції сучасного геноциду як соціокультурного явища позначають відмову у визнанні права на розвиток та існування соціокультурних груп так само, як людиновбивство означає відмову у визнанні права на життя людських істот; подібна відмова у визнанні права на існування тягне непоправні втрати для людства, позбавляючи його соціальних, культурних та інших цінностей, що є значущими для знищуваних людей та людських груп. Можемо позначити, що геноцид у своїй сутнісній основі суперечить моралі як закону і цінностям людства. Саме тому покарання за злочини геноциду не мають терміну давності і є питанням міжнародного права та всесвітнього значення. І саме тому карати морально і економічно (не юридично) необхідно і тих, хто заохочував геноцид своєю бездіяльністю.

Висновки. У сучасну соціальну філософію термін «геноцид» увійшов у другій половині ХХ століття. Поняття «геноцид» в науковий обіг ввів польський юрист Рафаель Лемкін, який розуміє під ним злочини, звернені на знищення політичних, етнічних, релігійних або соціальних спільнот. ООН дещо змінила характеристику геноциду, прибравши соціальні та політичні ознаки зі свого визначення. Щоб термін «геноцид» відповідав сучасним реаліям, я пропоную додати соціальні та культурні ознаки в основу розуміння геноциду. Це дасть можливість для розширення бази відповідальних за прояв і заохочення геноциду.

Геноцид від архаїчної практики в ХХ столітті оформився як системна політика, що має свій об'єкт (групу яку було необхідно знищити) і набір специфічних методів знищення групи.

Трансцендентальне поле геноциду в сучасних реаліях істотно збільшено. Категоричною ознакою можливості проявів геноциду є низька культура населення, поганій рівень життя, моральний нігілізм по відношенню до цінності людського життя.

Загроза геноциду може призвести до омнециду людства в умовах великої кількості зброї, яка може знищити все живе. З моєї точки зору, найбільш вагомим фактором недопущення геноциду та омнециду є максимально жорстка реакція людства на прояви геноциду. Держава, суспільство, соціальна група, конкретна людина повинні розуміти невідворотність покарання за прояви геноциду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бендерський Ю. Кримінально-правова характеристика складів злочинів проти миру і безпеки людства // Економіка України. 2014. № 1. С. 12–15.
2. Борінштейн Є.Р., Либо М.В. Геноцид як соціокультурне явище // Освіта та соціалізація особистості: матеріали XI Інтернет-конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених. (Одеса, 20–21 квітня 2023 р.). Одеса: Університет Ушинського, 2023. С. 46–49.
3. Важна К. Сутність геноциду відповідно до чинного міжнародного права та міжнародно-правової практики // Підприємництво, господарство і право. 2017. № 8. С. 193–197.
4. Дикань В.В. Аналіз проблемних аспектів та відповідальність за міжнародні злочини та злочини міжнародного характеру // Вісник економіки транспорту і промисловості: Зб. наук. праць. Вип. 5–6. Харків: УкрДАЗТ, 2013. С. 196–199.
5. Замрига А. Визначення злочину проти безпеки людства (геноциду) в міжнародному кримінальному праві та обов'язок покарання за нього // Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 5. С. 601–606.
6. Кримінальний кодекс України: станом на 12 січ. 2021 р. Харків: Право, 2021. 268 с.
7. Мусієнко О. Український етноцид. Київ: Вид-во «Рада», 1994. 117 с.
8. Ярошевич П.Д. Сутність та причини вчинення злочинів проти миру і безпеки людства // Право України. 2014. № 7. С. 11–13.
9. Hugo Grotius. On the Law of War and Peace. Library of Alexandria, 2009. 246 p.
10. Prevent Genocide International. Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього. URL:<http://www.preventgenocide.org> >. (дата звернення: 07.03.2024).
11. R. Lemkin. Genocide as a Crime Under International Law // The American J. of International Law. 1947. № 41.

REFERENCES

1. Benderskyi Yu. Kryminalno-pravova kharakterystyka skladiv zlochyniv proty myru i bezpeky liudstva [Criminal law characteristics of crimes against the peace and security of mankind Ekonomika Ukrainy]// 2014. № 1. S. 12–15.
2. Borinshtein Ye.R., Lybo M.V. Henotsyd yak sotsiokulturne yavysheche // Osvita ta sotsializatsiia osobystosti: materialy KhI Internet-konferentsii zdobuvachiv vyshchoi osvity i molodykh uchenykh [Genocide as a sociocultural phenomenon // Education and socialization of personality: materials of the 11th Internet conferences of higher education graduates and young scientists]. (Odesa, 20–21 kvitnia 2023 r.). Odesa: Universytet Ushynskoho, 2023. S. 46–49.
3. Vazhna K. Sutnist henotsydu vidpovidno do chynnoho mizhnarodnoho prava ta mizhnarodno-pravovoi praktyky [The essence of genocide according to current international law and international legal practice] // Pidprijemnytstvo, hospodarstvo i pravo. 2017. № 8. S. 193–197.
4. Dykan V.V. Analiz problemnykh aspektiv ta vidpovidalnist za mizhnarodni zlochynty ta zlochynty mizhnarodnoho kharakteru [Analysis of problematic aspects and responsibility for international crimes and crimes of an international nature] // Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti: Zb. nauk. prats. Vyp. 5–6. Kharkiv: UkrDAZT, 2013. S. 196–199.
5. Zamryha A. Vyznachennia zlochyntu proty bezpeky liudstva (henotsydu) v mizhnarodnomu kryminalnomu pravi ta oboviazok pokarannia za noho [Definitions of the crime against the security of humanity (genocide) in international criminal law and the obligation to punish it] // Analitychno-porivnialne pravoznavstvo. 2023. № 5. S. 601–606.
6. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: stanom na 12 sich [Criminal Code of Ukraine: as of January 12]. 2021 r. Kharkiv: Pravo, 2021. 268 s.
7. Musiienko O. Ukrainskyi etnotsyd [Ukrainian ethnocid]: Kyiv. Vyd-vo «Rada», 1994. 117 s.
8. Yaroshevych P.D. Sutnist ta prychny vchynennia zlochyniv proty myru i bezpeky liudstva [The essence and reasons for committing crimes against the peace and security of mankind] // Pravo Ukrainy. 2014. № 7. S. 11–13.
9. Hugo Grotius[Гуго Гроций]. On the Law of War and Peace. Library of Alexandria, 2009. 246 p.
10. Prevent Genocide International. Konventsiiia pro zapobihannia zlochyntu henotsydu i pokarannia za noho [Convention on the Prevention of the Crime of Genocide and its Punishment] URL: <http://www.preventgenocide.org> >. (data zvernennia: 07.03.2024).
11. R. Lemkin [Р. Лемкін] Genocide as a Crime Under International Law // The American J. of International Law. 1947. № 41.

Kozlenko Pavlo Yukhimovich
Candidate of Philosophical Sciences,
Chairman of the Board
of Public organization “Odessa holocaust Research Center”
10, Sadova str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0009-0000-4660-852X

THE EXISTENCE OF GENOCIDE AS A SOCIOCULTURAL PHENOMENON

One of the crimes against humanity is genocide, which in the global sense is a policy of destroying people only on the basis of belonging to a certain ethnic group. Genocide is not aimed at preventing or punishing a crime, it is a policy and culture of destruction of a group that is homogeneous in its ethnic, social or political composition.

Currently, the study of the problems of genocide is inextricably linked with the study of the place and significance of war and armed conflicts in the history of mankind. The wars of the XX century were more full-scale, exciting not only a significant part of the world community, but also public infrastructure, the economy, and Natural Resources. Along with the expansion of the scale of wars, there is also the problem of the destruction of the population, which is not directly related to armed conflicts, in other words, the problem of genocide.

The most important element in understanding modern genocide is the mechanism of its recognition both by the international community and by individual countries, which is due to the fact that the facts of genocide are not recognized by all countries of the world, and there are still certain differences in the interpretation of genocide as a political phenomenon.

According to the author of the paper, the specifics of the perception of genocide by the world community will be more accurate if the definition of genocide is changed, adding an understanding of the destruction of social and cultural groups to the legal and existential field of research.

***The aim of the study** is to find out the existential component of genocide as a sociocultural phenomenon. **The subject of the study** is the sociocultural existences of genocide. The theoretical and methodological base of the research includes modern achievements of the theory of knowledge, fundamental theoretical provisions of Philosophy, Sociology, and cultural studies related to the problems of research. **The paper uses general scientific and private scientific methods of cognition.** The determining value belongs to the general scientific method of cognition – dialectical. Logical, historical, inductive and deductive methods and the existential method were also used as the basis for understanding the modern existence of humanity. Systematic, phenomenological and sociocultural approaches were used to specify the results of the study.*

***Key words:** genocide, existence, ethnic group, nation, society, culture, sociocultural, values, value orientations, freedom.*

УДК 141.319

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.14>**Комкова Лідія Анатоліївна**

здобувачка кафедри філософії та суспільних наук
Національного аерокосмічного університету
імені М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»
вул. Чкалова, 17, Харків, Україна
orcid.org/0009-0003-3107-7289

МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ПАРАДИГМА ФЕНОМЕНУ ІМІДЖУ ТА ПРАКТИКИ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Актуальність теми. Слід зазначити, що постнекласичний етап розвитку науки характеризується передусім новими методологіями і, перш за все, зростанням ролі міждисциплінарних комплексних програм у дослідженні складних людиновимірних суспільних систем, що мають самостійне існування і тільки їм притаманний шлях розвитку, а також різнопланові зміни, що наповнені суперечностями. Міждисциплінарний підхід до аналізу неоднотайних систем несталого соціального світу, до яких відноситься і феномен іміджу, і динамізм іміджевих стратегій, пов'язано також з поєднанням в останній час макро– і мікрорівнів, жорсткого поділу на природниче, технічне і соціогуманітарне знання. Тому міждисциплінарний підхід до аналізу фактів існування іміджу можна розглядати як самостійний метод наукового дослідження.

Мета статті. Виявити головні підходи до аналізу феномену «імідж» у порівняних сферах гуманітарного знання з наміром визначення філософсько-антропологічного напрямку дослідження. *Методи дослідження* базуються на загальнонаукових підходах до дослідження (аналіз, синтез, порівняння, дефініції) та принципах філософського пізнання об'єктивності, системності, положеннях діалектики і синергетики, а також міждисциплінарному підході до сучасних знань, які стосуються феномену іміджу, з використанням прийомів дослідження феноменології, герменевтики та прагматизму. *Результати дослідження* дозволяють узагальнити й конкретизувати науково-теоретичні результати вивчення феномену іміджу в таких напрямках як історико-філософська ретроспектива та сучасні дослідження феномену іміджу в сфері соціогуманітарного знання щодо змісту іміджу, його форм та функцій у соціокультурному просторі. Розкриваються змістовні межі терміна й поняття «імідж» та його зв'язок з соціологією, соціальною психологією, культурологією, теорією комунікації, а також лінгвістикою та семіотикою. Розглянуті сучасні виміри досліджень поняття «іміджу» та контекстуальних понять, що його супроводжують (образ, бренд, краса, ідентичність людини, візуальне враження, мода, знаки, символи) в ціннісних показниках комунікативного простору сучасного суспільства.

Ключові слова: імідж, суспільство, культура, образ, візуалізація, уявлення, медіа, враження, комунікація.

Вступ. В інформативному просторі сучасного суспільства, враховуючи його цифровізацію та віртуалізацію соціокультурної комунікативності, значно зростає стратегія візуальних форм і видів, які маркують та кодують змістовні процеси цілеспрямованої діяльності людей майже у всіх сферах її буття. В таких умовах значно зростає інтерес до іміджу представників різних сфер соціогуманітарного знання, які можуть розглядатися як підґрунтя або емпірична база для подальшого філософського осмислення феномену іміджу та його функціонування у перспективах удосконалення практичної людської діяльності завдяки його безпосередньої присутності у публічній сфері суспільства. Зацікавленість вченої спільноти феноменом іміджу пов'язана з метою деяких суспільних організацій та установ, а також представників багатьох професій та спеціальностей одержувати все зростаючий потенціал позитивного результату, будь якого прибутку. В таких обставинах будь яка діяльність, що стосується різного роду пропозицій товарів, послуг, фінансово комерційних операцій, просування ідей, досягнень, новацій та інновацій

обертаються необхідністю привертати увагу, притягувати до участі та споживати і споживати без кінця і не тільки зацікавлювати, але і спокушати, прихилити.

Завдання: визначити головні змістовні межі аналізу феномену «імідж» в напрямку філософської антропології завдяки огляду результатів вивчення даного феномену в міждисциплінарних дослідницьких реаліях.

Методи дослідження базуються на загальнонаукових підходах до досліджень (аналіз, синтез, порівняння, дефініції) та принципах філософського пізнання об'єктивності, системності, положеннях діалектики і синергетики, а також міждисциплінарному підході до сучасних знань, які стосуються феномену іміджу, з використанням прийомів дослідження феноменології, герменевтики та прагматизму.

Результати дослідження. В умовах впливу зовнішніх факторів соціокультурної динаміки на інтенсивність людської активності імідж стає одним із факторів, що діє у досягненні успіху. Все це пояснює, чому саме він стає предметом дослідження цілого ряду напрямків наукових знань, що вивчають проблеми людини-культури-суспільства. Зупинимося на деяких з них.

Останнім часом увагу і помітний вплив на вивчення феномену іміджу та його функціонування надають результати теоретичних розвідок соціологів та соціальних психологів Ж. Бодрієра, М. Маклюєна, Дж. Кілборн, Е. Берна, Р. Чалдіні, Е. Канетті, Е. Гофмана, Е. Фромма, М. Вебера, А. Маслоу, К. Роджерса, Г. Олпорта, Дж. Келлі, А. Адлера, Е. Еріксона, Р. Ентоні.

З точки зору соціології імідж є соціальним феноменом, динамічним процесом, який виникає внаслідок колективного формування об'єкта соціальної реальності. Унікальність іміджу як соціального конструкту виявляється в тому, що він є результатом як стихійних соціальних практик, так і цілеспрямованого впливу систем масових комунікацій.

Імідж, що розглядається як знак і символ, впливає на свідомість та підсвідомість людини, мотивуючи певну поведінку. Ж. Бодрієр стверджує, що у суспільстві основний диференціацією у сфері споживання стають знаки, якими користуються люди. Важливість досліджень іміджу у філософії полягає в тому, що він відноситься до «сфери організаційно-регулятивної діяльності суспільства і є однією з ключових умов і факторів соціалізації та соціальної адаптації людини в її оточенні ...» [5]. Таким чином, імідж бере участь у формуванні сучасної системи цінностей та індивідуальної картини світу людини.

Бодрієр стверджує, що більшість сучасних цінностей та авторитетів є симулякрами (знаками та образами, що втратили зв'язок з реальними об'єктами та явищами) – будь то популярний політик або новий бренд одягу. Індивіди сприймають ці гіперавторитети як реальність, як власні переконання, навіть вважають, що вони повністю вільні у своїх діях та виборах. Таким чином, розмивається межа між реальністю і уявою, між істинністю та обманом, між авторитетом і тим, що цим авторитетом позначається. За Бодрієром, реальність та істина просто припиняють існувати.

Так, симулякри беззаперечно проникли у сучасне суспільство, переважаючи в політиці, бізнесі, мистецтві, телебаченні та кінематографі. Наприклад, придбавши автомобіль або мобільний телефон, людина насправді отримує не самі предмети, а відмінності від тих, з ким вона не бажає асоціюватися, і знаки приналежності до тих, з ким вона хоче. При цьому функціональність предмета у результаті відіграє дуже обмежену роль у виборі бренду, виступаючи скоріше як «альтруїстичне виправдання» предмету, за термінологією Бодрієра, ніж його основним призначенням.

Інакше кажучи, образ речі замінює сам предмет, створюючи фіктивні зв'язки, наприклад, між успіхом у бізнесі та певною маркою автомобіля або між статусом та певною маркою дорогих годинників. Таким чином, реклама закладає у підсвідомість споживача певні установки, за якими людина оцінює саму себе та інших.

«Існує несамовитий спротив тому фактові, що всі сектори життя потрапляють до сфери товару, і ще несамовитіший — тому, що вони потрапляють у сферу моди. Адже ліквідація цінностей тут відзначається найбільш радикальним характером. Під владою товару всі види праці обмінюються й утрачають свою окремішність — під владою ж моди праця й дозвілля як такі обмінюються своїми знаками» (Бодрієр).

Захоплена своїм іміджем, людина зосереджується повністю на своєму зовнішньому вигляді, втрачаючи внутрішній зміст. З часом вона перетворюється на порожню оболонку, в яку заселені знаки, що нічого не втілюють. Не маючи реальної влади, людина імітує владу; не маючи справжніх знань, вона імітує знання [1].

Зміна технологій комунікації, засоби масової інформації впливають на формування іміджу політичного іміджу та на сприйняття політичних лідерів. Канадський філософ, філолог, літературний критик Маршалл Маклюен здобув широку популярність завдяки дослідженню впливу засобів електронної комунікації на формування людини і суспільства, зокрема, концепції глобального села. «Спосіб, яким ми бачимо світ, формується тим, як ми сприймаємо його. Зображення стає важливішим за слово» (М. Маклюен).

Його ідеї мають важливе значення для розуміння розвитку сучасної цивілізації як глобального суспільства, яке «абсолютно забезпечує узгодженість за всіма питаннями» [12].

Смаки, уявлення про красу і «нормальність» формуються в середовищі, яке налаштовано на продаж засобів для досягнення ідеалу, що не існує. На цьому акцентує американська дослідниця Джин Кілборн, яка працює над вивченням культурного впливу засобів масової інформації на аудиторію та роллю медіа в формуванні іміджу [8].

Багато психологів із світовим ім'ям займалися дослідженням іміджу. Кожен з них приніс свій внесок у розуміння іміджу та його ролі в психології та соціальних науках. Ступінь уваги, що приділяється процесу формування іміджу, у різних авторів неоднаковий. Незалежно від того, чи ці психологи надають конкретне визначення іміджу, їх психологічні теорії лягли в основу сучасних практик формування іміджу. Наприклад, «Я-концепція» К. Роджерса, «Образ себе» Г. Олпорта і «Теорія рольового конструкту» Дж. Келлі є важливими елементами сучасного підходу до формування іміджу [7].

Поняття «імідж» в психології може використовуватись для опису зовнішнього враження, яке люди створюють про себе, або про якусь іншу особу, товар, бренд, організацію чи ідею. У соціальній психології вивчаються процеси, що впливають на сприйняття іміджу, формування іміджу, взаємодію іміджу зі суспільством та соціальними групами. В особистісній психології імідж розглядають як частину ідентичності людини, яка впливає на її поведінку, самооцінку та взаємодію з іншими.

Лише в той момент, коли ми можемо впливати на створення уявлень інших про нас, ми маємо можливість передбачати або керувати тим, як нас сприймають. Ми маємо сильний інтерес у тому, щоб представити себе таким чином, щоб інші бачили нас в привабливому світлі. Це підкреслював в своїй роботі «Презентація себе у повсякденному житті» американський психолог, філософ та соціолог Ервін Гоффман: «Імідж — це те, що люди бачать та сприймають в першу чергу, і воно часто формує їхнє перше враження». Цей процес Гоффман називав «управлінням враженнями» (impression management) [6].

Принципи психологічного впливу на людей, що оточують, намагання розуміти їх мотиви та будувати продуктивні відносини, закони створення конкуренції та психологічного тиску на інших, роздивляється Роберт Чалдіні в своїй книзі «Психологія впливу». «Підтримуйте свою репутацію та імідж надійної людини \diamond Кожного разу, коли нашому соціальному іміджу завдають шкоди, ми відчуваємо підвищене бажання відновити свій авторитет за допомогою демонстрування своїх зв'язків з членами суспільства, що процвітають» [3].

Аналіз походження владних відносин і їх зв'язок з первинними явищами людської природи – уявою, харчуванням, тактильними відчуттями, страхом смерті, досліджує Еліас Канетті. В соціально-філософській монографії «Маса і влада» він намагається зрозуміти, як відбувається підпорядкування маси її керівникам, проводить паралель між керівництвом і параноєю, аналізує суспільні процеси за допомогою фрейдистського вчення [2].

Зростає актуальність дослідження іміджу як оригінального агенту комунікативних процесів з боку обміну різноманітної інформації з фахівців з культурології і комунікології.

У контексті культурології інтерес представляють праці професора університету Чикаго Тома Мітчелла. Він розглядає імідж як візуальний феномен, представлений у формі комплексу

різноманітних проявів: графічного, оптичного, вербального та перцепційного. Мітчелл виділяє «буквальне» розуміння іміджу, відокремлюючи його від «метафоричного» іміджу. Політичний імідж, на його думку, перебуває на перетині цих двох втілень, оскільки, крім конкретних зовнішніх атрибутів, він спрямований формування у свідомості цільової аудиторії абстрактного образу [13].

Комунікацію та міжособисті відносини як відкриту систему зі своїм навколишнім середовищем розглядає австрійський і американський філософ, психотерапевт, психолог та лінгвіст Пол Вацлавик. Він вважає, що процес міжособистісної комунікації може бути симетричним або комплементарним, залежно від того, чи базується він на рівності і подібності, чи на нерівності і відмінностях між партнерами [15].

Метод, відомий як «Вікна Джогарі», це візуалізація процесу, який допомагає людям краще розуміти взаємозв'язок між їхніми особистими характеристиками та тим, як ці характеристики сприймаються оточуючими; вибудовувати взаєморозуміння один з одним та розвивати самосвідомість, або самоімідж — те, як ви думаєте, що інші бачать вас, як ваша самооцінка відображається в інших. Таке дослідження щодо впливу людей на їхніх близьких та колег провели соціальні психологи Джо Луфт та Гаррі Інгам та розробили «психологічну модель самопізнання» [10].

Зовнішній вигляд та поведінка «Я» мають сприяти активній взаємодії. Людина створює цей образ, використовуючи в першу чергу одяг, манеру поведінки, міміку та спосіб висловлювання. Ці аспекти допомагають досягати успішної комунікації. Очевидно, що внутрішній «Я» проявляється найбільш природним чином, коли людина спрямована на досягнення успіху та вчиняє відповідно. Цей створений свідомо зовнішній образ можна характеризувати як соціальний образ «Я» або уявлення іншої особистості.

Для ефективного спілкування в професійній сфері важливо бути в змозі розуміти та керувати як своїм власним, так і чужим уявленням про себе. Ці уявлення повинні бути узгодженими.

У процесі комунікації, коли ми обмінюємося висловлюваннями, відбувається передача інформації від відправника до одержувача. Відправник, крім того, не лише передає фактичну інформацію, але також розкриває деяку інформацію про себе. Крім того, через висловлені слова він виражає своє ставлення до отримувача, що створює певне враження про те, як його сприймають. А також він намагається впливати на думки, почуття і дії отримувача. Фридеманн Шульц фон Тун, німецький психолог і фахівець з міжособистісного та внутрішньоособистісного спілкування, один із провідних дослідників у галузі комунікацій, спільно з Рейнхардом Таушем, розробив модель оцінки розуміння тексту. Ця модель дозволяє класифікувати різноманітні аспекти та проблеми в комунікації, а також визначити цілі для навчання комунікативних навичок [14].

Увагу викликають наукові пошуки представників сучасної семіотики та лінгвістики, які розкривають символічну природу іміджу, виявляють його комунікативне призначення, завдяки тому, що він являє собою своєрідний текст з використанням елементів як природної, так і штучної мови, тобто метамови, об'єднує засоби вербального та невербального спілкування. Поняття іміджу вивчається також в контексті дискурсивного аналізу, семантики, прагматики та інших лінгвістичних підходів. Лінгвісти досліджують, як зображення і візуальні елементи передають певні значення та сприймаються споживачами. Вони аналізують мовні засоби, що використовуються для опису, інтерпретації та комунікації іміджу.

В межах семіотичного методу візуальний аспект іміджу розглядається через функціонування групи кодів, що дозволяють сприймати й упізнавати символічні, індексальні та іконічні знаки. Семіотичні дослідження візуальності були започатковані у працях Ч. Пірса і Ч. У. Морріса, розвинені в роботах Р. Барта, К. Метца, П. Пазоліні, У. Еко.

Семіотичний підхід пропонує ясний і прямий спосіб зрозуміти взаємозв'язок між візуальним уявленням і значенням довільних знаків, саме чим користується американський вчений Суніл Мангані в своїй книзі «Image Studies. Theory and Practice». Він представляє сучасні іміджеві дослідження чітко визначеною та практичною тематичною областю. «Наші мрії складаються

з картинок, корпорації торгують силою невлених асоціацій брендів, нас можуть зворушити літературні образи, нам кажуть, що політичні партії виграють або програють вибори завдяки своїй здатності представити бачення суспільства, і наука показує нам барвисте, поглиблене дослідження сфер далеко за межами того, що ми можемо побачити людським оком» (Мангані) [11].

Усі основні семіотичні школи ХХ ст. мали бажання подолати кордони, прагнули розробити теоретичну основу, застосовну до всіх семіотичних модусів, від народного костюма до поезії, від дорожніх знаків до класичної музики, від моди до театру. У роботі з візуальної семіотики Г. Кресс та Т. ван Левен також були в певному сенсі «фахівцями» з іміджу, але в той же час вони прагнули до спільної термінології для всіх семіотичних модусів і підкреслювали, що в межах даного соціально-культурного домену «ті самі» значення часто можуть бути виражені різними семіотичними модусами [9].

Мова не лише відображає соціальні процеси та соціальну взаємодію, а й констатує їх. Наприклад, мовні стратегії та риторика впливають на формування політичного іміджу. Соціолінгвістичний дискурс-аналіз Рут Водак та її колеги привів їх до розробки підходу, що визначається як соціоісторичний чи дискурсивно-історичний метод і спрямований на виявлення непрямих негативних оцінок у судженнях, на визначення та виявлення кодів та алюзій, що сприяють створенню упередженої думки у дискурсі. За допомогою цього методу здійснюються спроби «систематично інтегрувати всю доступну фонову інформацію в аналізі та інтерпретації всіх рівнів письмового чи усного тексту». (відповідно до теорії Водак) [16].

В якості ейфоричної системи, спрямованої на забезпечення приємних відчуттів користувачам шляхом уникнення неприємних аспектів реальності Ролан Барт розглядає моду. У своїх теоретичних працях, зокрема у видатній роботі «Система моди» він розглядає матрицю функціонування моди як механізм артикуляції конкретних форм одягу та маніпулятивної передачі їх смислу «модності». Він підкреслює, що соціальна діяльність є першочерговим об'єктом знакових процесів, але так само важливим є соціалізований комунікативний об'єкт – образ, який існує в суб'єктивному уявленні [4].

Висновки. Проведено екскурс в науково-теоретичні розробки вчених, які обрали в якості предмету свого дослідження феномен іміджу. Показано, що найбільших результатів отримали представники соціології, соціальної психології, культурології, теорії комунікації, а також лінгвістики та семіології. Слід зазначити ті результати, які впливають на сукупне знання стосовно іміджу. Незважаючи на значні успіхи в накопиченні дослідницького матеріалу щодо іміджу, стає очевидним, що залишається необхідність актуалізувати дослідження з боку філософського знання, і, перш за все, з боку його генезису та історичних перетворень, позитивних тенденцій розповсюдження іміджевих стратегій в суспільстві, вплив їх на знаково-символічну площину культурного буття людини, її ціннісних пріоритетів та багато іншого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть. Київ. Кальварія, 2004. – 376 с.
2. Канетті Е. Маса і влада. Пер. Олекса Логвиненко. – Київ. Альтернативи, 2001. 576 с.
3. Чалдіні Р. Психологія впливу. Пер. Н. Коваль, А. Зарницького. Харків. Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2023. – 606 с.
4. Barthes R. The fashion system / The Rhetorical Transformation of the Fashion Sing. University of California Press, Ltd. London, England. 1990. 288 с.
5. Baudrillard J. The consumer society: myths and structures. London, Sage Publications Ltd. 1998. 224 p.
6. Goffman E. The presentation of self in everyday life. Anchor Books ed. 1959. 259 p.
7. Hjelle Larry A., Ziegler Daniel J. Personality Theories: Basic Assumptions, Research and Applications. McGraw-Hill, 1992. 603 p.
8. Kilbourne J. Can't Buy My Love: How Advertising Changes the Way We Think and Feel. New York, Free Press. 2000. 370 p.
9. Kress G., van Leeuwen Th. Reading Images: The Grammar of Visual Design. Routledge. 2020. 310 p.

10. Luft, J. and Ingham, H. The Johari Window, A Graphic Model of Interpersonal Awareness, Proceedings of the Western Training Laboratory in Group Development, Los Angeles: UCLA, 1955.
11. Manghani Sunil Image Studies: Theory and Practice. New York, 2013. – 271 p.
12. McLuhan M. Hot & Cool. – Signet Books. – NY : The New American Library Inc, 1967. 286 p.
13. Mitchell W. J. T. Iconology: Image, Text, Ideology. Chicago: University of Chicago Press, 1986. P. 165.
14. Schulz von Thun F. Miteinander reden 1-4: Störungen und Klärungen / Stile, Werte und Persönlichkeitsentwicklung / Das «Innere Team» und situationsgerechte Kommunikation / Fragen und Antworten Pocket Book – Special Edition. Rowohlt Taschenbuch, 2014. 1232 p.
15. Watzlawick, P., Beavin-Bavelas, J., Jackson, D. 1967. Some Tentative Axioms of Communication. In Pragmatics of Human Communication – A Study of Interactional Patterns, Pathologies and Paradoxes. W. W. Norton, New York, 1967, 294 p.
16. Wodak R. Sprache und Politik – Sprache in der Politik – Sprache/Sprechen über (Sprache in/und) Politik: Möglichkeiten und Grenzen diskursanalytischer Vorgangsweisen. *Aptum : Zeitschrift für Sprachkritik und Sprachkultur*, 1 (2). 2005. p. 135–153.

REFERENCES

1. Bodriar Zh. (2004) Symvolichnyi obmin i smert [Symbolic Exchange and Death]. Kyiv. Kalvariia. – 376 s. [in Ukrainian].
2. Kanetti E. (2001) Masa i vlada [Masse und Macht]. Per. Oleksa Lohvynenko. – Kyiv. Alternatyvy. 576 s. [in Ukrainian].
3. Chaldini R. (2023) Psykhohohiia vplyvu [The Psychology of Persuasion]. Per. N. Koval, A. Zarnytskoho. Kharkiv. Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia». – 606 s. [in Ukrainian].
4. Barthes R. The fashion system / The Rhetorical Transformation of the Fashion Sing. University of California Press, Ltd. London, England. 1990. 288 p.
5. Baudrillard J. The consumer society: myths and structures. London, Sage Publications Ltd. 1998. 224 p.
6. Goffman E. The presentation of self in everyday life. Anchor Books ed. 1959. 259 p.
7. Hjelle Larry A., Ziegler Daniel J. Personality Theories: Basic Assumptions, Research and Applications. McGraw-Hill, 1992. 603 p.
8. Kilbourne J. Can't Buy My Love: How Advertising Changes the Way We Think and Feel. New York, Free Press. 2000. 370 p.
9. Kress G., van Leeuwen Th. Reading Images: The Grammar of Visual Design. Routledge. 2020. 310 p.
10. Luft, J. and Ingham, H. The Johari Window, A Graphic Model of Interpersonal Awareness, Proceedings of the Western Training Laboratory in Group Development, Los Angeles: UCLA, 1955.
11. Manghani Sunil Image Studies: Theory and Practice. New York, 2013. – 271 p.
12. McLuhan M. Hot & Cool. – Signet Books. – NY : The New American Library Inc, 1967. 286 p.
13. Mitchell W. J. T. Iconology: Image, Text, Ideology. Chicago: University of Chicago Press, 1986. P. 165.
14. Schulz von Thun F. Miteinander reden 1-4: Störungen und Klärungen / Stile, Werte und Persönlichkeitsentwicklung / Das «Innere Team» und situationsgerechte Kommunikation / Fragen und Antworten Pocket Book – Special Edition. Rowohlt Taschenbuch, 2014. 1232 p.
15. Watzlawick, P., Beavin-Bavelas, J., Jackson, D. 1967. Some Tentative Axioms of Communication. In Pragmatics of Human Communication – A Study of Interactional Patterns, Pathologies and Paradoxes. W. W. Norton, New York, 1967, 294 p.
16. Wodak R. Sprache und Politik – Sprache in der Politik – Sprache/Sprechen über (Sprache in/und) Politik: Möglichkeiten und Grenzen diskursanalytischer Vorgangsweisen. *Aptum : Zeitschrift für Sprachkritik und Sprachkultur*, 1 (2). 2005. p. 135–153.

Komkova Lidiya Anatoliivna

Postgraduate Student at the Department of Philosophy and Social Sciences
National Aerospace University “Kharkiv Aviation Institut”
17, Chkalova str., Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0009-0003-3107-7289

THE INTERDISCIPLINARY PARADIGM OF THE IMAGE PHENOMENON AND PRACTICES OF EMPIRICAL RESEARCH

***Relevance of the problem.** It should be noted that the post-non-classical stage of scientific development is characterised primarily by new methodologies and, above all, the growing role of interdisciplinary comprehensive programs in the study of complex human-dimensional social systems, which have independent existence and only their own path of development, as well as multifaceted changes fraught with contradictions. The interdisciplinary approach to analysis unintentional systems of the unstable social world, including the phenomenon of image and the dynamism of image strategies, is also associated with the recent combination of macro– and micro-levels, a rigid division into natural, technical, and socio-humanitarian knowledge. Therefore, the interdisciplinary approach to analysing of the facts of the existence of image can be considered as an independent method of scientific research.*

***The objectives of the article:** to identify the main approaches to the analysis of the phenomenon of «image» in the comparable fields of humanitarian knowledge with the intention of determining the philosophical-anthropological direction of research. **Research methods** are based on general scientific approaches to research (analysis, synthesis, comparison, definition) and principles of philosophical knowledge of objectivity, systematic, positions of dialectics and synergetics, as well as an interdisciplinary approach to modern knowledge related to the phenomenon of image, using methods of phenomenology, hermeneutics, and pragmatism.*

***The results of the study** make it possible to summarize and specify the scientific and theoretical results of the study of the phenomenon of image in such directions as historical-philosophical retrospective and contemporary research of the phenomenon of image in the field of socio-humanitarian knowledge about the content of image, its forms and functions in the socio-cultural space. The meaningful boundaries of the term and the concept of «image» and its connection with sociology, social psychology, cultural studies, communication theory, as well as linguistics and semiotics are disclosed. Contemporary dimensions of research are considered the concept of «image» and the contextual concepts that accompany it (representation, brand, beauty, human identity, visual impression, fashion, signs, symbols) are considered in the value indicators of the communicative space of modern society.*

***Key words:** image, society, culture, representation, visualization, imagination, media, impression, communication.*

УДК 2-1:233

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.15>**Ryzhik Maria Tarasivna**

Postgraduate Student at the Department of Philosophy
Odesa I. I. Mechnikov National University
2, Dvorianska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0009-0008-0077-5312

DEVUTT PATTANAİK'S INTERPRETATION OF HINDU PHILOSOPHY: TRADITION CONTINUATION OR SPIRITUAL CRISIS?

The relevance of the research. Nowadays, as a result of globalization and the policy of multiculturalism, favorable conditions are created for more active interaction between individuals from diverse traditions and cultural backgrounds. Contemporary Indian authors, such as Devdutt Pattanaik, engage in the reinterpretation of traditional myths, imbuing them with fresh perspectives and contemporary relevance, often infusing elements of Western influence into their narratives. To enhance the depth of his works, the aforementioned mythologist not only delves into the interpretation of myths but also engages with the fundamental tenets of Indian philosophy. His concepts regarding the application of religious knowledge in business, leadership, management, and education are quite popular within modern Indian society.

The objective of this study is to elucidate the transformation of foundational principles within Indian philosophy as manifested in contemporary myth-making projects, with a specific focus on the perspectives of Devdutt Pattanaik. In this work, particular attention has been directed towards his reflections concerning the nature of the Atman and the soul. To accomplish this objective, our *methodology* included textual analysis, a comparative framework, the hermeneutic method, as well as synchronic and diachronic approaches in the examination of the sociocultural space.

As a result of this research, we found that the contemporary Indian mythologist Devdutt Pattanaik interprets the term 'Atman' as synonymous with the concept of the soul. The frequent conflation of the terms 'Atman' and 'soul' can be attributed to the mythologist's inadequate exploration of the concept of 'Atman,' thereby leading to this inaccuracy. The author's books target a broad audience and serve as a demonstrative illustration of the influence of mass media on the contemporary socio-cultural space. Nonetheless, these 'spiritual products' frequently contribute to a lack of understanding of the principles that form the basis of Indian spirituality, leading to the oversimplification of profound religious and philosophical concepts. The process of Westernization and the infiltration of Western cultural values into Hindu contexts may result in the loss of the depth and nuance inherent in the meanings of Sanskrit terms. This erosion can impede their precise interpretation within texts and aspects of socio-cultural communication.

Key words: culture, multiculturalism, traditions, soul, interpretation, mythology, philosophical knowledge, existence, ontology, spirituality.

Introduction. In the 20th and 21st centuries, the processes of globalization and multicultural policies have fostered conditions conducive to increased interaction among representatives of diverse ideologies and cultural backgrounds. In India, a great number of new gurus and experts are emerging, each offering their unique interpretations of key facets of Indian philosophy, including ontology. Contemporary Indian authors, whom we classify as the representatives of 'new Indian myth-making' (such as Amish Tripathi, Kavita Kane, and Devdutt Pattanaik, among others), undertake the task of retelling myths through innovative narratives. To enhance the depth of his works, Devdutt Pattanaik not only engages in the interpretation of myths but also delves into the foundational aspects of Indian philosophy. Certain works by this author boast metaphysical profundity, offering reflections on humanity's spiritual quests in the 21st century. The exploration of the concepts of Atman and jiva within Hindu philosophy represents an ontological inquiry that shapes the comprehension of existence. Devdutt Pattanaik's works endeavor to illuminate profound questions surrounding the meaning of being, the essence of human existence, and the relationship between individuals and the higher cosmic order.

The key source under scrutiny in this article is the book *Devlok with Devdutt Pattanaik 2* [11]. This work draws from the inquiries posed to Devdutt Pattanaik and the responses provided by the mythologist during the second season of the television series of the same name. The show was aired in 2016 on Epic TV, and after that, a book was published. Within both the program and the books, Devdutt Pattanaik offers his analysis of characters from Indian mythology, their behavioral patterns, and the narratives of well-known myths. Furthermore, he delves into matters of Indian philosophy, exploring the origins and evolutions of various concepts. Importantly, he contextualizes these concepts within a contemporary framework, explaining their relevance to modern society.

The works of philosophers and scientists who have dedicated their studies to understanding the nature of the Atman became important for our research. Among them are representatives of the Advaita Vedanta school such as Gaudapada and Adi Shankara, a yogi and public figure Swami Vivekananda, theologian Swami Krishnananda Saraswati, as well as contemporary researchers S. Mukhopadhyay and T. N. Chapekar. Additionally, we turned to the philosophical treatise *Mandukya Upanishad*. Moreover, resources such as the Sanskrit-English dictionaries authored by M. Monier-Williams and A. McDonnell were consulted.

Aim and tasks. The purpose of this article is to show how the basic foundations of Indian philosophy are being transformed in contemporary myth-making projects, with specific emphasis on the insights offered by Devdutt Pattanaik. Based on this goal, several tasks have been delineated:

- exploring interpretations of the terms ‘jiva,’ ‘Atman,’ and ‘Paramatman’ within classical sources and the works of well-known philosophers and researchers;
- analyzing Devdutt Pattanaik's perspectives on these concepts of Hindu philosophy;
- identifying new meanings and accents in Devdutt Pattanaik's worldview, and finding out whether this is a continuation of traditions or a simplification of Hinduism and a manifestation of the crisis of spirituality in modern India.

Investigation methods. During this investigation, several methodologies were employed, including textual analysis, comparative analysis, hermeneutic method, as well as synchronic and diachronic methods of research in the sociocultural space.

Main material. The central figure of our investigation, Devdutt Pattanaik, is a significant contemporary Indian writer and mythologist. Influenced by globalization and the politics of multiculturalism, Devdutt Pattanaik crafts fresh interpretations of ancient myths and places them in new contexts. His ideas for integrating religious wisdom into domains such as business, leadership, management, and education resonate widely within modern Indian society. Moreover, Devdutt Pattanaik has served as the host of television programs such as *Business Sutra* on CNBC-TV18 and *Daan Sthapana* on SonyLiv. Additionally, through lectures and consultations, he expounds on the relevance of both Indian and Western myths in contemporary life, offering insights on cultural development and leadership ideas.

In this work, we will undertake an analytical exploration of a key topic in Hindu philosophy, namely the question concerning Atman, as well as engage with other significant philosophical concepts. Before delving into an examination of the questions and responses presented by Devdutt Pattanaik in his book *Devlok with Devdutt Pattanaik 2* [11], it is necessary to define the foundational concepts prevalent in the article.

The *Mandukya Upanishad* provides the following definition of Atman: “(It is) unseen (by any sense organ), not related to anything, incomprehensible (by the mind), unthinkable, indescribable, essentially of the nature of Consciousness constituting the Self alone, negation of all phenomena, the Peaceful, all Bliss and the Non-dual. This is what is known as the fourth (Turiya). This is the Atman and it has to be realised” [12, p. 50].

When mentioning the jiva in the *Mandukya Upanishad*, the impossibility of its birth from the point of view of the highest reality is emphasized: “Those Jivas (entities) or beings are said to be born. But that birth is never possible from the standpoint of Reality. Their birth is like that of an illusory object. That illusion, again, is non-existent” [12, p. 289]. In other words, the existence of the individual soul (jiva) is illusory, since a comprehension of birth or death is lacking within the the Supreme spiritual

reality. This philosophical thought accentuates the concept of the unreality of the material world: while the ultimate reality is one and indivisible, everything that is perceived as birth and death is part of the world of illusion (Maya).

The philosophical concept of Atman presents an intriguing aspect for individuals raised in a European cultural environment. Differences in philosophical and religious traditions between Hinduism and Western cultural contexts often pose challenges in interpreting the term. Consequently, there is a tendency for Atman to be frequently translated as ‘soul.’

The M. Monier-Williams dictionary provides the following definitions for the terms ‘Atman,’ ‘jiva,’ and ‘Paramatman’:

आत्मन्, *ātman*, m. the breath; the soul, principle of life and sensation; the individual soul, self, abstract individual [9, p. 135]

Paramātman, m. all the heart <...>; the Supreme Spirit, Up. [9, p. 588]

जीव, *jīva*, m f n. living, existing, alive <...>; m. the principle of life, vital breath, the living or personal soul (as distinguished from the universal soul, see *jīvātman*) [9, p. 422]

If we turn to A. McDonell's dictionary, we find the following definitions for the terms:

आत्मन्, *ātman*, m. breath; soul; life, self, essence, nature; peculiarity; body; intellect, understanding; universal soul [7, p. 38]

परमात्मन्, *paramātmān*, m. supreme or universal soul [7, p. 153]

जीव, *gīv-á*, a. living, alive; living on; causing life; m. principle of life, (individual) soul <...>; m. n. living being, creature [7, p. 102]

Having analyzed the terms, we suggest that within the framework of the European worldview, the most appropriate Sanskrit term for ‘soul’ is ‘jiva,’ and the translation of the term ‘Atman’ as soul is not correct. Within the Hindu tradition, the terms ‘Atman’ and ‘jiva’ refer to distinct aspects of spiritual reality. Atman is typically conceived as the supreme, immortal principle, which is infinite and unchanging. It is considered uncreated and transcendent, indivisible from the ultimate reality (Brahman or Paramatman). While jiva is subject to the cyclical process of rebirth, is bound by the laws of karma, and is limited by time and space.

The inquiry into the nature of Atman and its relationship with the jiva has worried Indian philosophers as well as scholars worldwide for centuries. Let us delve into the fundamental insights of select gurus and contemporary scientists.

The philosopher Gaudapada (6th century), the founder of Advaita Vedanta, claimed that there exists no distinct individual self or soul (jiva), but rather, only the Atman, in which individual personalities can be temporarily delineated. Central to the philosophy of Adi Shankara (c. 700–750) is the assertion that Brahman, synonymous with Paramatman, constitutes the ultimate reality, while the world is illusory. According to Adi Shankara, the Self is Brahman, and the realization of this fact can lead an individual towards spiritual liberation [3].

Indian yogi, philosopher, and social activist Swami Vivekananda (1863–1902) stated: “There is no ‘moving soul’, there is only one Atman. Jiva (individual soul) is the conscious ruler of this body, in whom the five life principles come into unity, and yet that very Jiva is the Atman, because all is Atman.” [13, p. 55] This statement can be interpreted as follows: Swami Vivekananda regarded Atman as the one reality permeating the universe and omnipresent in everything. He viewed jiva as the ruler of the body and the ‘shell’ for the Atman. Swami Vivekananda thought that if every existing entity is perceived as a manifestation of Atman, or more precisely Paramatman, then individual souls are also part of this reality.

Swami Krishnananda Saraswati (1922–2001), an Indian theologian, yogi, philosopher, and writer, who served as the President of the Sivananda Literature Research Institute and the Sivananda Literature Dissemination Committee, provides insights into the understanding of Atman and jiva in his book *The Philosophy of Life*. He describes Atman as the transcendent observer or witnessing Self, liberated from the limitations of the jiva's existence. Drawing parallels, Swami Krishnananda Saraswati likens the relationship between jiva and Atman to that of Maya and Brahman. The theologian underscores that the jiva's existence is not eternal, and upon the dissolution of limiting conditions

such as birth, aging, and death, the jiva reunites with eternal radiance. He emphasizes, “The whole history of the Jiva is but the procession of the activities of these external vestures, – nothing real to the Atman.” Swami Krishnananda Saraswati perceives the salvation of the jiva in renouncing vanity and pleasure, alongside recognizing the absolute perfection of Brahman [6, Chapter 10].

In the contemporary scientific society, the inquiry into the essence of Atman attracts the attention of not solely philosophers, but also of experts in diverse fields such as Ayurveda, media communications, business, leadership, and more. Nevertheless, a concerning trend has emerged where the term ‘Atman’ is misinterpreted as the soul, which leads to a distortion of the original text and a misapprehension of Hindu philosophy [5; 8].

Researcher Subhdeep Mukhopadhyay, in the article *Dualities and Convergences: A Comparative Examination of Soul and Atman in Marvell and Shankara*, reflects on the different traditions of studying human existence. As the author notes, literal translations from Sanskrit into other languages often lead to illogical interpretations. He also states that “Referring to soul as Atman, imbues the term soul with characteristics which are often against the basic tenets of Christianity.” It is difficult to disagree with this, because the term ‘Atman’ refers to the immortal and divine essence, and is not a synonym for the individual soul [10].

Returning to the philosophical perspective of the modern Indian mythologist, Devdutt Pattanaik, it is observed that in his discussions on Atman, the term ‘atma’ is utilized without the letter ‘n’ at the end of the word. It is noteworthy to acknowledge that despite minor spelling differences, this variant of the term ‘Atman’ is semantically identical [1].

1. Atman, Jiva and Manas

The concepts of Atman and Paramatman stand as central concepts within Hindu philosophical discourse. In light of this, it is worth turning to the question posed to Devdutt Pattanaik: “What is the exact meaning of atma? Is it soul or mind?” [11, Chapter 6].

Reflecting on the formulation of the question, it is important to clarify that neither manas nor jiva represents Atman, despite the common English translation of the term Atman as soul. Unfortunately, the scope of this article does not allow us to fully quote Devdutt Pattanaik's responses. Consequently, the decision was made to extract and analyze the key ideas by the mythologist for critical examination.

In the beginning of his response, Devdutt Pattanaik asserts that “atma is what makes a being alive” [11, Chapter 6]. However, this statement appears to present a logical inversion. It is more accurate to claim that it is the being, embodied in the form of jiva, that animates the Atman and endows it with awareness of the material reality.

Atman is a contingent, uncreated focal point of Paramatman. Naming Atman ‘alive,’ as interpreted by Devdutt Pattanaik, may present challenges. The concept of Atman–Paramatman is often perceived by human consciousness as emptiness. In this regard, it is important to explore the understanding of emptiness, as human consciousness tends to apprehend the Atman–Paramatman concept through a lens similar to that applied to emptiness. Among its attributes are formlessness, infinitude, eternality, invisibility, inaudibility, intangibility, and unconsciousness. However, the higher concept of Atman–Paramatman transcends the notion of Emptiness; rather, it should be considered absolute Fullness.

If Atman, as the original point of Paramatman, cannot be alive as emptiness, then how can it make a being alive (according to Devdutt Pattanaik) if it is inanimate? Atman, devoid of self-awareness, only attains consciousness through the emergence of the individual jiva. Before the instantiation of a jiva (and other material forms), Atman exists as an uncreated, immaterial, and unmanifested entity. Each Atman follows its one trajectory within the Wheel of Samsara (a chain of reincarnations). To progress along this path, Atman needs the embodiment of a jiva, which provides it with consciousness. The individual Atman, as the Highest Spiritual Self, acquires wisdom, experience, and knowledge within the process of reincarnation of the jiva. It allows Atman to get spiritual evolution and future reincarnations.

Continuing his discourse, the mythologist contrasts the concept of Atman with the notion that “any material object can decay with time, is located in a particular space and has certain properties” [11, Chapter 6]. At the same time, he posits that it is the soul that remains “unaffected by time,

space, form.” He inadvertently confounds the concept of jiva (soul) with that of Atman (existing as the antecedent spiritual point of Paramatman). It is essential to note that it is the Atman, not the individual soul (jiva), that remains unaffected by time, space, etc.

2. Moksha, Nirvana and Atma-Jnana

Devdutt Pattanaik was asked the question: “Would it be right to say that moksha is attained when there’s knowledge of atma?” [11, Chapter 6], which was formulated incorrectly. In our opinion, it would be appropriate to frame the question as follows: “Is nirvana attained through the realization of the Atman?” But even having replaced the term, a logical inversion persists in this question. Nirvana is not attained through the realization of the Atman; rather, atma-jnana (knowledge of the Atman, also known as atma-gyan) is attained through the interaction of Atman with the material form. Upon achieving nirvana, Atman loses self-awareness, and therefore the ability to comprehend itself.

When discussing the conditions under which the process of liberation (moksha) occurs, it becomes necessary to focus on the departure of Atman from the material form. It signifies the liberation of Atman from knowledge or renunciation of atma-jnana. In the *Mokshadharma*, this concept is underscored through non-attachment to Maya, or material illusion [4]. Numerous religious and philosophical texts within Hinduism, including the *Bhagavad Gita*, underscore the significance of attaining moksha, which is achievable through detachment from the material world and the riddance from desire, fear, and anger. [2, p. 269–270].

Despite the logical error in the question, Devdutt Pattanaik responds, “Absolutely. The shramans said that only when you quit worldly matters will you acquire knowledge of atma. But, in the Ramayana and the Mahabharata, they say that you can get it even while doing your daily activities” [11, Chapter 6].

To delve into this issue, we suggest considering the hypothesis of returning to the original point before the creation of the material Universe by Brahma. In this scenario, the entire world space is pervaded by Paramatman, but the material world remains non-existent. Paramatman doesn't have the capacity for self-contemplation and self-interaction (atma-jnana), as Maya has yet to manifest. But after Brahma creates the material Universe, Paramatman fragments into myriad individual Atmans, which begin to interact with external material forms, forming jivas and incarnating into bodies.

For the Atman to attain self-awareness, it must encounter its reflection. Material illusion (Maya) serves as a kind of mirror for this process. Thus, the Atman can be aware of itself through interaction with its material manifestation. The Atman cannot act on its own as it lacks agency. When distanced from the material realm, the Atman loses its capacity for self-awareness. However, upon reengagement with the material world, the Atman regains self-awareness. Consequently, the assertion made by the shramans that “only when you quit worldly matters will you acquire knowledge of atma,” warrants scrutiny. Furthermore, sources such as the *Ramayana* and the *Mahabharata*, cited by Devdutt Pattanaik, suggest that the cognition of Atman is possible even amidst the hustle and bustle of everyday life.

The *Ramayana* and the *Mahabharata* are fundamental epics that cannot be refuted by anyone, including the shramans. From a logical standpoint, before the creation of material existence, Paramatman's self-awareness was unattainable, since it couldn't interact with itself. The emergence of self-awareness appeared after Brahma's act of cosmic creation. Subsequently, Paramatman fragmented into myriad Atmans, each engaging with various material forms and undergoing self-cognition, forming atma-jnana.

In this context, it appears that Devdutt Pattanaik abstains from asserting a definitive position and instead refers to different sources. He alludes to the shramans who advocate the merits of withdrawing from worldly distractions, and at the same time, he cites the epics, which claim that self-realization is achievable in any moment of everyday life. The mythologist's personal thought remains unclear. Then, Devdutt Pattanaik offers several examples intended to persuade readers and listeners of the gods' possession of atma-jnana.

Devdutt Pattanaik asserts that “Krishna too has atma-gyan” [11, Chapter 6]. Even the slightest semblance of comprehension regarding one's Higher Self, denoted as the Atman, signifies the presence

of atma-jnana, even if in a rudimentary capacity. The acknowledgment of one's existence within the material realm inherently entails a degree of self-awareness. Is there merit in reiterating the banal notion that Krishna possesses atma-jnana?

3. The Concept of the Soul in Hinduism and Christianity by Devdutt Pattanaik

Devdutt Pattanaik was also asked about the difference between the concepts of soul and Atman: “Christianity has the concept of soul. Are atma and soul one and the same?” [11, Chapter 6].

Devdutt Pattanaik, like numerous English-language authors, appears to confuse the concepts of Atman and soul. He claims: “in English atma is often referred to as the soul” [11, Chapter 6]. The term Atman should not be mentioned as soul, but Devdutt Pattanaik does not address the crucial distinction between these terms. It is important to recognize that labeling Atman as a soul in English provides a misinterpretation, as Atman and soul represent distinct concepts and substances. Atman signifies an uncreated point and a part of Paramatman, whereas the soul denotes a substance inherent in all living beings, subject to the laws of karma. Therefore, equating Atman with soul is an error.

The Sanskrit words ‘Atman’ and ‘jiva’ lack precise equivalents in the English language, rendering it challenging to give exact translations of these concepts. Consequently, there is confusion in the interpretation of these concepts in research and scientific discourse.

Devdutt Pattanaik states, “Christianity believes in one life, one soul” [11, Chapter 6]. It's crucial to note that Christian doctrine posits belief in a singular earthly existence wherein the soul resides within the human body. Upon death, according to Christian belief, the soul separates from the body and faces judgment. Unlike followers of Eastern teachings and religions such as Hinduism, Christians do not believe in soul reincarnation across multiple bodies. It's also noteworthy to mention that the concept of a single soul is a common belief shared among adherents of various religions.

Devdutt Pattanaik states that “the soul is corrupted by the Devil” in Christianity [11, Chapter 6]. The story of the serpent tempting Eve in the Garden of Eden, leading to the eating of the forbidden fruit, is often cited in this context. However, the Bible does not indicate anywhere that the tempting serpent is the devil, so all arguments that it is the devil must be considered at the level of hypothesis. Hence, Devdutt Pattanaik's statement that the devil corrupted the soul stands speculative.

Devdutt Pattanaik claims that “Your soul is polluted because you did not obey God’s word as given in the Book of Genesis in the Bible” [11, Chapter 6]. However, it is more accurate to frame the narrative differently. Humanity, represented by Adam and Eve, was cast out of paradise after they disobeyed God's command regarding the consumption of the fruit from the Tree of Knowledge. Devdutt Pattanaik's effort to engage with Christianity is understandable in the context of multiculturalism and serves as a bridge for dialogue among diverse nations and cultures. Nevertheless, his interpretation appears more as a superficial retelling rather than a profound analysis. While aiming for intercultural dialogue, Devdutt Pattanaik's simplified approach may hinder readers from grasping the depth of Christian doctrine.

Then Devdutt Pattanaik moves to Hinduism and claims that “This concept does not exist in Hinduism. Here, there’s rebirth; there’s no fallen soul. The soul is always pure and perfect, but covering it is a body that is tied to karma” [11, Chapter 6]. The soul is not always pure. Here the mythologist again confuses the concept of soul with the concept of Atman. While the Atman is indeed considered pure and perfect, representing the individual's ultimate spiritual essence, the soul (jiva) undergoes a transformative journey influenced by karma throughout the cycle of reincarnation.

He ends his answer with the phrase: “These are two separate thought processes” [11, Chapter 6]. If we talk about the soul in Christianity and the jiva in Hinduism, there are practically no differences. The soul changes configuration, its future depends on the karmic consequences of the present life. Therefore, it may be more accurate to say that in Christianity there is no concept of Atman.

Devdutt Pattanaik argues that the interpretation of the soul in Christianity and the interpretation of the soul in Hinduism are two different phenomena. Despite the specificity of the query, Devdutt Pattanaik's discussion lacks a direct answer to the differences between Atman and soul. Reading his answer, we can once again be convinced that the mythologist does not answer the question, since he does not have his position. That is, we must again assume that Devdutt Pattanaik confuses the concepts of Atman and soul and stops talking about the properties of Atman, but begins to talk about the soul.

Instead of explaining the difference between the Atman and the soul, he goes into discussions about Christianity and the properties of the soul in Hinduism. His answer lacks discussions about the nature of the Atman and the difference between the Atman and the soul.

Conclusion. In his books and speeches, Devdutt Pattanaik actively touches on the key topics of Indian philosophy. For comparative analysis, a modern Indian mythologist often draws comparative parallels with Abrahamic religions. The main inaccuracy of the specialist is his interpretation of the term Atman as the soul. However, given that the incorrect fusion of the terms Atman and soul is common, this inaccuracy can be explained by the fact that the concept of Atman has not been sufficiently explored by Devdutt Pattanaik.

The television series *Devlok with Devdutt Pattanaik*, alongside the books published on its basis, was targeted at a mass audience and is an effective example of how mass media shapes the modern socio-cultural space. Judging by the passages we have analyzed, Devdutt Pattanaik rarely delves into the essence of Indian philosophy and often neglects the profound meanings, tending to simplify the presentation and demonstrate mythological aspects without sufficient understanding of their philosophical roots. Such ‘spiritual products’ lead to insufficient understanding of the original principles and ideas underlying Indian spirituality, and the simplification of deep religious and philosophical ideas.

Furthermore, the new interpretation of Indian philosophy is influenced by Westernization. The impact of Western culture and values on other cultural contexts leads to the loss of the depth and subtlety of the meaning of Sanskrit terms. This, in turn, complicates their correct and accurate interpretation both in texts and in various aspects of intercultural communication.

BIBLIOGRAPHY

1. Бурба Д. В. Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові. *Східний світ*. № 1 (98), 2018. С. 104–122. URL: <https://doi.org/10.15407/orientw2018.01.104>
2. Chapple C. K. (Ed.) (2009) *The Bhagavad Gita*. Albany: State University of New York Press. 771 p.
3. Encyclopedia Britannica: Advaita. URL: <https://www.britannica.com/topic/Advaita-school-of-Hindu-philosophy>
4. Ganguli K. M. *The Mahabharata*. URL: <https://archive.org/embed/the-mahabharata-by-kisari-mohan-ganguli>
5. Jha A. K. Atma Exists and Source of Consciousness. *Journal of Advanced Research in Journalism & Mass Communication*, Vol. 4 (3&4), 2017. pp. 1–3. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/220456>
6. Krishnananda S. *The Philosophy of Life*. URL: https://www.swami-krishnananda.org/phil/phil_10.html
7. Macdonell A. *A Sanskrit-English Dictionary*. London and New York: Longmans, Green and Co, 1893. 384 p. URL: <https://archive.org/embed/afr4858.0001.001.umich.edu>
8. Madhukar L. S., Yadav S. K., Nivrutti B. A. Concise Review Study on Concept of Aatma in Upanishadaa. *World Journal of Pharmaceutical and Life Sciences*, Vol. 8 (8), 2022. pp. 82–88. URL: https://www.wjpls.org/admin/assets/article_issue/81072022/1659160171.pdf
9. Monier-Williams M. *A Sanskrit–English Dictionary*. Oxford: Clarendon Press, 1333 p. URL: https://archive.org/embed/wSpc_a-sanskrit-english-dictionary-by-sir-monier-williams-1899-clarendon-press-oxford
10. Mukhopadhyay S. Dualities and Convergences: A Comparative Examination of Soul and Atman in Marvell and Shankara. *International Journal of Research and Innovation in Social Science (IJRISS)*, Vol. 7(7), 2023. pp. 639–644. URL: <https://www.rsisinternational.org/journals/ijriss/Digital-Library/volume-7-issue-7/639-644.pdf>
11. Pattanaik D. *Devlok with Devdutt Pattanaik 2*. Penguin Random House India, 2017. URL: <https://www.amazon.com/dp/B07255SS84>
12. *The Mandukyopanishad with Gaudapada's Karika and Sankara's Commentary*. Mysore: Sri Ramakrishna Ahrama, 1949. 340 p. URL: <https://archive.org/details/MandukyaUpanishadKarikaWithShankaraBhashya-SwamiNikhilananda/page/n3/mode/2up>
13. Vivekananda S. *The Complete Works of Swami Vivekananda*. Mayavati: Advaita Ashrama, 1947. 446 p. URL: <https://archive.org/embed/in.ernet.dli.2015.47041>

REFERENCES

1. Burba, D. (2018) Praktychna transkryptsiiia sanskrytskykh vlasnykh nazv ta terminiv v ukrainskii movi [Orthographic Transcription of Sanskrit Names and Terms in Ukrainian]. *Skhidnyi svit*. № 1 (98). 2018. S. 104–122. URL: <https://doi.org/10.15407/orientw2018.01.104> [in Ukrainian].
2. Chapple, C. K. (Ed.) (2009) *The Bhagavad Gita*. Albany: State University of New York Press.
3. Encyclopedia Britannica: Advaita. URL: <https://www.britannica.com/topic/Advaita-school-of-Hindu-philosophy>
4. Ganguli, K. M. *The Mahabharata*. URL: <https://archive.org/embed/the-mahabharata-by-kisari-mohan-ganguli>
5. Jha, A. K. (2017) Atma Exists and Source of Consciousness. *Journal of Advanced Research in Journalism & Mass Communication*, 4 (3&4), 1–3. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/220456>
6. Krishnananda, K. *The Philosophy of Life*. URL: https://www.swami-krishnananda.org/phil/phil_10.html
7. Macdonell, A. (1893) *A Sanskrit-English Dictionary*. London and New York: Longmans, Green and Co. URL: <https://archive.org/embed/afr4858.0001.001.umich.edu>
8. Madhukar, L. S., Yadav, S. K., Nivrutti, B. A. (2022) Concise Review Study on Concept of Aatma in Upanishadaa. *World Journal of Pharmaceutical and Life Sciences*, 8 (8), 82–88. URL: https://www.wjpls.org/admin/assets/article_issue/81072022/1659160171.pdf
9. Monier-Williams, M. (1899) *A Sanskrit–English Dictionary*. Oxford: Clarendon Press. URL: https://archive.org/embed/wSpc_a-sanskrit-english-dictionary-by-sir-monier-williams-1899-clarendon-press-oxford
10. Mukhopadhyay, S. (2023) Dualities and Convergences: A Comparative Examination of Soul and Atman in Marvell and Shankara. *International Journal of Research and Innovation in Social Science (IJRISS)*, 7(7), 639–644. URL: <https://www.rsisinternational.org/journals/ijriss/Digital-Library/volume-7-issue-7/639-644.pdf>
11. Pattanaik, D. (2017) *Devlok with Devdutt Pattanaik 2*. Penguin Random House India. URL: <https://www.amazon.com/dp/B07255SS84>
12. *The Mandukyopanishad with Gaudapada's Karika and Sankara's Commentary*. (1949) Mysore: Sri Ramakrishna Ashrama. URL: <https://archive.org/details/MandukyaUpanishadKarikaWithShankaraBhashya-SwamiNikhilananda/page/n3/mode/2up>
13. Vivekananda, S. (1947) *The Complete Works of Swami Vivekananda*. Mayavati: Advaita Ashrama. URL: <https://archive.org/embed/in.ernet.dli.2015.47041>

Рижик Марія Тарасівна

аспірантка кафедри філософії

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

вул. Дворянська 2, Одеса, Україна

orcid.org/0009-0008-0077-5312

ФІЛОСОФІЯ ІНДУЇЗМУ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДЕВДАТТА ПАТТАНАЙКА: ПРОДОВЖЕННЯ ТРАДИЦІЇ ЧИ КРИЗА ДУХОВНОСТІ

Актуальність дослідження. В наш час у результаті глобалізації та політики мультикультуралізму створюються сприятливі умови для більш активної взаємодії між представниками різних традицій та культур. Сучасні індійські автори, зокрема Девдатт Паттанаїк, переосмислюють традиційні міфи, надають їм нове звучання та актуальний контекст, вестернізують їх зміст. Для того, щоб зробити свою творчість більш ґрунтовною, вищезгаданий міфолог займається не лише інтерпретацією міфів, а й зачіпає основи індійської філософії. Його ідеї щодо використання релігійних знань у бізнесі, лідерстві, менеджменті та освіті досить популярні в сучасному індійському суспільстві.

Метою цього дослідження є виявлення трансформації базових принципів індійської філософії у сучасних міфотворчих проектах на прикладі поглядів Девдатта Паттанаїка. В рамках нашої роботи ми зосередилися на його роздумах щодо природи Атмана та душі. Для досягнення цієї мети ми використали текстологічний аналіз, компаративістський

підхід, герменевтичний метод, а також синхронічний та діахронічний підходи у дослідженні соціокультурного простору.

У результаті цього дослідження ми встановили, що сучасний індійський міфолог Девдатт Паттанаяк тлумачить термін «Атман» як душу. Оскільки некоректне злиття термінів «Атман» і «душа» (англ. soul) зустрічається часто, цю неточність можна пояснити тим, що поняття «Атман» недостатньо досліджене міфологом. Книги даного автора орієнтовані на широку аудиторію і є ілюстративним прикладом впливу мас-медіа на сучасний соціокультурний простір. Проте, подібні «духовні продукти» часто сприяють недостатньому розумінню принципів, що складають основу індійської духовності, та призводять до симпліфікації глибоких релігійно-філософських концепцій. Вестернізація та проникнення західних культурних цінностей у індуїстські контексти може призвести до втрати глибини та тонкощі сенсу санскритських термінів, ускладнюючи їх правильне та точне тлумачення у текстах та в аспектах соціокультурної комунікації.

Ключові слова: *культура, мультикультуралізм, традиції, душа, інтерпретація, міфологія, філософське пізнання, буття, онтологія, духовність.*

UDC 130.2+304

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.16>**Semko Yana Serhiivna**

Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of Art History and General Humanities
International Humanities University
33, Fontanska doroha, Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-0704-567X

COMMUNICATIVE SPACE OF CONTEMPORARY ART: PHILOSOPHICAL REFLECTION

Relevance of the Problem. *From our point of view, the communicative function of art lies in transmitting the original creative image into the social space with attention to current issues and the overall state of societal development. Undoubtedly, contemporary art is not devoid of economic and socio-economic grounds, it has certain features of “marketability”, it must satisfy or shape the demand for certain trends, create new fields of creativity. In our opinion, analyzing contemporary art from the perspective of its communicative function is currently relevant, identifying the mechanisms and means of artistic and societal communicative influence, as well as the advantages and disadvantages of contemporary art as a communicator. Thus, the aim of this research is to study and analyze contemporary art as a unique method of establishing communication at different levels of social space.*

In connection with the outlined purpose, special attention should be paid to solving the following tasks: consider the features of communication in society; study the specifics of contemporary art; define the communicative space of art, consider its essence; analyze art as a means of establishing communication. The object of this research is contemporary art, and the subject is the communicative aspects of contemporary art. Research methods: dialectical principles of research objectivity serve as the methodological basis, allowing the study of contemporary art as a unique method of establishing communication at different levels and revealing its dependence on the specificity of the context – historical, social, ethno-cultural.

Results and Conclusions. *Having analyzed existing scientific approaches regarding the role of contemporary art as a particular type of communicator, the following conclusions can be drawn: 1. Contemporary art represents a unique type of communicator that encompasses various channels of information transmission (visual, auditory, etc.). 2. Contemporary art serves as a catalyst for the development of mass cultural industry, shaping a contemporary image of consumer culture through artistic means. 3. An important advantage of contemporary art as a communicative mechanism is its internationality and cross-cultural nature. With the exception of literature and certain genres of theatrical art, works by contemporary artists do not require translation and adaptation, thus accelerating the process of information transmission. 4. The specificity of contemporary art lies in its relevance, with its connection to contemporaneity being a necessary precondition: addressing societal issues, shaping ideals, and values of societal development. 5. Among the drawbacks of contemporary art as a universal type of communicator, its “market-driven” basis can be noted, along with its orientation towards specific consumers and the utilization of market mechanisms in shaping new trends and tendencies in contemporary art, closely intertwined with fashion and pop culture.*

Prospective directions for further research in this field may include: developing a typology and analyzing the function of contemporary art as a communicative form; analyzing communicative channels of information transmission through contemporary art; identifying new trends and prospects for the development of contemporary art in Ukraine as a particular communicative form.

Key words: *social space, communication, art, contemporary art, communicative space, performance, art market.*

Introduction. Contemporary art represents a vast segment of cultural development, reflecting the creators' vision of the current social situation, serving as a universal mechanism for information transmission through painting, photography, music, theater, and more. Today, numerous scientific studies in the fields of philosophy, cultural studies, and sociology are devoted to the issues

of contemporary art development. However, not all of them fully explore the functions of contemporary art as a communicator on cultural and social levels. From our perspective, the communicative function of art lies in transmitting the original creative image into the social space with attention to current issues and the overall state of societal development. Undoubtedly, contemporary art is not devoid of economic and socio-economic grounds, exhibiting certain traits of “marketability” and needing to satisfy or shape the demand for certain trends while creating new fields of creativity. We believe that analyzing contemporary art from the perspective of its communicative function is currently pertinent, identifying the mechanisms and means of artistic and societal communicative influence, as well as the advantages and disadvantages of contemporary art as a communicator.

The 21st century is rightfully called the century of innovative technologies. Despite humanity's relatively long acquaintance with space exploration, the discovery of the Internet, and the invention of the first robot in the previous century, modern science gradually accustoms humanity to a comfortable and unburdened existence in everyday life. Continuously existing in a state of compressed spring, science regularly introduces new gadgets into society, with technologies often preceding societal needs, offering and at the same time instilling in people a shortlist of necessary items. A significant portion of inventions is aimed at simplifying the process of communication, which, as before, holds significant social importance, underscoring the undeniable necessity of human interaction for personal development as well as the preservation and transmission of culture. However, culture itself serves as a unique means of transmitting social experience in various dimensions and projections. With the evolution of humanity, culture continually generates new means of communication, simultaneously eliminating outdated and less efficient ones. Recent closure of India's telegraph, which operated for 163 years and was considered a symbol of the beginning of a new communicative era in the world, serves as evidence of this [2, p. 158].

The world's cultural diversity has led society to constantly search for a universal mean of communication. One of the most notable attempts was the invention of the universal language Esperanto in the 19th century. The introduction of Esperanto aimed to elevate communication to a new level, free from cultural differences. However, this initiative ended in failure. Another attempt – the opening of borders and freedom of migration – led to an exacerbation of intercultural animosity and the development of terrorism. Nevertheless, a universal means of communication had been devised long before these events, namely art. Despite its diverse styles and expressive means, as well as the multifaceted forms, art has the ability to compel representatives of different cultures to understand each other, even when speaking different languages. This underscores the necessity and relevance of studying the theme of the communicative space of art.

Thus, **the aim** of this research is to study contemporary art as a unique method of establishing communication at various levels of social space.

The purpose of the study. In line with the outlined objective, particular attention should be devoted to addressing the following tasks:

1. Examining the characteristics of communication in society.
2. Studying the specificity of contemporary art.
3. Providing a definition of the communicative space of art and exploring its essence.
4. Analyzing art as a means of establishing communication.

The object of this research is contemporary art, while the subject is the communicative aspects of contemporary art.

Research methods. In our research, we attempted to integrate the philosophical, cultural, and psychological senses of communication and demonstrate their applicability to art. Traditionally, the term “communication” is primarily associated with establishing connections between two or more objects, creating a common space, and bringing people together through various symbolic systems [1, p. 112]. A priori, communication, unlike interaction, does not imply a deep understanding of the opponent's ideas and global transformations but rather emphasizes the exchange of information, moods, feelings, and attitudes (some researchers consider communication in the context of signaling methods in animal communication [5, p. 145]). However, communication can be more accurately

described as “mutual influence”, supported by other aspects of interaction – the process of perceiving the opponent (perception) and organizing interaction (interaction) [6].

Scientific novelty. At the same time, modern understanding of communication has given it a new nuance. In addition to the conventional verbal and non-verbal forms of communication, another gradation can be added, which involves distinguishing between real and virtual communication. While real communication implies establishing direct contact with the interlocutor and is generally considered traditional and natural for humans, as its basic principles and skills are learned from birth, virtual communication is facilitated through the Internet, mobile communication tools, and other auxiliary devices, making it more artificial in nature. An important distinction between real and virtual communication lies in the psychological complexity of the former and the relative simplicity of the latter. Carl Jung, who made a significant contribution to the understanding of communication, identified four levels within it. Interestingly, the highest level – existential – reveals the free personality, in which the individuality of the person, unburdened by social roles, is manifested. This type of communication occurs at a spiritual level [4, p. 6–11].

However, in modern conditions, such pure communication is hardly possible. This is because establishing contacts, like other processes in society, is directly and strongly dependent on many external factors. The conclusion of a person as a representative of a particular culture, social status, and other factors often implies an encouragement to establish communication according to a certain scheme, thus excluding spontaneity and ease and becoming the cause of “coldness” in communication. Nevertheless, another type of communication is emerging and gaining popularity today, one that occurs independently of social roles and geographical boundaries, penetrating all cultures and understandable to speakers of all languages. This is communication through contemporary art. Already inherent in the nature of art is one of its fundamental functions – the transmission of information in both synchronic and diachronic dimensions. However, unlike art from past epochs and periods, contemporary art is not only oriented towards a mass audience and accessible to all but also has a whole range of properties aimed at establishing communication at various levels, thereby creating a cohesive communicative space. By its nature, the communicative space involves organizing a system of multivariate and multifaceted connections and systems that ensure the transmission of information. According to some researchers, communication through culture follows a schema: author-message-recipient. A similar schema is used by researchers regarding linguistic communication [2, p. 151].

In the context of art, particularly contemporary art, this schema undergoes some changes. The communication schema of contemporary art is freed from the passive element in the recipient. Therefore, defining the subject and object becomes somewhat complex. Postmodern aesthetics, for instance, emphasized the idea of freedom of interpretation and diminished the significance of the art creator. The author (artist in the broad sense of the term) most often serves an appropriative function, merely becoming an appropriator of ideas. As for the recipient side, it also partially becomes the author, actively participating either in the creation of the object or in reinterpreting a ready-made composition [4, p. 8–9]. The recipients in this schema can be both individuals and groups of people. Considering the contemporary art's orientation towards addressing and presenting current issues, public figures and representatives of the political elite increasingly become the recipients. For example, at the “China China” exhibition held in Kiev, works by Chinese artists were presented, whose activities are categorically rejected by the political structures of their native state. Their focus on global problems and sharp deviation from the state ideology led to predominantly political orientation of their works [2, p. 150].

However, when speaking about the freedom of the author in choosing themes, means of embodiment, it must be noted that the viewer is only instilled with an illusion of freedom. A vivid example of this is the social networks created by modern culture. According to the tradition that has already been established, in social networks – symbols of mass culture – there is an open restriction of freedom, assuming only one option of attitude towards the presented events, reasoning, and works – “I like it” (“like”), and retracting one's decision is possible only after accepting and sharing the proposed opinion, but categorically disagreeing from a mechanical point of view is impossible. Another

aspect of the communicative space is its density. The intensity of contacts is achieved primarily by the preference of quantity over quality. All the characteristics of contemporary art can be combined according to its internal content and external manifestations. With the establishment of a powerful art market, contemporary art has acquired pronounced external characteristics of a commodity that must, first and foremost, sell well, be accessible to all, thus creating global communication.

Results and discussion. Thus, the possibility of elitism in art is excluded, and mass production is developed, which brings everyone closer to art, thereby removing responsibility for the quality and uniqueness of works. A particular impetus for communication in the conditions of the modern art market is advertising and the application of public relations technologies, which allows attracting public attention quickly and efficiently, although not always for long. The importance of quality advertising campaigns and the sensational image of the artist was noticed as early as the beginning of the 20th century when Salvador Dali emerged in the art world. At Dali's instigation, art became a common topic for conversation, regardless of the level of education on the subject, and became a subject of disputes and discussions. This tradition was later upheld and developed by Jackson Pollock, Andy Warhol, and others, elevating art to a level of language that uses multilevel symbols, seemingly understandable to a wide range but at the same time requiring contextual explanation. With the increase in the speed of message exchange, the problem of superficial, schematic communication arises, filled with errors and conflicts [5, p. 143–145].

The slogans proclaimed during the period of globalization about unrestricted access to information imply freedom of message interpretation. This not only allows formulating one's own opinion but also leads to a series of distortions of real facts. Contemporary art involves the extensive use of symbols that differ in their multilevel nature and incomprehensibility to a wide audience, which creates, on the one hand, an obstacle to communication, often introducing errors into it and challenging its basic ideas, but on the other hand, stimulates the viewer to study the proposed symbols. The third aspect of communication is its duration. Attempts by contemporary authors to create new images and symbols rarely succeed, and the semiotic systems created rarely enter the traditional language of art. Therefore, the already familiar semiotic systems are most often used but in a different interpretation. This allows engaging the maximum number of participants in communication, making it truly global [5, p. 147–152].

In such conditions, contemporary art uses its own methods to prevent conflict situations. An integral part of contemporary installation is its explanation, which can take the form of traditional guided tours or performative elements. Contemporary art, in the process of establishing communication, does not try to stimulate the viewer's internal development to understand the essence of the masterpiece but engages them in discussion. Moreover, involvement in the discussion occurs through various methods. From this perspective, the use of performance and happening is logical. These two phenomena, which originated in the 20th century but are still actively used today, are only auxiliary means of organizing communicative space. In his research, A. Zlotnik explains the emergence of these methods in art and links them to the need of artists to create “three-dimensional” creativity [3, p. 174–176]. An important stage in the process was the conduct of experiments “removing barriers between the stage and the audience, the stage and the hall, the buffet, the playground, or the factory floor”, [3, p. 148] thus ensuring their unhindered communication.

Thus, the communicative nature of performance, as well as other forms of contemporary art, is based on the impact of art on the viewer's psyche, employing various stimuli: sounds, phrases, actions. The openness and ease of actions create an illusion of freedom of communication with the viewer, allowing all present to not just be passive recipients, but to take an active position as a source of information, an author, ensuring absolutely accurate communication without distorting meanings. One of the main tasks of communication is the adequacy and accuracy of perception of the conveyed information. The specificity of the communicative space of contemporary art lies in the violation of this law. Examples of contemporary art demonstrate the importance of the communication process rather than its result. Therefore, the examination of the foundations of contemporary art leads us to the discovery of the multifaceted and polyvariant nature of its communicative essence. And the study

of the communicative space of art necessitates the analysis of the essence of the components that constitute its capability. The specificity of contemporary art finds its reflection in the characteristics of constructing subject-object relations, organizing the density and length of the communicative space, directly related to the characteristics of contemporary art.

We agree with this statement, but we believe it is necessary to supplement it with the function of the communicator. Contemporary art, as a communicator, realizes the connection between the creative and real worldview of the creator and the viewer (consumer of art), combining different aspects of perceiving the contemporary world. In our opinion, it is closely related to the time and is constantly relevant. The problems and ideas that artists convey in their works touch upon certain aspects of social development, the internal self-perception of representatives of the contemporary world. Therefore, contemporary art is international and, except for literature and theater, does not require translation into another language. This cross-cultural and international nature of contemporary art makes it the most universal means of communication between different nations, peoples, ethnic groups, representatives of different cultural and social strata of society. However, contemporary art is not devoid of a certain economic component, which can often influence the so-called “purity” of the communication process.

Conclusions. Therefore, conducting an analysis of existing scientific approaches regarding the role of contemporary art as a special type of communicator, the following conclusions can be drawn:

1. Contemporary art represents a unique type of communicator that encompasses various channels of information transmission (visual, auditory, etc.).

2. Contemporary art serves as a catalyst for the development of the mass cultural industry, shaping an adequate image of culture for the consumer of mass culture through artistic means.

3. An important advantage of contemporary art as a communicative mechanism is its internationality and cross-cultural nature. With the exception of literature and certain genres of theatrical art, works by contemporary artists do not require translation or adaptation, which accelerates the process of information transmission.

4. The specificity of contemporary art lies in its relevance, the necessary precondition of which is its connection to the present: addressing societal issues, shaping ideals, and values of social development.

5. Among the drawbacks of contemporary art as a universal type of communicator, its “market” foundation can be noted, its orientation towards a specific consumer, and the use of market mechanisms in shaping new trends and tendencies in the development of contemporary art, closely intertwined with fashion and pop culture.

Promising directions for further research in this area may include: developing a typology and analyzing the function of contemporary art as a communicative form; analyzing communicative channels of information transmission through contemporary art; identifying new trends and prospects for the development of contemporary art in Ukraine as a distinct communicative form.

BIBLIOGRAPHY

1. Берегова О. Комунікація в соціокультурному просторі України: технологія чи творчість? Київ : НМАУ ім. П. Чайковського, 2006. 388 с.

2. Дружинець М. І. Масова культура як комунікативний простір сучасного музичного естрадного мистецтва. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Мистецтвознавство*. 2018. Вип. 26. С. 157–163.

3. Злотник О. І. Комунікативний простір музичного мистецтва України кінця ХХ – початку ХХІ століття: Дис. ... канд. пед. наук: 26.00.01 – теорія та історія культури. КККіМ, 2019. 218 с.

4. Лупак Н. М. Художня комунікація в площині мистецької освіти: теорія, практика, інновації. *Мистецтво та освіта*. №1 (91). 2019. С. 6–11.

5. Оленіна О. Ю. Становлення та розвиток художніх ринків Європи в ХVІІ–ХІХ ст. *Культура України : зб. наук. пр.* Харків, 2010. Вип. 31. С. 143–155.

6. Петрова О. М. Мистецтвознавчі рефлексії: Історія, теорія та критика образотворчого мистецтва 70-х років ХХ століття – початку ХХІ століття. Київ : Видавничий дім “КМ Академія”, 2004. 400 с.

REFERENCES

1. Berehova, O. (2006). *Komunikatsiia v sotsiokulturnomu prostori Ukrainy: tekhnolohiia chy tvorchist?* [Communication in the sociocultural space of Ukraine: technology and creativity?]. Kyiv : NMAU im. P. Chaikovskoho, 388 s. [in Ukrainian].
2. Druzhynets, M. I. (2018). *Masova kultura yak komunikatyvnyi prostir suchasnoho muzychnoho estradnoho mystetstva* [Mass culture as a communicative expanse of daily musical variety mystique]. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku. Mystetstvoznnavstvo*. Vyp. 26. S. 157–163 [in Ukrainian].
3. Zlotnyk, O. I. (2019). *Komunikatyvnyi prostir muzychnoho mystetstva Ukrainy kintsia XX – ochatku XXI stolittia* [The communicative space of the musical mystique of Ukraine from the end of the 20th century to the beginning of the 21st century]. *Dys. ... kand. ped.. nauk: 26.00.01 – teoriia ta istoriia kultury*. KKKiM, 218 s. [in Ukrainian].
4. Lupak, N. M. (2019). *Khudozhnia komunikatsiia v ploshchyni mystetskoï osvity: teoriia, praktyka, innovatsii* [Artistic communication in the area of art lighting: theory, practice, innovation]. *Mystetstvo ta osvita*. №1 (91). S. 6–11 [in Ukrainian].
5. Olenina, O. Yu. (2010). *Stanovlennia ta rozvytok khudozhnikh rynkiv Yevropy v XVII–XIX st.* [Formation and development of art markets in Europe in the 17th–19th centuries]. *Kultura Ukrainy : zb. nauk. pr. Kharkiv*. Vyp. 31. S. 143–155 [in Ukrainian].
6. Petrova, O. M. (2004). *Mystetstvoznnavchi refleksii: Istoriia, teoriia ta krytyka obrazotvorchoho mystetstva 70-kh rokiv XX stolittia – pochatku XXI stolittia* [Mystical reflections: History, theory and criticism of the image-creating mysticism of the 70s of the 20th century – the beginning of the 21st century]. Kyiv : Vydavnychi dim “KM Akademiia”. 400 s. [in Ukrainian].

Семко Яна Сергіївна

кандидат філософських наук,

доцент кафедри мистецтвознавства та загально-гуманітарних дисциплін

Міжнародного гуманітарного університету

Фонтанська дорога 33, Одеса, Україна

orcid.org/0000-0002-0704-567X

КОМУНІКАТИВНИЙ ПРОСТІР СУЧАСНОГО МИСТЕЦТВА:
ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ

Актуальність проблеми. *Комунікативна функція мистецтва, з нашої точки зору, полягає в передачі первісного творчого образу в соціальний простір з приділенням уваги актуальним проблемам і загальному стану розвитку суспільства. Безумовно, сучасне мистецтво не позбавлене економічного та соціально-економічного підґрунтя, має певні риси «ринковості», мусить задовольняти або формувати попит на певні течії, створювати нові галузі творчості. На наш погляд, нині актуальним є аналіз сучасного мистецтва саме з позиції його комунікативної функції, виявлення механізмів і засобів комунікативного впливу мистецтва та соціуму, переваг і недоліків сучасного мистецтва як комуніканта. Таким чином, метою даного дослідження є вивчення та аналіз сучасного мистецтва як унікального методу встановлення комунікації на різних рівнях соціального простору.*

У зв'язку з окресленою метою, особливу увагу слід приділити вирішенню таких завдань: розглянути особливості комунікації у суспільстві; вивчити специфіку актуального мистецтва; дати визначення комунікативному простору мистецтва, розглянути його суть; проаналізувати мистецтво як засіб встановлення комунікації. Об'єктом цього дослідження є сучасне мистецтво, а предметом – комунікативні аспекти актуального мистецтва. Методи дослідження. *Як методологічна основа виступають діалектичні принципи об'єктивності дослідження, які дозволяють вивчення сучасного мистецтва як унікального метода встановлення комунікації на різних рівнях та виявлення його залежності від специфіки контексту – історичного, соціального, етнокультурного.*

Здійснивши аналіз існуючих наукових підходів стосовно ролі сучасного мистецтва як особливого типу комуніканта, можна дійти наступних висновків: 1. Сучасне мистецтво являє собою унікальний тип комуніканта, який включає в себе різні канали передачі інформації

(візуальний, аудіальний тощо). 2. Сучасне мистецтво виступає каталізатором розвитку масової культурної індустрії, який засобами мистецтва формує адекватний сьогоденню образ культури споживача масової культури. 3. Важливою перевагою сучасного мистецтва як комунікативного механізму є його інтернаціональність і крос-культурність. За винятком літератури та певних жанрів театрального мистецтва, твори нинішніх митців не потребують перекладу та адаптації, що прискорює процес передачі інформації. 4. Специфікою сучасного мистецтва є його актуальність, необхідною передумовою якої виступає його зв'язок із сучасністю: проблемами, що стоять перед суспільством, формування ідеалів і цінностей суспільного розвитку. 5. Серед недоліків сучасного мистецтва, як універсального типу комуніканта, можна відзначити його «ринкове» підґрунтя, орієнтацію на певного споживача, використання ринкових механізмів формування нових течій і тенденцій у розвитку нинішнього мистецтва, які тісно переплітаються з модою та культурою поп-арту. Перспективними напрямками подальших досліджень у даному напрямку можуть бути: розроблення типології та аналіз функції сучасного мистецтва як комунікативної форми; аналіз комунікативних каналів передачі інформації засобами сучасного мистецтва; виділення нових тенденцій і перспектив розвитку сучасного мистецтва в Україні як особливої комунікативної форми.

Ключові слова: соціальний простір, комунікація, мистецтво, сучасне мистецтво, комунікативний простір, перформанс, арт-ринок.

УДК 141.7:321.7

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.17>**Спіридонов Микола Юрійович**

аспірант кафедри філософії

Київського національного університету будівництва і архітектури

проспект Повітрофлотський, 31, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-8368-9426

ДЕМОКРАТІЯ ЯК ФАКТОР СВІТОПОРЯДКОВОЇ ДИНАМІКИ

Актуальність тематики демократії як фактору світопорядкової динаміки обумовлена кризовим станом сучасних світопорядкових реалій, у межах яких демократії відводиться важливе детермінативне значення. Важливою специфічною ознакою теперішньої світопорядкової стагнації є не апіорні недоліки демократії, а апостеріорні вади політичних, управлінських та фінансових еліт, які тривалий час приховували свою некомпетентність і безвідповідальність за квазідемократичним наративом, намагаючись навіяти враження, що саме вони є автентичними репрезентантами демократичних процедур, норм і принципів. Так людство опинилося перед двоєдиною метою: з одного боку, побудувати новий світопорядок, який виявиться більш ефективним і справедливим за попередній; з іншого боку, не допускати в подальшому репрезентування демократії тими, хто має до неї вкрай віддалений стосунок.

Мета дослідження полягає в окресленні детермінативного впливу теорії і практики демократії на перебіг світопорядкової динаміки.

Методологічну основу утворює низка загальнонаукових та загальнофілософських методів пізнання, покликаних забезпечити об'єктивність і достовірність наукових результатів. Найбільш ефективними для змістовного розкриття досліджуваної предметної сфери є принципи системності, ієрархічності та самоорганізації, а також методи єдності історичного та логічного, функціонально-інструментальний і компаративний.

Результати дослідження. Проаналізовано когерентність світопорядкових реалій як своєрідного суспільно-політичного тексту та демократії як істотного контексту. Виявлено ключові недоліки й проблемні фактори, які лежать в основі кризового стану сучасних світопорядкових реалій і мають на рівні масової свідомості асоціативний зв'язок із демократією. Окреслено засоби досягнення мети дистанціювання від образу і символу демократії тих, хто некоректно її репрезентує і дискредитує в очах громадськості.

Висновки. Фундаментальна перевага демократії перед рештою форм правління і суспільно-політичних процесів полягає в її спроможності вдосконалювати себе й ефективно розв'язувати свої проблеми за рахунок власних, іманентно притаманних демократії процедур і механізмів. Основні праксеологічні труднощі пов'язані з інструментальним і об'єктним статусом демократії, внаслідок чого соціальні суб'єкти часто некоректно застосовують інструмент демократії чи навіть просто згадку про неї з метою забезпечення не глобальних, національних і суспільних, а власних і корпоративних потреб та інтересів, фактично паразитуючи на демократії і дискредитуючи її. Від ефективності розв'язання цієї фундаментальної проблеми істотно залежить як подальший суспільний статус демократії, так і специфіка світопорядкової динаміки.

Ключові слова: переваги та недоліки демократії, світопорядкова динаміка, причинно-наслідкові зв'язки, логіка історичного генезису, тенденції суспільного розвитку, інформаційне забезпечення суспільно-політичних процесів.

Вступ. У середовищі фахівців суспільствознавчого профілю статус консенсусної норми має положення про тісний корелятивний зв'язок між ефективністю демократії та надійністю світопорядкових реалій. Основна *теоретико-праксеологічна трудність* пов'язана зі складною взаємною зумовленістю причинно-наслідкових зв'язків: йдеться про те, що за одних умов рівень демократії справляє вирішальний вплив на формат і специфіку світопорядкової дійсності, а за інших обставин світопорядкові реалії постають своєрідним взірцем для наслідування країнами, які позиціонують себе демократіями.

Наступна за значущістю *проблема* пов'язана з практичною непередбачуваністю взаємопотенціювання рівня демократії та світопорядкового status quo: оскільки цим зв'язкам притаманні холістичні, емерджентні та синергетичні ефекти, то прогнозування динаміки взаємодії демократії та світопорядкових реалій навіть на найближчу перспективу здебільшого є справою невдячною. Окреслені проблемні фактори додатково *актуалізуються* в наш час, коли діапазон оцінок світопорядкового status quo коливається в діапазоні від «глибокої кризовості» до «фактичного краху».

Мета та завдання. За обставин світопорядкового колапсу (чи, висловлюючись евфемістично, анігіляції та анулювання) пріоритетного значення набуває мета переосмислення інструментального потенціалу (як переваг, так і недоліків) демократії, цільовим орієнтиром якої є виявлення опцій демократичної процесуальності, спроможних виконати функцію драйверів побудови нового світопорядку – більш надійного, справедливого, гуманного й функціонально ефективного, ніж попередній формат світопорядку, котрий тривав у часовому діапазоні між падінням Берлінського муру та початком повномасштабної війни Росії проти України.

На виконання окресленої мети скеровується низка завдань, а саме: *проаналізувати* когерентність світопорядкових реалій як своєрідного суспільно-політичного тексту та демократії як істотного контексту; *виявити* ключові недоліки й проблемні фактори, які лежать в основі кризового стану сучасних світопорядкових реалій і мають на рівні масової свідомості асоціативний зв'язок із демократією; *окреслити* засоби досягнення мети дистанціювання від образу і символу демократії тих, хто некоректно її репрезентує і дискредитує в очах громадськості.

Методи дослідження. Відповідно до мети й завдань дослідження, а також задля забезпечення об'єктивності та достовірності наукових результатів залучено низку загальнонаукових та загальнофілософських методів пізнання, а саме: *принцип системності* – з метою позиціонування світопорядкових реалій як цілісного явища, утвореного взаємопотенціуючими елементами – зокрема й насамперед смисловим рельєфом уявлень про демократію; *принцип ієрархічності*, який ранжує за критерієм значущості елементи світопорядкової системи; *принцип самоорганізації*, відповідно до якого демократія як динамічна система спроможна самостійно відтворювати та вдосконалювати рівень своєї організації в процесі зміни умов функціонування.

З найбільшою ефективністю предметну сферу дослідження розкривають такі методи: *функціонально-інструментальний* – з метою увиразнення потенціалу демократії як засобу досягнення мети ефективного світопорядку; *єдності історичного та логічного* – для виявлення закономірностей становлення уявлень про демократію як значущий контекст світопорядкового статус-кво; *компаративний* – з метою коректної кореляції конкретно-історичного дискурсу демократії та світопорядкових реалій; *екстраполяції* – задля поширення на підставі каузальної спорідненості висновків щодо одних історичних закономірностей світопорядку на інші, які ще не отримали належного рефлексійного забезпечення на рівні фахового середовища.

Результати дослідження. Корелятивний зв'язок між ефективністю демократії та надійністю світопорядкових реалій почав виразно простежуватися в 1930-х роках: саме сумнівна демократичність світопорядкових реалій за результатами Першої світової війни, посилена заграваннями провідних демократичних країн із авторитарними й тоталітарними політичними режимами Німеччини та СРСР призвела до фактичного краху тодішньої системи світопорядку й початку Другої світової війни.

Наступне коло світопорядкової спіралі було започатковане світопорядковим статус-кво на момент закінчення Другої світової війни. Побудова Радянським Союзом Берлінського муру в серпні 1961 року хоч і обумовлена багатьма причинами й обставинами, проте найбільш знаковим виявилось символічне навантаження цієї події, оскільки вона засвідчила конкурентну неспроможність СРСР та їхніх васалів із Варшавського пакту насамперед за критерієм демократичних свобод і соціально-економічного рівня розвитку.

Так почався черговий етап світопорядкової стагнації, а вся інтрига звелася лише до того, як довго Радянський Союз та його сателіти будуть спроможні підживлювати ілюзію світопорядкової альтернативи країнам Заходу. Фіаско радянської світопорядкової альтернативи могло

трапитися в середині 1970-х: фінансова система СРСР буквально тріщала по швах і керівництво в Кремлі почало розглядати різні способи порятунку, кожен з яких зводився до необхідності позбутися «непрофільних активів» – або відмовитися від виснажливої гонитви за США з метою досягнення ракетно-ядерного паритету, або припинити фінансування таких знакових сателітів, як Куба та Північний В'єтнам, або ще більше «закрутити гайки» всередині країни. Однак у Кремлі добре розуміли, що кожна з окреслених альтернатив може призвести до принципу доміно і падіння «карткового будинку» під умовною назвою «світова система соціалізму», тому ніяк не наважувалися зробити вибір на користь одного з пріоритетів оптимізації фінансового балансу.

Порятунок для СРСР прийшов зовсім неочікувано: війна між Ізраїлем та коаліцією арабських країн у 1973 році призвела ледве не до чотирикратного підвищення світових цін на нафту й газ, унаслідок чого Радянський Союз отримав надійне рятівне коло і не лише не позбувся «непрофільних активів», а й у 1975-76 роках почав їх істотно нарощування в Африці, профінансувавши «соціалістичний вибір» Анголи, Ефіопії, Мозамбіку, Народної-Демократичної Республіки Конго, Мадагаскару, Сан-Томе і Принсіпі та низки інших політичних режимів, які доти вагалися зі своїми ідеологічними та геополітичними пріоритетами. Бет Зінгер виразно змалювала перипетії цього процесу в резонансній книзі «Прагматизм, права та демократія» [1].

Прийшовши до влади у США, президент Рональд Рейган зробив коректні висновки з недалекого минулого: він істотно посилив допомогу афганським моджахедам і запропонував СРСР безпрецедентний темп гонки озброєнь, яку Кремль не зміг витримати. Михайлу Горбачову довелося погодитися на капітуляцію у формі заспокійливих наративів про «конвергенцію», «усунення контрпродуктивної конфронтації» та «ніжки Буша» як символ «світлого капіталістичного майбутнього».

Новий світопорядок був недвозначно пов'язаний, маркований і навіть ототожнений із демократією: «кінець Історії» Френсіса Фукуями – це не що інше, як кінець епохи концептуальних антиподів демократії західного зразка, а відтак – і початок епохи демократії такого типу. З цього приводу не існувало різнотлумачень навіть у середовищі тих, кому нові світопорядкові реалії були не до вподоби. Сумніви стосувалися лише щодо темпоральних перспектив нового світопорядку, бо навіть відсутність концептуальних альтернатив усе-таки залишала підозри з приводу того, що новий світопорядок, утворений на уламках Берлінського муру, – це «назавжди». Все-таки «назавжди» – це надто незвично, адже навіть «третій Рейх» позиціонувався його творцями лише як «тисячолітній».

Принципова відмінність світопорядку, утвореного на руїнах Берлінського муру, від його історичного попередника полягала в тому, що йшлося про *глобальний Pax Democratia*, а не про *ієрархію полюсів сили*. Однак треба розуміти, що **безвідносно до термінологічного, понятійно-категоріального та символічного маркування кожної історичної епохи, вона залишається полем теоретико-концептуальної і практичної битви, яка розгортається за демократію певної моделі та від імені саме цієї моделі.** І що не менш важливо, це **автоматично означає концептуальне протистояння і праксеологічну протидію іншим моделям демократії.** Тому навіть так званий кінець Історії під егідою демократії все одно зберігає дві фундаментальні іронічні й, на перший погляд, парадоксальні інтриги: *випробовування самої демократії та випробовування демократією всього й уся.*

Світопорядок, утворений на уламках Берлінського муру, зазначених випробувань вочевидь не витримав. Перші ознаки такого висновку для Ральфа Дарендорфа та Ернесто Лакло були очевидними ще на початку 2000-х [2; 3]. Однак у той час масова свідомість у цілому ще перебувала під впливом навіювального ефекту боротьби зі світовим тероризмом: відповідно до такого інформаційного порядку денного, потрібно було взяти під силовий контроль Афганістан та Ірак – і перспективам глобальної демократичної гармонії нічого не загрожуватиме. А такі «дрібнички», як непричетність уряду талібів до трагедії 11 вересня 2001 року та фальсифікація даних про ядерні розробки Саддама Хусейна, нікого особливо не бентежили, бо всі вважали, що настільки амбітна гра варта цих «свічок».

Цей аспект виразно проілюстрував провідний американський інтелектуал і визнаний фахівець у галузі культури та політики Ендрю Бацевич: у книзі «Сутінки американського століття» він здійснив ґрунтовний аналіз динаміки рольового статусу США у світі після трагічних подій 11 вересня 2001 року [4]. На думку автора, ініціатори воєнної авантюри в Афганістані та Іраку переоцінили значення інституційної складової демократії, вважаючи, що наявність демократичних інституцій ледве не в автоматичному режимі потягне за собою демократичну «добудову» решти сфер суспільної життєдіяльності. Однак практика довела ілюзійність подібних уявлень: як тільки США та їхні союзники почали виводити свої війська з Афганістану та Іраку, нібито «надійні демократичні інституції» посипалися за принципом доміно.

Це фіаско виявилось навіть більш промовистим і болісним для США, ніж фактична поразка й виведення військ із В'єтнаму: в даному разі не було поразки воєнної, але натомість була поразка концептуальна, ідеологічна й аналітична, яка поставила під сумнів аргументаційне реноме глобального демократичного тренду. А ще за різними оцінками було витрачено від \$5 до \$7 трлн на воєнну кампанію і на видатки з метою «прищеплення демократії» впродовж двох десятиліть в Афганістані та Іраку. Принагідно зазначимо, що перспектива перетворення Сахари на родючі землі, спроможні розв'язати проблему голоду в Африці, обчислюється значно скромнішими фінансовими вливаннями.

Книга Ноама Хомскі «Гегемонія чи виживання» набула статусу бестселера значною мірою тому, що її автор ще в 2004 році ледь не в деталях змалював подальший крах «демократичних ілюзій» [5]. На думку автора, найбільша проблема полягає навіть не в некомпетентності політичних еліт, а в тому, що значних репутаційних ризиків і втрат зазнала ідея демократії, «від імені якої» десятиліттями реалізовувалася на практиці доктрина «домінування в повному обсязі».

Істотним дискредитаційним фактором для реноме демократії була невідповідність ключових рішень країн Заходу уявленням про справедливість в багатьох соціокультурних ойкуменах. Про це, зокрема, зазначає Самір Хаддад у книзі «Дерріда та спадок демократії» [6]. Осмислюючи концептуальний спадок політичної філософії Жака Дерріди, автор з'ясовує, наскільки важливою для перспектив демократії є тематика справедливості, гостинності, відкритості, насильства, дружби, нормативності тощо і наскільки трагічними та непоправними є збитки внаслідок ігнорування цих факторів під час чергових «цивілізаторських місій», які, на жаль, мало чим відрізняються від «цивілізаторських місій» часів конкістадорів та Хрестових походів.

Своєрідним концептуальним продовженням кореляції перспектив демократії та відповідності політики, здійснюваної від імені демократії, є резонансна книга Даніель Аллен «Справедливість засобом демократії» [7]. Авторка переконливо ілюструє надзвичайно поширену проблему невідповідності фундаментальним канонам демократії політики, здійснюваної від імені демократії, внаслідок чого мешканці провідних демократичних країн усе частіше ставлять під сумнів спроможність (а, можливо, бажання) своїх урядів справедливо й компетентно вирішувати серйозні суспільні проблеми.

В основі кризи кожного історичного типу світопорядкових реалій так чи інакше лежить розвінчування контродуктивних ілюзій. У наш час показовим у цьому сенсі є болісне спростування хибних уявлень про те, що нібито чемне й ретельне слідування канонам демократії гарантує високий рівень життя суспільства. Звичайно, такі ілюзії виникли не «раптом» і не на порожньому місці: вони цілеспрямовано нав'язувалися багатьма ЗМІ з метою максимального розширення кола новонавернених симпатиків розвитку суспільства за демократичними лекалами. На жаль чи на щастя, однак ЗМІ можуть лише підживлювати ілюзії, а не втілювати їх на практиці. Показовою в цьому сенсі є ситуація в Сінгапурі та Філіппінах.

За останні кілька десятиліть обличчя Сінгапуру повністю змінилося: він має взірцеві стандарти чистоти та економіку, яка заохочує транснаціональні корпорації і бренди. Втім, Сінгапур завдячує економічним успіхом аж ніяк не демократії, а скоріше навпаки – такий господарсько-економічний злет обійшовся величезною ціною для громадянських свобод і прав людини в цій країні, а також відсутності підзвітності та прозорості в прийнятті рішень. Уряд Сінгапуру

регулює ЗМІ, дотримується жорстких вимог щодо інакомислення та накладає обмеження на право на свободу слова, зібрань і асоціацій. Із цих причин практично відсутня політична опозиція, а громадянське суспільство функціонує в мікроскопічному й інкрементальному обсязі – так би мовити, лише «для годиться».

Попри поширений стереотип, демократія не забезпечує необхідних умов для економічного зростання і не гарантує високих життєвих стандартів. Показовим є приклад Філіппін: вони були колонією США, а, отримавши незалежність у 1946 році, сумлінно вчилися у США демократії та свободі слова. Натомість Сінгапур здобув незалежність у 1965 році, тобто на 20 років пізніше, ніж Філіппіни. Сінгапур не мав опіки США і досвіду навчатися демократії в американському стилі. Усе, що мав Сінгапур, це Лі Куан Ю.

Якби демократія створювала умови для економічного зростання, то Філіппіни були б набагато попереду Сінгапуру за економічним критерієм, адже вони мали надійне підґрунтя демократії американського зразка та двадцятирічну перевагу над Сінгапуром. Натомість філіппінці сьогодні мігрують до Сінгапуру в пошуках високооплачуваної роботи і загалом кращого життя. Зайве пояснювати, що такий стан речей не може слугувати ефективною рекламою демократії в регіоні Південно-Східної Азії, який залишається взірцевим за рівнем економічного зростання. Як зазначають провідні західні аналітики, це – один із ключових викликів для реноме й перспектив демократії на оглядову перспективу [8; 9; 10; 11].

Якщо систематизувати зусилля транснаціональних ЗМІ з підживлення ілюзій, то можна погодитися з висновком, що «порятунок реноме демократії можливий лише за однієї умови – якщо ототожнення сучасних неолібералів із демократією як такою вважатиметься некоректним, шахрайськи сфальсифікованим і маніпулятивно нав'язаним засобами постправди, демагогії, лицемірства й НЛП-технологій» [12, с. 177]. Наведений концептуальний наголос важко спростувати, адже демагогічне паразитування на наративах демократії призвело до таких репутаційних збитків для демократії і до такої стагнації світопорядку внаслідок деморалізації масової свідомості, що з цим фактором не може конкурувати вся сукупність принципової протидії демократії і світопорядковим реаліям епохи «кінця Історії».

У новітній книзі «На захист демократії» Рослін Фуллер переконливо доводить, що демонізований фактор Трампа, Brexit та будь-яка інша політична подія, яка стереотипно вважається ілюстрацією антидемократичного тренду, насправді не завдає демократії й половини такої шкоди, як **корупція та самовдоволення політичних і фінансових еліт** [13]. Як тут не згадати гротескні кадри втечі президента Афганістану Ашрафа Ґані після виведення останніх військових підрозділів США, коли на злітно-посадковій смугі в Баграмі залишилися декілька великих валіз із доларами: ні, «демократичний» правитель Афганістану їх, звичайно ж, не забув – просто вони не помістилися в його вантажний гвинтокрил, тому довелося чимось жертвувати. З цього приводу ЗМІ інтригували: якщо «зайвими» виявилися валізи зі стодоларовими банкнотами, то на користь яких дорогоцінностей Ашраф Ґані зробив свій вибір?

Цей гротескний випадок метод вільних асоціацій із високою вірогідністю може пов'язати з авторитарною і тоталітарною персоною, з корупціонером, який цинічно нехтує національними інтересами і загалом сприймає владу як інструмент задоволення власних потреб – і не інакше. Однак насправді йдеться про нібито демократично обраного президента Афганістану, якого інформаційні агенції західних демократій тривалий час ретельно позиціонували «демократичною надією Афганістану», «захисником прав і свобод» і т. п. То з чим ми в даному разі маємо справу – з апіорними вадами демократії, чи з апостеріорними збитками для репутації демократії внаслідок некоректного ототожнення з демократією тих, хто до неї має вкрай віддалений стосунок?

Друга версія є значно більш правдоподібною, ніж перша. Втім, це не означає, що демократія бездоганна в своїх генеалогічних засновках: насправді вона також вагітна багатьма недоліками, ігнорування яких може виявитися болісним для реноме демократії і фатальним для суспільства. Взяти хоча б тенденцію до неконтрольованого розростання демократії як нібито надійного засобу для досягнення мети прийняття раціональних (суспільно оптимальних)

управлінських рішень. Насправді ж «бюрократія споконвіків функціонує за простим принципом: там, де можна ухилитися від обтяжливих інтелектуальних процедур і прийняття аргументованих рішень, там це робити не лише *можна*, а й *треба*. Чому? Та хоч би тому, що аргументовані рішення передбачають наявність аргументаційного інструментарію, а він здебільшого не культивується, бо **в квазідемократичних суспільствах аргумент сили є простішим, надійнішим і більш дієвим, ніж сила аргументів**. А що стосується обтяжливих інтелектуальних процедур, то вони потребують наявності хоча б сякого-такого інтелекту, натомість у середовищі бюрократії опція інтелекту є в кращому разі другорядною, а в гіршому – вкрай небажаною, своєрідним викликом «середній температурі по палаті»» [12, с. 192].

Популярним і значною мірою обґрунтованим закидом на адресу логіки функціонування демократії є створення нею сприятливих умов для охлократії – влади некомпетентного натовпу. Подібним закидам уже близько двох із половиною тисячоліть: «Якщо для Геракліта демократія – це «охлократія в зародковому стані», й нічим іншим вона не є і не може бути, то для Демокрита демократія – це єдиноприйнятний спосіб співіснування вільних громадян, який, попри всі можливі недоліки, не має гідної альтернативи. У цьому сенсі Демокрит, мабуть, погодився б із часто цитованою фразою У. Черчилля про те, що демократія, можливо, і є найгіршою формою правління, але решта – ще гірші за неї» [14, с. 29].

Як і у випадку з бюрократією, в ситуації з охлократичною тенденцією йдеться про цілком реальну загрозу, проте не менш реальними є демократичні способи протидії таким небезпекам, тому твердження про «приреченість» генезису демократії на вірусне поширення бюрократії і безроздільне домінування охлократії не відповідає дійсності. Цей аспект виразно аргументує Шанталь Муфф у новітній алармістській книзі «Демократичний парадокс» [15]. Авторка наполягає на незнищенності загроз і небезпек, апіорі притаманних демократії, тому робить логічний висновок про необхідність своєчасного моніторингу й боротьби з небезпечними тенденціями на зародковому етапі їхнього становлення.

Зак Гершберг і Шон Іллінг у книзі з подібною назвою і тематичним спрямуванням зазначають, що в основі демократії лежить суперечність, яку неможливо розв'язати: хоча свобода слова та засобів масової інформації завжди була принциповою і необхідною умовою демократії, ця ж свобода є її найбільшою загрозою, бо, з одного боку, нові форми комунікування спроможні істотно зміцнити практику застосування демократичних норм і процедур, а з іншого боку, чим доступніші засоби масової інформації, тим більше спокус популізму й демагогії, а також відволікання уваги на видовища й аспекти, які насправді є другорядними для перспектив ефективного функціонування суспільства [16].

Чим обумовлені такі спокуси, також зрозуміло: відволікання уваги від проблем реальних і визначальних дозволяє уникнути відповідальності за неспроможність чи небажання такі проблеми розв'язати. Тобто маємо справу зі своєрідною формою адвокатури чи пак – індульгенції на випадок некомпетентності й нехтування загальносуспільними потребами. Наведена авторами книги «Парадокс демократії» специфічна ознака генезису демократії демонструє глибинний зв'язок між рівнем комунікативної культури та перспективами ефективною життєдіяльності конкретного суспільства зокрема й людства в цілому – його світопорядкової організації.

Як зазначає Леррі Алан Баск у резонансній книзі «Демократія попри демосу: від Арндт до Франкфуртської школи», у наш час цінність демократії сприймається як самоочевидність навіть тими, хто вважається концептуальним антиподом і антагоністом теорії і практики демократії – практично існує консенсус, окреслений формулою: **все було б кращим, якби все було демократичнішим** [17]. Демократія як влада народу – це готовність протистояти негативним тенденціям, загрозам і проблемам. Саме така готовність протистояти постає важливою і в багатьох випадках визначальною передумовою імплементації влади народу як суспільного феномена й значущого фактору. Влада народу ніколи, ніким і нічим не гарантована: вона існує лише на рівні інтенції, тієї можливості, яка або втілюється – в разі готовності народу протистояти негативним тенденціям, або не втілюється – в разі неготовності, нездатності, небажання.

Що стосується принципової «здатності демократії до розв'язання притаманних їй структурних та інституційних проблем у процесі власного розвитку, то це підтверджує, що демократія – не стільки схема, скільки процес» [14, с. 197]. Ще слід врахувати, що демократія – це не якийсь кінцевий пункт призначення суспільного розвитку, а рух у напрямі, який визнано доцільним. Такий вердикт є не надто приємним, оскільки він констатує безперервність руху як необхідну передумову процесуальності на принципах демократії. Водночас наведений вердикт цілком реалістичний, а це – стратегічна перевага.

Тут важко не погодитися з В. Скрипнюком: «Якщо під демократією розуміється певний *довершений стан* організації суспільно-політичних інститутів, то така демократія навряд чи колись настане, у цьому сенсі вона цілком обґрунтовано може бути визначена як утопія, тобто як досконале явище, якого немає. Якщо ж тлумачити демократію *як процес*, то **реальність демократії забезпечуватиметься не фактом наявності завершеного втілення демократичного ідеалу, а тим, що відбувається рух у напрямі до цього ідеалу.** Чи можна такий рух описати як певну демократичну дійсність? Безумовно. Таким чином, процесуальна демократія дає змогу уникнути водночас двох серйозних небезпек: не перетворити її на утопію, а також не припустити її релятивізації, коли ми заперечуватимемо ідею демократії як така, а визнаватимемо існування лише численних способів організації влади, які з більшим чи меншим ступенем умовності можуть бути визначені як демократичні.» [14, с. 198].

Висновки. Світопорядковий генезис перебуває в істотній залежності від фактичного рівня демократії на рівні життєдіяльнісних практик ключових суб'єктів світопорядкового статус-кво, а також від репутаційної динаміки демократії. Ситуація ускладнюється тією обставиною, що в багатьох випадках уявлення про демократію формується не на підставі змістовної автентики демократії взагалі чи демократії конкретно-історичного зразка, а внаслідок тенденційності інформаційно-комунікативного середовища і уподібнення демократії тих персон, явищ і процесів, які корелюють з демократичною етиологією вкрай незначною мірою.

Наведена проблемна особливість є поганою новиною для демократії як фактору світопорядкової динаміки. Втім, є і хороша новина: **на відміну від інших форм правління і суспільно-політичних процесів демократія спроможна вдосконалювати себе й ефективно розв'язувати свої проблеми за рахунок власних, іманентно притаманних процедур і механізмів.** У цьому – фундаментальна перевага демократії, а вся інтрига зводиться до того, чи зможе суспільство ефективно використати багатоманітний інструментарій демократії. Саме від спроможності соціуму своєчасно і в належному обсязі скористатися дієвими нормами, процедурами й процесами демократії істотно залежить як подальший суспільний статус демократії, так і специфіка світопорядкової динаміки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Singer B. J. Pragmatism, Rights, and Democracy. Fordham University Press, 2018. 212 p.
2. Dahrendorf R. Die Krisen der Demokratie. Beck C. H. : 2003. 116 s.
3. Laclau E. Democracy and the Question of Power. Constellations. 2001. Vol. 8. № 1. P. 3–14.
4. Bacevich A. J. Twilight of the American Century. University of Notre Dame, 2018. 504 p.
5. Chomsky N. Hegemony or Survival: America's Quest for Global Dominance. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2004. 304 p.
6. Haddad S. Derrida and the Inheritance of Democracy. Indiana University Press, 2013. 192 p.
7. Allen D. Justice by Means of Democracy. University of Chicago Press, 2023. 290 p.
8. Christiano T. Philosophy and Democracy: An Anthology. Oxford University Press, 2003. 372 p.
9. Dobson A. Democracy and nature: Speaking and listening. Political Studies. 2010. T. 58. № 4. P. 752–768.
10. Lefort C. Democracy and Political Theory; tr. by D. Macey. Cambridge: Polity Press, 1988. 295 p.
11. Nancy J.-L., Engelmann P. Democracy and Community; Trans. W. Hoban. Cambridge: Polity Press, 2019. 120 p.
12. Самчук З. Перехрестя науково-освітніх альтернатив: монополія на прийняття рішень чи культивування компетентності?. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2023. № 28 (2). С. 171–196. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2022-28-2-10>.

13. Fuller R. In Defence of Democracy. Polity, 2019. 228 p.
14. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). К. : Логос, 2006. 368 с.
15. Mouffe C. The Democratic Paradox. Verso, 2020. 158 p.
16. Gershberg Z., Illing S. The Paradox of Democracy : Free Speech, Open Media, and Perilous Persuasion. University of Chicago Press, 2022. 339 p.
17. Busk L. A. Democracy in Spite of the Demos : From Arendt to the Frankfurt School. Rowman & Littlefield Publishers, 2020. 255 p.

REFERENCES

1. Singer, B. J. (2018). Pragmatism, Rights, and Democracy. Fordham University Press. 212 p. [in English].
2. Dahrendorf, R. (2003). Die Krisen der Demokratie. Beck C. H. 116 s. [in English].
3. Laclau, E. (2001). Democracy and the Question of Power. Constellations. Vol. 8. № 1. P. 3–14. [in English].
4. Bacevich, A. J. (2018). Twilight of the American Century. University of Notre Dame. 504 p. [in English].
5. Chomsky, N. (2004). Hegemony or Survival: America's Quest for Global Dominance. New York: Farrar, Straus and Giroux. 304 p. [in English].
6. Haddad, S. (2013). Derrida and the Inheritance of Democracy. Indiana University Press. 192 p. [in English].
7. Allen, D. (2023). Justice by Means of Democracy. University of Chicago Press. 290 p. [in English].
8. Christiano, T. (2003). Philosophy and Democracy: An Anthology. Oxford University Press. 372 p. [in English].
9. Dobson, A. (2010). Democracy and nature: Speaking and listening. Political Studies. T. 58. № 4. P. 752–768. [in English].
10. Lefort, C. (1988). Democracy and Political Theory; tr. by D. Macey. Cambridge: Polity Press. 295 p. [in English].
11. Nancy, J.-L., Engelmann, P. (2019). Democracy and Community; Trans. W. Hoban. Cambridge: Polity Press. 120 p. [in English].
12. Samchuk, Z. (2023). Perekhrestyia naukovo-osvitnikh al'ternatyv: monopoliya na pryynyattya rishen' chy kul'tyvuvannya kompetentnosti? [Crossroads of scientific and educational alternatives: monopoly on decision-making or cultivation of competence?] *Філософія освіти. Philosophy of Education*, 28(2), 171–196. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2022-28-2-10>. [in Ukrainian].
13. Fuller, R. (2019). In Defence of Democracy. Polity. 228 p. [in English].
14. Skrypnyuk, O. V. (2006). Demokratiya: Ukrayina i svitovyy vymir (kontseptsiyi, modeli ta suspil'na praktyka) [Democracy: Ukraine and the global dimension (concepts, models and social practice)]. К. : Lohos. 368 s. [in Ukrainian].
15. Mouffe, C. (2020). The Democratic Paradox. Verso. 158 p. [in English].
16. Gershberg, Z., Illing, S. (2022). The Paradox of Democracy : Free Speech, Open Media, and Perilous Persuasion. University of Chicago Press. 339 p. [in English].
17. Busk, L. A. (2020). Democracy in Spite of the Demos : From Arendt to the Frankfurt School. Rowman & Littlefield Publishers. 255 p. [in English].

Spiridonov Mykola Yuriiovich

Postgraduate Student at the Department of Philosophy
Kyiv National University of Construction and Architecture
31, Povitroflotskyi ave., Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-8368-9426

DEMOCRACY AS A FACTOR OF WORLD ORDER DYNAMICS

Relevance. *The relevance of democracy as a factor in world-order dynamics is due to the crisis state of modern world-order realities, within which democracy is assigned a crucial deterministic value. An important specific feature of the current world order stagnation is not the a priori flaws*

of democracy but the a posteriori flaws of the political, managerial, and financial elites, who for a long time hid their incompetence and irresponsibility behind a quasi-democratic narrative, trying to create the impression that they are the authentic representatives of democratic procedures, norms, and principles. Thus, humanity faced a twofold goal: on the one hand, to build a new world order that would be more effective and fair than the previous one; on the other hand, to prevent further representation of democracy by those who have an extremely distant relationship with it.

Objective. The research aims to outline the deterministic influence of the theory and practice of democracy on the course of world order dynamics.

The methodological basis is formed by several general scientific and general philosophical methods of cognition designed to ensure the objectivity and reliability of scientific results. The principles of systematicity, hierarchy, and self-organization, as well as the methods of historical and logical unity, functional-instrumental, and comparative, are the most effective for the meaningful disclosure of the studied subject area.

Research results. The coherence of world-order realities as a socio-political text and democracy as an essential context is analyzed. The fundamental shortcomings and problematic factors that underlie the crisis state of modern world order realities and have an associative connection with democracy at the level of mass consciousness have been identified. The means of achieving the goal of distancing the image and symbol of democracy away from those who incorrectly represent it and discredit it in the eyes of the public are outlined.

Conclusions. The fundamental advantage of democracy over other forms of government and socio-political processes lies in its ability to improve itself and effectively solve its problems at the expense of its own, immanently inherent in democracy, procedures, and mechanisms. The main praxeological difficulties are associated with the instrumental and object status of democracy, as a result of which social subjects often incorrectly use the tool of democracy or even mention it to ensure not global, national, or public interests, but their own selfish and corporate needs and interests, effectively parasitizing on democracy and discrediting it. The further social status of democracy and the specifics of world order dynamics depend significantly on the effectiveness of solving this fundamental problem.

Key words: advantages and disadvantages of democracy, global dynamics, causation, logic of historical genesis, trends of social development, information support of socio-political processes.

УДК 130.2 : 347.211

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.18>**Стовпець Олександр Васильович**

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін
Одеського національного морського університету
вул. Мечникова, 34, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0001-8001-4223

Стовпець Василь Григорович

кандидат філологічних наук, доцент,
професор кафедри публічно-правових дисциплін,
директор Центру освітніх послуг
Одеського національного морського університету
вул. Мечникова, 34, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-3761-6330

Сінковська Тетяна Вікторівна

старший викладач кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін,
директорка Центру позанавчальної діяльності
Одеського національного морського університету
вул. Мечникова, 34, Одеса, Україна

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН В СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЧНИХ ТА ГЕОПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЯХ

Дане дослідження спрямоване на аналіз комплексу соціокультурних, філософсько-правових, морально-етичних та інших передумов, синтез яких веде до наукового обґрунтування ідеї лібералізації інтелектуально-правових відносин у сучасному відкритому суспільстві, яке прагне до соціально-економічної інтеграції у європейський простір. **Актуальність** статті посилюється тим, що проблематика інтелектуальної власності набуває особливого звучання для України, враховуючи, що зусилля нашої країни спрямовані на повноцінну євроінтеграцію, на жаль, в умовах екзистенційних викликів та масштабної військово-політичної агресії ззовні. **Теоретико-методологічний базис.** Для даного дослідження основоположними стали інституційний і системний підходи, діалектичний і порівняльно-правовий методи, а також загальнонаукові логічні прийоми. **Наукова новизна.** В даній статті робиться спроба здійснити комплексний теоретичний аналіз інтелектуальної власності не тільки як складного правового феномену, але і як гетерогенного соціокультурного явища, котре пов'язане із сутнісними основами людської природи, з її раціонально-творчими початками. Проведене дослідження обґрунтовує необхідність більш широко дивитись на проблематику інтелектуальної власності, не ігноруючи юридичні імперативи, однак наповнюючи інтелектуально-правові норми гуманістичним змістом, з урахуванням нових соціально-економічних, культурних і технологічних реалій. Висвітлюються діалектичні протиріччя у розвитку правових відносин навколо продуктів творчості, інноваційної діяльності. Інститут інтелектуальної власності репрезентується й аналізується в культурно-антропологічному ракурсі. Аналіз трансформацій даного соціального інституту може сприяти децю глибшому розумінню проблеми людини, кращому осмисленню суперечностей у розвитку різних суспільств, різних типів мислення та соціально-економічних моделей. **Результати.** На сьогодні відносини у сфері інтелектуальної власності навряд чи можливо вважати збалансованими. Очевидною постає необхідність вийти за вузькі рамки юриспруденції та подивитись на проблему інтелектуальної власності ширше, з позицій соціальної філософії, психології, культурології, філософської антропології. Розширення дослідницького спектру щодо феномену інтелектуальної власності, застосу-

вання соціально-гуманітарних когнітивних інструментів (на додаток до юридичних) дозволяє із достатнім ступенем переконливості говорити про необхідність лібералізації існуючих правових норм й світових стандартів у сфері охорони виключних прав на об'єкти інтелектуальної власності. Насамперед, йдеться про скорочення термінів чинності виключних прав, про повсюдне впровадження т.зв. свободних ліцензій, відкритого контенту й інших атрибутів концепції «загальносуспільного надбання», поза реалізацією якої технологічний розвиток ускладнюється.

Ключові слова: інтелектуальна власність, технологічний розвиток, інноваційний обмін; суспільне надбання, свобода інформації, інституційна лібералізація.

Вступ. Інтелектуально-місткі продукти, суспільні відносини навколо них, рівень правового забезпечення, й технологічний розвиток – речі взаємопов'язані в сучасному світі. Бурхливий розвиток штучного інтелекту, нейромереж, біотехнологій та інших подібних інновацій вимагає чіткого усвідомлення, які інтереси існують у творчій та бізнес-спільнотах, і як ці інтереси можуть бути збалансовані найбільш ефективно. Війна в Україні лише підсилює усвідомлення того, наскільки важливим є розвиток власного технологічного сектору, наскільки наявність вітчизняних воєнно-технічних та супутніх розробок впливає на реальну незалежність країни від будь-яких зовнішніх партнерів (які не завжди здатні оперативно реагувати на оборонні потреби України). А там, де технології, де виробляються інноваційні продукти – неодмінно виникають питання про інтелектуальну власність (ІВ). І навпаки, ефективна система регулювання правовідносин у сфері ІВ спонукає інноваторів бути більш продуктивними, і зрештою це впливає на реальну здатність країни захистити власні національні інтереси, суверенітет, територіальну цілісність, громадян, їхнє життя, майно, їх добробут. Та й у мирні часи всі ці питання також постають, хоч і в менш гострій формі.

Благополучне, комфортне життя людей зі століття в століття тісно пов'язане із соціально-економічним процвітанням держави, громадянами або підданими якої вони є. Для досягнення тих різноманітних чинників, якими зумовлене соціально-економічне благополуччя суспільств, можуть бути використані різні когнітивні інструменти. Серед них – всесвітня історія, політекономія, соціальна філософія, юриспруденція, політологія, філософія історії, філософська антропологія. Кожна з названих наук має свої переваги, зумовлені тим чи тим методологічним підходом до дослідження природи людини й законів розвитку суспільства, однак і свої недоліки. Але хоч би який із пізнавальних інструментів, включно з названими, не використовувався, так чи інакше в дослідницькому фокусі більшості гуманітарних наук неминуче фігурують такі категорії, як «прогрес», «інновації», «інформація», «власність», «право», «громадянське суспільство», «особистість», «держава», «соціально-економічна система», «соціокультурна реальність» та інші.

У самій природі людини, в її сутності закладено прагнення до прогресу, до творчого перетворення свого соціального простору. Іманентною властивістю «людини розумної» є здатність до творчості, до інтелектуальної активності. Ті суспільства, в яких концентрація творчої, інтелектуальної діяльності є найвищою, як правило, і посідають домінантне положення у світі, демонструючи технологічне, культурне, соціально-економічне, військово-політичне лідерство. На наше переконання, одним із ключових соціальних інститутів у сучасному (постіндустріальному, жорстко конкурентному, глобалізованому) світі є інститут інтелектуальної власності. Водночас, це один із найбільш суперечливих соціальних інститутів сучасності. У багатьох відношеннях він є стимулювальним механізмом для інноваторів, авторів, але й нерідко – стримувальним фактором розвитку, через свою недостатню гнучкість й консервативність.

Певною мірою ця стаття є продовженням багатолітньої рефлексії щодо природи інтелектуальної власності [1; 2; 3; 4], її реального статусу та нинішньої ролі в житті відкритого інформаційно-залежного суспільства. *Актуальність* посилюється ще й тим, що досліджуване питання набуває особливого звучання для сучасної України. Адже взятий нашою країною курс на повноцінну євроінтеграцію передбачає необхідність якнайшвидшої рецепції та реальної імплементації європейських стандартів у сфері охорони та захисту прав інтелектуальної власності.

Тому частину уваги в даній статті приділено оглядові тих реальних кроків, які наближують інтеграцію України у юридичний і ринковий простір країн ЄС в частині інтелектуально-правових відносин.

Проте дослідження поточних проблем у сфері відносин інтелектуальної власності лише з погляду юриспруденції видається нам недостатнім. З огляду на те, що, з одного боку, творчість (як особливий різновид буття) притаманний людині, а з іншого – що «людина політична» (та, що живе в умовах держави) схильна до юридизації свого буття, спонукає нас розширити дослідження інтелектуально-правової проблематики з позицій філософсько-правової антропології та соціальної філософії.

Мета дослідження. Основна мета цієї статті зводиться до аналізу двох полярних точок зору щодо нинішньої ролі інтелектуальної власності в процесі суспільної еволюції: чи є вона (у тому вигляді, в якому існує сьогодні) *каталізатором розвитку*, або ж, навпаки, *фактором стагнації*, що консервує інновації? Розв'язання цієї дилеми дало б змогу зрозуміти, які практичні кроки (у т.ч. і на організаційно-правовому рівні) слід зробити, щоб досліджуваний соціальний інститут знову став джерелом загального благополуччя, яким його і було задумано від самого початку.

Методи дослідження. Для даного дослідження основоположними стали інституційний і системний підходи, діалектичний і порівняльно-правовий методи, а також загальнонаукові логічні прийоми.

Ступінь наукової розробленості досліджуваної проблематики. Серед актуальних досліджень, результати яких ми беремо до уваги в даній статті, варто згадати цілий ряд наукових публікацій останніх років. Серед них: стаття, яка акцентує увагу на ситуації глибокої кризи легітимності в системах інтелектуальної власності, оскільки діють викривлені механізми, які можуть серйозно перешкоджати очікуваній суспільній віддачі від монополії на об'єкти інтелектуальної власності [5]; дослідження, в якому розглядаються дві важливі сфери: технологічне розмаїття та практики захисту інтелектуальної власності, у взаємозв'язку між інноваційністю продукції та підприємницькою орієнтацією [6]; стаття, що досліджує зв'язок між патентним менеджментом і показниками фінансової та патентної діяльності компанії, при цьому емпіричний аналіз ґрунтується на вибірці зі 158 технологічних компаній зі США та Німеччини, що працюють у різних галузях [7]; публікація, яка аналізує зусилля Китаю у реформуванні своєї системи охорони прав інтелектуальної власності починаючи з 2015 року, із метою кращого захисту та стимулювання інновацій, і результати цих зусиль [8]; дослідження, що намагається знайти відповіді на два питання: як сучасне право інтелектуальної власності впливає на якість інновацій в умовах «четвертої промислової революції», і як розвивається протистояння таких підходів, як утилітаризм і альтруїзм – у площині «копірайту» [9]. Зазначені нещодавні публікації, у поєднанні з нашими власними дослідженнями зазначеної проблематики, складають теоретичне підґрунтя для вивчення питань, які ми ставимо у даній статті.

Результати дослідження. Ефективна охорона та захист прав інтелектуальної власності в Україні є одним із ключових зобов'язань, які наша країна узяла на себе ще у 2014 році в рамках Угоди про асоціацію з Євросоюзом. У 2016 році було прийнято Концепцію реформування чинного законодавства України у сфері інтелектуальної власності та дорожню карту з її реалізації, а також подано до парламенту низку законопроектів. Загалом наше законодавство у цій сфері відповідає міжнародним стандартам та вимогам ЄС, тому основна увага має бути зосереджена на механізмах його ефективної імплементації. Глава 9 розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» Угоди про асоціацію [10] передбачає спрощення процедури створення та комерційного використання інноваційних продуктів і результатів творчої діяльності на території України та партнерів з ЄС, а також досягнення належного та ефективного рівня охорони й захисту прав інтелектуальної власності. Зі свого боку, Міністерство економічного розвитку й торгівлі України організовує та контролює виконання зазначених правил та функцій.

У рамках інституційного забезпечення системи правової охорони інтелектуальної власності у травні 2018 року було створено державну організацію «Національний офіс інтелектуальної

власності». Серед його основних завдань: реєстрація прав інтелектуальної власності в Україні, ведення державних реєстрів у сфері інтелектуальної власності, забезпечення діяльності колегіальних органів (Апеляційної палати, Наглядової ради), атестація патентних повірених (у тому числі їх навчання та ведення Реєстру патентних повірених), надання послуг та консультацій у сфері інтелектуальної власності, підтримка міжнародного співробітництва, інформаційна та видавнича діяльність.

У липні 2018 року набув чинності Закон України «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» [11], який забезпечує право на справедливу винагороду та прозору діяльність організацій колективного управління відповідно до міжнародних стандартів (Директива 2014/26/EU Європейського Парламенту та Ради ЄС про колективне управління авторським правом і суміжними правами та мульти-територіальне ліцензування прав). У жовтні 2018 року Кабінет Міністрів України прийняв постанову «Про затвердження критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності у сфері інтелектуальної власності та визначається періодичність проведення планових заходів державного нагляду (контролю) Міністерством економічного розвитку і торгівлі України» [12]. Постанова ця створює передумови для реалізації на практиці положень чинного українського законодавства щодо використання творів, аудіовізуальної продукції, комп'ютерних програм, баз даних, тощо.

Один з ключових інституційних механізмів в українській національній системі регулювання й захисту інтелектуальної власності – Вищий суд з питань інтелектуальної власності (або «ІР-суд») – було формально утворено ще в 2017 році, в рамках судової реформи. Однак відповідний запис до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та громадських формувань було внесено лише 13 лютого 2020 року (таким чином, було здійснено державну реєстрацію новоутвореної юридичної особи). Втім, початку повноцінного функціонування даної інституції поки що не відбулося. І перспективи запуску роботи «ІР-суду», як вищого спеціалізованого суду з питань охорони та захисту інтелектуальної власності, залишаються невизначеними, особливо тепер, на тлі двох років повномасштабної російської збройної агресії проти України. Проте це не означає, що всі інші напрямки євроінтеграційної роботи в сфері досліджуваних відносин зупинилися, вони проводяться, хоча і з меншою інтенсивністю порівняно із довоєнними часами.

В цілому ж, у плані інтегрованості національного законодавства України про інтелектуальну власність у світову ІР-систему, можна сказати, що Україна має досить розвинене законодавство про інтелектуальну власність. Свідчення важливості цього виду власності можна знайти в ст. 41 Конституції України. Але головними джерелами права інтелектуальної власності в Україні є, звісно ж, Цивільний кодекс України (Книга IV), і близько десяти спеціальних законів (про авторське право і суміжні права, про охорону прав на винаходи та корисні моделі, про знаки для товарів і послуг, про компонування інтегральних мікросхем, промислові зразки, географічні зазначення походження товарів, і низка інших). Україна є учасницею 22 ключових конвенцій у сфері інтелектуальної власності, серед яких Всесвітня конвенція про авторське право (1952), Паризька конвенція про охорону промислової власності (1883), Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів (1886), Римська конвенція про охорону інтересів виконавців (1961) тощо. Усе вищезгадане свідчить про те, що Україна поділяє загальноприйняті в цивілізованому світі стандарти у сфері інтелектуальної власності, і робить (зокрема й на адміністративному рівні) певні кроки в напрямку покращення охорони та захисту цього виду власності.

А тим часом у соціокультурному, торговельно-економічному і технологічному просторах «західної цивілізації», передусім у Європі, складається доволі цікава ситуація: в авангардних суспільних колах відбувається переосмислення сучасної ролі інститутів інтелектуальної власності – авторського права, патентного права, тощо – у розвитку людства. І якщо раніше, наприклад, такий правовий інструмент, як «копірайт», беззастережно вважався абсолютним благом, то сьогодні тональності дещо змінюються. Ставиться питання: а чи такий він

корисний для відкритого інформаційно-залежного суспільства? а чи не є він стримувальним фактором для розвитку творчого, освітнього, наукового потенціалу? Невипадково, що на практиці дистриб'ютори інтелектуально-місткої продукції вже давно перейшли на систему підписок, на стрімінгові сервіси, доступні здебільшого на передплатній основі: Spotify, Netflix, YouTube Music, Apple Music, тощо.

Одразу ж обмовимося: будь-які радикальні гасла, на кшталт тих, що проголошуються «Піратською партією Швеції» чи іншими подібними організаціями, – скасувати «копірайт», ліквідувати його на юридичному рівні, – є нічим іншим, аніж популізмом, маргінальними ідеями, що не дають реального рецепту, як збалансувати інтереси авторів, інших правовласників і користувачів. Адже "копірайт" вже протягом століть забезпечує певну технологію дистрибуції творчої продукції, опосередковану правом. І якщо скасовувати наявну технологію, тоді їй на зміну має бути запропонована нова, досконаліша з погляду ефективності та справедливості.

Сьогодні немає іншої, настільки ж ефективною правовою технологією дистрибуції продуктів творчості, якою, принаймні де-юре, є "копірайт". Водночас, де-факто ефективність дії "копірайту" можна позначити доволі очевидною формулою: якщо правовласник не здатний захистити те, що йому (як він вважає) належить – значить, воно йому не належить. У відносинах інтелектуальної власності одним із суперечливих моментів виступає проблема *гармонізації приватних і суспільних інтересів*. Проблема ця не нова, і її найочевидніші симптоми з наростаючою інтенсивністю проявляються в західній культурі відтоді, як філософсько-правова концепція лібералізму стала світоглядною основою "західної цивілізації" і локомотивом її модернізації. Сталося це в епоху Просвітництва, коли європейська культура вступила в новий еволюційний етап на комбінаторних засадах раціоналізму, індивідуалізму, матеріалізму, секулярної ідеології.

Якщо узагальнити думки різних дослідників щодо періодизації згаданої епохи, то її часовими рамками можна назвати кінець XVII і майже усе XVIII століття. Можливо, зовсім не випадковим є такий факт, що саме у 1709 році було ухвалено один із найвідоміших законів про «копірайт» – Статут королеви Анни [13]. Можна, із певною мірою впевненості, говорити, що процес юридизації відносин інтелектуальної власності було запущено саме в епоху Просвітництва, і передумови до глобалізації цього інституту – теж родом із цієї епохи. А суб'єктивне право інтелектуальної власності в цьому контексті невіддільне від його первинного носія – творчої особистості.

Проблема особистості та її самовизначення перебуває у фокусі уваги різних досліджень [14; 15]. У деяких із них, ідея самовизначеної особистості, починаючи з просвітницької філософії, корелює вже не просто з визнанням природних прав людини, а із пошуками шляхів її включення в систему чинного права на умовах гармонізації приватних і суспільних інтересів. Саме у філософії Просвітництва було зроблено дуже важливі кроки щодо раціоналізації людської природи: розмежування свободи і свавілля; усвідомлення того, що необхідною умовою істинно вільного самовизначення особистості є вміння узгоджувати індивідуальні інтереси із суспільними.

І в цьому контексті доцільним видається згадати концепцію «загального надбання» з досліджень Л. Лессіга, професора права Стенфордського університету. Він приділив значну увагу вивченню історії авторського права. У своїй праці «Вільна культура: як медіаконцерни використовують технології та закони для того, щоб душити культуру і контролювати творчість» [16] Л. Лессіг неодноразово говорить, що часом право інтелектуальної власності призводить до парадоксів. Так, одного разу у США компанія звукозапису намагалася стягнути авторські відрахування з бойскаутів за аматорське, некомерційне виконання ними пісень, виключні права на які належали даній звукозаписній компанії. Загалом подібна ситуація виглядає абсурдною, але з формально-юридичного погляду, в окремих випадках, така можливість у правовласника є. Не менш цікавим є приклад з історією розвитку радіо, коли власники АМ-імперії в США з особистих корисливих мотивів усіма способами перешкоджали впровадженню в радіоіндустрію досконалішої FM-технології [16, с. 36]. Цей та низка інших прикладів, наведених

Л. Лессігом, розкривають монополістичну природу "копірайту", активно підтримувану адміністративним ресурсом. Подібна практика в різних варіаціях спостерігається повсюдно. Але проблема не тільки в цьому.

Сьогодні фактично жоден автор в жодній з креативних індустрій не може бути впевненим, що на його твір не буде скарг зі звинуваченнями у плагіаті, оскільки щось подібне було створено кілька десятиліть тому. На додачу, слід згадати і про надзвичайно тривалі строки дії виключних комерційних прав на об'єкти «копірайту». Л. Лессіг підрахував, що за минулі десятиліття Конгрес США подовжував терміни дії авторських прав 11 разів. У 1998 році, коли це востаннє мало місце (закон СТЕА, Copyright Term Extension Act), виключні права на твір були закріплені за автором до кінця його життя, плюс ще 70 років після смерті автора. До речі, аналогічний строк дії майнових прав інтелектуальної власності на твір гарантується і статтею 446 Цивільного кодексу України.

На практиці це означає, що величезні масиви нової інформації раптово стають недоступними для суспільства (або, вірніше, доступними виключно на платній основі). У деяких випадках це може бути цілком виправдано (як, наприклад, у фармацевтичній індустрії, яка потребує величезних капітальних вкладень у дослідження, експерименти та виробництво, й відповідно потрібний достатній час на реалізацію заявленого патенту, який би гарантував окупність всіх таких інвестицій у фармацевтичні розробки); але в інших випадках, навпаки, подібне обмеження доступності не має достатнього обґрунтування. Не кажучи вже про те, що така тривала монополія на інформацію явно не сприяє становленню і розвитку інформаційного суспільства в країнах, що розвиваються. Чому ми ставимо під сумнів обґрунтованість такої тривалої монополії?

Будь-якому творчому процесу неодмінно передують певний інформаційний і культурний обмін. Так, майбутні художники (включно з найталановитішими) в абсолютній більшості випадків спершу здобувають освіту, вчаться на здобутках попередників, нерідко запозичують чужі прийоми і техніки живопису для власного творчого процесу. І, мабуть, у кожному творі можливо виявити як прямі, так і менш явні відсилання до інших творів, ремінісценції, аранжування, цитати... Так позначається контекст мистецтва, так відбувається творчий діалог, так еволюціонують естетичні погляди, народжуються нові ідейні й стилістичні напрямки, і саме так взаємодіють різноманітні складові матеріальної та духовної культури людства.

Від рівня інтенсивності подібного інфо-культурного діалогу, від масштабів залученості до нього представників того чи іншого суспільства часто залежить динаміка розвитку цілих країн і навіть частин світу. Тому тут ми виявляємо солідарність із тими, хто стверджує, що *практично не буває творчості без запозичень*. А останні використовуються або з метою створення контрасту (прийом протиставлення), або можуть отримувати інше тлумачення, виявляти нові грані, змінювати свій зміст за умови іншого творчого, інтелектуального підходу. І все ж, запозичення ці неминучі в тій чи іншій мірі.

Однак та сама частина юриспруденції, що позначається містким терміном "право інтелектуальної власності", доволі критично налаштована до будь-яких запозичень, особливо якщо нові, вдаліші або актуальніші аранжування колишніх ідей починають приносити матеріальну вигоду новим творцям. І якщо раптом усе це відбувається без участі *традиційних посередників*, то останні й демонструють найбільше занепокоєння з цього приводу, відразу ж прагнучи взяти на озброєння "копірайт". Адже це саме *вони* за стандартного розвитку подій виконують "посередницьку функцію" в комунікативному процесі між авторами різних поколінь та їхньою споживчою аудиторією. І посередництво це має комерційний характер.

Основна проблема якраз і полягає в тому, що ці посередники давно вже стали тією непопулярною ланкою, наявність якої спричиняє штучне багаторазове здороження інтелектуальної продукції, та змушує, з одного боку, сумлінних користувачів платити більше – за всюдисущі ліцензії, патенти, прокатні права, тощо. З іншого боку, це абсолютно не робить багатшими самих авторів. Оскільки основна частка авторських відрахувань осідає на рахунках тих чи інших традиційних посередників: лейблів звукозапису, видавців, дистриб'юторів, організацій

колективного управління авторськими правами, інших монополістів, які контролюють той чи інший ринок – чи то аудіовізуальний, чи то софтверний, чи фармацевтичний, чи ринок сучасної літератури, образотворчого мистецтва, ринки біотехнологій, нанотехнологій тощо. А в такому ракурсі існування глобальної системи диктатури «копірайту» [17] бачиться як фактор, що робить наш світ менш вільним і, якоюсь мірою, навіть послаблює дух творчості. Навіть у найбільш новітніх сферах, таких як розвиток штучного інтелекту та великих мовних моделей, ми бачимо тенденції до обмеження вільного доступу (доволі показовим в цьому сенсі є намагання І. Маска ініціювати позов [18] проти компанії «OpenAI», діяльність якої перестала відповідати як самій назві компанії, так і декларованим нею принципам відкритості її продуктів для широкого загалу на безоплатній основі).

А набагато раніше до вищеописаних подій, ймовірно, саме у світлі подібних роздумів Л. Лессіг став ідейним натхненником групи інтелектуалів, які створили неформальний рух під назвою "Copyleft". Спочатку такий термін використовували лише програмісти, які цим прагнули сказати, що частина написаного ними програмного коду може бути вільно, безоплатно використана всіма охочими (цей принцип здебільшого дії й сьогодні). Пізніше рух поширився і на інші об'єкти авторського права, ставши частиною більш масштабної концепції "Свободна культура". Він набув відгуку і втілювався у діяльності неприбуткових громадських організацій, зайнятих захистом принципу свободи інформації (як одного з ключових для постіндустріального суспільства). Найвпливовішою з таких організацій можна назвати Creative Commons (у перекладі з англ. "творчі громади"), що розробили та впровадили низку універсальних авторських ліцензій. І сьогодні такі відомі ресурси, як, наприклад, Вікіпедія, і багато інших надають інформацію необмеженому колу користувачів на умовах ліцензії Attribution 4.0 International (CC BY 4.0 «із зазначенням авторства»).

На думку Л. Лессіга та його однодумців, автори, які мають права майнового характеру щодо своїх творів, здебільшого можуть не лише отримати компенсацію за свою працю, а й отримати гідний прибуток (тобто заробити на своєму творі) протягом приблизно 15 років. Однак головними захисниками ідеї максимального продовження термінів дії «копірайту» є аж ніяк не творці, не самі автори, а правонаступники авторів, головним чином, – компанії, які різними способами вступають у володіння спадщиною творця. Таким чином, прагнення максимально довго (понад необхідне і розумне) зберігати контроль над виключним правом використання твору є цілком зрозумілим з матеріального погляду, однак втрачає від цього незрівнянно більша кількість людей, порівняно з тими, хто отримує вигоду. Така вже природа настільки специфічної монополії, якою є право інтелектуальної власності. Тому прихильники концепції «копілефту» (як своєрідної антитези «копірайту») прямо заявляють, що за сучасних умов життя обмежувати вільний доступ до твору впродовж кількох десятиліть (і більше) після його створення – це рудимент, не обґрунтований нічим, окрім правової традиції. Вона, втім, має не тільки загальнообов'язковий, імперативний характер, а й потужне лобі в особі вигодонабувачів.

Зрештою між ідеалістами і прагматиками було досягнуто певного компромісу в цьому питанні, і Конституція США виявилася першим документом, у якому зазначалися причини, через які засновувався "копірайт" (маючи тут на увазі і авторське право, і патенти на винаходи). То було дуже просте і прямолінійне формулювання: сприяти розвитку науки і корисних ремесел. Інакше кажучи, монополію засновували не для того, щоб представники будь-якої професії, чи то автори, чи то видавці, збагатилися. Замість цього з усією ясністю стверджувалося: єдиним виправданням існування монополії було те, що вона стимулювала розвиток знань і технологій, багатий врожай від використання яких буде пожинати все людство.

Таким чином, «копірайт» – це компроміс між свободою доступу суспільства до плодів культури, та суспільним же інтересом у стимулюванні приватних осіб (авторів, інноваторів) для творення цих плодів. Безсумнівно, свою частину дивідендів мають отримати і самі автори, і (меншою мірою) ті, хто надає авторам різні види сприяння на їхньому творчому шляху. Але нинішня практика виходить з того, що автори задовольняються «залишками пирога», а лєвова частка доходів дістається посередникам усіх видів. Частина таких посередників справді

необхідна, але лише *менша* їх частина. Усунення зайвих посередницьких ланок – ось найкоротший шлях до встановлення реальної соціальної справедливості у сфері інтелектуально-правових відносин.

Дещо узагальнюючи викладене вище, можна зазначити, що проблематика авторського права, «копірайту», інтелектуальної власності загалом – є надзвичайно практичною, нагальною темою, котра щоденно нагадує про себе в найрізноманітніших відношеннях. Вони можуть бути віднесені до сфер культури (масової культури, високого мистецтва), технологій і науки, політики (і навіть геополітики, зокрема, євроінтеграції), економіки, юриспруденції, чи до інших – але щоразу обов'язково торкаються природи та сутності людини.

Тож *філософське* переосмислення відносин інтелектуальної власності в сучасних соціокультурних і технологічних реаліях безпосередньо стосується духовного й матеріального буття соціуму – нашого повсякденного буття, соціальної реальності, включно з якістю життя, сталим розвитком, свободою творчості й самореалізації особистості, та іншими антропологічними аспектами еволюції. Інститути інтелектуальної власності в цьому сенсі слід розглядати не тільки як частину правової системи, а й як потужний соціокультурний інструмент, за допомогою якого окремо взята людина здатна змінювати культурний простір, державу і соціум.

Висновки. Здійснений у рамках цієї статті системний аналіз соціально-економічних, ментальних, морально-етичних, юридичних аспектів функціонування інституту інтелектуальної власності, а також деяких статистичних даних, дає змогу констатувати, що на сьогодні відносини у сфері інтелектуальної власності важко назвати збалансованими. Очевидною стає необхідність вийти за вузькі рамки юриспруденції і подивитися на проблему інтелектуальної власності більш широко, з позицій соціальної філософії, психології, культурології, філософської антропології. Розширення дослідницького спектру щодо феномену інтелектуальної власності, застосування соціально-гуманітарних когнітивних інструментів (поряд із юридичними) дає змогу з достатнім ступенем переконливості говорити про необхідність лібералізації чинних міжнародно-правових норм і світових стандартів у сфері охорони виключних прав на об'єкти інтелектуальної власності. Насамперед мається на увазі необхідність скорочення термінів дії виняткових прав, повсюдна імплементація так званих вільних ліцензій, відкритого контенту та інших атрибутів концепції «загальносуспільного надбання», без реалізації якої неможливо побудувати «суспільство знань». Рух України до європейського соціально-економічного, політичного й адміністративного простору вимагає від українського суспільства і держави продовжувати системну роботу щодо гармонізації інтелектуально-правових відносин, та реформування законодавства, судової практики й інституційної системи, що опікується питаннями інтелектуальної власності всередині України.

У процесі аналізу феномена інтелектуальної власності необхідно брати до уваги особливості *природи виникнення* нових знань як матричної основи будь-якого об'єкту інтелектуальної власності. Ключовою особливістю в механізмі утворення нових знань ми вбачаємо властивість *спадкоємності*. Вона виражається в осмисленні попереднього культурного досвіду, і в рецепції окремих значущих і найбільш верифікованих ідей, над якими можуть надбудовуватися все більш нові. Деякі ідеї минулого спростовуються, заперечуються, відкидаються – це необхідна складова в діалектиці інтелектуальної, творчої діяльності. Розвиток культури, техніки і технологій, еволюція суспільства, вдосконалення людини були б просто неможливі без спадкоємності, а значить – і без запозичень.

Загальна доступність знань та інтенсивний обмін наукомісткою інформацією, своєчасне освоєння вже створених інноваційних технологій та їх впровадження в соціально-економічну сферу – сьогодні це імперативи як національного, так і загальногуманітарного прогресу. Ступенем їхньої реалізованості нині визначається динаміка розвитку ноосфери. Саме тому пошук балансу між, з одного боку, приватними комерційними інтересами інноваторів та, з другого, – загальносоціальними потребами (коли об'єкти інтелектуальної власності, повсюдно, зможуть частково або повністю ставати суспільним надбанням, у *розумні строки*, що в майбутньому мають становити значно меншу тривалість, аніж нині) є нагальною потребою, і Україна також бере участь у цьому глобальному процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Stovpets O. Social-philosophic view of the Intellectual Property institution: contemporary features, main problems & development prospects. *Cogito: Multidisciplinary Research Journal*. Vol. IX, Issue no.1. 2017. P. 49–64. URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=740455>
2. Стовпець О.В. Суперечності системи охорони права інтелектуальної власності в умовах глобалізації. *Часопис Київського університету права*. Вип. 2011/2. 2011. С. 180–184.
3. Стовпець О.В. Проблеми охорони авторського права в інформаційному суспільстві. *Альманах права. Правовий світогляд: людина і право*. Вип. 5. 2014. С. 512–517. URL: http://almanahprava.org.ua/files/almanah-prava.-vipusk-5-_2014_.pdf#page=512
4. Стовпець О.В. Інститут інтелектуальної власності в контексті соціально-філософського бачення проблеми співвідношення інформації, знань та інновацій. *Філософські обрії*. № 35. 2016. С. 27–38. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.57499>
5. Castaldi C., Giuliani E., Kyle M., Nuvolari A. Are intellectual property rights working for society? *Research Policy*, 53(2), 104936. 2024. DOI: 10.1016/j.respol.2023.104936
6. Lin Y.H., Lu L.H., Tang S.Y. Entrepreneurial orientation and product innovativeness: the mediating roles of technology diversity and intellectual property protection. *Technology Analysis & Strategic Management*. 2023. P. 1–14. DOI: 10.1080/09537325.2023.2293859
7. Ernst H., Conley J., Omland N. How to create commercial value from patents: the role of patent management. *R&D Management*. 46(S2). 2016. P. 677–690. DOI: 10.1111/radm.12210
8. Huang C., Cao C., Coreynen W. Stronger and more just? Recent reforms of China's intellectual property rights system and their implications. *Asia Pacific Journal of Innovation and Entrepreneurship*. 2023. DOI: 10.1108/APJIE-04-2023-0081
9. Mertens A., Scheufen M. Intellectual property and fourth industrial revolution technologies: how the patent system is shaping the future in the data-driven economy. *European Journal of Law and Economics*. 2023. P. 1–36. DOI: 10.1007/s10657-023-09789-2
10. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Міжнародний документ від 27.06.2014 р. Угоду ратифіковано Законом № 1678-VII від 16.09.2014 р. // Офіційний вісник України. – 26.09.2014 р. – № 75, том 1, стор. 83, стаття 2125 (зі змінами, в чинній редакції від 30.11.2023 р.). – Розділ IV "Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею", Глава 9. Інтелектуальна власність. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#n1198
11. Закон України «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав», № 2415-VIII від 15.05.2018 року (зі змінами, в чинній редакції від 15.04.2023 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2415-19#Text>
12. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності у сфері інтелектуальної власності та визначається періодичність проведення планових заходів державного нагляду (контролю) Міністерством економічного розвитку і торгівлі України» від 31.10.2018 р. № 912 (зі змінами, в чинній редакції від 24.03.2023 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-2018-%D0%BF#Text>
13. Tallmo K.-E. The Statute of Annæ Reginae (1710). In: *The History of Copyright: A Critical Overview with Source Texts in Five Languages*. 2014. URL: <http://www.copyrighthistory.com/anne.html>
14. Borinshtein Y., Stovpets O., Kukshinova O., Kisse A., Kucherenko N. Phenomena of freedom and justice in the interpretations of T. Hobbes and J. Locke. *Amazonia Investiga*. 10(42). 2021. P. 255-263. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.42.06.24>
15. Patterson T.G., Joseph S. Person-Centered Personality Theory: support from Self-determination theory and positive psychology. *Journal of Humanistic Psychology*. 47(1). 2007. P. 117–139. DOI: 10.1177/0022167806293008
16. Lessig L. *Free Culture: How big media uses technology and the law to lock down Culture and control Creativity*. New York: Penguin Press, 2004.
17. Стовпець О.В. Сучасна антиконтрафактна політика як фактор розвитку інформаційного суспільства (соціально-філософський погляд). *Схід: Аналітично-інформаційний журнал Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України*. № 6(120) листопад-грудень 2012. 2012. С. 178–182. DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2012.6\(120\).16715](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2012.6(120).16715) ; URL: <https://doaj.org/article/c8d745609c38499192863630bcef0c95>

18. Satariano A., Metz C., Mickle T. Elon Musk sues OpenAI and Sam Altman for violating the company's principles. *The New York Times*, March 1, 2024. URL: <https://www.nytimes.com/2024/03/01/technology/elon-musk-openai-sam-altman-lawsuit.html>

REFERENCES

1. Stovpets, O. (2017). Social-philosophic view of the Intellectual Property institution: contemporary features, main problems & development prospects. *Cogito: Multidisciplinary Research Journal*, Vol. IX, Issue no.1 / March, 2017, pp. 49–64. URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=740455> [in English].

2. Stovpets, O.V. (2011). Superechnosti systemy okhorony prava intelektualnoyi vlasnosti v umovakh hlobalizatsiyi [Contradictions in the system of intellectual property rights protection in the context of globalization]. *Law Review of Kyiv University of Law*, Vol. 2011/2, pp. 180–184 [in Ukrainian].

3. Stovpets, O. (2014). Problemy okhorony avtorskoho prava v informatsiyomu suspilstvi [Copyright protection problems in context of the information society]. *Almanac of Law*. Issue 5, pp. 512–517. URL: http://almanahprava.org.ua/files/almanah-prava.-vipusk-5-_2014_.pdf#page=512 [in Ukrainian].

4. Stovpets, O.V. (2016). Instytut intelektualnoyi vlasnosti v konteksti sotsialno-filosofskoho bachennya problemy spivvidnoshennya informatsiyi, znan ta innovatsiy [Intellectual Property Institution in social-philosophic comprehension of interrelations amidst information, knowledge and innovations]. *Philosophical Horizons*, 35, pp. 27–38. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.57499> [in Ukrainian].

5. Castaldi, C., Giuliani, E., Kyle, M., & Nuvolari, A. (2024). Are intellectual property rights working for society?. *Research Policy*, 53(2), 104936. DOI: 10.1016/j.respol.2023.104936 [in English].

6. Lin, Y.H., Lu, L.H., & Tang, S.Y. (2023). Entrepreneurial orientation and product innovativeness: the mediating roles of technology diversity and intellectual property protection. *Technology Analysis & Strategic Management*, 1-14. DOI: 10.1080/09537325.2023.2293859 [in English].

7. Ernst, H., Conley, J., & Omland, N. (2016). How to create commercial value from patents: the role of patent management. *R&D Management*, 46(S2), pp. 677–690. DOI: 10.1111/radm.12210 [in English].

8. Huang, C., Cao, C., & Coreynen, W. (2023). Stronger and more just? Recent reforms of China's intellectual property rights system and their implications. *Asia Pacific Journal of Innovation and Entrepreneurship*. DOI: 10.1108/APJIE-04-2023-0081 [in English].

9. Mertens, A., & Scheufen, M. (2023). Intellectual property and fourth industrial revolution technologies: how the patent system is shaping the future in the data-driven economy. *European Journal of Law and Economics*, 1–36. DOI: 10.1007/s10657-023-09789-2 [in English].

10. EU, Ukraine. (2014). Uhoda pro asotsiatsiyu mizh Ukrayinoyu, z odniyeyi storony, ta Yevropeyskym Soyuzom, Yevropeyskym spivtovarystvom z atomnoyi enerhiyi i yikhnyimi derzhavamy-chlenamy, z inshoyi storony [Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their member states, of the one part, and Ukraine, of the other part]. Signed on 27.06.2014. Ratified on 16.09.2014 by the Law of Ukraine № 1678-VII (Revision on 30.11.2023). Section IV "Trade and Trade-Related Issues", Chapter 9: Intellectual Property. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#n1198 [in Ukrainian].

11. Verkhovna Rada of Ukraine. (2018). Zakon Ukrayiny «Pro efektyvne upravlinnya maynovymy pravamy pravovlasnykiv u sferi avtorskoho prava i (abo) sumizhnykh prav» [The Law of Ukraine "On Effective Management of Property Rights of Copyright Holders in the Field of Copyright and (or) Related Rights"], adopted on 15.05.2018, № 2415-VIII (with amendments on 15.04.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2415-19#Text> [in Ukrainian].

12. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2018). Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny «Pro zatverdzhennya kryteriyiv, za yakymy otsynuyetsya stupin ryzyku vid provadzhennya hospodarskoyi diyalnosti u sferi intelektualnoyi vlasnosti» [Resolution "On approval of Criteria for assessing the degree of risk for business activities in the field of Intellectual Property"], adopted on 31.10.2018, № 912 (with amendments on 24.03.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-2018-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

13. Tallmo, K.-E. (2014). The Statute of Annæ Reginae (1710). In *The History of Copyright: A Critical Overview with Source Texts in Five Languages*. URL: <http://www.copyrighthistory.com/anne.html> [in English].

14. Borinshtein, Y., Stovpets, O., Kukshinova, O., Kisse, A., & Kucherenko, N. (2021). Phenomena of freedom and justice in the interpretations of T. Hobbes and J. Locke. *Amazonia Investiga*, 10(42), pp. 255–263. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.42.06.24> [in English].

15. Patterson, T.G., & Joseph, S. (2007). Person-Centered Personality Theory: support from Self-determination theory and positive psychology. *Journal of Humanistic Psychology*, 47(1), pp. 117–139. DOI: 10.1177/0022167806293008 [in English].

16. Lessig, L. (2004). *Free Culture: How big media uses technology and the law to lock down Culture and control Creativity*. New York: Penguin Press. [in English].

17. Stovpets, O.V. (2012). Suchasna antykontrafaktna polityka yak faktor rozvytku informatsiynoho suspilstva (sotsialno-filosofskyi pohlyad) [The modern anti-counterfeiting policy as an information society's progress factor (a social-philosophic view)]. *Skhid [East]*. Vol. 6(120), pp. 178–182. DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2012.6\(120\).16715](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2012.6(120).16715) ; URL: <https://doaj.org/article/c8d745609c38499192863630bcef0c95> [in Ukrainian].

18. Satariano, A., Metz, C., & Mickle, T. (2024). Elon Musk sues OpenAI and Sam Altman for violating the company's principles. *The New York Times*, March 1, 2024. URL: <https://www.nytimes.com/2024/03/01/technology/elon-musk-openai-sam-altman-lawsuit.html> [in English].

Stovpets Oleksandr Vasylovych

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor at the Social and Humanitarian Studies department,
Odessa National Maritime University
34, Mechnykova str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0001-8001-4223

Stovpets Vasyl Grygorovych

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Professor at the Public Law Disciplines department,
Director of the Educational service centre,
Odessa National Maritime University
34, Mechnykova str., Odesa, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-2354-2852>

Sinkovska Tetiana Viktorivna

Senior Lecturer at the Social and Humanitarian Studies department,
director of the Center for extracurricular activities,
Odessa National Maritime University
34, Mechnykova str., Odesa, Ukraine

SOCIAL-PHILOSOPHIC RETHINKING OF THE INTELLECTUAL-LEGAL RELATIONS IN CONTEMPORARY TECHNOLOGICAL & GEOPOLITICAL REALITIES

*The paper aims at identification of the complex of anthropological, legal-philosophic, socio-cultural, moral-ethical and other preconditions, those being synthesized could lead to a scientific substantiation of liberalization idea for intellectual-legal relations in modern open society. **The actuality** of the article is enhanced by the fact that the issue of intellectual property is of particular relevance to Ukraine, considering our country's adherence to the full-fledged European integration, unfortunately, in the face of existential challenges and large-scale military and political aggression from the outside. **Theoretical and methodological basis.** We consider an institutional and systemic approaches, a dialectical and legal-comparative methods, and also general scientific methods as fundamental methodological instruments in the given research work. **Originality.** Reflecting on development of intellectual-legal relations, there may be revealed some dialectical contradictions around the emerging creative results and products of innovation activity. *The Intellectual Property**

*institution here is interesting not so much in the legal-philosophic scope (moreover not in a strictly legal sense), but it's of interest in the socio-cultural and philosophic-anthropological dimensions. An analysis of transformations inside this social institution can serve as one of the keys to understanding of Human problem, to comprehension of controversies on the way of development of different societies with their types of thinking, and even various social-economic models. **Results of research.** Relationships in the realm of Intellectual Property may hardly be considered as balanced for today. There's an obvious need to transcend beyond the narrow framework of jurisprudence, looking at the problem of intellectual property widely, taking into consideration standpoints of social philosophy, psychology, cultural studies, philosophical anthropology. Expansion of the research spectrum regarding the intellectual property phenomenon, with applying of social-humanitarian cognitive tools (in addition to juridical ones) with sufficient degree of credibility allows to substantiate and to prove the necessity for liberalization of existing legal norms and world standards in the field of protection for exclusive rights to intellectual property objects. First of all we are talking about reducing the terms of validity for exclusive intellectual rights, about widespread introduction and implementation of the so-called free licenses, open source, and other attributes of the "public domain" concept. We're convinced there's no other way to build the "Society of Knowledge" except to widen the space of common heritage, which logically involves realization of mentioned liberal measures inside the Intellectual Property institution.*

Key words: *intellectual property, technological development, innovative exchange, public domain, free information, institutional liberalization.*

УДК 340.12:124.5

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.19>

Тодорова С. М.

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії і права
Одеського національного технологічного університету
вул. Канатна, 112, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0001-8606-3018

СЕНС ЖИТТЯ ЛЮДИНИ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Актуальність теми. Проблема сенсу життя людини залишається однією із фундаментальних тем філософських досліджень. Особливо в умовах кризових ситуацій у житті або надзвичайних суспільних процесів, в умовах переживання війни гострота проблеми сенсу життя не зменшується, а, навпаки, ще більше зростає. Тому проблема пошуку сенсу життя, осмисленого проживання життя є актуальною і стає постійним предметом філософської рефлексії. З одного боку, соціальне життя надає людині розширення можливостей смислового вибору, але з іншого боку, зберігаються обмеження соціальних можливостей їх реалізації, що призводить до того, що пошук сенсу життя людини стає серйозною філософською проблемою.

Мета статті – розглянути можливості філософського осмислення аксіологічних основ сенсу життя людини у сучасному суспільстві.

Методи дослідження – використано загальнонаукові методи формальної логіки (дедукції, індукції, аналогії, аналізу, синтезу), а також аксіологічний метод. **Результати дослідження.** Сенс життя людини унікальний і специфічний, тому що має знайдений і здійснений тільки самою людиною, осмислений людиною як розуміння того, заради чого варто прожити своє життя. Визначено сенс життя як характеристику стану ціннісно-смислової наповненості людини, осмисленості власних цінностей та внутрішніх спонукальних установок, що спонукають визначати власний життєвий шлях і прагнути його реалізації. Зазначено, що для людини, її екзистенційної природи має сенс лише те, що значиме до її життя, те, що здатне якісно перетворювати людину, робити її цілісною, гармонійною, затребуваною в соціальному бутті. Зроблено порівняльний аналіз співвідношення понять «сенс» і «цінність». Існує відома тотожність між поняттями «цінність» та «сенс», хоча й очевидно, що вважати їх синонімічними недоцільно. Зазначено, що складнощі з реалізацією і навіть усвідомленням смислів життя мають дві складові: особистісну та соціальну, які між собою переплетені. Зроблено висновок, що сенс життя людини визначає стан її смислової наповненості, вершиною розвитку її особистісного потенціалу. Як унікальна за своєю духовною суттю кожна людина, так і є унікальним її сенс життя, її особливе призначення або місія.

Ключові слова: сенс життя, аксіологічні основи сенсу життя, сенсожиттєва реалізація людини, цінності, любов, філософська рефлексія.

Актуальність проблеми. Проблема сенсу життя людини залишається однією із фундаментальних тем філософських досліджень. Особливо в умовах кризових ситуацій у житті або надзвичайних суспільних процесів, в умовах переживання війни, гострота проблеми сенсу життя не зменшується, а, навпаки, ще більше зростає. Тому проблема пошуку сенсу життя, осмисленого проживання життя є актуальною і стає постійним предметом філософської рефлексії. З одного боку, соціальне життя надає людині розширення можливостей смислового вибору, але з іншого боку, зберігаються обмеження соціальних можливостей їх реалізації, що призводить до того, що пошук сенсу життя людини стає серйозною філософською проблемою.

Мета статті – розглянути можливості філософського осмислення аксіологічних основ сенсу життя людини у сучасному суспільстві.

Аналіз останніх наукових досліджень. Серед українських дослідників, які звертались до аналізу проблеми сенсу життя треба відзначити, зокрема, роботи С. Кримського, М. Поповича, Н. Трубнікова, В. Шинкарука.

При аналізі евристичних можливостей дослідження сенсу життя в сучасній українській філософії ми орієнтуємось на роботи Ю. Бродецької, І. Голубович, О. Лісеєнко, В. Малахова, В. Туренка. Для нашого дослідження важливим для аналізу екзистенційно-онтологічних основ сенсу життя людини є робота Ю. Бродецької «Етика спів-буття: екзистенційно-онтологічні основи людського життя» [1]. Ю. Бродецька у контексті аналізу онтологічних основ сенсу життя зазначає важливий зв'язок сенсу з оточуючим світом, та вважає, що істинний сенс життя виступає «екзистенцією духовної природи людини». [1, с. 234].

Важливим для окреслення агапелогічних контурів сенсу життя сучасної людини є праця О. Лісеєнко «Філософське осмислення сенсу життя крізь призму агапелогічного підходу». Дослідниця зазначає, що агапичний смисл життя в любові пов'язаний з «міжособистісним, соціально-комунікативним виміром любові», і любов є онтологічним базисом справжнього людського буття, «своєрідною кульмінацією людського світоставлення» [2].

Виклад основного матеріалу дослідження. В нашому повсякденному житті та в науковому обороті є категорія, яка, з одного боку, фундаментальна за своєю суттю та надзначає для будь-якої мислячої особистості – це сенс життя. Як стверджує В. Франкл у своїй роботі «Людина у пошуках справжнього сенсу», пошук сенсу життя – це вроджена мотиваційна спрямованість людини, яка є основним двигуном її розвитку, а не «вторинна раціоналізація» [3].

Сенс життя людини унікальний і специфічний, тому що має знайдений і здійснений тільки самою людиною, осмислений людиною як розуміння того, заради чого варто прожити своє життя. Коли людина знаходить сенс свого життя, вона «здатна жити і навіть померти заради своїх ідеалів і цінностей...» [3]. Але в цьому дискурсі мова не йде про «псевдоцінності» (гроші, слава тощо), які є лише симулякром, що підміняють людині можливість бути собою, симулюють щастя і успіх в житті, але не наповнюють глибинним, реальним змістом [4].

Сенс життя, як і більшість аспектів людського буття, виходить за межі матеріального існування. Сенс життя – це проблема, яка стосується найважливіших цінностей людини, людської душі. Можна згадати у цьому зв'язку, що Сократ вважав вищим сенсом людського буття – прагнення до істини, яка є вище благо, добро [5]. Мова йде про ті фундаментальні аспекти, що формують в людині її власну, справжню екзистенцію.

Так що ж таке сенс життя як наукове поняття? Якщо звернутися до етимології поняття «сенс», то воно відповідає значенню «істинний, справжній» [6]. Тому використання терміну «сенс життя» відкриває можливості дослідження справжнього людського життя, мету життя, яке сповнює людину, «наділяє відповідними її людському буттю аспектами – бути цілісною, творчою, щасливою» [1].

Визначення поняття сенсу у філософському дискурсі ставить завдання розглядати питання про існування об'єктивного сенсу в житті та універсумі або, навпаки, можливості конструювання сенсу на основі суб'єктивного сприйняття та індивідуального досвіду. Один із аспектів цього питання полягає у розумінні, чи є сенс визначений об'єктивно, якісно, чи можливість його творення пов'язана з природою людської реальності.

Під сенсом життя нами мається на увазі характеристика стану цінісно-сміслової наповненості людини, осмисленості власних цінностей та внутрішніх спонукальних установок, що спонукають визначати власний життєвий шлях і прагнути його реалізації.

Для людини, її екзистенційної природи, має сенс лише те, що значиме для її життя, те, що здатне якісно перетворювати людину, робити її цілісною, гармонійною, затребуваною в соціальному бутті. Тому самореалізація людини у любові, сім'ї, творчості, стосунках з близькими – може стати сенсом її життя. Все, що сповнено любов'ю, добром, істиною – може мати сенс, цінність, значення, оскільки здатне наповнювати життям. Для того, щоб щось набуло для людини сенсу, цінності, необхідно, щоб воно було пов'язано з чимось цінним для життя людини. Ні творчість, ні сім'я, ні дружні стосунки можуть не мати для людини сенсу, якщо вони не сповнені любові. Без любові вони втрачають свою цінність, призначення, як і людина без любові втрачає себе. Як зазначив В. Франк, любов – це «найбільше чудо і вища мета, до якої тільки може прагнути людина» [3].

Аналізуючи проблему сенсу життя, ми не можемо обійти питання співвідношення понять «сене» і «цінність». Існує відома тотожність між поняттями «цінність» та «сене», хоча й очевидно, що вважати їх синонімічними недоцільно.

Поняття цінності – це одне з фундаментальних філософських понять, яке виступає як невід'ємна частина культури, суспільства і індивіда, відображаючи його переконання, прагнення та призначення. У сучасній філософській літературі під цінністю розуміють певне соціальне визначення об'єктів навколишнього світу, що відображає їх значимість для людини або суспільства.

Філософське осмислення проблематики цінностей у контексті дослідження сенсу життя починається з визначення того, що справді є важливим і цінним в житті. Чи є цінності об'єктивними, незалежними від суб'єктивного сприйняття, чи, навпаки, вони залежать від індивідуальних переконань та культурних впливів.

Категорія «сене» куди глибша для людської свідомості, ніж поняття цінності. Коли говорять про сене, мають на увазі те, що осмислене усвідомлено, а не спонтанно, імпульсивно, безвідповідально, нарешті. Тим більше вже давно затвердилось уявлення про те, що людина живе саме «осмислено», а не «ціннісно». І, навпаки, коли намагаються когось негативно оцінювати, частіше кажуть, що він діє, здійснює вчинки «безглуздо», чи взагалі його існування «безглузде».

У межах порівняльного аналізу категорій «цінність» і «сене» також зазначимо, що у людини має бути і життєві цінності, і сене життя. Якщо людина знаходить сене життя, це обов'язково супроводжується набуттям якихось цінностей, у яких сене отримує своє вираження, прояв, виразну форму, цілепокладання. А ось наявність цінностей навряд чи автоматично передбачає чітке усвідомлення сенсу життя. Для ілюстрації відмінностей між цінністю і сенсом, що народжується, можемо навести такі приклади своєрідних «розшифровок» цінностей у смислових інтерпретаціях: цінність – «родина», сене родини – створити міцну сім'ю, виховати дітей, ін.; цінність – «кохання», сене кохання – щирі почуття з коханим, основа сімейних взаємин, ін.

Отже, можемо зазначити, що дослідження сенсу життя за допомогою аксіологічного підходу має не тільки теоретико-методологічне, а й практичне значення. Аксіологічний підхід визнає різноманіття цінностей, які можуть визначати сене життя для різних осіб. Для однієї людини найважливіша цінність може полягати в творчому самовираженні, для іншої – у взаємодії з коханою людиною. Такий індивідуалізований підхід враховує різноманіття світосприйняття та поглядів особистості. Ідея про те, що досягнення цілей або реалізація цінностей приносить особисте задоволення та емоційне благополуччя, стає важливою частиною аксіологічного розуміння сенсу життя.

Використання аксіологічної методології у дослідженні сенсу життя людини є ключовим кроком для розкриття глибинних деталей її існування. Аксіологічний підхід відкриває можливість глибокого розуміння, як внутрішніх, так і зовнішніх факторів, що формують сутність і ціннісний фундамент людського життя. Крім того, цей підхід підкреслює важливість етичних аспектів у розгляді сенсу життя. Цінності нерідко виступають як фільтр, через який людина вирішує, що для неї є важливим та чому вона готова приділити увагу та енергію. Евристичний потенціал використання аксіологічного підходу також полягає в тому, що він дозволяє враховувати культурні, історичні, та індивідуальні відмінності при розгляді сенсу життя людини.

Треба визнати, що людство живе в системі самовідтворення загроз для надання сенсу/сене власного існування. Питання про наявність зовнішніх і внутрішніх загроз для надання сенсу існування окремої особистості, невеликої групи, держави чи людства в цілому є значущим, оскільки саме від відповіді на нього залежать реальні методи соціального конструювання майбутнього світу. Ще раз підкреслимо, що загрози та страхи можуть породжувати смисли. Ми вже згадували про нетотожність сенсу «родини» та цінність в «родині». Адже навіть те, що ми звично називаємо «родина як цінність» для багатьох людей на перевірку виявляється похідною від загроз і страхів. І вони (може і публічно не зізнаючись у цьому) бачать смисли в сім'ї в подоланні страхів перед старістю, самотністю, громадською думкою. Або, наприклад, «гроші як цінність» можуть мати у своїй підставі сене їхнього нестримного заробляння як похідної від страху злиднів.

Осмислення сенсу життя людини не може вважатися раціональним, якщо не звернутися до огляду причин, які зумовлюють складності, істотне обмеження і навіть неможливість реалізації сенсу життя людиною.

Цілком очевидно, що складнощі з реалізацією і навіть усвідомленням смислів життя мають дві складові: особистісну та соціальну, які між собою переплетені.

В особистісному вимірі принаймні можна сказати про наступні «обмежувачі»:

– Обмеженість у часі. Ми вже зазначали, що людина усвідомлює швидкоплинність свого життя, а отже: «Чи варто навіть намагатися?»;

– Обмеженість у соціальних ресурсах. "Що я можу в даному конкретному місці, в певних «скромних» умовах?"

– Обмеженість фізичних, психологічних, моральних сил. Це значною мірою результуюча двох попередніх позицій.

Звичайно, усі наведені складові взаємопов'язані та можуть взаємозумовлювати одна одну.

Серед причин, що найбільш активно впливають на гальмування пошуків і реалізацію сенсу життя, відзначимо такі соціальні обмежувачі, як конформізм, соціальна нерівність, мілітаризм і безпека та ін.

При оцінці причин, що знижують прагнення до пошуку сенсу життя, необхідно враховувати і такий фактор як «доля», «фатальність», «випадок». Тобто мова йде про життєві ситуації, коли відразу (навіть миттєво) життя людини, групи, цілих держав може змінитися кардинально. І всі, в тому числі й ретельно вибудовуванні смисли життя, м'яко кажучи, втрачають свою актуальність. Автокатастрофа, терористичний акт, війна, аварія на атомній електростанції та ін. мають один і той же результат – загибель рідних (особливо дітей), злам звичного ритму та умов існування, що призводить до руйнування звичних сенсожиттєвих орієнтирів. У той же час, в кризових життєвих ситуаціях людина здатна осмислити сенс свого життя, переоцінити систему цінностей. Саме тоді, коли надається можливість проявити ті якості, що приховані у потенціалі людини, переоцінити цінності, людина може пізнати власну природу, сенс свого життя [7].

Таким чином, філософське осмислення сенсу життя дозволяє інакше поглянути на цілий ряд звичних у соціогуманітарних науках понять. Наприклад, добре відомий феномен нереалістичного оптимізму можна вважати як закон зменшення сенсожиттєвих домагань або закон спрощення сенсу життя. Значній більшості людей доводиться задовольнятися скромними соціальними ролями і відповідно зменшувати свої «смыслові планки». Це є наслідком кількох причин. З одного боку, через невідповідність особистих амбіцій реальним здібностям людини, з іншого – неможливістю реалізації глибокого особистісного потенціалу через тиск зовнішніх умов і умовностей, про які вже йшлося.

Висновки. Кожна людина здійснює пошук власного сенсу життя та його реалізації. Тільки самостійно та усвідомлено людина знаходить сенс свого життя, котрий народжується у прагненні пізнати себе. Самопізнання стає можливістю кожній людині знайти та реалізувати сенс свого життя.

Аксіологічна семантика сенсу життя потребує подальшої глибокої філософської рефлексії. Саме аксіологічний підхід до дослідження сенсу життя може сприяти осмисленню багатогранності людської природи, глибокого розуміння та активного формування значущості людського буття.

Сенс життя людини визначає стан її смыслової наповненості, вершиною розвитку її особистісного потенціалу. Як унікальна за своєю духовною суттю кожна людина, так і є унікальним її сенс життя, її особливе призначення або місія.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бродецька Ю. Етика спів-буття: екзистенційно-онтологічні основи людського життя. Дніпро, 2021. 272 с.
2. Лісеєнко О. Філософське осмислення сенсу життя крізь призму агапелогічного підходу. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. Одеса : Гельветика, 2023, № 1. С. 61–65.
3. Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. Х., 2000. 160 с.

4. Малахов В. Право бути собою. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. 336 с.
5. Платон. Діалоги. К, 1999. 395 с.
6. Online etymology dictionary. URL: <https://www.etymonline.com/search?q=sens>
7. Бродецька Ю. Метаморфози сучасної філософії. Частина 1 Мова буття. Дніпро, 2023. 248 с.

REFERENCES

1. Brodetska Y. (2021) Etyka spiv-buttya: ekzystentsiyno-ontolohichni osnovy lyuds'koho zhyttya. [Ethics of co-existence: existential and ontological foundations of human life]. Dnipro. 272 s. [in Ukrainian].
2. Liseyenko O. (2023) Filososfske osmyslennya sensu zhyttya kriz pryzmu ahapelohichnoho pidkhodu. [Philosophical understanding of the meaning of life through the prism of the agapelological approach]. Perspektyvy. Sotsialno-politychnyy zhurnal. Odesa : Helvetyka, № 1. S. 61–65 [in Ukrainian].
3. Frankl V. (2000) Lyudyna u poshukakh spravzhn'oho sensu. [People in search of a good sense]. Kharkiv. 160 s. [in Ukrainian].
4. Malakhov V. (2008) Pravo buty soboyu [The right to be yourself]. Kyiv. 336 s. [in Ukrainian].
5. Platon (1999) Dialohy. [Dialogues]. K. 395 s. [in Ukrainian].
6. Onlayn etymolohichnyy slovnyk [Online etymology dictionary]. URL: <https://www.etymonline.com/search?q=sens> [in English]
7. Brodetska Y. (2023). Metamorfozy suchasnoyi filosofiyi. Chastyna 1 Mova buttya. [Metamorphoses of modern philosophy. Part 1 The language of existence]. Dnipro. 248 s. [in Ukrainian].

Todorova S. M.

Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of philosophy and law
Odesa National University of Technology
112, Kanatna str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0001-8606-3018

THE MEANING OF HUMAN LIFE AS A SUBJECT OF PHILOSOPHICAL REFLECTION

Actuality of theme. *The problem of the meaning of human life remains one of the fundamental topics of philosophical research. Especially in the conditions of crisis situations in life or extraordinary social processes, in the conditions of experiencing war, the acuteness of the problem of the meaning of life does not decrease, but, on the contrary, increases even more. Therefore, the problem of finding the meaning of life, meaningful living of life is relevant and becomes a constant subject of philosophical reflection. On the one hand, social life provides a person with an expansion of the possibilities of meaningful choice, but on the other hand, the limitations of the social possibilities of their implementation remain, which leads to the fact that the search for the meaning of a person's life becomes a serious philosophical problem. The purpose of the article is to consider the possibilities of philosophical understanding of the axiological foundations of the meaning of human life in modern society. Research methods – general scientific methods of formal logic (deduction, induction, analogy, analysis, synthesis) and axiological method were used. Research results. The meaning of a person's life is unique and specific, because it has to be found and realized only by the person himself, understood by the person as an understanding of what is worth living his life for. The meaning of life is defined as a characteristic of a person's value-semantic fullness, the meaningfulness of one's own values and internal motivational attitudes that encourage one to determine one's own life path and strive for its realization. It is noted that for a person, his existential nature, only that which is significant to his life, that which can qualitatively transform a person, make him whole, harmonious, and in demand in social being, makes sense. A comparative analysis of the relationship between the concepts "meaning" and "value" was made. There is a known identity between the concepts of "value" and "meaning", although it is obvious that it is not appropriate to consider them synonymous. It is noted that difficulties with realizing and even realizing the meaning of life have two components: personal and social, which are intertwined. It was concluded that the meaning of a person's life determines the state of his meaningfulness, the peak of the development of his personal potential. Just as each person is unique in his spiritual essence, so is his meaning of life, his special purpose or mission.*

Key words: *the meaning of life, axiological foundations of the meaning of life, meaningful life realization of a person, values, love, philosophical reflection.*

УДК 1:378+339.923

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.20>**Шмиголь Михайло Федорович**

кандидат філософських наук, доцент,
завідувач кафедри філософії, історії та політології
Одеського національного економічного університету
вул. Преображенська 8, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0003-1268-2582

Юшкевич Юлія Сергіївна

кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії, історії та політології
Одеського національного економічного університету
вул. Преображенська 8, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-8295-0346

ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Актуальність дослідження. Трансформаційні процеси, що активізувалися останнім часом в національному освітньому просторі у зв'язку з реальними перспективами нашої країни стати членом Євросоюзу актуалізують необхідність дослідження феномену освіти з точки зору філософсько-антропологічного дискурсу. Гостро постає перед національним освітянським співтовариством досить актуальна проблема, яка стосується осмислення зазначених процесів в контексті європейських ціннісних пріоритетів та філософської рефлексії освіти в цілому як процесу саморозвитку особистості, і як світогляду у зв'язку з усвідомленням складності і особливо не лінійності сучасного світу, що розвивається. **Метою статті** є філософський аналіз сучасних проблем вищої освіти як вирішального фактору розвитку суспільства на етапі його інтеграції в західноєвропейський соціально-економічний, культурологічний, освітянський простір. **Методологічна основа дослідження** зумовлена поставленою метою і завданнями роботи та характеризується застосуванням теоретичних принципів діалектичного поєднання аналізу і синтезу, історичного та логічного підходів, порівняння та аналогії, а також гіпотетико-дедуктивного, компаративістського, структурно-функціонального та герменевтичного методів. **Результати дослідження.** Було зроблено висновок, що сучасний етап розвитку вищої освіти в країні потребує докорінних змін в ставленні до соціогуманітарної освіти в процесі формування фахівців нової генерації, майбутня життєдіяльність яких буде безпосередньо пов'язана з входженням в соціокультурний сучасний європейський життєвий простір. Наголошується, що нинішнє покоління учасників освітнього процесу є не лише свідком, а й учасником формування нових європейських стандартів освіти, що відповідали би вимогам часу. Підкреслюється важливість формування компетентностей, що сприяють розвитку світоглядно-ціннісних якостей фахівця, які б найкращим чином розкривали його індивідуальний ментальний потенціал як людини сучасного західноєвропейського соціального світу. Акцентовується увага на тому, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства як країни-кандидата в Євросоюз освітній фактор стає критично важливим. Саме на цій підставі є важливою актуалізація соціогуманітарних проблем, пов'язаних з дослідженням та використанням потенціалу людини як головного фактору розвитку українського суспільства.

Ключові слова: антропологічні проблеми, вища освіта, гуманітарна освіта, інформаційні технології, людський фактор, мистецтво життя, освітній фактор.

Вступ. Вирішення проблем вітчизняної вищої освіти, що виникли в останні десятиліття під впливом докорінних змін в світі, а також осмислення її ролі в соціально-економічному процесі на нинішньому етапі розвитку держави, коли під час війни проти російського агресора Україна отримала статус країни-кандидата на членство в Євросоюзі та розуміння необхідності

прискореної її модернізації в контексті євроінтеграційних процесів стають одним із пріоритетних завдань для всієї національної системи освіти.

Сучасна історія трансформаційних процесів у вітчизняній освіті в останнє десятиліття свідчить, що в багаточисельних матеріалах конференцій, статтях, монографіях наполегливо підкреслювалась думка про те, що входження України в цивілізоване світове співтовариство неможливе без структурної реформи системи вищої освіти, спрямованої на збереження мобільності, сприяння працевлаштуванню випускників на внутрішньому та зовнішньому ринках праці в умовах високої конкуренції. Відзначається, що «метою модернізації вищої освіти в Україні є створення такої моделі освітнього процесу, в якій би оптимально поєдналися кращі вітчизняні й зарубіжні традиції» [4, с. 7–8].

Підкреслюється також, що важливим моментом в русі до зазначених адаптаційних процесів освіти до рівня європейських стандартів є усвідомлення необхідності подальшого розвитку власних освітянських національних традицій, введення її надбання у європейський і світовий освітній простір [1, с. 6–10].

Перед науковцями-гуманітаріями постає завдання прискіпливого теоретичного аналізу всієї сукупності процесів, що відбуваються останнім часом у сфері освіти в цілому і зокрема вищої освіти, дослідження філософських, соціокультурних, психологічних та інших проблем і перспектив, властивих для сучасного етапу розвитку української держави, яка в умовах війни проти російського агресора стала кандидатом на членство в Євросоюзі. При цьому виникає цілий ряд методологічних, аксіологічних, світоглядних, антропологічних, культурологічних проблем, пов'язаних з новою соціальною реальністю, яка потребує більш системного і цілісного аналізу.

На наш погляд, в сучасному науковому дискурсі не знайшли достатнього висвітлення соціально-філософські підходи до вивчення антропологічних, аксіологічних, світоглядних проблем розвитку українського суспільства в умовах процесу його входження в Європейський соціально-економічний, культурологічний та освітянський простір, а також ролі освітнього фактору як рушійної сили даного процесу і тих ризиків, що супроводжують цей процес в соціально-гуманітарній сфері.

Мета та завдання. Метою даної статті є філософський аналіз сучасних проблем вищої освіти як вирішального фактору розвитку суспільства на етапі його інтеграції в західно-європейський соціально-економічний, культурологічний, освітянський простір. Найголовнішими завданнями виступають: вивчення питань, що дотичні до аналізу сучасної освіти в контексті формування відповідних якостей сучасної людини, які б сприяли її адекватному адаптуванню до сучасної західноєвропейської цивілізації з урахуванням пануючих парадигм розвитку гуманітарної освіти.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження зумовлена поставленою метою і завданнями роботи та характеризується застосуванням теоретичних принципів діалектичного поєднання аналізу і синтезу, історичного та логічного підходів, порівняння та аналогії, а також гіпотетико-дедуктивного, компаративістського, структурно-функціонального та герменевтичного методів.

Результати. В Законі України «Про вищу освіту» [2] знайшли відображення такі європейські норми та тренди як: автономія закладу вищої освіти, академічна доброчесність, академічна мобільність, академічна свобода, Європейська кредитна трансферно-накопичувальна система, студентоцентризоване навчання тощо. Багато позитивних інновацій впроваджено в освітній процес з прийняттям цього закону, переваги яких освітянське співтовариство сприймає як виклик часу.

Саме акцент на розвитку особистісних якостей в процесі освіти складають ту частину компетентностей, яка визначена в понятті «вища освіта» в Законі України «Про вищу освіту», де в його змісті підкреслюється необхідність, набуття світоглядних, громадянських якостей й морально-етичних цінностей та інших компетентностей, тобто, саме таких здібностей, що сприяють розвитку внутрішніх мотиваційно-вольових якостей особистості [3]. А компетентність в цьому ж законі визначається як здібність, тобто здатність до успішної соціалізації на основі поглядів, цінностей та інших особистих якостей [3].

Сукупності усіх визначених в законі компетентностей особистості на етапі її навчання в подальшому будуть визначати як стратегію, так і тактику її життєвого шляху, а також і конкретні дії в процесі реалізації своїх професійних та особистісних якостей в умовах, що відповідали б вимогам часу. І тут важливо відзначити, що отриманні професійні навички, уміння, а також здатність до постійного удосконалення своїх професійних здібностей, які сприяли б реалізації потенційних суб'єктивних можливостей задля кар'єрного зростання людини не вичерпують тих вимог до моделі сучасної людини в нелінійному світі, які витребувані часом.

У цьому зв'язку доречно було б звернутися до думки відомого американського філософа-гуманіста Е. Фромма, який ще в минулому столітті у праці «Людина для себе» застерігав, що створюючи нові та кращі засоби для володіння природою «людина опинилась пійманою в сітці цих засобів та втратила з виду ціль, яка тільки й надає цим засобам сенс – саму людину [5, с. 12].

Засновник гуманістичної етики (на протигагу авторитарній етиці) справедливо підкреслює, що людина завоювавши природу, стає рабом машин (технологій), і при всій своїй технологічній величчї вона стає безпорадною по відношенню до самих важливих та фундаментальних питань людського існування: що таке людина, як вона повинна жити, як потужні енергії, що містяться в самій людині, можна плідно та корисно використовувати [5, с. 13].

Коли ми підкреслюємо, що громадяни Європейського Союзу об'єднанні спільними цінностями, такими як свобода, толерантність, рівність, солідарність, то ми усвідомлюємо, що ці цінності формувалися в європейському освітньому просторі на підставі великий історичних, освітянських традицій. А «велика традиція гуманістичної етичної думки заклала фундамент систем цінностей, заснованих на людській автономії та розумі. Ця система будувалась на передумові, що для того, щоби знати, що добре або, що погано для людини, слід знати природу людини» [5, с. 14].

Саме з точки зору ціннісних орієнтирів в системі компетентнісних пріоритетів освіти заслуговує на увагу дослідження ідеї гуманістичної етики Е. Фромма як прикладної науки «мистецтва жити» в контексті проблеми сучасного існування людини. Суть її полягає в тому, що саме життя є мистецтвом, яке є найважливішим і в той же час найскладнішим з усіх відомих мистецтв, що практикуються людством. Предметом такого мистецтва є сама життєдіяльність (а не конкретна діяльність), процес розвитку того, що закладено потенційно в людині. В «мистецтві жити» людина – і творець, і предмет свого мистецтва. В масовій свідомості закріпилося уявлення, що наприклад, стати архітектором, інженером, кваліфікованим робітником, тобто придбати професію, можна лише завдяки серйозному навчання, а ось жити – це настільки просте заняття, що не потребує жодних зусиль, щоби цьому навчитися. Життя – це така справа, де кожний в ньому знавець. Але це не так. В сучасному суспільстві частіше за все спонукальними мотивами та цілями для людини стають гроші, престиж, успіх, кар'єра, влада. Е. Фромм підкреслює, що людина перебуває в ілюзії, що вона діє в своїх власних інтересах, тоді як насправді вона служить чому завгодно, але не інтересам свого власного «я». Все що завгодно важливе для неї, за винятком свого життя та мистецтва жити. Тобто, людина існує для чого завгодно, тільки не для себе. В той час, як насправді цілком людського життя слід було б вважати розгортання сил людини у відповідності з її природою. Хоча всі люди, з абстрактної точки зору, за своїми родовими ознаками однакові, проте кожен окремо – це завжди конкретна індивідуальність, унікальна істота, що відрізняється від будь-якої іншої. Кожний з нас – це особливий сплав характеру, темпераменту, уподобань, талантів. І затверджувати свої людські можливості ми можемо лише реалізуючи свою індивідуальність. Жити – це теж саме, що бути самим собою, розвинути те, що в кожному закладено потенційно. І як підсумок, Е. Фромм підкреслює, що благо в гуманістичній етиці – це затвердження життя, розгортання людиною своїх сил. Добročинність – це відповідальність за власне існування, а порок – це безвідповідальність по відношенню до самої себе [5, с. 25–27].

Звертаючись до поняття «мистецтво жити» в контексті запропонованої Е. Фроммом ідеї гуманістичної етики, ми вважаємо доцільним звернути увагу на феном освіти з точки зору її основної функції – соціалізації, тобто процесу входження індивіду в світ життя не лише на рівні

засвоєння професійних компетентностей, необхідних для кар'єрного зростання, а і з точки зору світоглядно-аксіологічних засад розвитку її як особистості, здатної долати виклики часу. В історії філософії окрім загальнотеоретичних дискурсів щодо природи, сутності та існування людини, актуальним був і розгляд її буття в морально-етичній проекції, з споконвічним питанням «як жити». І при усій важливості загальних дискурсів щодо людини як такої, в сучасній освіті в системі компетентнісного підходу особливого значення набувають саме ті якості, які спонукають до пошуку відповідей в просторі практичної філософії.

Тому, виникає питання, яким чином, та на яких ціннісних засадах має реалізовуватися національна система вищої освіти, які освітні стратегії для просування спільних цінностей громадян Європейського Союзу потрібно впроваджувати в систему вітчизняної освіти країни, як майбутнього члена такого союзу? Інакше кажучи, кого повинна готувати вітчизняна вища професійна школа, готуючись стати частиною сучасного цивілізованого західного освітянського простору?

Реальність сьогодення така, що шлях кожної людини до професії, до визначення свого місця в соціальному світі починається ще в школі і далі реалізується в системі середньої та вищої освіти. Традиційно в недавньому минулому вважалося, що професійне зростання людини має свою лінійну логіку послідовного проходження рівнів професійної освіти. Таке уявлення про лінійний розвиток професійної кар'єри в межах однієї спеціальності вважалося і досі часто вважається прийнятним варіантом планування свого життєвого шляху у випадках, коли така спеціальність не потребує особливих інтелектуальних та вольових зусиль.

Однак сучасний ринок праці формує нові уявлення про логіку розвитку професійної майстерності, які сприяли б особистісній самоактуалізації, в тому числі й кар'єрному зростанню. Сучасний світ вимагає формування нових нелінійних орієнтацій в системі передусім безперервної професійної освіти. Це обумовлено швидкою зміною технологій, необхідністю для людини регулярно змінювати сфери діяльності, професії або спеціальності. В цій ситуації передбачається отримання і другої, і третьої вищої освіти, а також проходження різних додаткових курсів, підвищення кваліфікації. В принципі, тут можливі багаторазові зміни професійних та освітніх технологій.

Поряд з необхідністю визначення актуальних траєкторій вибудовування професійного зростання постають питання, що пов'язанні з розвитком особистості людини, яка була б здатною до універсальних змін своїх професійних потенцій.

Такі поняття як успішність, конкурентоспроможність стали життєвими орієнтирами молоді, яка бажає розкрити свій інтелектуально-вольовий потенціал протягом життя і використовуються для обґрунтування необхідності введення обов'язкової системи базових компетентностей.

Однак проблема «мистецтва жити» в сучасному світі, що швидко змінюється, залишається на другому плані, а то й взагалі виноситься за дужки, коли мова йде про впровадження тих компетентностей, які сприяли б розвитку в особистості таких якостей, які б забезпечили затвердження можливостей реалізації своєї індивідуальності. А такі якості, на наш погляд, формуються через впровадження в освітній процес циклу дисциплін, в яких і зосереджена філософсько-світоглядна, антропологічна, аксіологічна, екзистенційна, епістемологічна, морально-етична, психологічна проблематика людини, і які покликані формувати саме ті якості молодої людини, які реалізуються в загальній стратегії життя як мистецтві жити серед інших людей. Виносячи зазначені дисципліни на другий план, скорочуючи їх обсяги в навчальному процесі, або взагалі виключаючи їх з навчальних програм, ми свідомо чи несвідомо формуємо незрілий світогляд людини, для якої вона сама для самої себе буде виглядати як однібока технологічна функція, яка, як правило, не готова до викликів часу. В той час, як всім зрозуміло, що якість сучасної особистості визначається її мірою автономності, адаптованістю до змін, готовністю до розвитку, до гідного життя, швидкої адаптації до нових вимог часу. Такі якості особистості сучасного фахівця стають визначальними в здатності протистояти сучасним викликам часу.

Тому, на наш погляд, стає очевидним, що компетентнісний підхід в змісті вищої освіти означає в тому числі і поступовий перехід з етапу трансляції знань та формування навиків,

умінь до етапу створення умов для засвоєння комплексу компетенцій, що включають здібності випускників вишів до виживання в умовах нелінійного розвитку соціального світу та сталої життєдіяльності, що ґрунтується на гуманістичних принципах в умовах сучасного соціально-політичного, ринково-економічного та інформаційного простору.

Висновки. Таким чином, можна зазначити, що система сучасної вищої освіти є динамічною. Вона постійно змінюється і потребує філософського осмислення в межах вже існуючої філософії освіти, як прикладної філософської дисципліни, яка досить успішно розвивається у вітчизняній філософській думці, і це обумовлено потребами теоретичного аналізу вищої освіти в умовах постійного зростання її ролі в розвитку економічного та людського потенціалу українського суспільства, як соціокультурного феномену, дослідження сенсу освітньої діяльності, існуючих парадигм та проектування шляхів її розвитку.

Загальний філософський погляд на сучасний світ, і зокрема на глобальний характер соціальних змін, потребує принципово інших ментальних орієнтацій людини в межах її життєдіяльності. Йдеться про розуміння гранично допустимих навантажень на сучасну людину в її відношенні до світу, де повинна бути визначена оптимальна та ефективна межа, яка б відповідала вимогам раціональності та принципам гуманізму в системі західноєвропейських цінностей. Філософський аналіз освіти потребує виявлення нових світоглядних установок, пошуку шляхів до створення нової картини світу, в якій людина XXI ст. знаходила б себе як в професійному, так і світоглядному сенсі. Ні наука, ні філософія немає цілісного уявлення про оточуючу дійсність на всі часи, не існує загальнолюдської завершеної картини світу, яка б все пояснювала, встановлювала межі можливого та вносила би порядок в безмежний хаос думок, суджень, наукових, філософських течій, релігій тощо. В контексті сучасного уявлення про нелінійність світу у людини все частіше виникає відчуття, що «все може бути». А коли в третьому десятилітті XXI ст. світ опинився перед загрозою третьої світової війни, і джерела цієї загрози пов'язанні з авторитарно-тоталітарним режимом північного сусіда – держави в якій 70 % опитуваних її мешканців виправдовують вбивство людей в нашій країні, то виникає закономірне питання, на яких ціннісних засадах в освіті формували свідомість цих людей. Питання, зрозуміло, риторичне.

На фоні таких глобальних кризових явищ, коли людство стоїть на межі прірви, стає очевидною криза духовно-світоглядних основ розвитку суспільної свідомості, витoki якої слід шукати не лише в соціально-політичній кризі, а й в загальному стані освіти, коли в її зміст закладаються не лише професійні компетентності, а й світоглядно-ціннісні орієнтири людини, цілі життя, усвідомлення своєї людської гуманістичної природи. Тому, особливо гостро встає перед філософським аналізом освіти складна концептуальна проблема її рефлексії не лише в контексті професійної самореалізації людини, а й з точки зору світоглядного розвитку (саморозвитку) особистості, де б ціллю людського життя вважалось розгортання її сил у відповідності з її природою на засадах тих гуманістичних західноєвропейських принципів, до яких вже більше тридцяти років прагне українське суспільство.

Чимало документів було прийнято останнім часом на законодавчому рівні, виконавчою владою, профільним міністерством, які і були спрямованні на активізацію процесу імплементації національного законодавства в Європейський освітній простір з урахуванням кардинальних змін в сфері інформаційних технологій і вже існуючої в західній цивілізації системи цінностей. Цей процес проходив і проходить в практиці національної освіти непослідовно та суперечливо. Наприклад, в ЗМІ постійно відзначаються як позитивні зрушення в цьому напрямку, так і недоліки, коли профільне міністерство усіяло гальмує процес запуску до роботи Національного агентства із забезпечення якості освіти, коли міністерські чиновники, продовжують усупереч законодавству реалізовувати не притаманні їм функції, створюючи передумови для корупційних діянь. Така ситуація блокує розвиток, не дозволяє інтегруватися до європейського освітнього простору. У результаті потужний імпульс, який дав реформам в освітній сфері ще в 2014 році Закон «Про вищу освіту», потроху згасає. Це дискредитує реформи, підриває довіру до них у суспільстві, створює атмосферу розчарування і невдоволення в освітянському

та академічному середовищі [4].

Освітнє вітчизняне співтовариство обрало цивілізовану західну модель освіти доєднавшись до Лісабонської хартії ще 1999 р. Це був вибір, який обумовлений духом часу та викликом сучасного світу і починаючи з останнього десятиріччя ХХ ст. характеризувався подіями, що суттєво трансформували сучасну соціокультурну реальність. Йдеться про активне входження в життя новітніх інформаційних технологій як результату розвитку постіндустріального суспільства, що об'єктивно потребує зміни парадигми освіти. Відбувся бурний розвиток засобів масової комунікації, широке розповсюдження персональних комп'ютерів, глобальних соціальних мереж, технологій віртуальної реальності і особливо штучного інтелекту. Такі досягнення докорінно змінили життя суспільства, висунувши на перший план інформаційну діяльність, тобто діяльність, що пов'язана з виробництвом, вживанням, трансляцією та збереженням інформації, але й ускладнює світ таким чином, що осмислити його в межах традиційних підходів вже неможливо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В. П. Вища освіта в пост-Болонському просторі: спроба прогностичного аналізу. *Філософія освіти*. 2005. № 2. С. 6–19.
2. Закон України «Про вищу освіту». URL: https://urst.com.ua/download_act/pro_vyshchu_osvitu
3. Інтеграція в європейський освітній простір: здобутки, проблеми, перспективи: Монографія / за заг. ред. Ф. Г. Ващука. Ужгород: ЗакДУ, 2011. 560 с.
4. Співаковський О. Шлях НАЗЯВО: крок уперед, два кроки назад? *Голос України*. 2016. URL: <http://www.golos.com.ua/article/271287>
5. Fromm E. Man for himself: an inquiry into the psychology of ethics. 2003. Routledge. 198 p.

REFERENCES

1. Andrushchenko, V.P. (2005). Vyshcha osvita v post-Bolonskomu prostori: sprobaprohnostychnoho analizu [Higher education in the post-Bologna space: an attempt at predictive analysis]. *Filosofia osvity*, 2, 6–19 [in Ukrainian].
2. Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» [Law of Ukraine «On Higher Education»]. URL: https://urst.com.ua/download_act/pro_vyshchu_osvitu [in Ukrainian].
3. Vashchuk, F.H. (Ed.). (2011). Intehratsiia v yevropeyskyi osvितnii prostir: zdobutky, problemy, perspektyvy [Integration into the European educational space: achievements, problems, prospects].: Monohrafiia. Uzhhorod: ZakDU, 2011, 560 s. [in Ukrainian].
4. Spivakovskiy, O. (2016). Shliakh NAZIaVO: krok upered, dva kroky nazad? [The path of the National agency for quality assurance of higher education: one step forward, two steps back?]. *Holos Ukrainy*. URL: <http://www.golos.com.ua/article/271287> [in Ukrainian].
5. Fromm, E. (2003). Man for himself: an inquiry into the psychology of ethics. Routledge, 198 p. [in English].

Shmyhol Mykhailo Fedorovych

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Philosophy, History and Political Science
Odessa National University of Economics
8, Preobrazhenska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1268-2582

Yushkevych Yuliia Serhiivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Philosophy, History and Political Science
Odessa National University of Economics
8, Preobrazhenska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-8295-0346

**PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL PROBLEMS OF EDUCATION
IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES IN UKRAINE**

***The relevance of the problem.** The transformation processes that have recently intensified in the national educational space in connection with the real prospects of our country to become a member of the European Union, actualize the need to study the phenomenon of education from the point of view of philosophical and anthropological discourse. The national educational community faces a rather urgent problem concerning the understanding of these processes in the context of European value priorities and the philosophical reflection of education in general as a process of personal self-development, and as a worldview in connection with the awareness of the complexity and especially the non-linearity of the developing world. **The purpose of the article** is a philosophical analysis of modern problems of higher education as a decisive factor in the development of society at the stage of its integration into the Western European socio-economic, cultural, and educational space. **The methodological basis** of the study is determined by the set goal and objectives of the work and is characterized by the application of theoretical principles of the dialectical combination of analysis and synthesis, historical and logical approaches, comparison and analogy, as well as hypothetical-deductive, comparative, structural-functional and hermeneutic methods. **Research results.** It was concluded that the current stage of development of higher education in our country requires fundamental changes in relation to socio-humanitarian education in the process of forming specialists of a new generation, whose future life activities will be directly related to entry into the socio-cultural modern European living space. It is noted that the current generation of participants in the educational process is not only a witness, but also a participant in the formation of new European education standards that meet the requirements of the time. The importance of developing competencies that contribute to the development of a specialist's ideological and value qualities, which would best reveal his individual mental potential as a person in the modern Western European social world, is emphasized. Attention is focused on the fact that at the present stage of development of Ukrainian society as a candidate country for the European Union, the educational factor becomes critically important. It is on this basis that it is important to update socio-humanitarian problems related to the research and use of human potential as the main factor in the development of Ukrainian society.*

***Key words:** anthropological problems, art of living, educational factor, higher education, humanitarian education, human factor, information technology.*

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

УДК 274-182:17

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.21>**Бевзюк Наталя Петрівна**

кандидат історичних наук,

доцент кафедри філософії

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

вул. Дворянська, 2, Одеса, Україна

orcid.org/0009-0009-6623-9448

ЕТИКА СВІТСЬКОЇ АСКЕЗИ ПРОТЕСТАНТИЗМУ

Актуальність теми. Протестантська етика і капіталістичний принцип накопичення капіталу стали основою розвитку індустріального суспільства. Щоб зрозуміти зв'язок між основними релігійними ідеями протестантського аскетизму і максімами повсякденного економічного життя, необхідно звернутися перш за все до теологічних засад. Специфічно реформована релігійність була ворожа до втечі від світу. Християнський аскетизм зробив розумним і раціональним життя заради перебудови цього світу. Релігійна етика перетворюється на раціоналізовану етику, яка витікає з релігійних мотивів. Західний розвиток економіки розглядається як процес раціоналізації, одним з напрямків якої була секуляризація релігії, тісно пов'язана з процесом інтелектуалізації. Сучасна західноєвропейська цивілізація, сформована християнськими чеснотами віри, надії, любові, милосердя та інші, розкриває глибинні риси розвитку людства, зокрема якість людини, якість життя, якість діяльності. Актуальність праці набуває змістоутворюючого характеру життя людини, її духовного самовираження.

Метою статті є розглянути процес перетворення релігійного аскетизму на світський аскетизм через аналіз основних протестантських конфесій: лютеранство, кальвінізм, пуританізм та визначити вплив релігійних мотивів на трудову діяльність протестанта та їх вплив на формування духовного і соціального життя людини. **Методи дослідження** – загальнонаукові методи формальної логіки (дедукції, індукції, аналізу, синтезу), герменевтичний метод, використано проблемно-конфесійний підхід до наукового осмислення релігійного життя.

Результати дослідження. Зроблено аналіз різних специфічних сторін протестантського аскетизму. Зокрема вибір професійної діяльності визначався навколишнім середовищем, вихованням у релігійній атмосфері; підкреслено, що духовні бажання віруючих переважають їх матеріальну «радість життя»; показано, що духовний розвиток людини має пріоритет над її багатством. Тому протестантський аскетизм визначається скромністю, строгістю, стриманістю, діяльністю і набуває аскетичного образу, а повсякденна діяльність має релігійне значення. Центральною ідеєю служіння Богові стає праця через покликання. Визначено, що покликання, як відповідь на звернення Бога, означає необхідність прийняти свою долю і через працю (в тому числі) отримати спасіння у Бога, бо праця – це частина смислу існування і самовираження людини.

Ключові слова: етика, світська аскеза протестантизму, лютеранство, кальвінізм, пресвітеріанство, Макс Вебер, покликання, праця.

Актуальність. Сучасний світ неймовірно складний і суперечливий. На початку XXI століття визначились такі проблеми, як проблеми релігії, економіки, особистості, цінності праці, релігійної віри тощо. У сьогоденні зв'язок між економікою і релігією у сучасній західній цивілізації не виявляється так відверто, як за часів Реформації. Економічний етос, який народився на ґрунті аскетичного ідеалу, тепер залишився без релігійного змісту. Але вся європейська традиція, пронизана християнськими цінностями, зберігає і досі основи, закладені реформаційними процесами протестантського напрямку. Питання праці, значення багатства, світського

аскетизму, релігійної віри, покликання визначаються як вкрай важливі для розвитку особистості. До Реформації – праця для виживання, після Реформації – праця як молитва Богові, у XXI столітті – праця як формування і самореалізації особистості. Аналіз протестантської аскези у її різновидах (кальвінізм, лютеранство, пуританізм) дозволить визначити вплив релігійного фактору на формування сучасної західноєвропейської християнської цивілізації.

Постановка проблеми. Проблема «світського аскетизму» (протестантського аскетизму) стала однією з центральних положень соціального вчення протестантизму. Бог повертається на небо, а людина, яка звернена до світу, перетворює свій успіх і радість життя у критерій своєї віри, вираженої у діяльності. Праця, як і молитва, не дозволяє досягти спасіння, але є образом підкорення людини Богові. Економічна діяльність виявляється освяченою і стає «світською аскезою». Основне питання полягає у виявленні ціннісно-духовної характеристики праці, багатства, успіху людини.

Аналіз дослідження. Питання протестантського аскетизму активно піднімалися вже в епоху Реформації – М. Лютер, Ж. Кальвін, У. Цвінглі, Р. Бакстер та інші. У XIX столітті особливо активно ці проблеми розглядалися М. Вебером, В. Зомбартом, а у XX ст. – К. Лефортом, А. Ріхом, К. Бартом, П. Тілліхом та інші. У вітчизняній науці проблеми протестантської філософії розглядаються такими вченими як Куценко В., Тетерянтников К.В., Мулярчук В. та інші.

Метою та завданням даної роботи є дослідження релігійної основи протестантського аскетизму, розгляд взаємовідношень релігійних принципів поведінки і відношення до земних благ і позацерковному розподілу земних благ. Основними напрямками аскетизму є лютеранство, кальвінізм, пієтизм, методизм, різні деномінації, які вийшли з анабаптистського руху. Ці напрямки не були повністю ізольовані один від одного. Навіть самі серйозні догматичні розбіжності, такі як різні тлумачення вчення про приречення і про виправдання вірою, переходили один в одного у самих різних комбінаціях. Але справжнє сповідання цих догматів не тільки мало глибокий відбиток на всю наступну «недогматичну» етику, але й обумовило те, що лише знання первісного ідейного змісту цієї моралі дозволило зрозуміти, як органічно вона була пов'язана з ідеєю потойбічного блаженства, повністю визначавшого внутрішній світ людей того часу. Без цієї ідеї зовсім неможливі були будь-які моральні перетворення, здібні ґрунтовно вплинути на життєву практику. Для нас важливо виявлення створених вірою і практикою релігійного життя стимулів, які дали основний напрямок усьому життєвому устрою і спонукали індивіда суворо їх дотримуватись. Ці стимули в значній мірі були обумовлені специфікою релігійних уявлень. Люди того часу вдавалися до роздумів про сутність абстрактних, на перший погляд, догматів з такою інтенсивністю, яка могла бути зрозуміла, якщо ми виявимо її зв'язок з практичними (соціальними) інтересами.

Християнська аскеза у своїх зовнішніх проявах і сутності складалась із самих різних елементів. На Заході вона носила раціоналістичний практичний характер, перетворившись у систематично розроблений метод раціональної життєвої поведінки, метою якого було подолання природної натури, звільнення людини від ірраціональних інстинктів, підкорення її життя якомусь планомірному прагненню, а дії – постійному самоконтролю і перевірці етичної значимості. Монах ставав співробітником на ниві Господній, затверджуючись у вибраності свого спасіння. «Це означає наступне, – пише М. Вебер, – будь-яка аскеза намагалась навчити людину користуватися «константними мотивами» (особливо тими, які вона сама їй вселяла)... Метою аскези було створити умови для діяльного, осмисленого, світлого життя; її справжнім завданням – знищити безпосереднє чуттєве насолодження життям; її головним засобом – упорядкувати образ життя своїх adeptів» [1, с. 179]. Основним було те, що життя, підкорене методичній релігійній регламентації, було і залишалось, переважно, світським; і чим інтенсивніше окрема людина слідувала аскетичним приписам, тим більше вона усувалася від повсякденності, бо специфіка святого життя виражалась у перевазі над світською мораллю. Вперше це змінив М. Лютер, причому не і якості виразника якоїсь «тенденції розвитку», а суто з особистих спонувань. Кальвінізм запозичив цю ідею у М. Лютера. Тепер кожний християнин повинен бути монахом на протязі всього свого життя. Переміщення аскези з монастиря у світське повсякденне життя було поставлено за

основу у здійсненні аскетичних ідеалів в рамках своєї світської професії. У ході подальшої еволюції кальвінізм приєднав до цього і позитивне: необхідність знайти підтвердження своїй вірі у світській професійній діяльності. Кальвінізм дав широким колам релігійних людей позитивний стимул в аскезі, а обґрунтування кальвіністської етики вченням про приречення призвело до витіснення духовної аристократії монахів духовною аристократією святих у світі, приречених Богом до спасіння. Аристократія, як негрішна, була відділена від інших, приречених до загибелі людей. Прірва ця була принципово непереборна і дуже страшною у своїй нереальності, ніж та видима перешкода, яка відділяла від світу середньовічного монаха. Вона глибоко врізалась в усі сфери соціального життя, бо божественна милість, яка дарована вибраним, потребувала не поблажливості до грішника і готовності допомогти ближньому своєму у свідомості власної слабкості, а ненависті і призириства до нього, як до ворога Бога, відзначеного тавром засудження. Лютеранська схильність до каяття чужа аскетичному кальвінізму, якщо не в теорії, то на практиці. Для кальвініста каяття не має етичного значення. Знедоленому воно марно, а для впевненого у своїй вибраності гріх, в якому він визнається, служить симптомом повороту назад у його розвитку і неповноти освячення. Він не кається у гріху, вів його ненавидить і намагається подолати своїми справами на славу Божу, бо «тілесний розум є ворог Бога. Тому належить змінити розум не тільки спекулятивний, але і практичний, і активний» [3, с. 164]. Аскетична поведінка знаходила свою незаперечну форму, на яку вона постійно орієнтувалась і яка була для неї необхідною. Однією з основ моральних розпоряджень був Старий Заповіт, такий же богонадхненний, як і Новий Заповіт. Кальвіністи бачили в законі ідеальну норму, досягти якої неможливо, але до якої треба постійно прагнути; реформатам Закон уявлявся ідеальною нормою. У лютеранському катехизисі Закон завжди передує Євангелію для того, щоб спонукати належну смиренність, в реформатських катехизах Закон завжди йде за Євангелієм. На цій основі у окремої людини виникає імпульс до методичного контролювання своєї поведінки (щоб набути впевненість у своїй вибраності) і в її аскетичному перетворенні. Цей аскетичний стиль життя зводився до орієнтованого на Божественну волю раціонального перетворення всього існування. Така аскеза була завданням, яке міг виконувати кожен, хто прагнув набути впевненість у своєму спасінні. Це, необхідний релігії, відмінний від «природного» існування, особливий склад життя святих складався не в чернечих організаціях, а всередині світського устрою. Названа раціоналізація життя, орієнтована на потойбічне блаженство, була наслідком концепції професійного покликання аскетичного протестантизму. Християнська аскеза, спрямована спочатку із світського життя у самотництво, вже у стінах монастиря панувала в обличчі церкви над світом, від якого вона зріклась. При цьому вона не посягала на природні, безпосередні риси світського повсякденного життя; вона вийшла, закривши за собою монастирські ворота і почала насичувати світське повсякденне життя своєю методикою, перетворюючи її в раціональне життя у світі, але не від світу цього і не для світу цього. Багатство таїть у собі страшну небезпеку, спокуси його безмежні; прагнення до багатства безглуздо порівняно з безкінечно переважаючим його значенням Царства Божого, викликаючи моральні сумніви. Тут аскеза направлена проти будь-якого намагання до світських благ. Кальвін не бачив в багатстві духовних осіб перешкоди для їх діяльності. Він вбачав в багатстві засіб для зростання їх впливу, дозволяв їм вкладати майно у вигідні підприємства за умови, що це не викличе роздратування в навколишньому середовищі.

До Реформації праця мала інше значення. Найпростіше: вона полягала в тому, щоб вижити; діяльність людини контролювалась життєвим циклом потреба-праця-споживання і відповідала природній необхідності. Праця – це лише вираз життя і вона усвідомлюється «на рівні життя». Людина не обирає працювати, чи не працювати, – це її обов'язок, життєва необхідність. У трудової діяльності, зрештою, діє життя. До Реформації ця пасивність праці ще не була досвідом. Були потрібні притаманні праці переживання цілковито особливої інтенсивності, щоб вона набула свій сенс. Такі переживання мали духовну природу, обумовлену «аскетичними чеснотами» [1, с. 190].

З Реформацією праця набуває духовну цінність і сенс. Праця набуває цінність зобов'язання виконати її у відповідь на заклик Бога. В цьому є новаторство Лютера, займатися професією

означає прийняти долю; змінити професію – відмовитись від Божого наказу. При такому уявленні про «борг перед професією» праця вже не може сприйматися як просто розвиток своєї діяльності. Праця набуває більшу вартість. Моральному засудженню підлягають заспокоєність і задоволення досягнутим, насолодження багатством і витікаючі з цього наслідки: бездіяльність, тілесні втіхи, послаблення прагнення до «святого життя». І тільки тому, що власність тягне за собою цю небезпеку бездіяльності і заспокоєності, вона викликає сумніви. Для того, щоб переконатися у своєму спасінні, « Ми мусимо виконувати діла Того, Хто послав Мене, аж поки є день» (Ін, 9:4) Не бездіяльність і насолода, а діяльність служить примноженню слави Господньої згідно не двозначно вираженої Його волі. Самим тяжким гріхом є марне витрачання часу. Життя людини надзвичайно коротке і дороге, і воно повинно бути використано для «підтвердження» свого призначення. Витрачання цього часу морально зовсім недопустимо. Час безмежно дорогий, бо кожна втрачена година праці відібрана у Бога, не дає примноження Його слави. Пустим і шкідливим заняттям також вважається споглядання, у всякому разі тоді, коли воно здійснюється у збиток професійній діяльності, бо споглядання менш потрібно Богові, ніж активне виконання Його волі в рамках своєї професії. Практичність дії пронизана наполегливою, іноді пристрастною проповіддю постійної фізичної або розумової праці. В якості дієвого засобу проти спокус тіла пропонується те, що служить подоланню релігійних сумнівів і витонченого самокатування – припис: «У поті свого лица ти їстимеш хліб» (Бут., 3:9). Праця за своїм значенням виходить за ці рамки і є наданою Богом метою усього життя людини. Слова апостола Павла: «Хто працювати не хоче, нехай той не їсть (2Фессал., 3:10) стають загальнозначущим і обов'язковим приписом. Небажання працювати вважається ознакою відсутності благодаті, підкреслюється, що багатство не звільняє від цієї безумовної вимоги. Проведіння Господнє дає кожному професію, яку він повинен прийняти. Це професійне покликання тут не доля, з якою треба змиритися і якою треба покійно йти, а вимога Бога до кожної людини працювати у славі Його.

Для Лютера розподіл людей по існуючим станам і професіям, відповідно з об'єктивним історичним устрійом суспільства, було прямою еманациєю Божественної волі, а перебування кожної людини на своєму місці і її діяльність в рамках, встановлених для неї Богом, перетворювались на релігійний борг. З кола ідей М. Лютера неможливо було вивести етичні принципи світового устрою, тому його треба було приймати таким, як він є, перетворюючи покійне прийняття його в релігійний борг. Про значення провіденційної мети, у відповідності з якою люди поділяються за професіями, вони впізнають за плодами цієї праці. По даному питанню погляди у ряді моментів прямо стикаються з теорією розподілу праці у Адама Сміта. Спеціалізація сприяє вишкілу працівника, якісному підвищенню продуктивності праці, при цьому слугуючи загальному благу, тотожньому благу найбільшого числа людей. В процесі діяльності створюється так звана співвідповідальність, яка постає як критерій віри, надії і любові і визначає не тільки зверненість до загальнолюдських цінностей, але й відношення між людським і корисним, між етичними вимогами в економіці і економічною раціональністю, між етикою і економікою взагалі. Поза визначеною професією будь-яка додаткова діяльність ні що інше як випадкова праця, яку часто вимушений виконувати рядовий працівник, і її слід розглядати як неминуче, але завжди небажане тимчасове заняття. В житті людини «без визначеної професії» відсутній той систематично-методичний характер, який є вимогою світського аскетизму. Квakerська етика також потребує, щоб професійна діяльність людини являла собою послідовне аскетичне виховання чесноти, випробування її вибраності; вибраність втілюється у сумлінності, яка, в свою чергу, знаходить своє відображення у ретельному і методичному виконанні своїх професійних обов'язків. Не праця як така, а лише раціональна діяльність в рамках своєї професії потрібна Богові. В пуританському вченні про професійне покликання наголос робиться завжди на методичному характері професійної аскези, на відміну від інтерпретації Лютера, який розглядав професійну діяльність як покійність своїй, наперед вирішеної Богом, долі. Бути в покликанні – це виявляти любов до ближніх та вдячність Богові за дар життя і ті таланти, якими він наділяє людину. Праця за покликанням має не матеріальну мету, а дає відчуття правильного шляху

у житті. Корисність професії, її визнання Богом визначається з моральної точки зору і ступині важливості, яка має значення блага для усього суспільства. В якості третього і найбільш важливого критерія виступає доходність. Бо якщо Бог надає кому-небудь зі своїх вибраних будь-який шанс для отримання прибутку, то Він здійснює це, керуючись цілком певними намірами. Віруючий християнин повинен слідувати цієї вказівці зверху і використовувати надану йому можливість. «Якщо Бог вказує Вам цей шлях, слідуючи якому ви зможете без шкоди для своєї душі і не шкодячи іншим, законним засобом заробити більше, ніж будь-яким іншим шляхом, і ви відкидаєте це і обираєте менш прибутковий шлях, то ви тим самим перешкоджаєте здійсненню однієї з цілей вашого покликання, ви відмовляєтесь бути керуючим Бога і приймати дари Його для того, щоб мати можливість вжити їх на благо Йому, коли Він того захоче. Не для втіх плоті і грішних радощів, а для Бога треба вам працювати і збагачуватись» [3, с. 186–187].

Багатство ганиться остільки, оскільки воно приховує в собі спокусу у лінощах, бездіяльності і грішних світських насолодах, а прагнення до багатства – лише в тому випадку, якщо воно викликано надією на безтурботне і веселе життя. В якості виконання професійного боргу багатство морально не тільки виправдано, а й навіть наказано. Про це прямого говориться у притчі про раба, який впав в немилість за те, що не збільшив довірену йому міну срібла. Бажання бути бідним було б рівнозначно бажанню бути хворим і гідно засудженню в якості проявлення синергізму, який наносить шкоду Божої славі. Що стосується жебрацтва, в яке впадає людина, здібна працювати, то це не тільки гріх бездіяльності, але й порушення заповіді любити ближнього свого.

Подібно до того, як акцентування аскетичного значення постійної професії служить етичній ідеалізації сучасної професійної спеціалізації, так провіденціальне тлумачення намагання до наживи служить ідеалізації ділової людини. Повне етичне схвалення зустрічає тверезий буржуа – людина, яка усім зобов'язана самої собі. Слово «Хай благословить Господь його справи», – побажання на адресу тих «святих», які досягали успіху, слідуючи божественним приписам [4, с. 289]. Думка про зобов'язання людини по відношенню до довіреного їй майна, до якого вона прив'язана у якості управителя, лягає тягарем на все її життя. Чим більше майна, тим сильніше аскетичне життєвідчуття витримує спокусу багатства, почуття відповідальності за те, щоб майно було збережено у недоторканості і збільшено невтомною працею за ради слави Бога.

Генетично окремі елементи цього образу життя, як і багато інших компонентів сучасного економічного духу йдуть у середньовіччя, але свою справжню етичну основу цей життєвий устрій знаходить лише в етиці аскетичного протестантизму. Значення його для розвитку капіталізму очевидно. Світська ідея протестантизму в ідейній основі відкидала насолодження багатством і намагалась скоротити його використання, особливо коли воно перетворювалось на залишки. Одночасно вона звільняла споживання від психологічного гніту традиційної етики, розриваючи кайдани, які обмежували прагнення до збагачення, перетворюючи його не тільки у законну, але добру для Бога справу. Боротьба з плот'ю і прихильність до матеріальних благ була боротьбою не з раціональним накопиченням, а з ірраціональним використанням майна. Аскеза потребувала від багатих людей не умертвіння плоті, а такого використання багатства, яке служило б необхідним і практично корисним цілям. Поняття «комфорт» характерним чином охоплює коло цих етично дозволених засобів користування своїм майном. Блиску рицарської пишноти з його дуже хиткою економічною основою і перевазі сумнівної елегантності тверезого і простого життя вони, протестанти протиставили в якості ідеала затишок буржуазної оселі з його бездоганною чистотою і солідністю. Аскеза виступала як проти несумлінності, так і проти інстинктивної жадібності, проти прагнення до багатства як самоцілі; бо майно саме по собі, безумовно, є спокусою.

Але якраз тут аскеза перетворювалась у силу, «яка без числа творить добро, бажаючи всьому зла» [2, с. 90]. У відповідності зі Старим Заповітом і з етичною оцінкою добрих справ ця сила бачила у намаганні до багатства як самоцілі вершину порочності, а в багатстві як результаті професійної діяльності – Боже благословіння. Ще важливіше було інше – релігійна оцінка

невтомної, постійної, систематичної світської професійної праці як найбільш ефективного аскетичного засобу і найбільш правильного засобу затвердження відродженої людини і істинності її віри. Якщо обмеження споживання з'єднується з вивільненням прагнення до наживи, то об'єктивним результатом цього буде накопичення капіталу за допомогою примусу до аскетичної ощадливості. Перешкоди на шляху до споживання нажитого багатства неминуче повинні були служити його продуктивному використанню в якості інвестованого капіталу. Таким чином, «релігійні рухи, – пише М. Вебер, – значення яких для господарства вкорінене в їх аскетично-виховному впливі, мали найбільший економічний вплив в той момент, коли розквіт релігійного ентузіазму був вже позаду, коли судинні спроби знайти царство Боже поступово розчинилось у тверезій професійній чесноті, а коріння релігійного почуття поступово відмирили, поступаючись місцем утилітарній посюсторонності» [1, с. 200]. Так виникає нова етика праці і відношень у сіспільстві. У володінні милості Божої і Божим благословінням, підприємець, не переступивши меж формальної моральної коректності, міг і навіть зобов'язаний був дотримуватись своїх ділових інтересів. Аскеза створювала спокійну впевненість, що нерівний розподіл земних благ, так як і приречення до спасіння лише для деяких, справа божественного проведіння, яке переслідує свої таємні, нам не відомі цілі. Вже Ж. Кальвіну належить часто цитуємий вислів, що «народ» (ремісники і працівники) слухає волю Божу лише до того часу, поки бідний» [3, с. 413]. Тут у повній відповідності з еволюцією, у міру відмирання релігійних коренів, процесу праці був наданий утилітарний відтінок.

З іншої сторони, якщо ми звертаємось до працівників, то ідеалом служить відданий професійному боргу робітник, який не прагне до наживи, – якраз він уподібнюється у своєму житті апостолам, які мали харизму учеників Христа. Аскетична література майже усіх віросповідань виходить з уявлення, що добродесна праця, навіть при її низькій оплаті, яка виконується тими, кому життя не надало інших можливостей, є справою, надзвичайно потрібною Богові. Протестантизм сам по собі не створив нічого нового. Але він не тільки безкінечно заглибив це уявлення, але й приєднав до існуючої норми те, що, власне кажучи, тільки і визначило силу його впливу, – психологічний імпульс, який виникав у результаті відношення до своєї роботи як до покликання, як до єдиного засобу переконатися у своєму вибранні. Разом з тим аскеза легалізувала також експлуатацію цього специфічного потяга до праці, наголосивши «покликанням» прагнення набувача до наживи. Очевидно, така сильна спрямованість набути спасіння у потойбічному житті за допомогою виконання своїх професійних обов'язків в якості свого покликання, і сувора аскеза, якій церква підкорювала, в першу чергу, безумовно, бідні верстви, сприяла збільшенню працездатності.

Відношення до праці як до покликання стало для сучасного працівника таким же характерним, як і аналогічне відношення підприємця до наживи. Такий проникливий англійський спостерігач, як сер Уільям Петі, відобразив цю нову для того часу ситуацію у своїй вказівці на те, що економічна міць Голландії XVII століття пояснюється наявністю численних людей, які бачать у праці і інтенсивному підприємстві свій борг перед Богом. Інтенсивне підприємство, загорнуте у містичне захоплення, створювало містичну пролетарську спільноту. Один з конституційних компонентів сучасного капіталістичного духу і усієї сучасної культури – раціональна життєва поведінка на основі ідеї професійного покликання – виник з духа християнської аскези. Обмеження людської діяльності рамками професії, разом з відмовою від фаустовської багатосторонності, є в сучасному світі обов'язковою передумовою плідної праці. «Справа» і «зречення» взаємопов'язані – цей основний аскетичний мотив буржуазного стилю життя хотів довести до нашої свідомості вже Гете, про що свідчать його «Роки подорожей», і те, як він завершив життєвий шлях Фауста. Для Гете усвідомлення цього факту означало зречення і прощання з епохою гармонійної, прекрасної людини. Але, по мірі того, як аскеза переміщувалась з чернечої келії у світське професійне життя, набуваючи владу над світською мораллю, вона починає грати усе більш визначну роль у створенні грандіозного сучасного господарського устрою, пов'язаного з технічними і економічними передумовами механічного машинного виробництва. Ця ситуація призвела до стимуляції розвитку засобів виробництва

і виробничих відношень, які в наш час піддають непереборному спонуканню кожен окрему людину, формуючи її уклад життя. Це торкнулось не тільки тих людей, які безпосередньо пов'язані з ним своєю діяльністю, але й взагалі усіх залучених до цього механізму з моменту свого народження, створюючи соціальне середовище, соціальну спільність виробництва і розподілу матеріальних благ.

Висновки. На основі використаного матеріалу автор робить висновок про позитивний вплив протестантського розуміння земних благ в системі соціальних відношень. Феномен праці набув особливе значення: не праця заради життя, а життя у праці заради слави Божої. Християнський аскетизм став методом раціонального способу життя, метою якого було позбавлення людини від ірраціональних імпульсів. Одухотворення праці стало наступністю між чернечою аскезою і аскезою професійної діяльності. Лютер сформулював ідею покликання кожної людини, а Кальвін поширив цю ідею до рівня соціального руху. Мета покликання трансцендентна – це участь у творенні добра і спасінні, це вияв любові до ближнього і вдячність Богові за дар життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. К.: Наш формат. Пер. з нім. О. Погорілий, 2018. 216 с.
2. Гете Й.В. Фауст <https://uabook.com.ua/wp-content/uploads/2022/09/hete-yohann-volfhanh-faust.pdf> (українською мовою).
3. Calvin J. The Institutes of the Christian Religion. <https://www.ccel.org/ccel/c/calvin/institutes/cache/institutes.pdf>
4. Sombart W. Die Juden und das Wirtschaftsleben. Leipzig Verlag von Duncker & Humblot 1911 https://ia800906.us.archive.org/23/items/diejudenunddaswi00sombuoft/diejudenunddaswi00sombuoft_bw.pdf

REFERENCES

1. Veber M. Protestantska etika i dugh kapitalizmu. K. Nash format. Per. Z nim. O. Pogoriliy, 2018. 216 s. Weber M. [Protestant ethics and the spirit of capitalism. K.: Our format. Trans. with him O. Pohoriliy, 2018. 216 p. (in Ukrainian).
2. Gete I.V. Faust <https://uabook.com.ua/wp-content/uploads/2022/09/hete-yohann-volfhanh-faust.pdf> (ukrainskoi movoy) [Goethe Y.V. Faust] (in Ukrainian).
3. Calvin J. The Institutes of the Christian Religion. <https://www.ccel.org/ccel/c/calvin/institutes/cache/institutes.pdf>
4. Sombart W. Die Juden und das Wirtschaftsleben. Leipzig Verlag von Duncker & Humblot 1911 https://ia800906.us.archive.org/23/items/diejudenunddaswi00sombuoft/diejudenunddaswi00sombuoft_bw.pdf

Bevzyuk Natalia Petrivna

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Philosophy Odessa I. I. Mechnikov National University
2, Dvorianska str., Odesa, Ukraine

ETHICS OF SECULAR ASCESIS OF PROTESTANTISM

Relevance by those. *Protestant ethics and the capitalist principle of capital accumulation became the basis for the development of industrial partnership. In order to understand the connections between the basic religious ideas of Protestant asceticism and the maxims of everyday economical living, it is necessary to turn first to theological works. The religion of the witch was specifically reformed until he left the world. Christian asceticism became a reasonable and rational life for the sake of the eternal world. Religious ethics is transformed into rationalized ethics, which flows from religious motives. The recent development of the economy is seen as a process of rationalization, one of the directions of which was the secularization of religion, closely linked with the process of intellectualization. The current advancing European civilization, shaped by the Christian values of faith, hope, love, mercy and others, reveals the depths of the development of humanity, the depth of humanity, the quality of life, the quality*

of action. **This article examines** the process of transforming religious asceticism into secular asceticism through the analysis of the main Protestant denominations: Lutheranism, Calvinism, Presbyterianism and the influx of religious motives into work and the formation of his spiritual and social life. **Research methods** are the fundamental scientific methods of formal logic (deduction, induction, analysis, synthesis), the hermeneutic method, a unique problem-confessional approach to the scientific interpretation of religious life. Follow-up results. **An analysis** of various specific aspects of Protestant asceticism has been completed. The choice of professional activity is based on an excessive middle class, inspired by a religious atmosphere; it is emphasized that the spiritual goals of believers outweigh their material “joy of life”; it is shown that the spiritual development of a person takes priority over her wealth. There fore, Protestant asceticism is signified by modesty, rigor, simplicity, activity and the emergence of an ascetic image, and everyday activity has religious significance. The central idea of serving God is to work through calling. It is clear that invoking God’s brutality means the need to accept one’s share and, through means (including) wresting salvation from God, because work is part of the meaning of a person’s self-realization and self-expression.

Key words: ethics, secular asceticism to Protestantism, Lutheranism, Calvinism, Presbyterianism, Max Weber, invocation, practice.

УДК 27-12:32](73)(092)

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.22>**Лозовицький Василь Миколайович**

кандидат богословських наук, доцент,
завідувач кафедри Священного Писання і богослів'я
Волинської православної богословської академії
вул. Градний узвіз, 5, Луцьк, Україна
orcid.org/0000-0001-5645-4309

ПОЛІТИЧНА ТЕОЛОГІЯ АРІСТОТЕЛЯ ПАПАНІКОЛАУ

Актуальність проблеми. Стаття присвячена аналізу сучасної православної теології А. Папаніколау, яка критикує певні консервативні елементи спадщини неопатристичної теології. Політична теологія, як досить нове явище в православ'ї, спрямована на радикальне переосмислення місця політичного в православній теології та сприяє зміні відношення до політики як в межах думки православних теологів ХХ ст., так і багатовікової традиції «симфонії» політичної влади та церковних структур загалом.

Мета. Для з'ясування передумов та ідейних витоків української православної теології ХХІ ст., зберігає актуальність осмислення найновіших тенденцій розвитку постнеопатристики, яка залишається мало дослідженою. На наше переконання, українська богословська думка, що лише засвоює проблематику політичної теології, має багато чому навчитися у А. Папаніколау. Саме тому, важливо детальніше дослідити еволюцію теології А. Папаніколау, здійснити критичний аналіз її основних ідей, виявити ймовірні лінії впливу на українську теологію.

Методологічну основу дослідження складають загальнонаукові принципи аналізу релігійних явищ та філософських процесів і принципи сучасного богослов'я – об'єктивності, неупередженості, цілісності, світоглядного та методологічного плюралізму.

Результати дослідження. На прикладі розглянутої політичної теології А. Папаніколау бачимо, як представники сучасної політичної теології, головним чином, долають обмеження «етнотеології», синтезу націоналізму поневоленних народів з Церквою, апологію Церквою авторитарних режимів та тотальне неприйняття ліберальної демократії та прав людини, відкидання будь-яких західних секулярних форм суспільного ладу та політичної думки. Позитивною стороною подібних політично-теологічних проєктів є ствердження внутрішньої суголосності традиційних фундаментальних положень православної теології, таких як есхатологія, «реалізм бого-людського спілкування», тринітарна теологія, христологія, з модерними політичними проєктами ліберальної демократії, теорією прав людини та свободи слова як найбільш близьких до ідеалів християнської практики та церковного життя сучасних соціально-політичних форм. У такий спосіб теологи закликають вірян Православної Церкви до активного включання в сучасні демократичні процеси, до визнання себе силою, що прагне до вільного залучення всього світу до бого-людського спілкування.

Ключові слова: православна теологія, політична теологія, постнеопатристика, політичне православ'я, теологія А. Папаніколау.

Вступ. Православна теологія поч. ХХІ ст. у зв'язку з глобальними трансформаціями сучасності, шукає нові форми самовираження. Активне засвоєння мови і проблематики сучасної філософії є ознакою змін в православній теології. Це демонструє зміну ставлення як до сучасної філософії загалом, так і більшу відкритість західному християнству. Такі зміни стали можливими завдяки тому, що на перший план вийшла нова плеяда православних теологів, яких умовно можна віднести до постнеопатристики. Такі автори як С. Говорун, Дж. Мануссакіс, Д. Б. Гарт, П. Калаїцидіс, А. Папаніколау створюють цікаві богословські концепти в яких православна традиція синтезується з постмодерною думкою.

Особливу роль в сучасній теології загалом і в православній останнім часом стала відігравати політична теологія. Осмислення теологами соціальних і політичних проблем є важливим досягненням християнського богослов'я. Одним з яскравих представників сучасної політичної

теології є американський богослов А. Папаніколау. Він автор цікавої версії православної політичної теології, яка увібрала в себе вагомі здобутки західної політичної теології, що веде активний діалог з постмодерною філософією. Нас будуть цікавити особливості політичної теології А. Папаніколау. Нам важливо дослідити які основні теми і проблеми вона піднімає і яку пропонує мову для їх вирішення? Хто вплинув на формування політичної теології А. Папаніколау і які вона має аналогії з своїми сучасниками? Який вона має потенціал впливу на українську теологію?

Мета дослідження і завдання. Для з'ясування передумов та ідейних витоків української православної теології XXI ст., зберігає актуальність осмислення найновіших тенденцій розвитку постнеопатристики, яка залишається мало дослідженою. Ми переконані, що українська богословська думка, що лише засвоює проблематику політичної теології має багато чому навчитися у А. Папаніколау. Саме тому, важливо детальніше дослідити еволюцію теології А. Папаніколау, здійснити критичний аналіз її основних ідей, виявити ймовірні лінії впливу на українську теологію.

Проведене дослідження має міждисциплінарний характер та виконане на межі богослов'я, філософії та етики. **Методологічну** основу його становлять загальнонаукові принципи аналізу релігійних явищ та філософських процесів і принципи сучасного богослов'я – об'єктивності, неупередженості, цілісності, світоглядного та методологічного плюралізму.

Ступінь наукової розробленості. Існує не так багато критичних праць в яких здійснюється аналіз православної теології А. Папаніколау. Вітчизняні дослідники вивчали формування православної теології поч. XXI ст. та зокрема здійснили перші інтерпретації поглядів представників постнеопатристичної теології. Методологічна основа цих розвідок закладена в працях Ю. Чорноморця та Г. Христокіна, якими було запропоновано парадигмальний підхід до аналізу православної теології [10; 11; 15]. Окремо Г. Христокін здійснив аналіз богословських методологій православної теології і зокрема постнеопатристики [9]. Проблематику політичної теології загалом досліджували науковці Аспруліс Н. [1], П. Гаврилук [2], К. Говорун [3; 22], А. Денисенко [5], Ішук Н. [6], Г. Кулагіна-Стадніченко [7], Чаплигін [12], Д. Шевчук [18], П. Шевчук [19]. Крім того, теологію А. Папаніколау вивчали В. Грицишин [4], Г. Христокін [9], Ю. Чорноморець [14; 16].

Результати дослідження. Особливо важливим центром розвитку сучасної православної політичної теології є Центр Православних досліджень в Фордхемському університеті, який був сформований довкола визначних американських православних теологів та дослідників, таких як Арістотель Папаніколау та Джордж Демаскопулос. Значний акцент дослідники цього Центру роблять на переосмислення відносин Традиції, традиціоналізму та сучасної теології, що представлено збіркою «Fundamentalism or Tradition: Christianity after Secularism» [21], але найзначнішим внеском цього інтелектуального осередку став розвиток сучасної православної теології, відкритої до ліберальної демократії та дискурсу прав людини, що, в свою чергу, представлено збіркою «Christianity, Democracy, and the Shadow of Constantine» [20]. Найбільш яскравим та визначним політичним теологом з цього кола є А. Папаніколау, праця якого «The Mystical as Political: Democracy and Non-Radical Orthodoxy» має особливе значення для нашої теми [8; 26]. Якщо інший православний богослов П. Калаїцидіс лише виражав потребу у залученні сучасного ліберального політичного дискурсу в православну теологію, а Д. Джалто взагалі висував виключно критичну есхатологічну політичну програму, то А. Папаніколау напряду поєднує традиційний дискурс православної теології та сучасну модель ліберальної демократії. Більш того, на думку американського теолога, послідовне розгортання соціальних та політичних наслідків православної теології має привести вірян до необхідності усвідомлення теоретичної невідворотності ліберальної демократії, що центрована на правах людини як її основі. Однак, контр-інтуїтивність такого твердження для значної кількості вірян та навіть православних теологів зумовлена складною історією східнохристиянської теологічної думки, що дуже часто вдавалася до апології імператорської влади та її «спадщини», яку дуже часто намагалися реставрувати в різноманітних правих авторитарних режимах. Як і П. Калаїцидіс,

А. Папаніколау вважає головним теоретичним підґрунтям такого консервативного «бачення» теологію Євсевія Кесарійського, яка була сформована в умовах поступової інкорпорації християнства в римський політичний лад.

Об'єднання «ромейськості» та християнства в пізній античності має значний вплив і на сучасну православну ідентичність, особливо вірян та ієрархів, що належать до Вселенського патріархату. Загалом, «християни відкидали лише язичницьке минуле імперії, але не її громадянські та політичні способи буття» [8, с. 44]. Приклад Євсевія є вкрай виразним у тому відношенні, що в його «Церковній історії» досягається вершина цього синтезу римської ідентичності та християнства: для цього пізньоантичного християнського автора історія є процесом розгортання божественного промислу, що досягає найбільшого виразу в Римській імперії, на чолі якої стоїть імператор-християнин. Визнаючи римську державність одним з джерел добра (поруч з «вченням благочестя»), Євсевій фактично робить імператорську владу сакраментальною та навіть стверджує, що суверенні імперські структури напряду маніфестують суверенну владу Бога в його Царстві. Патристична традиція, в цілому, або підтримувала таке зближення християнства та Церкви з імперськими структурами, чи зберігала багатозначне мовчання в цих питаннях. Однак, найбільш повний класичний вираз східнохристиянської політичної теології зближення державних інститутів та Церкви залишив імператор Юстиніан I, який остаточно створив та обґрунтував «симфонію» між імператорською та єпископською владами. Фактично, за Юстиніановим правлінням та в межах його спадщини в формі теології симфонії, імператор став головним медіатором між Божою волею та «народом Божим», який єдиноосібно ніс відповідальність за життя суспільства, переймаючи значну кількість церковних функцій та, крім того, підкоривши церковну владу політичній. Звичайно, в особливі кризові часи, політична влада Східноримської імперії, автономія та авторитет Церкви та патріархів зростали, але сама ідея сакраментальності імператорської влади та сакрального значення римської державності як такої ніколи не зникали з ландшафту середньовічної східнохристиянської думки.

Далі, двома імперіями, що увібрали та виразили в собі православну політичну ідентичність були Османська та російська імперії: 1) в Османській імперії, з одного боку, як вже було описано П. Калаїцидісом, османські державні структури повністю підпорядкували собі православні церковні інститути, які, однак, мали право виражати інтереси православного населення перед державою; але, з іншого боку, в період османського панування, фактично була знищена православна політична традиція. 2) Значно складнішою вибудовувалася ситуація в російській імперії, яка, з одного боку, дійсно продовжувала традицію візантійської симфонії політичної та церковної влад, але, з іншого боку, в цій країні не відбулося наслідування візантійських політичних інститутів. Крім того, якщо у Візантії все ж спостерігався певний, хоч і мінімальний, рівень автономії Церкви від держави, то в росії ця межа була вкрай хиткою: починаючи з періоду Никонівських реформ, а особливо в часи правління Петра I церковні структури були не просто підпорядковані політичній владі, але були перетворені в звичайне бюрократичне відомство в межах імперських структур. В інших частинах православного світу та й в інші періоди його існування так само православні церковні структури ставали чи насильно підпорядкованими державній владі чи добровільно виступали апологетами етатизму чи націоналізму (особливо в другій половині XIX ст. та на початку XX ст. на Балканах).

На протигагу цим дійсним історичним реаліям та багатовіковому політичному контексту православних країн, А. Папаніколау звертається до найбільш фундаментальних тем православної теології, що мають змінити політичну перспективу православ'я як такого. Так, американський теолог у своєму проєкті сучасної православної політичної теології виходить з наступної тези: «Православна теологія без коливання стверджує, що людина створена для бого-людського спілкування – обоження (theosis)» [8, с. 15]. Значною мірою, власне теоретично-теологічна основа політичного проєкту А. Папаніколау була викладена в його більш ранній праці «Буття з Богом: Трійця, апофатика та Бого-людське спілкування», яка центрована на темі «бого-людського спілкування» в теології В. Лоського та І. Зізіуласа. Головною тезою праці стає ствердження персоналістського характеру єдності людини з Богом у обоженні

першої, що відбувається через причетність людини та всього творіння до особистісної триї-постасної божественної періхорези, в якій сам Бог постає як спілкування, що стає онтологічною основою для спілкування творіння та Творця. Якщо тринітарна та апофатична теологія В. Лоського в цій праці оцінюється критично, то теологія І. Зізіуласа стає основою для теології «реалізму бого-людського спілкування» А. Папаніколау. Згідно з американським теологом, особливо важливою для зізіуласівської «теології спілкування» стає євхаристична теологія, що є центральною для думки митрополита: «Для Зізіуласа євхаристійна подія є спілкуванням з іманентним життям Бога і відкриває Боже буття як особисте і релятивне. Євхаристія – це не апофатичний досвід Бога поза буттям, а досвід іманентного, тринітарного життя Бога. Як така, вона є джерелом для тринітарного богослов'я, яке є «революційним» за своїми онтологічними наслідками. Вчення про Трійцю – це не заперечення зв'язку між Богом і буттям, а християнський вислів про те, яким є Бог як Трійця. «Революційний» аспект тринітарного богослов'я полягає в тому, що онтологія надає пріоритет категоріям, які в метафізиці субстанції вважалися такими, що не мають онтологічного значення. У вченні про Трійцю закладена реляційна онтологія тринітарної особистості, де буття найкраще розуміється через такі поняття, як «відмінність», «інакшість», «реляційність» і «особистість»» [25, р. 18]. Як на рівні онтології, так і на рівні гносеології, за А. Папаніколау, пізнання Бога відбувається через досвід особистого спілкування, яке стає головною мірою як ствердження буття людської іпостасі, так і інтелектуальності загалом.

Виходячи з цих тез, американський теолог в праці «Містичне як політичне» вказує на те, що така православна персоналістська тринітарна онтологія богоспілкування, що виражає себе в східнохристиянському вченні про обоження не може розглядатися як основа чернечого індивідуального прагнення до власного благочестя та індивідуального спілкування з Богом. На противагу цьому, А. Папаніколау стверджує, що на основі православної аскетичної традиції дійсно можливо побудувати сучасну православну ліберальну політичну теологію, яка б природньо виходила з традиційних православних теологічних положень та релігійних практик: «Якщо християнське покликання полягає в тому, щоб навчитися любити, то подвижництво боголюдського спілкування не може обмежуватися ні монастирем, ні церквою – весь світ є полем, на якому це подвижництво повинно здійснюватися. І якщо це навчання любові виходить за межі сім'ї чи інших християн, а включає в себе ближнього, який може бути і чужинцем, то політика не може бути байдужою для подвижника боголюдського спілкування» [8, с. 16]. Таким чином, політична сфера має розумітися як особливе поле цієї аскетичної «вправи», в яку християни з необхідністю є залученими: «Насправді, якщо політику можна розглядати як взаємодію з ближнім/чужим, то вона має бути однією з багатьох практик у подвижництві боголюдського спілкування. Політична спільнота – це не десятина пустелі, а одна з багатьох пустель, в якій християнин повинен боротися з демонами, що намагаються перешкодити навчанню любові. У жодній іншій сфері спокуса демонізувати ближнього не є більш переконливою чи більш виправданою, ніж у сфері політики; у жодному іншому просторі, окрім політичного, християнин не відчуває більшого виклику у виконанні заповіді любові» [Там само].

Перш за все, така аскетична практика любові до ближнього, яка є конститутивною для християнської політики, ні в якому разі не має ставати спробою затвердження християнської Церкви як однієї з політичних сил, що посягає на встановлення свого особливого авторитету. Натомість, відправною точкою християнської політики має стати усвідомлення її єдиного можливого засобу існування в суспільстві – переконання, а не силові репресивні засоби. «Місія Церкви полягає в тому, щоб закликати світ до спасіння, запропонованого в Ісусі Христі, не через християнізацію держави, а через переконання інших вільно приєднатися до її євхаристійного спілкування, тобто до спільного прославлення, поклоніння і жертвоприношення Богові; за самим визначенням, євхаристійна спільнота – це спільнота без примусу. Таке переконання є єдиним легітимним способом розширити межі Церкви в усьому світі» [8, с. 26].

Спираючись на таке радикальне заперечення церковного прийняття насильства, згідно з А. Папаніколау, стає очевидним те, що християнська спільнота має бути відкритою до

різноманітних суспільних форм, що є відмінними від неї самої. Таке прийняття інакшості чи навіть радикальної інакшості є головною складовою аскетичної політичної практики. Євхаристична еклезіологія, за А. Папаніколау, спрямована на те, щоб християнська Церква в таїнстві Євхаристії збрала в собі усе різноманіття форм суспільного життя та різноманіття усього творіння загалом. Таке «зібрання», однак має бути виключно вільним актом, у якому любов Церкви має бути прийнята вільно, а не через натиск авторитету чи політичну силу. Виходячи з цього, американський теолог зазначає, що сучасним політичним ладом, який відповідає такій євхаристичній еклезіології є ліберальна демократія. «Якщо Церква ставиться до світу через переконання, то для того, щоб відповідати самій собі, вона повинна прийняти відмінну від неї спільноту, яка складається з релігійного, політичного та культурного розмаїття, а також державу, яка утверджує і захищає таке розмаїття. Форми політичної спільноти і держави, які найкраще виражають і утверджують таке розмаїття, є ліберально-демократичними, бо таке розмаїття – це те, що частково означає бути демократією. Логіка євхаристичної еклезіології вимагає існування ліберально-демократичної держави, яка за визначенням є інституцією, відмінною від Церкви, в якій символізується спільнота релігійного та політичного розмаїття, що є необхідним через те, що не всі люди світу є членами церковної спільноти» [8, с. 139]. Більш того, ліберально-демократичний лад може навіть «рятувати» Церкву при її фактичному «провалі» здійснення своєї мети служіння в суспільстві: «Якщо Церква не виконала своєї місії переконати інших стати частиною її євхаристичного поклоніння Богові, то вона повинна змиритися з існуванням політичного та релігійного розмаїття. Держава як політично різноманітна спільнота не суперечить, а, навпаки, є невід'ємною частиною самого поняття Церкви як есхатологічної спільноти» [Там само].

Тим не менш, вказуючи на таку глибоку внутрішню відповідність православної євхаристичної еклезіології з ліберальною демократією, А. Папаніколау зазначає, що це не означає те, що ліберальна демократія є єдиною можливою умовою для бого-людського спілкування, але лише те, що якщо бого-людське спілкування як спілкування засноване на свободі людської відповіді, то і християнська політика має максимально сприяти такій державі, що створює максимально можливі умови для такої свободи вибору та свободи відповіді.

Іншим аспектом проєкту політичної теології А. Папаніколау, яка має своєю метою зближення православної теології та ліберальної демократії, є права людини як засадничий елемент цього політичного ладу. Тема прав людини є вкрай дискусійною не лише в межах сучасної православної теології, але й сучасної християнської теології загалом. За визначенням американського православного теолога, противники прав людини висувають наступні заперечення: 1) поняття та мова прав людини має своїм ґрунтом атеїстичний гуманізм; 2) затвердження прав людини нерозривно пов'язане зі ствердженням секулярного суспільного ладу, що є неприйнятним для традиційних православних країн; 3) права людини спираються на індивідуалістичну антропологію, що вступає в пряме протиріччя з православною теологічною антропологією, яка стверджує реляційність людського особистісного буття. Подібну лінію критики розвивали деякі сучасні православні теологи, такі як Христос Яннарас. Цей грецький теолог напряму пов'язував формування дискурсу прав людини з описаним вище історичним процесом становлення західного нігілізму, який викликаний відмовою від східнохристиянського вчення про обоження. На Заході, як вказує Х. Яннарас, відчуження від православної онтології особистісного бого-людського спілкування призвело до такої парадигми людини, що може бути описана як атомістична, в якій особа – це нереляційна егоїстична суспільна одиниця [27].

На інституційному рівні найбільш радикально проти мови прав людини виступає РПЦ, яка в своєму документі «Основи вчення російської Православної Церкви про гідність, свободу та права людини» так само закидає правам людини атеїстично-нігілістичний ґрунт. Крім того, в цьому документі висувається наступна теза: гідність людини не є первинною даністю, але є наслідком здійснення мети людини – слідування Божій волі в моральному житті. Виходячи з цього, РПЦ відверто відкидає уявлення про необмежену негативну свободу людини, але вважає цінність християнської моральності вище особистої свободи особистості. Більш стриману

позицію відносно співвіднесення православної теології та прав людини, як зазначає А. Папаніколау, займає предстоятель Албанської Православної Церкви архієпископ Анастасій Яннулос. З одного боку, предстоятель албанської Церкви продовжує лінію критики мови прав людини за її обмеженість в розумінні людської особистості. Проте, з іншого боку, він визнає, що: «Мова прав – це «відправний пункт», який дозволяє прикладати зусилля, щоб протистояти реальним загрозам людській гідності, серед яких – надмірний «егоїзм» та комплексні фактори, пов'язані з різноманітними та безособистими структурами нашого сучасного технологічного суспільства» [8, с. 171]. Відповідно, при усіх обмеженнях, згідно з А. Яннулосом, православна Церква має бути відкритою до прийняття мови прав людини як фундаменту міжлюдського спілкування, а Церква, в свою чергу, має стати місцем відкриття бого-людського виміру та основи цього спілкування: «Що стосується християнських церков, то якщо вони хочуть зробити свій особливий внесок у справу захисту прав людини, вони не повинні обмежуватися тонким аналізом і настановами, але повинні стати в дійсності тим, чим вони були покликані бути – центрами морального і духовного натхнення, лабораторіями любові, де проявляється Царство Боже на землі: центрами морального і духовного натхнення, де формуються особистості; лабораторіями безкорисливої любові; місцем, де Царство Боже об'являється на землі; місцем, де рівень людського життя підноситься від сукупності індивідів, які просто співіснують біологічно, до «сопричастя особистостей», яке бере за взірць найвищу реальність: Пресвяту Трійцю, яку церкви безперестанку прославляють» [28, р. 76]. Таким чином, А. Папаніколау, слідуючи за А. Яннулосом, вказує на те, що Церква покликана до реального здійснення захисту та поваги прав людини, які знаходять свій ґрунт в тринітарній перихорезі Отця, Сина та Святого Духа.

Головним джерелом православного обґрунтування мови прав людини А. Папаніколау обирає сучасну православну теологію особистості, яка, однак, так само виступає фундаментом для відкидання її грецьким теологом Х. Яннарасом. Сучасний православний персоналізм, заснований на співвіднесенні тринітарного особистісного буття в перихоретичному спілкуванні з тварним існуванням людських особистостей, що так само покликані до участі в спілкуванні як з Богом, так і з іншими людьми та творінням загалом. Узагальнюючи, американський теолог виділяє дві головні риси православної теології особистості ХХ ст., які поділяли між собою різноманітні православні мислителі: 1) вчення про тринітарне та людське особистісне існування ґрунтується на ствердженні єдності іпостасі (власне особистості) з екстатичним характером її існування, що виражає себе в спрямованості до спілкування з Іншим; 2) таке екстатичне іпостасне спілкування і є найбільш точним виразом православного вчення про бого-людське спілкування (обоження). Однак, як і у випадку з євхаристійною теологією, А. Папаніколау віддає першість серед сучасних православних теологів І. Зізіуласу, який, на думку американського теолога, найбільш детально та глибоко опрацював православний персоналізм. Центральним положенням для православного засвоєння мови прав людини, на думку американського теолога, є те, що це дійсне іпостасне існування має вступати в любовне спілкування з Богом та усім творінням лише за умови «вільної необхідності», тобто, коли сама любов стає єдиним засновком такого спілкування, а не будь-які зовнішні причини. «Якщо поклоніння є формою любові до Бога, то розуміння поклоніння як любові в термінах боголюдського спілкування означає, що немає сенсу говорити про права Бога по відношенню до нас. Бог творить не-Бога з любові заради любові; говорити, що Бог має право на нашу любов, має силу зобов'язання, а це не є любов'ю до Бога заради Бога. Також важко уявити, що означає послух любові: як можна змусити себе любити? Бог справді дав заповідь любити Бога і ближнього, але аскетична традиція розгледіла, що виконання такої заповіді не можна бажати» [8, с. 212]. Саме тому заклик до любовних відносин з Богом вимагає вільного прийняття необхідності та невідворотності реальності Божої любові до нас, що і має стати основою руху до обоження: «Послух набуває форми вільної необхідності, коли людина не може чинити інакше, ніж любити Бога заради Бога, а отже, і свого ближнього. Існує необхідність у цій формі любові, яка парадоксальним чином є свободою від есенціалізації. Розуміння любові з точки зору обоження розглядає її

як спосіб буття, просування до точки, де людина любить Бога і ближнього без жодної причини. Бог хоче, щоб ми любили Бога не тому, що Бог любить нас, і навіть не тому, що Бог нас створив, а просто за те, ким Бог є – Істиною, Добром і, можливо, найважливіше, незрівнянною Красою» [8, с. 213].

Крім того, цей первинний онтологічний поклик до вільного любовного спілкування є одночасним з даруванням людині унікальної та невідворотної гідності в очах Бога, яка має свою основу в самому любовному спрямуванні Бога до свого творіння. Гріх, в свою чергу, є індивідуальною та/чи соціальною формою приниження чи навіть знищення цієї гідності, що є неприйнятним в дійсно персоналістській онтології, яка оснований на первинному дарі любові Бога. Виходячи з такої теології, підсумовує А. Папаніколау: «...оскільки мова прав людини покликана забезпечити нормативні структури людських стосунків, в яких людська особистість розглядається як унікальна і неповторна людська істота, то православні християни можуть судити про політичні спільноти, структуровані навколо нормативності прав людини, як про віддзеркалення сакраментальних спільнот, в яких людина конститується як унікальна і неповторна істота» [8, с. 221]. Реальне підтвердження цього положення американський теолог знаходить в Зізіуласа та цитує наступний фрагмент з його статті «Law and Personhood in Orthodox Theology»: «Відповідно до ідеї особистості як чогось релятивного ... всі люди мають однакову цінність і однакові права, тому що вони самі представляють унікальну і неповторну ідентичність для тих, з ким вони перебувають в особистих відносинах. Тому закон зобов'язаний поважати і захищати кожного, незалежно від його характеристик, оскільки кожна людина є носієм реляційної ідентичності, а разом з тим – унікальною і неповторною особистістю» [8, с. 222]. Крім того, виходячи з стрижневої тези політичної теології А. Папаніколау, що християнська політика є однією з «аскетичних пустель», в яких християни мають практикувати любов до Іншого, який дуже часто виступає пригнобленим, приниженим, зубожілим, такі права людини можуть розглядатися як затвердження такої християнської практики на рівні спільного блага для всього суспільства, в якому держава має захищати унікальність кожної особистості.

Іншою важливою особливістю праці «Містичне як політичне» А. Папаніколау є полеміка з політичною теологією засновника руху Радикальна Ортодоксія – Джоном Мілбанком. Вихідним положенням відомої праці Дж. Мілбанка «Theology and Social Theory» є теологічна критика розрізнення секулярного та сакрального, яка свій політичний вираз знаходить в модерній ліберальній демократії [24]. Таке несприйняття секулярного лібералізму пов'язане з тим, що в своєму теологічному проєкті Дж. Мілбанк спирається на «особливе розуміння церкви, а також співвідношення природи та благодаті, яке спирається на концептуалізацію тринітарного буття Бога як дару» [8, с. 240]. Так, еклезіологія засновника Радикальної Ортодоксії є ствердженням максимально широкого розуміння Церкви як усього творіння, що покликане до сакраментального освячення. Відповідно до цього, Євхаристія як таїнство має виходити за вузько обрядові межі та виражати собою загальне відношення християнського життя до усього творіння, виражати собою усю сукупність християнських практик, що спрямовані на трансформування екології, політичного, соціального чи культурного життя людства. Тобто, Церква стає ідентичною до усіх форм християнської чи, ширше, людської діяльності. Онтологічною основою такої еклезіології стала теологія нероздільності природи та благодаті, яку Дж. Мілбанк переймає від Анрі де Любака. «Мілбанк відкидає будь-яке уявлення про зв'язок між природою і благодаттю, в якому вони є відмінними, але не окремими. Він слідом за А. де Любаком відкидає цю відмінність і стверджує, що природа завжди – вже від самого створення – бере участь у Божій благодаті. Іншими словами, якщо люди були створені для спілкування з Богом, то потрібно стверджувати, що не існує такого поняття, як природний порядок, відмінний від надприродного; логіка боголюдського спілкування вимагає, щоб таке спілкування вже існувало з моменту створення. В іншому випадку, не існує іншого способу концептуалізувати таке спілкування, окрім як насильницьке нав'язування більш могутнього іншого Бога. Саме тому Мілбанк стверджує, що онтологія участі є онтологією миру, оскільки вона є спілкуванням, яке здійснюється через любов як свободу. Навіть якщо сам Мілбанк може бути, як це не парадоксально, риторично

жорстоким, в основі його занепокоєння лежить християнське бачення сопричастя з Богом, бачення, якому можна, принаймні, поспівчувати» [8, с. 242]. Виходячи з цього, будь-які політичні теорії та лади, що не визнають свій власний фундамент в відкритості до надприродного порядку, є неприйнятним для Дж. Мілбанка. Більш того, за британським англіканським теологом, лише при здобутті адекватного теологічного обґрунтування демократія може досягти свої внутрішні цілі та цінності, такі як гідність та рівність усіх особистостей. Тому, Дж. Мілбанк пропонує проєкт «обоженної демократії» (deified democracy), в якій демократія знайде своє обґрунтування в християнській доктрині обоження. Тим не менш, таке зближення, на думку британського теолога, є неможливим за умов прийняття секулярних «понять договору, терпимості, діалогу та прав людини» [8, с. 245]. Відповідно до цього, теологічно адекватними мають стати антидемократичні дії, які, однак, можуть сприяти формуванню цієї самої «обоженної демократії».

Критика політичної теології Дж. Мілбанка з боку А. Папаніколау та його політичного проєкту є особливо визначною в тому відношенні, що американський теолог розділяє з засновником Радикальної Ортодоксії єдиний теологічно-онтологічний ґрунт. Так, А. Папаніколау стверджує: «Логіка Мілбанка не є єдиною можливою логікою, яка впливає з принципу боголюдського сопричастя, оскільки не обов'язково, що онтологія участі, яка стверджує реалізм боголюдського сопричастя, призводить до відкидання окремого політичного порядку з внутрішнім добром у собі» [8, с. 248]. Більш того, головною вадою мілбанкового проєкту є те, що політична реалізація такої теологічної онтології, яка заснована на вільному бого-людському спілкуванні, призводить до зворотного – насильницького насадження цього самого спілкування, чим, власне, і порушується головний стрижень його думки – ствердження християнства як «онтології миру». Таке насадження викликано тим, що Дж. Мілбанк, в дійсності, відкидає будь-які можливості реальної присутності Інакшості в суспільному житті та, більш того, свободи Іншого до відмови від бого-людського спілкування: «...якщо Бог бажає сопричастя як події любові як свободи, то Бог створює умови для можливості відмови від цього сопричастя. Парадоксально, але хоча християни повинні прагнути до сопричастя з Богом, християни також повинні максимізувати умови для можливості вільної відмови від Бога. Божий суверенітет, Боже панування над створінням, за іронією долі, стає більш очевидним у контексті, який розкриває вразливість Бога перед створінням у формі відкидання» [8, с. 249]. Відповідно до цього, секулярність стає внутрішньою вимогою самого бого-людського спілкування, яке може відбуватися лише вільно за умовою поваги до гідності людини: «Стверджувати необхідність відмінної від Церкви спільноти, що складається з політичної, економічної та культурної сфер, не означає відновлювати поділ на природу і благодать, а також не є запереченням суверенітету Бога. Форма політичної спільноти, яка максимізує умови для можливості відкидання Бога, логічно впливає з християнського утвердження реалізму боголюдського спілкування. Така спільнота повинна бути світською в тому сенсі, що вона не нав'язує учасникам спільноти спільної богословської перспективи» [8, с. 212]. Так, на противагу Дж. Мілбанку, А. Папаніколау вважає, що світське суспільство, загалом, не є чимось антитектичним по відношенню до релігійного розуміння основ суспільства. Більш того, сама відмова від формального закріплення панування певної релігійної чи теологічної позиції не є чимось дійсно антирелігійним. Ось як американський теолог пише про такий стан світської спільноти: «Вона не є світською в сенсі антирелігійності, ані в сенсі повної приватизації релігії; вона є світською лише в тому сенсі, що спільна богословська перспектива не виправдовує форму і рух політичної, культурної чи економічної сфер політичної спільноти. Відмова від спільної богословської перспективи також не означає, що релігія не має права голосу в суспільних дискусіях; релігія просто не може бути домінуючим голосом» [8, с. 251]. Тож, таку вільну кенотичну «відмову від спільної богословської перспективи» можна вважати внутрішньою вимогою для досягнення вільного любовного стану обоженого міжособистісного спілкування в суспільстві, що було б тварним відзеркаленням тринітарної перихорези.

Остання глава праці А. Папаніколау, що називається «Говоріння правди, політичне прощення і свобода слова», присвячена тому, що сповідь як практика прощення може мати важливий

вплив на створення максимально вільного любовного простору спілкування та сприяти поширенню свободи слова за умови визнання благості розрізнення в суспільстві.

Так, наприклад, співвіднесення практики сповіді та політичного прощення А. Папаніколау проводить на основі «феноменології говоріння правди», в якій він звертається до (пост)феноменології французького католицького філософа та теолога Ж.-Л. Марйона. Так, ситуація в якій знаходяться той, хто говорить правду та той, хто її сприймає, розглядається американським теологом з перспективи розгляду співвідношення суб'єкту з іконою. Так, ікона розглядається Ж.-Л. Марйоном як «насичений феномен», який є не просто пасивним реципієнтом інтенцій вірянина, але, більш того, ікона сама є джерелом «зворотної інтенціональності», при якій вірянин сам опиняється «під» поглядом ікони [23, р. 249]. Відповідно до цього, в політичному просторі християни так само покликані ставати «іконами», до яких можуть звертатися ті, хто прагне говорити правду та сповідувати свій гріх. Таке іконічне сприйняття політичної сповіді сприяє, з одного боку, причетності суб'єкту «говоріння правди» до бого-людського спілкування та, з іншого боку, робить християн «місцем» проявлення Божественної дії. Усе це має плекати примирення розділених особистостей та соціальних груп. Американський теолог вказує на те, що прощення, однак, не є простим забуттям гріху, але особливою пам'яттю про цей гріх: «Хоча наслідки гріха можна подолати, і гріх не має останнього слова, подія гріха є вічною в тому сенсі, що вона назавжди залишається частиною унікальної історії та наративу людини... Навіть якщо жертва і кривдник поводяться так, ніби гріха не було, це означає лише те, що сам гріх запам'ятовується по-іншому. Прощення – це новий вид пам'яті про минулу подію, яка не функціонує як перешкода для спілкування між двома особами. Хоча я розумію аргумент, що забуття може бути необхідним для того, щоб рухатися далі, психоаналітична теорія нагадує нам, що цей рух, ймовірно, є результатом придушення, а не отримання. Пригнічена пам'ять не є основою для прощення як сопричастя» [8, с. 309].

Особливо продуктивними та яскравими прикладами «політики прощення», на думку американського теолога, є публічні «сповіді» представників певних етнічних чи релігійних груп, внаслідок яких можлива трансформація пам'яті якихось трагічних подій та створення умов для поновлення спілкування: «У сфері етнічних конфліктів вражає, наскільки ефективним для примирення і миру може бути вибачення від того, хто однозначно представляє певну етнічну чи релігійну групу» [8, с. 315]. Для демонстрації дії такого твердження А. Папаніколау звертається до прикладу візиту Папи Івана Павла II в Грецію, де він публічно вибачився перед Архiepіскопом Афін і всієї Греції Христулом й усіма грецькими православними християнами за Четвертий хрестовий похід та роль Католицької Церкви в ньому. На думку американського православного теолога подібні жести мають вкрай важливе миротворче та символічне значення: «Я б сказав, що цей момент мав сильний вплив завдяки символічним ролям, які взяли на себе Христул та Іван Павло II, що сприяло руху до сопричастя між двома Церквами. Це сопричастя має відчутні ознаки як у візиті архієпископа Христула до Риму, так і у співпраці, хоча й формальній, між Грецькою та Римською Церквами, спрямованій на протистояння європейській секуляризації. Після візиту Івана Павла II на офіційному сайті Грецької Церкви з'явилися папські заяви про ставлення християнства до Європи, які визнають спільну справу між двома Церквами, але також мовчазно визнають вплив папського голосу на питання, пов'язані з відносинами між християнством і Європою» [8, с. 315–316]. Крім того, християнська «політика прощення» та створення простору спілкування мають культивувати цінність будь-яких розрізненень в суспільстві та, що важливо, цінність свободного слова представника кожної з меншин, кожного Іншого, наскільки б «Інакшим» він не був для православних християн.

Висновки. Сучасна православна теологія А. Папаніколау спрямована на радикальне переосмислення місця політичного в православній теології та відношенню до політики як в межах думки православних теологів ХХ ст., так і багатовікової традиції «симфонії» політичної влади та церковних структур загалом. Головним чином, представники сучасної політичної теології долають обмеження «етнотеології», синтезу націоналізму поневолених народів з Церквою, апологію Церквою авторитарних режимів та тотальне неприйняття ліберальної демократії

та прав людини, відкидання будь-яких західних секулярних форм суспільного ладу та політичної думки. Позитивною стороною їх політичних проєктів є ствердження внутрішньої суголосності традиційних фундаментальних положень православної теології, таких як есхатологія, «реалізм бого-людського спілкування», тринітарна теологія, христологія тощо, з модерними політичними проєктами ліберальної демократії, прав людини та свободи слова як найбільш близьких до ідеалів християнської практики та церковного життя сучасних соціально-політичних форм. Відтак, згадані православні теологи закликають вірян Православної Церкви до активного залучення в сучасні західні (і не тільки західні!) демократичні процеси, до визнання себе силою, що прагне до вільного залучення всього світу до бого-людського спілкування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аспруліс Н. Богословська освіта і виклики, які ставить Богословська академія Волоса: необхідність зміни парадигми. 18 07 2019. Релігія в Україні. URL: <https://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/44083-bogoslovska-osvita-i-vikliki-yaki-stavit-bogoslovska-akademiya-volosa-neobxidnist-zmini-paradigmi.html>
2. Гаврилюк П. Православне відродження: нова генерація теологів. РІСУ. 26.09.2013. URL: https://risu.ua/pravoslavne-vidrozhennya-nova-generaciya-teologiv_n65137
3. Говорун К. Українська публічна теологія. Київ: Дух і літера, 2017.
4. Грицишин В. Православна думка доби постмодерну: Філософсько-релігієзнавчий аналіз. Дисер. на здобуття наук. ступ. канд. філос. наук. спец.: 09.00.11 – релігієзнавство. Рівне, 2017. 180 с.
5. Денисенко А. Теологія визволення: ідеї, критика, перспективи. Київ: Дух і Літера, 2019.
6. Іщук Н. Поняття діалогу в сучасній християнській теології. Вісник Черкаського університету. Серія «Філософія». 2019. № 2. С. 54–61. URL: <http://ir.library.nmu.com/bitstream/123456789/5625/1/%D0%9F%D0%BE%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D0%B4%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%83%20%D0%B2%20%D1%81%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%96%D0%B9%20%D1%85%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B9%20%D1%82%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%97.pdf>
7. Кулагіна-Стадніченко Г. Війна ставить запитання: православ'я і людська гідність. Політика і культура. URL: <https://www.pic.com.ua/vijna-stavyt-zapytannia-pravoslav-ia-i-liudska-hidnist.html>
8. Папаніколау А. Містичне як політичне: демократія і не-радикальна ортодоксія. К.: Дух і Літера, 2021. 360 с.
9. Христокін Г.В. Методологія православної теології в її парадигмальних трансформаціях: Монографія. Ірпінь: УДФСУ, 2021. 404 с. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/39848/Khrystokin_dis.pdf?sequence=1&isAllowed=y
10. Христокін Г. В. Неопатристика як парадигма сучасної православної теології. Українське релігієзнавство. 2007. № 43. С. 61–69. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15030/07-Kristokin.pdf?sequence=1>
11. Христокін Г. В. Парадигмальна еволюція сучасної Православної теології як неопатристики та постнеопатристики: Методологічний Аспект. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. Вип. 2. 2020. С. 59-70. URL: <http://philosophy.visnyk.zu.edu.ua/article/view/222010/222173>
12. Чаплигін С. Політична теологія. 24.11.2010, <https://firtka.if.ua/blog/view/politichna-teologia1484>
13. «Чим займається новітня теологія?». Актуальна розмова про розвиток богослов'я в Україні та світі з Ю. Чорноморцем. 14.11.2019. URL: https://risu.ua/chim-zaamayetsya-novitnya-teologiya-aktualna-rozмова-pro-rozvitok-bogoslov-ya-v-ukrajini-ta-sviti_n101341
14. Чорноморець Ю., Христокін Г. Підсумки розвитку православної теології у XX столітті (закінчення). Релігія в Україні. 12 01 2011. URL: <https://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/7673-pidsumki-rozvitku-pravoslavnoyi-teologiyi-u-xx-stolitti-zakinchennya.html>
15. Чорноморець Ю. П. Православна теологія на шляху до нової парадигми. Філософська думка–Sententiae: Спецвипуск. № 3. 2012. Християнська теологія і сучасна філософія. Вінниця : ВДТУ, 2013. С. 74–88.

16. Чорноморець Ю. «Необхідність української Радикальної ортодоксії», risu.org.ua. 17.10.2011. URL: https://risu.ua/neobhidnist-ukrajinskoji-radikalnoji-ortodoksiji_n51453
17. Чорноморець Ю. «Яким буде християнське соціальне вчення в XXI столітті?» risu.org.ua. 17.11.2017. URL: https://risu.ua/yakim-bude-hristiyaniske-socialne-vchennya-v-xxi-stolitti_n52012
18. Шевчук Д. Історичні трансформації та сучасні концепції політичної теології. Наукові записки НаУОА. Серія: Культурологія. Вип. 10. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. С. 176-187. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/1519/1/19.pdf>
19. Шевчук П. Політична теологія радикальної ортодоксії. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я (041 – Богослов'я). Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України. Київ, 2020. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/politichna-teologiya-radikalnoi-ortodoksii/viewer>
20. Christianity, Democracy, and the Shadow of Constantine / Eds. George E. Demacopoulos, Aristotle Papanikolaou. Fordham University Press, 2016. 304 p.
21. Fundamentalism or Tradition: Christianity after Secularism. Aristotle Papanikolaou, George E. Demacopoulos, et al. Fordham University Press, 2019. 272 p.
22. Hovorun C. Orthodox Political Theology. URL: <https://www.saet.ac.uk/Christianity/OrthodoxPoliticalTheology>
23. Marion J.-L. The Idol and Distance: Five Studies. Fordham University Press, 2001. 257 p.
24. Milbank J. Theology and Social Theory: Beyond Secular Reason. Wiley-Blackwell; 2nd edition, 2006. 480 p.
25. Papanikolaou A. Being with God: Trinity, Apophaticism, and Divine-Human Communion. Notre Dame, IN: Notre Dame University Press, 2006. 238 p.
26. Papanikolaou A. The Mystical as Political: Democracy and Non-Radical Orthodoxy/ Aristotle Papanikolaou. Notre Dame, IN: Notre Dame University Press, 2012. 248 p.
27. Yannaras C. Orthodoxy and the West: Hellenic Self-Identity in the Modern Age. Brookline: Holy Cross Orthodox Press, 2006. 391 p.
28. Yannoulatos A. Facing the World: Orthodox Christian Essays on Global Concerns. St. Vladimir's Seminary Press, 2003. 208 p.
29. Zizioulas J. Communion and otherness. Further studies in personhood and the church / John Zizioulas / ed. P. Mc. Partlan. – N.Y. : T & T Clark, 2006. 315 p.

REFERENCES

1. Asprulis, N. (2019). Bohoslovska osvita i vyklyky, yaki stavyt Bohoslovska akademiia Volosa: neobkhdnist zminy paradyhmy [Theological education and the challenges posed by Volos Theological Academy: the need for a paradigm shift.]. 18.07 *Relihiia v Ukraini*. URL: <https://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/44083-bogoslovska-osvita-i-vikliki-yaki-stavit-bogoslovska-akademiya-volosa-neobkhdnist-zmini-paradigmi.html> [in Ukrainian].
2. Havryliuk, P. (2013). Pravoslavne vidrodzhennia: nova heneratsiia teolohiv [Orthodox revival: a new generation of theologians]. RISU. 26.09. URL: https://risu.ua/pravoslavne-vidrodzhennya-nova-generaciya-teologiv_n65137 [in Ukrainian].
3. Hovorun, K. (2017). Ukrainska publiczna teolohiia [Ukrainian public theology]. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].
4. Hrytsyshyn, V. (2017). Pravoslavna dumka doby postmodernu: Filosofska-relihiieznachnyi analiz. Dyser. na zdobuttia nauk. stup. kand. filos. nauk. spets.: 09.00.11 – relihiieznachstvo [Orthodox thought of the postmodern era: Philosophical and Religious Analysis. Thesis for the degree of Candidate of Philosophy, specialty: 09.00.11 – Religious Studies]. Rivne. [in Ukrainian]
5. Denysenko, A. (2019). Teolohiia vyzvolennia: idei, krytyka, perspektyvy [Theology of Liberation: Ideas, Criticism, Prospects]. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].
6. Ishchuk, N. (2019). Poniattia dialohu v suchasni khrystyianskii teolohii [The Concept of Dialogue in Modern Christian Theology]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriia «Filosofii»*. № 2, 54–61. URL: <http://ir.library.nmu.com/bitstream/123456789/5625/1/%D0%9F%D0%BE%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D0%B4%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%83%20%D0%B2%20%D1%81%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%96%D0%B9%20%D1%85%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%>

82%D0%B8%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B9%20%D1%82%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%97.pdf [in Ukrainian].

7. Kulahina-Stadnichenko, H. Viina stavyt zapytannia: pravoslavia i liudska hidnist [War raises questions: Orthodoxy and human dignity]. *Polityka i kultura*. URL: <https://www.pic.com.ua/vijna-stavyt-zapytannia-pravoslav-ia-i-liudska-hidnist.html> [in Ukrainian].

8. Papanikolaou, A. (2021). *Mystychno yak politychno: demokratiia i ne-radykalna ortodoksiia* [Mystical as Political: Democracy and Non-Radical Orthodoxy]. K.: Dukh i Litera. [in Ukrainian].

9. Khrystokin, H.V. (2021). *Metodolohiia pravoslavnoi teolohii v yii paradyhmalnykh transformatsiiakh: Monohrafiia* [Methodology of Orthodox Theology in its Paradigmatic Transformations: A monograph]. Irpin: UDFSU. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/39848/Khrystokin_dis.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].

10. Khrystokin, H. V. (2007). Neopatrystyka yak paradyhma suchasnoi pravoslavnoi teolohii [Neopatrism as a paradigm of modern Orthodox theology]. *Ukrainske relihiieznavstvo*. № 43, 61–69. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15030/07-Kristokin.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].

11. Khrystokin, H. V. (2020). Paradyhmalna evoliutsiia suchasnoi Pravoslavnoi teolohii yak neopatrystyky ta postneopatrystyky: Metodolohichniy Aspekt [Paradigmatic Evolution of Modern Orthodox Theology as Neo-Patristic and Post-Neopatristic: Methodological Aspect]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Filosofski nauky*. Vyp. 2, 59–70. URL: <http://philosophy.visnyk.zu.edu.ua/article/view/222010/222173> [in Ukrainian].

12. Chaplyhin, S. (2010). Politychna teolohiia [Political theology]. 24.11. URL: <https://firtka.if.ua/blog/view/politichna-teologia1484> [in Ukrainian].

13. «Chym zaimaietsia novitnia teolohiia?». (2019). [“What does modern theology do?”]. Aktualna rozмова pro rozvytok bohoslovia v Ukraini ta sviti z Yu. Chornomortsem [A topical conversation about the development of theology in Ukraine and the world with Y. Chornomorts]. 14.11. URL: https://risu.ua/chim-zaimayetsya-novitnya-teologiya-aktualna-rozмова-pro-rozvitok-bogoslov-ya-v-ukrajini-ta-sviti_n101341 [in Ukrainian].

14. Chornomorts, Yu., Khrystokin, H. (2011). Pidsumky rozvytku pravoslavnoi teolohii u KhKh stolitti (zakinchennia) [Results of the Development of Orthodox Theology in the Twentieth Century (end)]. *Relihiia v Ukraini*. 12.01. URL: <https://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/7673-pidsumki-rozvytku-pravoslavnoyi-teologiyi-u-xx-stolitti-zakinchennya.html> [in Ukrainian].

15. Chornomorts, Yu. P. (2013). Pravoslavna teolohiia na shliakhu do novoi paradyhmy [Orthodox theology on the way to a new paradigm]. *Filosofska dumka–Sententiae: Spetsvypusk*. № 3. 2012. *Khrystyianska teolohiia i suchasna filosofia*. Vinnytsia: VDTU, 74 – 88. [in Ukrainian].

16. Chornomorts, Yu. (2011). «Neobkhdnist ukrainskoi Radykalnoi ortodoksii» [“The Necessity of Ukrainian Radical Orthodoxy”], *risu.org.ua*. 17.10. URL: https://risu.ua/neobkhdnist-ukrajinskoji-radikalnoji-ortodoksiji_n51453 [in Ukrainian].

17. Chornomorts, Yu. (2017). «Iakym bude khrystyianske sotsialne vchennia v XXI stolitti?» [“What will be the Christian social doctrine in the XXI century?”] *risu.org.ua*. 17.11. URL: https://risu.ua/yakim-bude-hristiyanske-socialne-vchennya-v-xxi-stolitti_n52012 [in Ukrainian].

18. Shevchuk, D. (2012). Istorychni transformatsii ta suchasni kontseptsii politychnoi teolohii [Historical transformations and modern concepts of political theology]. *Naukovi zapysky NaUOA. Seriia: Kulturolohiia*. Vyp. 10. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», s. 176–187. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/1519/1/19.pdf> [in Ukrainian].

19. Shevchuk, P. (2020). Politychna teolohiia radykalnoi ortodoksii. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filosofskykh nauk za spetsialnistiu 09.00.14 – bohoslovia (041 – Bohoslovia) [Political Theology of Radical Orthodoxy. Dissertation for the degree of Candidate of Philosophical Sciences in the specialty 09.00.14 – Theology (041 – Theology). Drahomanov National Pedagogical University of the Ministry of Education and Science of Ukraine.]. Natsionalnyi pedahohichniy universytet imeni M. P. Drahomanova Ministerstva osvity i nauky Ukrainy. Kyiv. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/politichna-teologiya-radikalnoi-ortodoksii/viewer> [in Ukrainian].

20. Christianity, Democracy, and the Shadow of Constantine (2016). / Eds. George E. Demacopoulos, Aristotle Papanikolaou. Fordham University Press. [in English].

21. Fundamentalism or Tradition: Christianity after Secularism (2019). / Aristotle Papanikolaou, George E. Demacopoulos, et al. Fordham University Press. [in English].

22. Hovorun, C. *Orthodox Political Theology*. URL: <https://www.saet.ac.uk/Christianity/OrthodoxPoliticalTheology> [in English].
23. Marion, J.-L. (2001). *The Idol and Distance: Five Studies*. Fordham University Press [in English].
24. Milbank, J. (2006). *Theology and Social Theory: Beyond Secular Reason*. Wiley-Blackwell; 2nd edition. [in English].
25. Papanikolaou, A. (2006). *Being with God: Trinity, Apophaticism, and Divine-Human Communion*. Notre Dame, IN: Notre Dame University Press [in English].
26. Papanikolaou, A. (2012). *The Mystical as Political: Democracy and Non-Radical Orthodoxy*. Notre Dame, IN: Notre Dame University Press. [in English].
27. Yannaras, C. (2006). *Orthodoxy and the West: Hellenic Self-Identity in the Modern Age*. Brookline: Holy Cross Orthodox Press [in English].
28. Yannoulatos, A. (2003). *Facing the World: Orthodox Christian Essays on Global Concerns*. St. Vladimir's Seminary Press [in English].
29. Zizioulas, J. (2006). *Communion and otherness. Further studies in personhood and the church* / ed. P. Mc. Partlan. N.Y.: T & T Clark [in English].

Lozovytskyi Vasyl Mykolaiovych

Candidate of Theological Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Sacred Scripture and Theology
Volyn Orthodox Theological Academy
5, Hradnyi Uzviz str., Lutsk, Ukraine
orcid.org/0000-0001-5645-4309

POLITICAL THEOLOGY OF ARISTOTLE PAPANICOLAOU

The relevance of the problem. *The article is devoted to the analysis of the modern Orthodox theology of A. Papanikolaou, which criticizes certain conservative elements of the heritage of neopatristic theology. Political theology, as a fairly new phenomenon in Orthodoxy, aims to radically rethink the place of the political in Orthodox theology and contributes to a change in attitudes towards politics both within the thought of twentieth-century Orthodox theologians and the centuries-old tradition of the "symphony" of political power and church structures in general.*

Purpose. *In order to clarify the preconditions and ideological origins of Ukrainian Orthodox theology of the twenty-first century, it is still important to understand the latest trends in the development of post-neopatristicism, which remains little studied. In our opinion, Ukrainian theological thought, which is only learning the issues of political theology, has much to learn from A. Papanicolaou. That is why it is important to study the evolution of A. Papanicolaou's theology in more detail. Papanicolaou's theology, to critically analyze its main ideas, and to identify possible lines of influence on Ukrainian theology.*

The methodological basis of the study is the general scientific principles of analysis of religious phenomena and philosophical processes and the principles of modern theology – objectivity, impartiality, integrity, worldview and methodological pluralism.

Results of the study. *On the example of the political theology of A. Papanikolaou, we see how representatives of modern political theology mainly overcome the limitations of "ethnotheology", the synthesis of nationalism of enslaved peoples with the Church, the Church's apology for authoritarian regimes and total rejection of liberal democracy and human rights, and the rejection of any Western secular forms of social order and political thought. A positive aspect of such political and theological projects is the affirmation of the internal consistency of traditional fundamental provisions of Orthodox theology, such as eschatology, "realism of divine-human communication", trinitarian theology, and Christology, with modern political projects of liberal democracy, human rights theory, and freedom of speech as the closest to the ideals of Christian practice and church life of modern socio-political forms. In this way, theologians call on the faithful of the Orthodox Church to actively engage in modern democratic processes, to recognize themselves as a force that seeks to freely engage the whole world in God-human communication.*

Key words: *orthodox theology, political theology, post-neopatristics, political Orthodoxy, the theology of A. Papanicolaou.*

УДК 113/119+2-15+27-14

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.23>**Пальчик Андрій Олександрович**

кандидат філософських наук,
викладач Інституту богословських наук Непорочної Діви Марії
Кам'янець-Подільської дієцезії Римо-католицької церкви
вул. Грушевського, 57, Городок, Хмельницька область, Україна
orcid.org/0000-0003-1247-1734

ПАНЕНТЕЇСТИЧНА ДУМКА ЮЗЕФА ЖИЦІНСЬКОГО

Актуальність даної статті обумовлена необхідністю осмислення панентеїстичного повороту як сучасного феномену християнської філософсько-богословської думки, у якій обстоюється теза про «існування світу в Богові». Одним із її значних представників був польський філософ і теолог Юзеф Жицінський (1948–2011), наукова спадщина якого залишається маловідома в Україні і потребує ґрунтовного осмислення. **Мета** статті полягає на виявленні специфіки панентеїстичної думки Ю. Жицінського, обумовлюючи наступні завдання: визначити філософські джерела, які вплинули на панентеїстичну думку Ю. Жицінського, виділити і охарактеризувати складові цієї думки, а також пояснити її опозиційність до томістичної (класичної теїстичної, інтервенційної) моделі «Бог – світ».

Методи дослідження. Окрім таких загальнонаукових методів, як аналіз і синтез, індукція і дедукція, застосовуються наступні: генетичний – для визначення впливів, які мали певні концепції на панентеїстичну думку польського мислителя і пояснення розвитку його ідей; порівняльний – для співставлення думки Жицінського як з його однодумцями, так і опонентами.

Результати дослідження. Генетично панентеїстичні ідеї Ю. Жицінського пов'язані з філософією і теологією процесу (А. Н. Вайтгед, Ч. Хартшорн), яку він творчо переосмислював і використовував для побудови власної панентеїстичної конструкції; теорією «чотирьох світів» Елліса, яку він доповнює п'ятим світом («0») як остаточне обґрунтування можливості усіх попередніх. При цьому можна побачити значний вплив ідей Платона на думку Жицінського. Ключовими категоріями панентеїстичної теорії польського мислителя стали «поле раціональності», «емерджентність» і «супервенція», «Атрактор» тощо, завдяки яким він намагався пояснити іманентність Бога світові, близькість Творця до творіння. У своїй рефлексії Жицінський здійснив сміливу спробу зближення наукового світогляду з християнським уявленням про Бога. Разом з тим він рішуче відмовлявся від томістичної моделі, згідно з якою Бог (як непорушний Рушій) діє у світі шляхом спорадичних інтервенцій.

Ключові слова: Юзеф Жицінський, панентеїстичний поворот, поле раціональності, відношення «Бог – світ», емерджентизм, супервенція, теологія процесу, методологічний натуралізм

Вступ. Юзеф Жицінський (Józef Ziściński; 1948–2011), філософська думка якого тяжіє до аналітичної традиції, поєднував у своїй особі ерудованого католицького інтелектуала (філософа і богослова) і церковного діяча, останній етап життя якого пройшов на посаді люблінського архієпископа. Певний і одночасно плідний період його наукової і письменницької діяльності відбувався у тісній співпраці з іншим польським філософом і священником, а також вченим-космологом, лауреатом Темплтонівської премії Міхалом Геллером, у співавторстві з яким він опублікував декілька праць.

К. Ясінський називає Жицінського «радикальним оптимістом» у справі погодження природознавства, гуманітарних наук і релігії [1, с. 205]. «Читаючи його численні праці на тематику філософії науки, космології і філософії природи, – характеризує творчу спадщину польського мислителя П. Гутовський – важко уникнути враження, що вони були мотивовані бажанням демонстрації відповідності тези про існування Бога і головних тез християнства до нової наукової і аксіологічної картини світу» [2, с. 50].

В історію філософсько-релігійної думки Жицінський (разом із Ч. Хартшорном, Ф. Клейтоном, Д. Гріффіном тощо) увійшов як представник т.зв. *панентеїстичного повороту* – переорієнтації

багатьох сучасних християнських дослідників на таку модель, де відношення «Бог – світ» розуміється у панентеїстичному сенсі: «Усе (тобто світ) існує у Богові». Будучи мало відомими в українському науковому просторі, ідеї Жицінського потребують їх висвітлення та осмислення.

Мета даної статті полягає на виявленні специфіки панентеїстичної думки Ю. Жицінського, обумовлюючи наступні **завдання**: визначити філософські джерела, які вплинули на панентеїстичну думку Ю. Жицінського, виділити і охарактеризувати складові цієї думки, а також пояснити її опозиційність до томістичної (класичної теїстичної, інтервенційної) моделі «Бог – світ».

Методи дослідження. Окрім таких загальнонаукових методів, як аналіз і синтез, індукція і дедукція, застосовуються наступні: генетичний – для визначення впливів, які мали певні концепції на панентеїстичну думку польського мислителя і пояснення розвитку його ідей; порівняльний – для співставлення думки Жицінського як з його однодумцями, так і опонентами.

Результати дослідження. На погляди Ю. Жицінського (як і інших представників панентеїстичного повороту) великий вплив мала філософія і теологія процесу А. Н. Вайтгеда (1861–1947). Як зауважує М. Геллер, Жицінський був захоплений філософською спадщиною Вайтгеда, вбачаючи у ній інтелектуальну силу, здатну конкурувати з позитивізмом та матеріалізмом в інтерпретації науки; також польський мислитель був зачарований поетичним аспектом думки свого англійського колеги. Разом з тим Жицінський був доволі самостійним дослідником, а думку Вайтгеда та інших представників філософії процесу (напр., Ч. Хартшорна) використовував творчо і оригінально «для власних цілей» [3, с. 7].

Серед багатьох моментів, які захоплювали Жицінського у вайтгедівській філософії, була наявність понятійного апарату, що «впроваджує елемент онтичного з'єднання Бога зі світом, раціональністю природи і її красою, необхідністю швидкоплинності і гармонією окреслень», надає можливості для уникнення конфліктів між гуманітарною і технічною культурою, а також між наукою і релігією [4, с. 238–239]. Філософія процесу Вайтгеда є важливим засобом для панентеїстичної аргументації Жицінського: концепт потенційності, розроблений у «Process and reality», надає перспективу такій онтології, у якій емерджентні процеси, що відбуваються в природі, отримують обґрунтування» [5, с. 139–140].

Критикуючи представників логічного позитивізму, у яких «найбільш інтригуючі пізнавальні структури знаходяться на поверхні», Жицінський шукає пізнавальні структури в *глибині реальності*. Такі не редуковані одне до одного рівні існування він знаходить в онтології Дж. Ф. Р. Елліса, у якій вихідною точкою служить теорія трьох світів К. Поппера. Будучи доповнена Жицінським, вона являє собою п'ять *світів* або рівнів реальності:

– *Світ № 1: фізичний світ енергії і частинок.* Відповідно до законів, які у ньому панують, вирізняємо у ньому наступні фізичні об'єкти: неживі, живі і наділені інтелектом. До цього світу також належить людина, оскільки і вона підлягає усім законам фізики (напр., гравітації), біохімії тощо. Однак, зважаючи на особливості людської психіки, суттєві антропологічні характеристики стають зрозумілими, якщо враховуємо вищі за ієрархією світи.

– *Світ № 2: світ індивідуальної та колективної свідомості.* У ньому здійснюється вплив на світ № 1, причому як у конструктивному, так і деструктивному відношеннях: унаслідок вільного рішення об'єкти нижчого світу можуть нищитися або піддаватися творчій модифікації.

– *Світ № 3: світ можливих подій.* Для характеристики цього світу можна скористатися як аристотелівською категорією неактуалізованої потенції, так і онтології можливих світів, або ж санкціонованих законами природи нереалізованих можливостей у світі № 1.

– *Світ № 4: світ платонівських абстрактних відношень і структур.* За своєю суттю цей світ є незалежним від світів № 2 (процеси мислення) та № 3 (реалізація у світі фізичних об'єктів).

– *Метасвіт № 0* охоплює «найглибше онтичне обґрунтування усіх об'єктів і процесів, які виступають у 1–4 світах. Це є світ, який дозволяє зрозуміти реальність раціональності, цінностей і сенсу, уникаючи внутрішніх суперечностей. В теології таку реальність називаємо Богом. Однак у різних філософських системах застосовуються різноманітні окреслення: від «трансцендентної причини» і «непорушного двигуна» до «найвищого блага і краси» [6, с. 129–131]. Власне цей останній зі світів (0) став творчим доповненням Жицінського до теорії Елліса. Таке

вдосконалення має на меті більш оптимальне пояснення питань, що з'являються на нижчих рівнях: необхідність універсальних природних законів у той час, коли природа могла би бути ірраціональним хаосом; пояснення самої раціональності світу; обґрунтування антропного принципу, що прояснює співпадіння фізичних параметрів, відсутність яких виключає появу білкових форм життя. Бог же виступає достатньою причиною, яка обумовлює як існування світу, так і наше знання про нього. Власне завдяки Богові у світах 1–4 усі можливі суперечності знімаються [7, с. 89–90].

Панентеїзм у розумінні Жицінського є підходом, згідно з яким «Бог є присутнім у світі як онтичний принцип кожного буття і який зсередини втручається у процес його розвитку». Натомість природа, виявляючи присутність Бога, не зводить Його природи до власного виміру. Отже, у такій концепції зберігається як трансцендентність Бога, так і автономія природи. Однак таке вступне пояснення не вичерпує усієї суті питання. Необхідно спробувати ретельніше з'ясувати, що означає «містити в собі (світ) Богом» [4, с. 142–143, 150–151]. Аби реалізувати це завдання, не можна уникнути порівняння панентеїстичної моделі з іншими моделями відношення «Бог – світ», тобто теїзму (у його класичному варіанті) і пантеїзму.

Отже, яку позицію займав Жицінський стосовно таких моделей, як пантеїзм і теїзм, і яким чином у цьому контексті він трактував власні панентеїстичні погляди? Що стосується *пантеїзму*, то від нього філософ категорично відмежовувався: по-перше, вважав невластивим пов'язувати панентеїзм з цією концепцією [8, с. 12]; по-друге, піддавав його критиці як «спробу редукції божественного елемента до сфери іманентності», а отже емпірично доступної реальності, а також як «помилку погано розташованої божественності» [8, с. 187]. Панентеїзм він трактував як сучасну форму теїзму, як послідовний розвиток її класичної форми («неокласичний теїзм»), що наближає нам розуміння природи Бога в міру збагачення наших знань [4, с. 114–118; 9, с. 186–192]. Відношення «Бог – світ» може також розумітися як опозиція двох підходів: 1. *інтервенційного* (за принципом впливу «згори вниз»), у якому «підкреслюється трансцендентність Бога стосовно світу природи і акцентується роль його надзвичайних втручань шляхом призупинення відомих законів природи, або у яких бачиться чинник, що пояснює білі плями у природничому знанні про природу (God of the gaps)» та 2. *неінтервенційного*, «який проголошує іманентну присутність Бога у природі, яка проявляється у тому, що Творець не порушує встановлених собою законів природи, але діє згідно з ними, використовуючи для досягнення власних цілей процеси як детерміністичні, так і індетерміністичні» [9, с. 21]. Сам же Жицінський рішуче виступає прибічником неінтервенційного підходу, оскільки протилежний вибір тягне за собою порушення принципових норм методології наук і унеможлиблює створення несуперечливого богословсько-наукового синтезу.

У панентеїстичній думці Ю. Жицінського ключовою категорією виступає *поле раціональності*, що згадується у його працях і під іншими назвами: «поле потенційності» (Вайтгед), «формальне поле», «номічна структура», «матриця світу», а також більш теологічно: як «Логос» і «розум Бога» (the Mind of God) [10, с. 28]. «Панентеїстична концепція поля раціональності є однією з головних тем у творчості Юзефа Жицінського, яка розвивалася у різних місцях упродовж усього часу його письменницької діяльності» [11, с. 325]. Не зважаючи на те, що Вайтгед, з філософії якого черпав польський автор, самого поняття «поле раціональності» не вживав, концепцію потенційності і позачасових об'єктів (eternal objects) англійського мислителя він трактував як рівноважну власній концепції. У такій концепції Вайгеда Жицінський також вбачав розвиток теорії ідей Платона [3, с. 16].

Як підмічає М. Геллер, поняття раціональності є однією з найбільш характерних рис філософії Жицінського. «Раціональність Жицінський розуміє онтологічно» [3, с. 15]; усе, що визнаємо ірраціональним, просто не існує. Спроможність досліджувати світ за допомогою математики і є виявом такої раціональності. У цьому місці ідеї Жицінського і Геллера сходяться: як перший, так і другий стверджують «математичність Всесвіту». Образно, але й гостро, Жицінський висловлюється стосовно неприйняття реальності світу ідей, законів та математичних об'єктів: «Те, що світ каміння, стільців і комп'ютерів сприймається нами як більш фундаментальний,

ніж світ фізичних полів і теоретичних можливостей, передусім свідчить про біологічні механізми боротьби за виживання, у якому вмиле користування дубиною або камінням було більш придатне, ніж вмиле розв'язання рівнянь поля» [12, с. 153]. У цьому фрагменті бачимо неприховану іронію, скеровану проти представників матеріалістичного світогляду, зосереджених на світі № 1. Здається, що подібним чином Жицінський намагався виразити світоглядну схожість первісних людей і сучасних матеріалістів, але лише з тією різницею, що для других об'єкти того самого світу відрізняються хіба що більш високим технологічним рівнем.

Жицінський пояснює надзвичайну ефективність математики у дослідженні світу в душі платонізму: певні математичні об'єкти формують попередню – стосовно людського буття – мережу структур. «Необхідною умовою раціонального тлумачення математичності природи є прийняття гіпотези, за якою раціональна матриця світу конститує фундаментальний рівень реальності». Таку матрицю він і називає «полем раціональності», застерігаючи перед невласливим розумінням «поля» на зразок гравітаційного чи електромагнітного. При цьому також не можна ідентифікувати з полем раціональності математику (у сенсі дисципліни): друга (як наслідок спостережень і формалізацій) є похідною від реально існуючого, онтично першого поля раціональності [13, с. 173, 176, 179].

За Жицінським, поле раціональності може бути зрозумілим двояко: «1. цілковито – як універсум теоретичних потенційностей, які принципово є можливими для реалізації у нашому всесвіті, 2. частково – як сукупність фактично існуючих фізичних станів, що являють собою екземпліфікацію частини структур, окреслених полем раціональності» [13, с. 180]. У зв'язку з цим Геллер звертає увагу на те, що сучасний погляд на математику не спрощує її до вчення про кількісні характеристики. Математика виступає як наука про те, як певні елементи структур виникають з інших структур, або як певні структури пов'язані між собою відношенням виникнення. Таким чином, математика може ставати інструментом дослідження глибоких структур світу [10, с. 33–36]. «Поле раціональності, встановлене надчасовими об'єктами, є проявами Божої природи, зрозумілої певним чином у метафізиці Вайтгеда ... Його виняткова роль полягає на тому, що воно є остаточною онтичною матрицею, яка окреслює універсум усіх можливих станів всесвіту, а також зв'язків між ними» [4, с. 143, 146]. Філософія процесу тут виступає «панентеїстичною інтерпретацією поля раціональності» [4, с. 140]. Таку позицію польського дослідника Войтисьяк називає «платонізуючим (номологічно-математичним) різновидом наукового панентеїзму» [11, с. 325].

Ідея поля раціональності піддавалася критиці, а найсерйозніший аргумент проти неї був таким: «Гіпотеза поля раціональності нічого не говорить нам про те, що Бог є особою, яка любить людину; тим самим ігнорується найбільш суттєва істина теїстичної парадигми» [12, с. 100]. Реагуючи на це зауваження, Жицінський уточнює: не йдеться про повну ідентифікацію природи Бога з полем раціональності; друге є лише певним аспектом першої, що виявляє себе в перебігу космічної еволюції. Натомість питання про відношення особового Бога до створеного ним світу слід розглядати в іншій, етично-аксіологічній методологічній площині (на відміну від стисло наукової), на якій релігійно-моральний досвід відхиляє перед нами щось, що можна назвати «особовим аксіологічним полем» [4, с. 152–153]. Зрештою сам Жицінський визнавав недостатню опрацьованість проблематики особовості Бога у своїй науковій творчості [8, с. 131–134], що – як підмічає Войтисьяк – є характерним для філософії процесу як такої. Натомість слід відзначити, що думка Жицінського уникає антропоморфних і просторових окреслень відношення «Бог – світ». Бог тут ідентифікується з «абстрактною номічно-математичною структурою, що визначає потенційність розвитку світу», який розуміється в категоріях емерджентності. Це і схиляє Войтисьяка до окреслення такої концепції як платонізм або «математичний номологізм».

Жицінський відкидає класичну теїстичну модель, представлену томізмом, як шкідливу (на його думку, метафізика Томи Аквінського була пов'язана з хибною космологією, що не могло не позначитися на самій метафізиці) [14, с. 131]. Беручи до уваги сучасні наукові теорії, у книзі «Бог та еволюція» він висловлює наступні тези стосовно *іманентності Бога світові природи*:

1. Бог не є абсолютним володарем, який нав'язує еволюціонуючій природі який-небудь сценарій; є натомість одним із чинників, які впливають на переміни у ній. 2. Представлена вище роль Бога в еволюційному процесі не обмежує його всемогутності, оскільки сам Бог є творцем законів, які керують еволюцією; однак слід зазначити, що від моменту встановлення такої еволюційної перспективи навіть всемогутній Бог не може реалізувати певних цілей за відсутності співпраці з людиною, яка – у свою чергу – покликана до раціонального застосування встановлених Богом законів; 3. Перервність і нелінійність, які можна помітити в еволюції природи, суперечать твердженню про існування «сценарію», за яким відбувається історія еволюції; отже, слід вважати неактуальною теорію «зародків насіння» Августина, який у своєму часі не володів природничими знаннями, доступними нам сьогодні; останні ж дозволяють нам стверджувати, що розвиток Всесвіту обумовлюється дією гетерогенних чинників, серед яких особливу роль відіграють Бог та людина, яка із ним співпрацює [5, с. 123]. Будучи позбавлена сценарію, така ін(детермінована) еволюція світу може піти у напрямку, на яку людський фактор здатний вплинути радикально. Особливо це стало помітним упродовж останнього століття, коли продукти науково-технічного прогресу стали загрозою для життя на Землі. Здатність людини впливати на долю планети, частиною якої вона є, доводить, що еволюційні процеси не можуть бути адекватно пояснені виключно науковими категоріями в межах детермінізму.

Трансцендентність Бога, за Жицінським, вже не можна розуміти у просторовому сенсі, при-таманному середньовічній космології. Натомість трансцендентність слід трактувати радше як «буттєву глибину, приховану в спостережуваних складових фізичного світу». Отже, це поняття означало би такий спосіб екзистенції, який знаходимо у відмінному вимірі буття; при цьому втрачають значення будь-які спроби його осмислення у категоріях простору, якими слід просто знехтувати. Трансцендентність характеризується наявністю в собі двох вимірів: морального і онтологічного. Якщо моральний вимір пов'язаний із пошуком людиною сенсу свого життя, який віднаходиться у контакті зі світом цінностей, то вимір онтологічний полягає на «наявності у бутті світу певних законів і формальних структур, які є вираженням божественного Логосу» [1, с. 206].

З цієї перспективи Жицінський переосмислює релігійно-філософську спадщину, знаходячи у ній підтвердження слушності власної позиції. Вже у Біблії Бог об'являє людям свою присутність за допомогою природних знаків, унаслідок чого у видимому світі можна було відкривати інший, божественний вимір. Краса природи у книгах Писання служила знаком божественної краси і виступала ніби «слідом» присутності Творця. У патристиці яскравим прикладом такого підходу є думка Августина, але вже в екзистенційному вимірі: «У внутрішньому досвіді [Августин – А.П.] відкривав вічну істину, а сумніви і дилеми людського серця були для нього територією зустрічі з Богом» [1, с. 210]. Серед представників схоластики наводиться Ансельм Кентерберійський і Тома Аквінський. Другий з них відомий своїми «космологічними аргументами» на користь існування Бога. Однак подальша рефлексія Ангельського Доктора над природою та її властивостями попрямувала у бік роздумів над Абсолютом як «трансцендентним Рушієм і Причиною космосу», що дало поштовх до акцентування саме трансцендентного виміру Божого буття. Певним переломним моментом в осмисленні стосунку Бога до світу була теорія Б. Спінози, однак «незаслужене обвинувачення» філософа у пантеїзмі надовго поклало край іншим спробам розвинути ідею іманентності Бога світу природі [15, с. 70–73].

Ключовими для пояснення способу, яким Бог діє в світі природи, є поняття емерджентності та супервенції. Близькість цих термінів за значенням змушує зробити певні уточнення стосовно їх взаємного відношення. Жицінський зауважує, що в літературі існують дві протилежні тенденції щодо цього питання: 1. трактування емерджентності та супервенції як синонімів і 2. розуміння супервенції як обов'язкової, але недостатньої умови емерджентності. Сам же філософ схиляється до другої тенденції, хоча, як помітив Т. Паб'ян, його думка щодо цього питання пройшла певну еволюцію: якщо у книзі «Бог і еволюція» (2002) супервенція виступає одним із центральних питань, яким присвячує свою увагу автор, разом з тим відводячи поняттю емерджентності другорядне місце, то в «Емерджентному Всесвіті» (2009) акценти

радикально змінилися: поняття супервенції значно відійшло на задній план, поступившись місцем поняттю емерджентності. «Таке розкладання акцентів призводить до того наслідку, що підчас читання обох згаданих книг справляється враження, що спочатку їхній автор більш фундаментальною концепцією вважав супервенцію, але згодом змінив думку і схилився до емерджентності» [9, с. 15].

Сам же термін «емерджентність» (з'явився наприкінці ХІХ ст. в контексті спору про природу життя між представниками віталізму і механіцизму) походить від лат. *emergere* – «виникати», «з'являтися». Натомість «емерджентизм – пояснює Т. Паб'ян – є багатоаспектною концепцією, головною метою якої є прояснення – або принаймні в міру точний опис – механізмів, які відповідають за появу нових якостей у світі природи. Фундаментальна теза емерджентизму наголошує, що у складних структурах природи на вищих рівнях організації виявляються властивості та функції, яких не можна редукувати до нижчих рівнів організації». При цьому емерджентні властивості окреслюють цілісність системи, одночасно не будучи властивостями того чи іншого елемента даної системи. Простим прикладом, який може проілюструвати це поняття, може послужити довільна хімічна речовина, властивості якої (напр., колір, маса, запах тощо) не належать атомам, з яких вона складається (а тим більше – елементарним частинкам, які утворюють ці атоми на квантовому рівні) [9, с. 12–13].

Хоча прибічники емерджентного погляду на процеси у природі уникають таких крайнощів, як фізикалізм та спіритуалізм (унаслідок прийняття ідеї емерджентності саме існування цих підходів виявляється сумнівним), все ж таки деякі з них схилиються до певної версії онтологічного монізму: А. Пікок представляє теїстичну (в широкому розумінні) версію емерджентного монізму, натомість Р. Докінз – атеїстичну (фізикалістську). Однак, на думку Паб'яна, намагання пояснити усі явища, які виступають у світі за допомогою природознавства у межах емерджентної концепції (Докінз) є суперечливим із самим поняттям емерджентності [9, с. 14].

Дію емерджентності, як вияву реально існуючого поля раціональності, Жицінський ілюструє на прикладі законів Кеплера. Вихідною точкою є питання: чи на початку теперішньої стадії еволюції Всесвіту, тобто в часі, коли ще не існували зірки з власними планетарними системами, зобов'язували закони фізики стосовно об'єктів, які тоді ще не існували? Відповідь є ствердною, оскільки гравітація, описувана рівняннями Ньютона, існувала ще до постання зірок і планет. Отже поступово, по мірі еволюційного розвитку, «давали про себе знати» закони, що відповідали новим структурам. Власне це і є емерджентність: не новий творчий акт, але виявлення, актуалізація того, що до цього існувало потенційно у полі раціональності [10, с. 29].

Термін «супервенція» (*super* – над, понад і *venire* – перебувати), подібно до емерджентності, стосується механізму появи принципово нових якостей у тих чи інших системах та структурах. Грецьким еквівалентом супервенції, як пише Жицінський, є поняття *epiginomenon*, що знаходимо у «Нікомаховій етиці» Арістотеля. Пізнаше воно виступає у працях Г.В. Ляйбніца, Дж.Е. Мура, Дж. Г. Льюїса, С. Александера, К.Л. Моргана, Ч.Д. Брода. На сьогодні концепт супервенції став доволі поширеним у філософії науки, філософії свідомості та когнітивістиці [7, с. 91–92]. Жицінський визначає супервенцію наступним чином: «Властивість Р супервенує на ґрунті L, що характеризується властивостями L_1, L_2, \dots, L_n коли виникнення L обов'язково тягне за собою появу Р. Супервенція є неодмінною, однак недостатньою умовою емерджентності. Тому, якщо Р з'являється емерджентно у системі, що характеризується параметрами L_1, L_2, \dots, L_n , то не зважаючи на те, що воно супервенує з L_1 , неможливо передбачити його появу на підставі знання L_1 , а отже L не редукується до рівня L_1, L_2, \dots, L_n » [16, с. 26].

Важливим моментом концепції Жицінського є розрізнення локальної і глобальної супервенції. Перша з них стосується пояснення локального стану системи шляхом розгляду явищ, які мали місце напередодні появи тих чи інших супервентних властивостей. Друга ж відрізняється від першої врахуванням глобальної структури системи [7, с. 93]. Одним із цінних наслідків розроблення проблематики глобальної супервенції є те, що вона дозволяє говорити про «скерування еволюційних процесів у глобальному або широкомасштабному рівні» [5, с. 75], а отже

кидає нове світло на дискусії навколо проблематики ін(детермінізму) у світі природи. Так само поняття глобальної емерджентності є евристичним для розробки теорій богословського характеру, що правда при цьому слід остерігатися спроб утворення на її підставі доказів присутності Бога у світі [9, с. 19]. Ось як цей нюанс представляє Жицінський: «В супервенційному всесвіті на вищому рівні інтерпретації з'являються властивості, які онтологічний натураліст визнає остаточними і не редукованими. Натомість філософ-теїст побачить у них прояв Божого Логосу, який через закони природи виявляє свою присутність у природі» [5, с. 77].

Коментуючи думку Жицінського з цього приводу, Пекарський звертає увагу на великий евристичний потенціал концепту глобальної супервенції: «Врахування глобальної супервенції в аналізах стосовно космічної еволюції створюють нові і цікаві, з філософської точки зору, інтерпретаційні можливості, що дозволяють уникнути простих редуccionістських схем та найвеного емерджентизму, надаючи можливість послідовного об'єднання причинних та цільових категорій». Зрештою можна говорити, що концепт глобальної супервенції дозволяє примирити методологічно супротивні, як вважалося довгий час, концепції еволюції – каузальну та телеологічну [7, с. 92]. «Супервенційні характеристики впроваджують інтерпретаційну переривчатість, помітну наприклад, коли для пояснення групи моральних чи естетичних характеристик, що виступають відповідно на рівнях P_m і P_e , є недостатнім посилання на групу термінів, які приймаються у мові дескрипції фізичного і біологічного рівнів – відповідно P_f і P_b , але необхідно врахувати терміни, специфічні для P_m і P_e , які не виступають на нижчих рівнях» [5, с. 73].

Жицінський переконаний, що принцип методологічного натуралізму, прийнятий у природознавстві, аж ніяк не виключає можливості впливу надприродних чинників на фізичні стани певної системи, а лише «обмежує увагу до фізичних аспектів реальності» [16, с. 37]. При цьому не можна припуститися плутання методологічного натуралізму з натуралізмом онтологічним, який категорично не припускає існування будь-якої реальності поза матеріальним світом. Отже, серед можливих сучасних категорій, які можуть краще пояснити явища, що виступають у процесі еволюції природи, для Жицінського найбільш прийнятним є супервенція, а емерджентизм – оптимальною концепцією, спроможною надати взірць опрацювання виступаючих у світі феноменів: «В емерджентній концепції розвитку природи еквівалентом методологічного натуралізму є методологічний емерджентизм, що приймає принципи методології, які наказують пошук фізичних чинників для пояснення фізичних наслідків, що виникли. Однак він не виключає, щоб при філософському тлумаченні розвитку природи [було можливим – А.П.] посилатися на роль Бога Творця, що являє собою остаточну причину космічного порядку» [16, с. 39].

За Жицінським, пояснення емерджентної появи нових властивостей у світі без уявлення про Бога-творця (джерела математичної раціональності), який творчо у ньому діє, не має жодних підстав: «Аби раціонально пояснити реалізацію потенційності, прихованої у природі, є необхідним посилання на Абсолют, від якого залежить триваюча до сьогодні справа творіння. У такій перспективі емерджентний всесвіт стає процесом розвитку окресленої Богом потенційності всесвіту шляхом конкретних явищ, у якій реалізується те, що раніше було творчою потенційною диспозицією» [16, с. 28].

У поясненні іманентності Бога світові Жицінський використовує математичне поняття атрактора – «точки (або множини), яка у процесі еволюції даної системи поводить себе так, як ніби притягує до себе точки зі свого оточення». За аналогією можна сказати, що іманентний природі Бог виступає в ролі «Атрактора», надаючи процесам нового напрямку, що не може тлумачитися у категоріях детермінізму. Завдяки такому впливові процес еволюції не може розумітися як реалізація необхідних зв'язків, але виступає як творчий процес, обумовлений різноманітними чинниками. Завдяки цьому можна сказати, що категорія необхідності у жодному випадку не виключає онтологічно зрозумілої доцільності: «Врахування цілковитої еволюції фізичних систем дозволяє говорити, що вони розвиваються згідно із детерміністичними законами природи, але одночасно поведуться так, ніби досягали реалізацію певних цілей» [9, с. 23–24]. Отже, є сенс говорити про телеологічну перспективу: процес еволюції представляється як реалізація

певного проекту (зрозумілого в контексті думки Жицінського), який не можна розуміти як неминуча і детальна реалізація певного плану божественним Проектантом (теорія Інтелігентного проекту) або реалізація діянь «сліпого годинникаря». Жицінський свідомий труднощів, які виникають у зв'язку з представленням іманентності Бога світові природі, а також аргументацією з цим пов'язаною. Тут важко уникнути певних метафор, антропоморфізмів чи термінів, які використовуються у математиці чи природознавстві. Однак, на його думку, апофатичний метод навряд чи можна вважати оптимальнішим для опису співвідношення Бога і космосу [9, с. 24].

Польський мислитель відмовляється назвати Бога аристотелівсько-томістичним «Рушієм», висловлюючи свою позицію ще таким чином: «Бог псалмиста, пророків і Євангелії об'являв свою присутність у палаючому кущі і на бурхливих водах озера Генезарет, у величі гори Синай і серед монотонії пісків пустелі, у тіні дубів Мамре і над берегами Йордану. Філософський перехід від близького Бога природи і людських життєвих драм до абстрактного Непорушного Рушія є прикладом одного з найбільш драматичних зубожинь змісту християнства» [17, с. 2]. Жицінський радше схильний називати Бога «Поетом світу», оскільки у процес космічної еволюції Творець вписує свої взірці (на кшталт платонівських ідей) гармонії, порядку і краси. Але й сам еволюційний процес не можна розуміти як детерміністичний; філософ називає його подальшим творенням, що відповідає католицькій концепції *creatio continua*. Божу присутність у природі, що розвивається, можна помітити не лише у процесах, які здатні викликати наш подив, але й у зв'язках, встановлених науковими теоріями. І як «онтичний принцип розвитку космосу» Бог є тим, хто наснажує людські діяння у ньому [1, с. 211].

Оскільки світ існує у Богові, стверджує Жицінський, Бог є співучасником страждань, яких досвідчує світ. Однак слід одразу зауважити, що страждання Бога не можна розуміти антропоморфно, подібно до страждань, яких досвідчує людина. Також некоректно би було з факту страждання Бога робити висновок про його онтичну недосконалість. Напроти: власне спираючись на таке розуміння можемо говорити про досконалість Бога, яка виявляється в залученості у справи світу [15, с. 85–86].

Неодноразово звертаючись до ідей як Вайтгеда, так і Хартшорна, Жицінський все ж таки не приймав їх у повноті. Ті погляди, у яких польський філософ вбачав незгідність із християнською ортодоксією, він модифікував; у той же час він проявляв неабияку критичність стосовно «філософської ортодоксії» у самому християнстві, що полягала у запереченні можливості входження Бога у двосторонні стосунки зі світом [2, с. 63].

Панентеїстичні ідеї Ю. Жицінського були позитивно відзначені Ясінським за наголошення у ній близькості Бога до світу і спробу конструкції цілісного і несуперечливого образу реальності [1, с. 218–219]. На думку Вл. Стружевського, люблінський архієпископ був найкращим знавцем інтелектуальної спадщини Вайтгеда, яку він намагався представити як несуперечну християнському світоглядові [18, с. 8–9]. Натомість критиком, що – за словами П. Гутовського – реагував «в тоні доброзичливого церковного прокурора», був Яцек Войтисьяк, який «не шкодує для архієпископа похвали за неординарну особистість, оживлення польської філософії новими ідеями, вказання на необхідність врахування у сучасній християнській філософії результатів сучасної науки і філософії, за зближення до властивого погляду у значно більшій мірі, ніж інші панентеїсти» [2, с. 50–51; 11, с. 313–314].

Висновки. Панентеїстичні ідеї Ю. Жицінського були сміливою і творчою спробою застосування процесуалізму А.Н. Вайтгеда до побудови цілісної і внутрішньо несуперечливої картини світу, у якій основоположні християнські ідеї гармонійно поєднувалися з науковими знаннями про Всесвіт. Такими ключовими ідеями, які пояснювали трансцендентність і іманентність Бога світові, стали наступні: 1. існування світів, що обумовлюють існування і розвиток фізичного світу речей (тут виявляється вплив ідеалізму Платона), 2. поле раціональності як «зовнішній аспект» Бога, 3. емерджентність і супервенція (у християнській інтерпретації) як пояснення виникнення нових якостей і властивостей у процесі еволюції космосу, 4. Атрактора – як спроби пояснення скерування процесів у світі Богом тощо.

Панентеїзм Жицінського відверто протиставляється томістичній концепції відношення «Бог – світ». На думку дослідника, у такій концепції дистанція між Богом і світом (також людиною), виражена надмірно акцентованою трансцендентністю Бога і інтервенційному характеру його дій у світі, лише збільшується. Отже, іманентність Бога, наголошена у панентеїстичній моделі, сильніше підкреслює зв'язок Творця зі своїм творінням, зокрема його співучасть у житті людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Jasiński K. Józefa Życińskiego koncepcja transcendencji Boga jako głębi bytu. *Idea – Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych*. 2014. No XXVI. S. 205–220.
2. Gutowski P. Panenteizm a teizm klasyczny. Uwagi na kanwie Jacka Wojtysiaka krytyki stanowiska Józefa Życińskiego. *Analiza i Egzystencja*. 2022. No 57. S. 49–69.
3. Heller M. Filozoficzny program Józefa Życińskiego. *Zagadnienia Filozoficzne w Nauce*. 2011. No XLVIII. S. 5–22.
4. Życiński J. Teizm i filozofia analityczna. T. 2. Kraków : Wydawnictwo „Znak”. 1988. 264 s.
5. Życiński J. Bóg i ewolucja. Podstawowe pytania ewolucjonizmu chrześcijańskiego. Lublin : Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. 2002. 211 s.
6. Życiński J. Pluralistyczna ontologia przyrody w ujęciu George’a F.R. Ellisa. *Studia Philosophiae Christianae*. 2004. No 40 (2). S. 123–134.
7. Piekarski K. Józefa Życińskiego koncepcja emergencji. *Rocznik Filozoficzny Ignatianum*. 2018. No XXIV (2). S. 84–107.
8. Życiński J. Bóg Abrahama i Whiteheada. Tarnów : „Biblos”. 1992. 219 s.
9. Pabjan T. Józefa Życińskiego koncepcja ewolucyjnego emergentyzmu. *Tarnowskie Studia Teologiczne*. 2012. Tom XXXI/2. S. 11–26.
10. Heller J. Józefa Życińskiego idea pola racjonalności. *Media – Kultura – Dialog. W piątą rocznicę śmierci arcybiskupa Józefa Życińskiego* / Red. R. Nęcek, W. Misztal. Kraków : Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. 2017. S. 25–38.
11. Wojtysiak J. Panenteizm. W związku z poglądami Józefa Życińskiego, Charlesa Hartshorne’a i innych przedstawicieli zwrotu panenteistycznego. *Roczniki Filozoficzne*. T. LX. No 4. 2012. S. 313–337.
12. Życiński J. Świat matematyki i jej materialnych cieni. Kraków : Copernicus Center Press. 2013. 248 s.
13. Życiński J. Filozoficzne aspekty matematyczności przyrody. *Filozofować w kontekście nauki* / Red. M. Heller, A. Michalak, J. Życiński, Kraków : Polskie Towarzystwo Teologiczne. 1987. S. 170–185.
14. Życiński J. Trzy kultury. Nauki przyrodnicze, humanistyka i myśl chrześcijańska. Poznań : “W drodze”. 1990. 256 p.
15. Życiński J. Głębia bytu. Poznań : “W drodze”. 1988. 159 s.
16. Życiński J. Wszecławiat emergentny. Bóg w ewolucji przyrody. Lublin : Wydawnictwo KUL. 2009. 186 s.
17. Życiński J. U źródeł panenteizmu chrześcijańskiego. *Studia interdyscyplinarne*. 1988. No 4. S. 84–105.
18. Strózewski W. Ks. Abp prof. dr hab. Józef Życiński (1.IX.1948–10.II.2011). *Kwartalnik Filozoficzny*. 2011. T. XXXIX. Zeszyt 1. S. 5–14.

REFERENCES

1. Jasiński, K. (2014). Józefa Życińskiego koncepcja transcendencji Boga jako głębi bytu. [Joseph Życiński's Idea of Transcendence of God as Depth of Being]. *Idea – Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych*. No XXVI. Pp. 205–220 [In Polish].
2. Gutowski, P. (2022). Panenteizm a teizm klasyczny. Uwagi na kanwie Jacka Wojtysiaka krytyki stanowiska Józefa Życińskiego. [Panentheism and Classical Theism. Comments on the Basis of Jacek Wojtysiak's Criticism of Józef Życiński's Position]. *Analiza i Egzystencja*. No 57. Pp. 49–69 [In Polish].
3. Heller, M. (2011). Filozoficzny program Józefa Życińskiego. [Philosophical program of Joseph Życiński]. *Zagadnienia Filozoficzne w Nauce*. No XLVIII. Pp. 5–22 [In Polish].

4. Życiński, J. (1988). Teizm i filozofia analityczna. [Theism and the Analytical Philosophy]. Vol. 2. Kraków : Wydawnictwo „Znak”. 264 p. [In Polish].
5. Życiński, J. (2002). Bóg i ewolucja. Podstawowe pytania ewolucjonizmu chrześcijańskiego. [God and Evolution: Fundamental Questions of Christian Evolutionism]. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. 211 p. [In Polish].
6. Życiński, J. (2004). Pluralistyczna ontologia przyrody w ujęciu George’a F.R. Ellisa. [The Pluralistic Ontology of Nature according to George F. R. Ellis]. *Studia Philosophiae Christianae*. No 40 (2). Pp. 123–134 [In Polish].
7. Piekarski, K. (2018). Józefa Życińskiego koncepcja emergencji. [Joseph Życiński’s Concept of Emergence]. *Rocznik Filozoficzny Ignatianum*. No XXIV (2). Pp. 84–107 [In Polish].
8. Życiński, J. (1992). Bóg Abrahama i Whiteheada. [The God of Abraham and Whitehead]. Tarnów : „Biblos”. 219 p. [In Polish].
9. Pabjan, T. (2012). Józefa Życińskiego koncepcja ewolucyjnego emergentyzmu. [The Idea of Evolutionary Emergentism of Joseph Życiński]. *Tarnowskie Studia Teologiczne*. Vol. XXXI/2. Pp. 11–26 [In Polish].
10. Heller, M. (2017). Józefa Życińskiego idea pola racjonalności. [Joseph Życiński’s Idea of the Field of Rationality]. *Media – Kultura – Dialog. W pięćdziesiątą rocznicę śmierci arcybiskupa Józefa Życińskiego* / Ed. R. Nęcek, W. Misztal. Kraków : Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. Pp. 25–38 [In Polish].
11. Wojtyśiak, J. (2012). Panenteizm. W związku z poglądami Józefa Życińskiego, Charlesa Hartshorne’a i innych przedstawicieli zwrotu panenteistycznego. [Panentheism. In Reference to the Views of Józef Życiński, Charles Hartshorne, and other Representatives of “The Panentheistic Turn”]. *Roczniki Filozoficzne*. Vol. LX. No 4. Pp. 313–337 [In Polish].
12. Życiński, J. (2013). Świat matematyki i jej materialnych cieni. [The World of Mathematics and its Material Shadows]. Kraków : Copernicus Center Press. 248 p. [In Polish].
13. Życiński, J. (1987). Filozoficzne aspekty matematyczności przyrody. [Philosophical Aspects of Mathematicity of Nature]. *Filozofować w kontekście nauki* / Red. M. Heller, A. Michalak, J. Życiński, Kraków : Polskie Towarzystwo Teologiczne, Pp. 170–185 [In Polish].
14. Życiński, J. (1990). Trzy kultury. Nauki przyrodnicze, humanistyka i myśl chrześcijańska. [Three cultures. Science, Humanities and Christian Thought]. Poznań : “W Drodze”. 1990. 256 p. [In Polish].
15. Życiński, J. (1988). Głębia bytu. [Depth of Being]. Poznań : “W drodze”. 1988. 159 p. [In Polish].
16. Życiński, J. (2009). Wszechświat emergentny. Bóg w ewolucji przyrody. [The Emergent Universe. God in the Evolution of Nature]. Lublin : Wydawnictwo KUL. 186 p. [In Polish].
17. Życiński, J. (1988). U źródeł panenteizmu chrześcijańskiego. [At the Sources of Christian Panentheism]. *Studia interdyscyplinarne*. No 4. Pp. 84–105. [In Polish]
18. Stróżewski, W. (2011). Ks. Abp prof. dr hab. Józef Życiński (1.IX.1948 –10.II.2011). [Fr. Archbp. Dr. habil. Joseph Życiński (1.IX.1948 – 10.II.2011)]. *Kwartalnik Filozoficzny*. Vol. XXXIX. Zeszyt 1. Pp. 5–14 [In Polish].

Palchyk Andrii Oleksandrovych

Candidate of Philosophical Sciences,

Lecturer at the Institute of Theological Sciences of the Immaculate Virgin Mary

Kamyanets-Podilsky Diocese of the Roman Catholic Church

57, Hrushevskyyi str., Gorodok, Khmelnytsky region, Ukraine

orcid.org/0000-0003-1247-1734

PANENTEISTIC THOUGHT OF JÓZEF ŻYCIŃSKI

*The **relevance** of the article bases on the need to understand the panentheistic turning point as a modern phenomenon of Christian philosophical and theological thought, in which the thesis of "the existence of the world in God" is asserted. One of its significant representatives of this theological thought is a Polish philosopher and theologian Józef Życiński (1948–2011).*

The article aims to identify the specifics of Życiński's panentheistic thought, determining the following tasks: to identify the philosophical sources that influenced his panentheistic thought, to consider and characterize the components of this thought, as well as to explain its opposition to the Thomistic one.

Research methods include general analysis and synthesis, induction and deduction, genetic method to determine the impact of certain concepts on the panentheistic thought of the Polish philosopher and explain the development of his ideas, comparative method to compare Życiński's ideas with both his associates and opponents.

Research results: Józef Życiński's panentheistic ideas are genetically connected with the philosophy and theology of Whitehead and Hartshorn, which he creatively reinterpreted and used to make up his own panentheistic construction; and with J. Ellis' theory of "four worlds", which is supplemented with the fifth world ("0") as possible evidence of the previous ones. Życiński's panentheistic ideas are obviously influenced by Platonism. The key categories of the non-theistic theory of the Polish philosopher are the "field of rationality", "emergency" and "supervenience", "attractor", etc., he tries to explain the immanence of God to the world, the closeness of the Creator to his creation dwelling on them. In his reflection, Józef Życiński attempts to reconcile the scientific worldview with the Christian idea of God. Thus, he strongly rejects the Thomistic model in which God (as an immovable Mover) acts in the world through sporadic interventions.

Key words: Józef Życiński, panentheistic turn, field of rationality, God-world relationship, emergentism, supervenience, process theology, methodological naturalism.

УДК [14/930.1]::908

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.24>

Цибенко Марина Олександрівна
аспірантка кафедри філософських і політичних наук
Черкаського державного технологічного університету
бульвар Шевченка, 460, Черкаси, Україна
завідувачка відділу науково-просвітницької та виставкової роботи
Черкаського обласного краєзнавчого музею
вул. Слави, 1, Черкаси, Україна
orcid.org/0000-0001-8712-8784

«РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ. ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ»: (РЕ)КОНСТРУЮВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ В ДИСКУРСІ ТРАВМИ

Актуальність дослідження зумовлена сучасними процесами державотворення та націєтворення в Україні, сегментом яких є індивідуальний, колективний та інституалізований виміри реконструювання минулого. **Мета** даної публікації – розкрити значення і можливості всеукраїнського видавничого проєкту щодо жертв масових репресій в Україні в контексті (ре)конструювання колективної пам'яті в дискурсі травми, усвідомлення та свободи вибору національної ідентичності. **Методологічною рамкою** дослідження стали загальнонаукові методи узагальнення й об'єктивного аналізу та актуальні концепції пам'яттєвого і травматичного дискурсів, а також акцентування локальноісторичних студій. Філософський аналіз фактологічного змісту та суспільного впливу багатотомної серії видання артикульовано крізь призму концепцій та ідей Моріса Альббакса (колективна пам'ять), Поля Коннертона (пам'ять-звичка), Яна та Аляйди Ассман (культурна пам'ять), Маріанни Гіри (постпам'ять), Пйотера Штомпки (культурна травма), Карла Поппера (теорія «закритих суспільств») та ін. **Наукова новизна.** У даній статті вперше проаналізовано зміст і роль науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Черкаська область» для дослідження масштабів та наслідків політичних репресій в Україні у радянську добу у дискурсі колективної травми, проблематики національної пам'яті українського народу, усвідомлення та свободи вибору національної ідентичності, подолання травматичного впливу масових катастроф та формування громадянського суспільства. Визначено напрямки, структуру, джерела та історичні умови підготовки та появи книг даного видання, роль дослідників та Всеукраїнського банку даних у відтворенні минулого та родинної історії.

Висновки. Багатотомне видання «Реабілітовані історією» можна вважати таким дослідженням, що спирається на історичні джерела (архіви, спогади, музейні зібрання), акумулює роботу дослідників та співгромадян із пошуку та реабілітації своїх родичів, інтерпретує, осмислює, відтворює, (ре)конструює образ минулого. Матеріали таких досліджень відтворюють наслідки (образ) тоталітарного ладу, дегуманізації та геноцидних практик, долаючи практику замовчування й забуття «закритих суспільств» (Поппер).

Ключові слова: колективна пам'ять, декомунізація, культурна травма, постпам'ять, конструювання минулого, дискурс травми, національна ідентичність.

Вступ. Жан Бодріяр писав: «Забуття про знищення є складовою знищення, тому що воно – ще й знищення пам'яті, історії, соціального» [1, с. 75]. Забуття, замовчування є головним механізмом тоталітарного режиму («закритих суспільств» за Карлом Поппером). Національно-демократичний рух кінця 1980-х та здобуття Україною незалежності означили потребу у виявленні, розсекреченні та реабілітації жертв політичних репресій, осягненні масштабів та наслідків репресивної політики Радянського Союзу щодо українського населення. Відповідно до загальноукраїнської програми з ініціативи академіка Петра Тронька була започаткована серія науково-документальних видань «Реабілітовані історією». Редакційна колегія кожної області України мала вагомий набуток у підготовці та публікації видання (обласних томів), що мали суспільне значення та відіграли допоки неактуалізовану роль у формуванні політики пам'яті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття колективної пам'яті ввів французький соціолог Моріс Альбвакс у середині 1920-х років. З тих пір пам'яттєвий дискурс пройшов своє становлення та розвиток. Виокремлюють декілька етапів розвитку memory studies: 1920–1970-і рр. – накопичення емпіричного знання й зацікавлення проблемою; 1980–1990-ті рр. – «меморі бум», хвиля комеморацій, період значної уваги наукової спільноти різних країн, поява різного-лосих термінів і понять на означення пам'яттєвого дискурсу; 2000-і рр. і до сьогодні – нова хвиля уваги та напрацювань у напрямі, поява збірників і значної кількості тематичної літератури. Як стверджує відома українська дослідниця Алла Киридон, 2000-і рр. можна оцінювати як «формування своєрідного феномена «повороту до пам'яті» [2, с. 22] на кшталт характерних для соціогуманітарного знання когнітивного, лінгвістичного та інших «поворотів».

В Україні інтерес до напрямку обумовлений процесами державотворення, націєтворення та загальних процесів накопичення знань, ідей, наукових традицій в умовах викликів інформаційного суспільства. Особливу увагу питанням колективної пам'яті приділили українські вчені: А. Киридон, О. Волянчук, Я. Грицак, Л. Зашкільняк, Ю. Шаповал, І. Гирич, Л. Нагорна, Г. Грінченко, Н. Яковенко, О. Довгополова, О. Біла та багато інших. Контекст колективної пам'яті у дискурсі травми (травматичної пам'яті) став предметом наукового дослідження Л. Нагорної, В. Огієнка, Л. Найдьонові, М. Александрові та ін.

Метою даної публікації є аналіз ролі і значення багатотомної серії науково-документального видання «Реабілітовані історією» для (ре)конструювання колективної пам'яті в дискурсі травми.

Результати дослідження. Початок етапу досліджень політичних репресій в Україні було покладено 1990 року, коли в Інституті історії України АН України розпочалося опрацювання наукової теми «Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30-40-х – початку 50-х років в контексті розробки проблем регіональної історії: на матеріалах України». 17 квітня 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Діяльність Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» стала можливою після ухвалення постанов Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 року № 2256-ХІІ та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 року № 530.

Так, Постановою Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. було підтримано пропозиції АН України, Служби безпеки України, Державного комітету по пресі України, Українського культурно-просвітницького товариства «Меморіал» ім. В. Стуса, Всеукраїнської спілки краєзнавців України щодо підготовки науково-документального видання про жертв репресій в Україні.

11 вересня 1992 р. КМУ ухвалив постанову, яка передбачала комплекс заходів щодо реалізації видання багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» та затвердив її Головну редколегію. Постанова передбачала створення Національного банку даних жертв політичних репресій, видання спеціалізованого журналу «3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ». 9 грудня 1992 р. Президія АН України визнала підготовку багатотомної серії книг «Реабілітовані історією» одним із «пріоритетних напрямів дослідження національної історії» [3].

Протягом кінця 1992 р. і 1993 р. були створені обласні та Кримська редколегії «Реабілітовані історією», сформовані науково-редакційні групи, які розпочали опрацьовувати архівні документи та складати картотеку жертв політичних репресій.

Розпочата у 1990-х роках робота з підготовки обласних книг про жертв політичних репресій тривала у 2000-х роках у контексті діяльності створеного Українського інституту національної пам'яті як установи, яка здійснює наукове та аналітичне забезпечення формування державної політики з питань національної пам'яті, досліджує проблеми національної пам'яті українського народу, її впливу на формування громадянського суспільства, української нації, вивчає трагічні події в історії народів України та бере участь у заходах з увічнення пам'яті їх жертв, спрямована на вивчення державного терору радянської доби, та ухвалених 2015 року «декомунізаційних законів», зокрема законів України «Про засудження

комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні і заборону пропаганди їх символіки», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». Закони про декомунізацію активізували процеси знесення пам'яток радянського періоду та зміни назв, пов'язаних з комунізмом й екстраполювали площину державної політики пам'яті на повсякденне життя українців.

Метою всеукраїнського видавничого проекту, як зазначено на його сайті (<https://www.reabit.org.ua/>), стали:

- науково-дослідницький вимір, а саме: аналіз політичних репресій в контексті вивчення механізму функціонування більшовицького режиму в Україні;
- меморіальний вимір (увічнення пам'яті жертв державного терору радянської доби 1917–1980-х років);
- громадсько-просвітницький вимір (формування громадської думки щодо об'єктивного висвітлення історії радянського минулого, становлення громадянського суспільства та правової держави) [4].

Книги з дослідження політичних репресій у Черкаській області виходили в світ з 2006 по 2020 роки. На даний час серія «Реабілітовані історією. Черкаська область» налічує 11 книг, це одна з найчисельніших серій всеукраїнського видання. Важливо зазначити, що у мережі Інтернет на сайті Головної редколегії «Реабілітовані історією» (www.reabit.org.ua) у відкритому доступі функціонує Національний банк жертв політичних репресій радянської доби.

Автори-упорядники першого тому по Черкаській області означили сенс видання як «застереження від повторення лиховісних періодів історії», «данина пам'яті про всіх невинно убієнних, принижених і зганьблених тоталітарним режимом» [5, с. 4, 6]. Такі завдання можна розглядати у контексті відмежування від тоталітарного минулого як «недвозначний акт демаркації» (Коннертон).

Структура та зміст обласного тому включає декілька книг. У першій вміщено вступну статтю про регіональні особливості функціонування радянського режиму на території області; науково-публіцистичні статті та нариси про репресованих політичних і державних діячів, представників науки, освіти, культури, робітників, селян. Розділ «Мовою документів» є одним із важливих способів оприлюднення архівних даних. Архівні документи поєднуються зі спогадами репресованих, їх щоденниковими записами, листами. Головною структурною частиною видання є списки реабілітованих жертв тоталітарного режиму, репресованих в судовому порядку, підготовлені на основі архівно-кримінальних справ, що зберігалися у державних архівах та архівних підрозділах Служби безпеки України. Також у книгах публікуються фото-матеріали та копії окремих документів.

Вміщену на форзацах книг картографію місць, де в Черкаській області утримувалися ув'язнені під час слідства, в'язниць, камер попереднього слідства, місць масових страт і поховань, можна назвати картографією «місць пам'яті» за термінологією французького дослідника П'єра Нора.

Вагоме видання окреслює регіональний вимір проблеми політичних репресій. Так, у статті 2015 року «Війна за історичну пам'ять...», головний редактор (на момент публікації статті) Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» Володимир Литвин стверджує, що «завдяки комплексному вивченню документів партійних органів та радянських спецслужб вчені довели, що дисидентський рух другої половини 1950–1970-х рр. не обмежувався Західною Україною і мав загальноукраїнський розмах» [6, с. 4]. У «черкаській серії» знаходимо нариси про повстанців Холодного Яру, українську інтелігенцію, письменників, вчителів, музикантів, військовослужбовців, зокрема, Надію Суровцову, Юхима Кримського, Якова Водяного, Юрія Лавріненка та багатьох інших. Автор мала нагоду опублікувати науково-публіцистичні статті у дев'ятій та десятій книгах серії [7].

Опрацьовані та оприлюднені архівні джерела, мартиролог засуджених, повернуті із забуття імена склали джерельну основу теоретико-методологічного осмислення явища політичних репресій у радянській Україні. В українській гуманітарній науці можна спостерігати формування

напрянків досліджень: геноцидних студій, студій пам'яті, постколоніальних студій тощо. Концепцію соціальної травми обґрунтував польський соціолог, доктор гуманітарних наук Пйотр Штомпка. Він наводить ознаки, типологізацію та етіологію культурної травми, називаючи цим поняттям швидкі, радикальні, екзогенні та докорінні зміни, що призводять до шоку та дезорієнтації та мають трансформаційний соціокультурний потенціал (social and cultural capital) [8]. Теорія соціальних змін П. Штомпки заклала основи констатування явища «культурної травми» в посткомуністичному суспільстві. Дискурс травми став предметом наукових опрацювань, зокрема у працях К. Т. Еріксона, Й. Рюзена, Д. ЛаКапра, А. Ніла, К. Каруш, Д. Александера, П. Рікера та інших науковців.

Дослідник Голодомору Джеймс Мейс наголошував, що українці живуть у постгеноцидному суспільстві. Кетрін Ваннер та Джейм Мейс констатують проблему відторгнення болісних спогадів (витіснення як захисний механізм психіки, за Фройдом) і процеси подолання культурної та історичної амнезії [9, с. 182]. Аляйда Ассман застерігає про небезпеку редукації, «інструменталізації спогадів» при переході від «живої» комунікативної пам'яті до «штучної» культурної пам'яті і можливість компенсування таких явищ за допомогою суспільної критики, рефлексії та дискусії [10, с. 24]. Метою досліджень та публікації багатотомного видання став «злам» мовчання, непроговорення, амнезії. Опрацювання та оприлюднення архівних матеріалів мали сприяти актуалізації інклюзивності, причетності багатьох родин до жертв репресивної політики й тоталітарного минулого, і таким шляхом – подоланню замовчування та віктимності колективної свідомості.

У світлі нових соціогуманітарних напрямків окреслимо докладніше концепт конструювання минулого. Згідно концепції пам'яті-звички англійського соціального антрополога Поля Коннертона суспільна пам'ять є соціально-перформативною з повторювальним характером меморіальних актів, а саме: церемоній вшанування і тілесних практик. «Усні історії прагнуть надати голос тим і тому, хто в іншому випадку б залишився безсловесним, не був би почутим, якщо й зовсім не зник у плині часу. І робиться це через реконструювання історій життя індивідуумів», – пише у своєму дослідженні «Як суспільства пам'ятають» англійський соціолог [11, с. 38]. Створення історій-оповідей, поданих у більш-менш неформальному вигляді, постає як основа діяльності для характеристики людських вчинків. Це і є особливість спільної пам'яті. Отже, пам'ять – це сконструйоване минуле, тоді як історія (або історична реконструкція, за Коннертоном) – інтерпретоване спільне минуле з вагомим науковим авторитетом істориків, реконструкція минулого людського досвіду. Історія – це форма опрацювання досвіду, пам'ять – це спосіб такого опрацювання. Якщо виходити з тези Коннертона, що праця історика полягає у творенні висновків, то головним висновком науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Черкаська область» є уявлення про масштаби репресій, їх тотальний характер щодо різних професій, соціальних груп, хронологічних періодів.

Підбиття таких висновків та узагальнень стає можливим завдяки позиції історика та зміні ціннісних духовних орієнтирів суспільства. На провідній ролі історика (дослідника) наполягає і визначний німецький дослідник Райнгард Козеллек. Слід відзначити вагому та копітку працю дослідницької групи видання. Незмінна ініціативна група Черкаської обласної редакційно-видавничої групи по підготовці видання, автори багатьох нарисів – заслужений журналіст України Петро Жук та письменник, журналіст, лауреат Шевченківської премії Василь Захарченко.

Розсекречення архівних матеріалів сприяли об'єктивному та неупередженому відтворенню подій та масштабів репресій. Замовчування та непроговорення травматичних подій у родинах, призводить, за визначенням Маріанни Гірш, до постпам'яті – процесам впливу непроговореної травми на наступні покоління, трансгенерації травматичного впливу на несвідомому рівні. Адже, за спостереженням дослідниці колективної пам'яті та подій Голокосту, у родинах не розповідали про пережите, однак вплив мав місце [12]. Сучасний канадський дослідник Brent Bezoo продовжує традицію опрацювання Голодомору вченими американського континенту та наводить аргументи впливу передачі травми між поколіннями [13]. Отже, несвідомі

структури психіки беруть участь у формуванні свідомості, поведінкових патернів та колективної пам'яті. Оприлюднення матеріалів та історій інспірує новий досвід переживань у суспільстві: причетності до історії нації, зняття табування з розповіді про загиблих родичів, цінність вітального досвіду і т.д.

Екзистенційним питанням проблематики проговорення травми стає терапевтична допомога «пошкодженій самості» (*diminished self*) (термін Лоуренса Ленджера). Внутрішнє «я» – основа людської гідності, що «обумовлена належністю до великої групи із спільною пам'яттю і досвідом» [14, с. 23]. «Поворот до гідності» та шлях від гідності до демократії окреслює Френсіс Фукуяма. Цілісність держави, цивілізаційна суб'єктність України утвердилися завдяки «героїчній пам'яті» (Ленджер), що передбачає інтегральну самість, а саме: самоповагу, вільну волю, духовні можливості, майбутнє, позитивні цінності [10, с. 274], і не тотожна глорифікації. Проговорення й оприлюднення замість заперечення, замовчування й витіснення стають шляхом до «героїчної пам'яті», пам'яті, здатної визнати травму, усвідомлювати її наслідки та надати приклади лідерства і боротьби за збереження ідентичності (культурно-мистецьке покоління інтелігенції 1920–1930-х рр., дисидентський рух 1960–1970-х рр.). Свобода вибору національної ідентичності, як цінність, стає можливою разом з процесами висвітлення «пригнічених» спогадів (*repressed memories*) і виправдання (реабілітації) своїх співгромадян.

Якщо героїчна пам'ять і пошкоджена самість є наслідками травми, то репрезентації та символізація травми порушують дихотомічну проблему забуття. Вагома роль тексту і текстуальності відтворених подій, імен, архівних даних у створенні колективної пам'яті, адже саме письмо є особливою формою збереження пам'яті, медіумом темпоральності. Однак, на думку Жана-Франсуа Ліотара, монументалізація та текстуалізація є способами «розвантаження» пам'яті [10, с. 277] і сприяють забуттю (з чим можна погодитися як з формою пропрацювання травми).

У процесі реалізації політики декомунізації в Україні Указом Президента України від 21 травня 2007 року було встановлено щороку, у третю неділю травня вшановувати День пам'яті жертв політичних репресій в Україні. Такий національний комеморативний день, церемонія вшанування пам'яті (Коннертон) належить до «винайдених традицій» (Гобсбаум) шляхом виклику емпатії, почуття жалю та спільного горювання за невинно загубленими життями та сприяє консолідації суспільства навколо спільного трагічного минулого й усвідомлення людиноненависних наслідків тоталітаризму.

При зборі та упорядкуванні спогадів виникає проблема «повторного травмування». Так це чи ні залежить від багатьох обставин, ставлення, характеру інтерв'ююваного. За ініціативи Президента Віктора Ющенка (Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» № 250/2007 від 28.03.2007) було організовано збір та упорядкування спогадів про Голодомор, встановлення пам'ятників і пам'ятних знаків. Державна політика пам'яті цього періоду сприяла толеруванню розповідей про голодомори та репресії. За аналогією з індивідуальною пам'яттю в контексті психотерапевтичної теорії Аляйда Ассман зазначає, що «терапія може допомогти через реконфігурацію й реконструювання спогадів; вона може подіяти таким чином, що вони стануть більш усвідомленими й інклюзивними, дати змогу рефлексувати щодо розмежувань, у такий спосіб пом'якшуючи або скорочуючи болісні, автоагресивні перешкоди». Відтворення загальної картини геноциду та репресій, показ масштабів репресій у кожному населеному пункті створює основу для конструювання колективного пам'яті, де, за визначенням Моріса Альббакса, «кожна особистість і кожен історичний факт при вході до цієї пам'яті транспонується у вчення, поняття, символ; вони набувають смислу, перетворюючись на елемент ідейної системи суспільства» [10, с. 145–146].

Висновки. Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією. Черкаська область» посідає чільне місце у великому масиві зібраного фактичного матеріалу та здійснені наукового опрацювання травматичних для українського народу періодів і явищ засуджень і репресій. Завдяки створенню вебресурсу Національного банку жертв політичних репресій радянської доби можна говорити про залучення широких верств населення до пошуку та реконструкції

минулого своїх родин. Можна стверджувати, що серія книг «Реабілітовані історією. Черкаська область» має непересічне значення для дослідження масштабів політичних репресій в Україні у радянську добу, проблематики національної пам'яті українського народу та формування громадянського суспільства.

Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну стало новим етапом націєтворення через супротив, згуртованість, свободу та формування образу зовнішнього ворога. Триває етап документування воєнних злочинів, де досвід багатотомних видань, що розсекречують дані про репресивні, дегуманізовані практики «закритих суспільств» (Поппер), дає прецедент актуалізації відповідальності за минулі злочини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бодрияр Ж. Симулякри і симуляція / пер. з фр. В. Ховхун. К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 230 с.
2. Киридон А. Гетеротопії пам'яті : теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. К. : Ніка-Центр, 2016. 320 с.
3. Тронько П. «Пам'ятник безневинно убієнним». Багатотомне видання «Реабілітовані історією» висвітлює трагічні події, повертає імена тих, хто боровся за свободу і незалежність України. *Урядовий кур'єр*. 2011. 27 липня. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/pamyatnik-bezvinno-ubiennim/> (дата звернення: 28.09.2023).
4. Національний банк даних жертв політичних репресій радянської доби в Україні. Інтернет-проект. URL: <https://www.reabit.org.ua/> (дата звернення: 22.09.2023).
5. Реабілітовані історією. Черкаська область : науково-документальна серія книг : у 27 кн / голов. ред. кол. Тронько П.Т. та ін. Кн. 1. Сміла : Тясмин, 2006. 600 с.
6. Литвин В. Війна за історичну пам'ять... *Голос України*. 2015. 21 липня. С. 4–5.
7. Бугеря М. Знекровлена інтелігенція – знекровлена нація. *Реабілітовані історією. Черкаська область*. Кн. 9. Черкаси: ІнтролігаТОР, 2016. С. 249–257; Бугеря М. Вінок лавровий, вінок терновий. *Реабілітовані історією. Черкаська область*. Черкаси: ІнтролігаТОР, 2017. Кн. 10. С. 445–450.
8. Sztompka P. Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. *The European Journal of Social Theory*. 2000. 3 (4). pp. 449–466.
9. Рябчук М. Від Малоросії до України : парадокси запізненого націєтворення. К. : «Критика», 2000. 304 с.
10. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. К. : Ніка-Центр, 2014. 440 с.
11. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / пер з англ. та наук. редагування С. Шліпченко. К. : Ніка-Центр, 2013. 183 с.
12. Hirsch M. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. NY: Columbia University Press, 2012. 305 p.
13. Bezo B. *The impact of intergenerational transmission of trauma from the Holodomor Genocide of 1932–1933 in Ukraine*. Ottawa: Carleton University, 2011. 176 p.
14. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості / пер. з англ. Т. Сахно. К. : Наш Формат, 2022. 192 с.

REFERENCES

1. Bodriar, Zh. (2004). *Symuliakry i symuliatsiia [Simulacra and simulation]*. V. Khovkhun (Trans.). Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy» [in Ukrainian].
2. Kurydon, A. (2016). *Heterotopii pamiati : teoretyko-metodolohichni problemy studii pamiati [Heterotopias of memory: theoretical and methodological problems of memory studies]*. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
3. Tronko, P. (2011). «Pamiatnyk beznevynno ubiennym». Bahatotomne vydannia «Reabilitovani istoriieiu» vysvitliuie trahichni podii, povertaie imena tykh, khto borovsia za svobodu i nezalezhnist Ukrainy [«A monument to the innocently killed». The multi-volume publication «Rehabilitated by History» covers tragic events and brings back the names of those who fought for Ukraine's freedom and independence]. *Uriadovyi kurier – Government Courier*. (27 lypnia). URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/pamyatnik-bezvinno-ubiennim/> [in Ukrainian].

4. Natsionalnyi bank danykh zhertv politychnykh represii radianskoi doby v Ukraini. Internet-proekt [National database of victims of political repression of the Soviet era in Ukraine. Internet project]. URL: <https://www.reabit.org.ua/> [in Ukrainian].
5. Reabilitovani istoriieiu. Cherkaska oblast (2006) [Rehabilitated by history. Cherkasy region]. P.T. Tronko (Ed.) et al. (Vols. 27; Vol. 1). Smila: Tiasmyn [in Ukrainian].
6. Lytvyn, V. (2015). Viina za istorychnu pamiat [War for historical memory]. *Holos Ukrainy – Voice of Ukraine*. (21 lypnia). (pp. 4–5) [in Ukrainian].
7. Buheria, M. (2016). Znekrovlена intelihentsiia – znekrovlена natsiia [An exsanguinated intelligentsia is an exsanguinated nation]. *Reabilitovani istoriieiu. Cherkaska oblast – Rehabilitated by history. Cherkasy region*. (Vol. 9) (pp. 249–257). Cherkasy: IntrolihaTOR [in Ukrainian]; Buheria, M. (2017). Vinok lavrovyi, vinok ternovyi [Laurel wreath, crown of thorns]. *Reabilitovani istoriieiu. Cherkaska oblast – Rehabilitated by history. Cherkasy region*. (Vol. 10) (pp. 445–450). Cherkasy: IntrolihaTOR [in Ukrainian].
8. Sztompka, P. (2000). Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. *The European Journal of Social Theory*. (Issue 3 (4)) (pp. 449–466) [in English].
9. Riabchuk, M. (2000). Vid Malorosii do Ukrainy : paradoksy zapizniloho natsiietvorennia [From Malorossia to Ukraine: Paradoxes of belated nation-building]. Kyiv: «Krytyka» [in Ukrainian].
10. Assman, A. (2014). Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiaty [Spaces of remembrance. Forms and transformations of cultural memory]. K. Dmytrenko, L. Doronicheva, O. Yudin (Trans.). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
11. Konnerton, P. (2013). Yak suspilstva pamiataiut [How societies remember]. S. Shlipchenko (Ed., Trans). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
12. Hirsch, M. (2012). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press [in English].
13. Bezo, B. (2011). The impact of intergenerational transmission of trauma from the Holodomor Genocide of 1932–1933 in Ukraine. Ottawa: Carleton University [in English].
14. Fukuiama, F. (2022). Identychnist. Potreba v hidnosti y polityka skryvdzhenosti [Identity. The need for dignity and the politics of offense]. T. Sakhno (Trans.). Kyiv: Nash Format [in Ukrainian].

Tsybenko Maryna Oleksandrivna

Postgraduate Student at the Department of Philosophical and Political Sciences
Cherkasy State Technological University
460, Shevchenko Boulevard, Cherkasy, Ukraine;
Head of the Department of scientific, educational and exhibition work
Cherkasy Regional Museum of Local Lore
1, Slavy str., Cherkasy, Ukraine

**“REHABILITATED BY HISTORY. CHERKASY REGION”:
(RE)CONSTRUCTION OF COLLECTIVE MEMORY IN THE DISCOURSE OF TRAUMA**

The relevance of this study is due to the current processes of state-building and nation-building in Ukraine, a segment of which is the individual, collective and institutionalized dimensions of reconstructing the past. The purpose of this publication was to trace the significance and possibilities of the all-Ukrainian publishing project on the victims of mass repression in Ukraine in the context of (re)constructing collective memory in the discourse of trauma, awareness, and freedom of choice of national identity. The methodological framework of the study was based on general scientific methods of generalization and objective analysis, as well as current concepts of memory and trauma discourses, and an emphasis on local history studies. The philosophical analysis of the factual content and social impact of the multi-volume series is articulated through the prism of the concepts and ideas of Maurice Albwachs (collective memory), Paul Connerton (memory-habit), Jan and Alyda Assmann (cultural memory), Marianne Hirsch (postmemory), Peter Stompka (cultural trauma), Karl Popper (theory of «closed societies»), and others. Scientific novelty. This article analyzes for the first time the content and role of the scientific and documentary book series «Rehabilitated by History. Cherkasy region» for the study of the scale and consequences of political repressions in Ukraine in the Soviet era in the discourse of collective trauma, the issues of national memory of the Ukrainian

people, awareness and freedom of choice of national identity, overcoming the traumatic impact of mass disasters and the formation of civil society. The directions, structure, sources and historical conditions of preparation and appearance of the books of this edition, the role of researchers and the All-Ukrainian Data Bank in the reproduction of the past and family history are determined.

*Conclusions. The multi-volume publication *Rehabilitated by History* can be considered a study that draws on historical sources (archives, memoirs, museum collections), accumulates the work of researchers and fellow citizens in searching for and rehabilitating their relatives, interprets, comprehends, reproduces, and (re)constructs the image of the past. The materials of such studies reproduce the consequences (image) of the totalitarian system, dehumanization, and genocidal practices, overcoming the practice of silencing and forgetting «closed societies» (Popper).*

Key words: *collective memory, decommunization, cultural trauma, postmemory, construction of the past, discourse of trauma, national identity.*

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

УДК 17.032+371+159.924+17.0212
DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.25>

Гончарова Ольга Євгеніївна
кандидат технічних наук, доцент,
докторантка кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0003-1025-375X

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ОСВІТА ЯК ОСНОВА КРЕАТИВНОЇ/ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

***Актуальність проблеми.** Глобалізація як одна з основних тенденцій розвитку сучасного суспільства і її наслідки ведуть до уніфікації, знеособлення національних освітніх систем освіти. Разом з тим, вкрай необхідно для держав, що розвиваються надолужити своє відставання від лідерів у всіх галузях і, перш за все, в освіті, зберігаючи при цьому свою природну культурну унікальність. Даний варіант представляється можливим при переході суспільства і особистості в інший якісний стан. При зверненні до специфіки різних освітніх контекстів необхідно розуміння значень мультикультуралізму і глобальних цінностей як основи прогресу, не забуваючи при цьому про історично сформовані цінності свого соціуму. Це можливо при імплементації інтелектуального розвитку творчої особистості як ціннісного пріоритету освіти. Що призводить до пізнавального інтересу до створення системи інтелектуальної освіти.*

***Метою дослідження** є аналіз сутнісного потенціалу інтелектуальної освіти як основи творчої особистості. **Методологічною основою дослідження** є науково-пізнавальні підходи: антропологічний; синтез культурологічного і конкретно-історичного підходів. У роботі в широкому полі осмислення застосовано системний метод. Також використані методи порівняння, узагальнення та аналогії; методи аналізу і синтезу, індукції і дедукції. Особлива увага приділена соціокультурному та синергетичному підходам.*

***Результати дослідження.** Визначено розуміння інтелекту як розумово-когнітивної здатності індивідууму максимально розкрити свої здібності у будь-яких умовах, що дозволяє йому швидко і якісно адаптуватися до нових соціокультурних основ буття. З'ясовано системні властивості безперервної освіти, які надають такі загальні, інваріантні щодо рівня і профілю якості: гнучкість, динамічність, варіативність, адаптивність, стабільність, прогностичність, спадкоємність, цілісність. Впроваджено визначення інтелектуальної освіти як методу творчого, продуктивного засвоєння знань на основі проблемного вирішення завдань соціокультурної діяльності за допомогою мислення, активних розумових операцій, системи проб і помилок, самостійності, бажання пізнавати світ. Показано значущість креативно-евристичного підходу у створенні системи інтелектуальної освіти творчої особистості.*

***Ключові слова:** освіта, інтелект, інтелектуальна освіта, цінності, суспільство, мораль, особистість, творча особистість, креативність, евристичність.*

Вступ. Перебуваючи сьогодні на піку цивілізаційних викликів сучасності сучасне суспільство як ніколи зацікавлене в застосуванні всіх своїх інтелектуальних можливостей для подолання криз моралі та людяності. Проблема розвитку інтелектуальних сил творчої особистості набуває статусу глобального соціального замовлення ХХІ століття. Інтелектуалізація впливає на ціннісні орієнтації, культуру особистості, традиції і норми людства. Творча особистість в умовах інтелектуально-інформаційної революції повинна володіти особливим змістом

таланту і геніальності розвитку свого потенціалу. Допомогти їй виробити в собі такі підстави – найважливіша із завдань освітніх систем.

У програмних документах ЮНЕСКО знаходиться відображення світова тенденція осмислення проблеми розвитку інтелекту, що сформувалася в руслі розвитку концепції безперервної освіти (П. Легранд, Е. Фауре та інші) як нової парадигми мислення людини, яка прагне до постійного збагачення особистісного потенціалу відповідно до ідеалів повноцінної самореалізації [6; 7]. Дотримуючись освітньої політики формування у творчої особистості готовності до інтелектуального і духовного самовдосконалення протягом усього життя, освітні системи розвинених держав переходять на нові моделі навчання, що розвиває інтелектуальну культуру людини, що тяжіє до пізнання.

Зростаюча потреба в посиленні розвиваючої спрямованості навчання актуальна і в Україні, де в рамках реформування системи освіти висувається завдання підготовки творчо мислячого фахівця. Це тим більш важливо, враховуючи безперервну російську агресію. Тому українському суспільству вкрай необхідне підвищення якості освіти та формування кадрово-інтелектуального потенціалу, що відповідає сучасним вимогам розвитку держави.

Мета дослідження – дослідження сутнісного потенціалу інтелектуальної освіти як основи творчої особистості.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати філософські концептуальні основи інтелектуальної освіти.
2. Визначити роль моралі в системі інтелектуальної освіти.
3. Дослідити можливості технології інтелектуальної освіти в сучасному українському суспільстві.
4. Показати перспективи інтелектуального потенціалу творчої особистості.

Об'єкт дослідження – інтелектуальна освіта.

Предмет дослідження – інтелектуальна освіта як основа творчої особистості.

Методологічна база дослідження. Методологічною основою дослідження є науково-пізнавальні підходи: антропологічний (М. Бубер, В. Дільтей, Е. Кассіер та інші), що визнає людину самоціллю суспільного розвитку, в тому числі, і системи освіти; синтез культурологічного і конкретно-історичного підходів, що відображають прагнення до розуміння традицій освіти в умовах іншої культури.

У роботі в широкому полі осмислення застосовано системний метод, що допомогло розглянути освіту як частину соціокультурної системи, як її системоутворюючий елемент, а також як самостійну систему, здатну до відтворення і розвитку. Застосування системного методу дозволяє представити освіту як складний об'єкт з різноманітними зв'язками і відносинами, краще зрозуміти, як вони збудовані всередині нього, так і в зовнішньому оточенні; вивчити механізми його зміни. Процеси, що відбуваються в освіті в умовах світу, який глобалізується, розглядаються в загальному (діалектичному) взаємозв'язку явищ, системного уявлення освіти в його різноманітності і цілісності. Методи порівняння, узагальнення та аналогії були використані у контексті теоретичних досліджень з філософії та методології освіти, що сприяло усвідомленню концептуальних ідей універсальності і єдності освітнього процесу, розвитку і перспектив формування світового інтелектуального освітнього простору. Також були використані методи аналізу і синтезу, індукції і дедукції, що дозволило концептуально осмислити гуманістичну природу інтелектуальної освіти, значення моралі при формуванні творчої особистості.

Особлива увага приділена соціокультурному підходу в сучасному контекстуальному полі розробленого Є. Р. Борінштейном [1], коли суспільство розуміється як єдність культури і соціальності, утворених і перетворюваних діяльністю людини, при цьому культурні та соціальні відносини співвідносяться як рівновпливові, доповнені ситуаційним аналізом, що дозволяє простежити трансформацію сучасної освіти в діалектиці протиріч глобального і локального, універсального і партикулярного (по Т. Парсонсу), традиціоналізації і модернізації. Також слід відзначити синергетичний підхід впроваджений в сучасне українське наукове знання І. В. Єршовою-Бабенко [8].

Результати дослідження. У сьогоденні рівень освіченості і культури суспільства, можливість запобігання цивілізаційних криз багатьма дослідниками пов'язуються з фундаментальністю освіти [5]. Взагалі еталоном може бути тільки фундаментальна наукова освіта, головна мета якої – поширення наукового знання як невід'ємної частини світової культури. Така фундаментальність – це з'єднання наукового знання і освітнього процесу, що дозволяє людині усвідомити той факт, що ми живемо за законами природи і суспільства. Фундаментальні знання носять стрижневий, системоутворюючий, методологічно значимий характер. Вироблені на їх основі вміння думати, самостійно здобувати знання дозволяють творчій особистості вибрати спеціальність або професію, а також змінити їх у разі необхідності. Крім того, чим краще розвинена і структурно організована когнітивна система у особистості, тим довше і міцніше зберігається в пам'яті досліджуваній матеріал.

Найбільш розвинутою і структурно організованою є наукова когнітивна система. Наука є найважливішою сферою людської життєдіяльності, що лежить в основі розвитку сучасної цивілізації, орієнтованої на отримання істинного знання про навколишній світ і саму людину, яке можна втілити на практиці. Одна з найважливіших сутнісних ознак науки полягає в тому, що вона є різновидом пізнавальної діяльності і продукує особливий вид знань. Наука не може замінити собою всіх форм пізнання світу, всієї культури. І все, що вислизає з її поля зору, компенсують інші форми духовного осягнення світу, – культура, цивілізація, мистецтво, моральність, гуманність, філософія. Однак наукове пізнання являє собою досить жорстку модель генерації знань, що породжує метамодерне соціокультурне поле, яке значно тісніше взаємодіє з новими знаннями, ніж окремі розбалансовані явища.

Системні властивості безперервної освіти надають такі загальні, інваріантні щодо рівня і профілю якості як гнучкість, динамічність, варіативність, адаптивність, стабільність, прогностичність, спадкоємність, цілісність.

Освіта повинна бути спрямована в майбутнє, оскільки випускники закладів освіти будь-якого типу будуть жити та працювати в істотно нових для них умовах, завжди відрізняються від умов їх власне навчальної діяльності. В цьому і полягає соціальна значимість феномена безперервної освіти.

Як вірно зазначають Є. Р. Борінштейн та А. О. Добролюбський: «Освіта є гармонією факторів (історико-соціокультурних, економічних, демографічних, екологічних, етнопсихологічних, медичних), відображених в ідеології, змісті та технології виховання і навчання» [4, с. 21]. Отже, можемо помітити, що освіта в сучасному українському суспільстві як процес уявляє собою трансляцію особистості культури – як сукупності всіх досягнень людства, що можуть бути передані людям або іншим розумним істотам. А саме сукупність досягнень людства можна уявити як результативні досягнення, тобто відповідні доконаним фактом, таким, наприклад, як твори мистецтва, і інструментальні, які дозволяють направлено впливати на світ і на себе як особистість в ньому. І якщо перші змістовно можуть носити, в тому числі, і позанауковий характер, то другі повинні мати виключно наукову основу, що забезпечує адекватність взаємодії зі світом.

Звідси можемо виділити важливість розуміння **освіти** як процесу і результату трансляції досягнень людства переважно науковими засобами. Тоді будь-яке знання вимагатиме наукового підходу при передачі інформації. Саме тому важливим є розвиток людини, її бажання до пізнавальної діяльності, коли формуються навички інтелектуального способу життя. Отже, необхідно створити у особистості бажання займатися інтелектуальною діяльністю.

Поняття «інтелект» визначається дослідниками по-різному. Розумові здібності складають основу інтелекту, є по відношенню до нього системоутворюючим фактором, але не всією системою. Поряд з ними невід'ємними елементами інтелекту вважають різноманітні види здібностей: атенційні, мнемічні, імажнітивні та інші. Виходячи з мети і спрямованості роботи ми розуміємо під **інтелектом** розумово-когнітивну здатність індивідууму максимально розкрити свої здібності у будь-яких умовах, що дозволяє йому швидко і якісно адаптуватися до нових соціокультурних основ буття. Саме інтелектуальні прояви особистості виступають

в якості соціального механізму, що протистоїть регресивним лініям у розвитку суспільства. Робота інтелекту – це гарантія особистої свободи людини і самодостатності його індивідуальної долі. Тому успішність роботи інтелектуальної людини визначається адекватністю пізнавальної взаємодії людини зі світом. Тобто, ми стверджуємо важливість науково-пізнавальної моделі інтелекту.

Інтелект безпосередньо впливає на область формування обдарованості. Адже інтелект виступає як зброя захисту будь-якого усвідомленого таланту, так як будує під нього міцний фундамент на основі вроджених схильностей і здібностей, підкріплених спеціально набутими знаннями, вміннями і навичками, спеціально сформованими компетенціями і компетентностями. Самостійний усвідомлений вибір – один з найпотужніших способів подолання невдач, проблем, розчарувань. Для особистості в першу чергу необхідно розвивати інтелект – по-перше, як засіб захисту і умова розвитку таланту – по-друге – як вміння пристосовуватися до навколишньої дійсності з метою оптимальності і успішності будь-якої власної діяльності. Але талант необхідно розвивати. Тому ми і досліджуємо саме інтелектуальну освіту як найкращий засіб розвитку талантів творчої особистості.

В системі інтелектуальної освіти створюються можливості формування теоретичного і практичного мислення, розвитку інтелекту людини. Тому **інтелектуальна освіта** являє собою метод творчого, продуктивного засвоєння знань на основі проблемного вирішення завдань соціокультурної діяльності за допомогою мислення, активних розумових операцій, системи проб і помилок, самостійності, бажання пізнавати світ. Отже, дана освіта сприяє не тільки інтелектуальному розвитку, а й активному розвитку особистісних якостей.

Пріоритет особистісного сенсу і цінностей творчої особистості призводить до необхідності враховувати все різноманіття індивідуальних здібностей, можливостей, потреб, що реалізуються в освітньому процесі. Тому спрямованість інтелектуальної моделі освітнього процесу на розвиток інтелекту та особистісних якостей виставляє вимоги поглиблення і розширення, багатофункціональності та різноманіття змісту освіти.

У змісті освіти на основі інтелектуальної моделі передбачається максимальне творче різноманіття, що дозволяє розвивати логічне, абстрактне, просторове, образне, дедуктивно-індуктивне мислення і різні функціональні можливості творчої особистості. Така організація змісту освіти забезпечить інтелектуальний розвиток, формування метаздібностей і метазнань, розвиток особистісних якостей і просторово-часову синергетичну многопараметричність та багатофакторність соціалізації.

Найважливішим показником інтелектуально-особистісного розвитку людини є засвоєння способів діяльності. Виділення та оформлення нових способів пізнання може відбуватися, якщо створені максимальні умови для творчої діяльності, коли особливе значення надається рефлексії як універсальної здатності мислення, як методу розвитку творчої унікальності особистості, що призводить до необхідності створення спеціального рефлексивного середовища. Таким чином, важливо розуміння рефлексії як необхідної умови в інтелектуально-особистісному розвитку людини.

Сьогодні для нас уявляється першочерговим обговорення в рамках інтелектуальної освіти творчої особистості проблеми засвоєння моралі як основи розвитку сучасної людини. Саме зараз, коли кожного дня громадяни України гинуть внаслідок нелюдської російської агресії, відповідально наголосити на присутності категоричного імперативу моралі у змістовній частині освіти. Творча особистість в процесі навчання повинна розуміти важливість не тільки установлення відносин з іншими людьми і соціальними групами, а й першорядність морально-етичних цінностей при розвитку інтелектуальних і особистісних якостей.

Змістовний компонент моделі інтелектуальної освіти розкривається у формуванні умінь і якостей, які необхідно розвинути в процесі навчання творчої особистості, щоб досягти максимального розкриття таланту і геніальності в людині. Освітній результат передбачає наявність певних якостей і творчих характеристик особистостей, має багатоплановий, багатогранний характер. У науково-практичних моделях інтелектуальної підготовки мислення найчастіше

представлено як система компонентів когнітивної діяльності, метапізнавальної діяльності та морально-етичної спрямованості, які декомпонуються на різні групи (базові способи мислення, комплексні розумові процедури; операційні засоби осмислення і саморегуляції процесу мислення, когнітивні диспозиції, інтелектуально ціннісні якості, цінності гуманізації та гуманітаризації).

Процес навчання інтелектуальному мисленню передбачає зміну розумових схем індивіда, що досягається за умови поетапного освоєння інтелектуальних умінь і якостей, оскільки розумові операції нижче лежачих рівнів виступають в ролі «будівельного матеріалу» для більш складних; формування метакогнітивних умінь і інтелектуально-ціннісних якостей вимагає більш тривалого часу для формування, в порівнянні з прийомами когнітивної діяльності. Виходячи з цього, ми порахували можливим позначити особливості мислення у вигляді рівнів інтелектуального зростання. Рівень когнітивних умінь передбачає освоєння розумових операцій логічного і проблемного мислення першого і другого порядку складності. Освоєння рівня метакогнітивних умінь передбачає готовність до Автономної інтелектуальної діяльності; підвищення рівня самосвідомості і сформованість ціннісних орієнтацій на IP означають наближення до ідеалу високого рівня мислення. Цей освітній результат дає додаткові переваги особистісного зростання у вигляді розкутого мислення, підвищення рівня знань, ефективного комунікування, освоєння методів науки, підвищення самооцінки, здатності до постійного саморозвитку.

Одним з факторів ефективної інтелектуальної освіти є якість складання навчальних програм, які повинні сприяти розвитку самостійності і передбачати формування основних категорій інтелектуального мислення, що виражаються в показниках концептуального знання, умінь глибокого проникнення в сенс, раціонального міркування, побудови висновків і суджень, вирішення проблем, прийняття зважених рішень, умінь створювати тексти і проводити систематичне дослідження.

Таким чином буде здійснено перехід у розвитку до більш високого рівня мислення, починаючи з базових інтелектуальних умінь через освоєння процедур інтелектуальної продуктивності, до інтелектуально-ціннісних якостей, що ведуть до самоактуалізації/самоідентифікації і саморозвитку.

Людина, яка усвідомила необхідність формування інструментарію інтелектуальної діяльності, завдяки своїм самоактуалізації/самоідентифікації і саморозвитку, задається питанням про стратегію прогресу творчого начала. У контексті інтелектуальної освіти нам здається значущим приділити увагу креативно-евристичному підходу. Креативність є здатністю людини генерувати ідеї, знаходити нестандартні рішення проблем і створювати щось нове і оригінальне. Креативні люди вміють помічати несподівані зв'язки між явищами і об'єктами, виходити за рамки стандартного мислення. Для цього необхідно використовувати одночасно логіку і уяву – тобто аналізувати проблему і нестандартно мислити. А евристичність – це один з обов'язкових компонентів прояву таланту, що пов'язується зі спонтанністю, індивідуальністю, самобутністю, неповторністю. Виходячи з цього ми можемо говорити, що інтелект дозволяє реалізуватися креативно-евристичному началу особистості, знайти оптимальний вихід для її творчої синергії.

І завдяки освіті ми можемо створити певну систему навчання самореалізації та самоактуалізації творчої особистості. Тоді викладання направлено на деяку послідовність дій, а саме: вміння сформулювати бажане, встановити причину і наслідок власних вчинків, успішно вирішувати життєві завдання. А це можливо як раз завдяки програми розвитку творчої особисті, яку розробляє кафедра філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» і завідувач цієї кафедри Є.Р.Борінштейн особисто [2; 3].

Висновки. Аналіз змісту і тенденцій дослідницьких пошуків дають нам можливість виділити базисні ідеї інтелектуальної освіти:

- у центрі освітньої системи – особистість, яка спрямована на розвиток свого інтелектуального потенціалу як частина професійного та індивідуального розвитку;
- освітній процес повинен бути спрямований на формування самостійності кожного індивідуума з орієнтацією на закладені в ньому ознаки таланту, яким необхідно допомогти реалізуватися;

– інтелектуальну освіту необхідно орієнтувати на виховання таких якостей, як вольові риси, моральність, відповідальність, емоційна рівновага, культура, цивілізованість, повага до інтелектуальної праці, здатність до вдосконалення;

– освіта самоконструюється працею та інтелектуальними зусиллями студентів. Мислення – головний інструмент оволодіння знаннями, тому і ефективному мисленню необхідно спеціально навчати;

– функція інтелектрозвиваючої освіти – вказати людині шлях пізнання, виробити у неї наукові уявлення про інтелектуальну діяльність;

– навчальна програма на всіх етапах безперервної освіти може переосмислюватися в ракурсі ідеї самобудівництва – *currere* замість *curriculum* («навчальний маршрут»); зміст дисципліни розглядається як потенційна можливість для роботи з формування інтелектуальних умінь, контекст для практики критичних роздумів.

Мораль є одним з основних факторів існування інтелектуальної освіти як такої, бо без моралі це буде раціонально-прагматична освіта, де людяність взагалі не є цінністю особистості, соціуму, суспільства.

Інтелектуальна освіта в сучасному українському суспільстві є пріоритетом розвитку держави та творчої особистості. Саме тому існує багата кількість програм, спрямованих на прогрес творчої особистості.

Саме творча особистість, реалізуючи свою креативно-евристичну сутність, є фундаментом вільного демократичного суспільства, де можливості особистост практично ніяк не обмежені.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Борінштейн Є.Р. Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства: Монографія. Одеса: Астропринт, 2006. 400 с.
2. Борінштейн Є.Р. Стратегії формування творчої особистості: методи, форми, прийоми // Стратегії формування творчої особистості: методи, прийоми, форми: колективна монографія / авт. кол. В.Г. Кремень та інші. Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2020. С. 59–96.
3. Борінштейн Є.Р. Творча особистість у вимірі філософії: методичні рекомендації. Одеса, 2023. 32 с.
4. Борінштейн Є.Р., Добролюбський А.О. Історико-культурне значення освіти. Освіта та соціалізація особистості: матеріали X Інтернет-конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених. Одеса, 22-23 квітня 2022 р. 92 с.
5. Добронравова І. Фундаментальна наука – фундаментальна освіта. Філософія освіти. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. № 3. С. 134–144.
6. Learning to be: the world of education today and tomorrow / Faure Edgar and others. Paris: UNESCO, 1972. 313 p.
7. Lengrand Paul. An introduction to lifelong education. London: Croom Helm, 1975. 156 p.
8. Yershova-Babenko I.V. Theoretical foundations of psychosynergetics as the psychological principles – theoretical and practical introduction of the competence approach in high education of Ukraine / I. V. Yershova-Babenko, N. V. Kryvtsova // Theory and practice of introduction of competence approach to higher education in Ukraine: monograph / Ministry of Education and Science of Ukraine, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University; edit. I.M. Trubavina, S T. Zolotukhina; responsible for the issue S.Ye. Luparenko. – Vienna: Premier Publishing, 2019. – P. 11–21.

REFERENCES

1. Borinshtein Ye.R. Osoblyvosti sotsiokulturnoi transformatsii suchasnoho ukrainskoho suspilstva: Monohrafiia [Features of socio-cultural transformation of modern Ukrainian society: monograph]. Odesa: Astroprynt, 2006. 400 s.
2. Borinshtein Ye.R. Stratehii formuvannia tvorchoi osobystosti: metody, formy, pryiony [Strategies for the formation of creative personality: methods, forms, techniques] // Stratehii formuvannia tvorchoi osobystosti: metody, pryiony, formy: kolektyvna monohrafiia / avt. kol. V.H. Kremen ta inshi. Kyiv: Instytut obdarovanoi dytyny NAPN Ukrainy, 2020. S. 59–96.

3. Borinshtein Ye.R. Tvorchа osobystist u vymiri filosofii: metodychni rekomendatsii [Creative personality in the dimension of philosophy: Methodical recommendations]. Odesa, 2023. 32 s.

4. Borinshtein Ye.R., Dobroliubskiy A.O. Istoryko-kulturne znachennia osvity [Historical and cultural importance of education]. Osvita ta sotsializatsiia osobystosti: materialy Kh Internet-konferentsii здобувачив vyshchoi osvity i molodykh uchenykh. Odesa, 22–23 kvitnia 2022 r. 92 s.

5. Dobronravova I. Fundamentalna nauka – fundamentalna osvita [Fundamental science – fundamental education]. Filosofii osvity. Kyiv: NPU im. M. P. Drahomanova, 2006. № 3. S. 134-144.

6. Learning to be: the world of education today and tomorrow / Faure Edgar and others. Paris: UNESCO, 1972. 313 p.

7. Lengrand Paul. An introduction to lifelong education. London: Croom Helm, 1975. 156 r.

8. Yershova-Babenko I.V. Theoretical foundations of psyhosynergetics as the psychological principles – theoretical and practical introduction of the competence approach in high education of Ukraine / I. V. Yershova-Babenko, N. V. Kryvtsova // Theory and practice of introduction of competence approach to higher education in Ukraine: monograph / Ministry of Education and Science of Ukraine, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University; edit. I.M. Trubavina, S T. Zolotukhina; responsible for the issue S.Ye. Luparenko. – Vienna: Premier Publishing, 2019. – P. 11–21.

Honcharova Olha Yevheniivna

Candidate of Technical Sciences, Associate Professor,
 Doctoral student at the Department of Philosophy, Sociology
 and Management of Socio-Cultural Activities
 South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
 26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
 orcid.org/0000-0003-1025-375X

INTELLECTUAL EDUCATION AS THE BASIS OF A CREATIVE PERSONALITY

Relevance of the problem. *Globalization as one of the main trends in the development of modern society and its consequences lead to the unification and depersonalization of national educational systems of Education. At the same time, it is imperative for developing countries to make up for their lag behind leaders in all fields and, above all, in education, while maintaining their natural cultural uniqueness. This option is possible during the transition of society and the individual to a different qualitative state. When referring to the specifics of various educational contexts, it is necessary to understand the meanings of multiculturalism and global values as the basis for progress, while not forgetting the historically established values of one's society. This is possible when implementing the intellectual development of a creative personality as a value priority of Education. This leads to a cognitive interest in creating an intellectual education system.*

The purpose of the research is to analyze the essential potential of intellectual education as the basis of a creative personality. **The methodological basis of the research** is scientific and cognitive approaches: anthropological; synthesis of cultural and concrete historical approaches. The work uses a systematic method in a wide field of understanding. Methods of comparison, generalization and analogy; methods of analysis and synthesis, induction and deduction are also used. Special attention is paid to socio-cultural and synergistic approaches.

Research results. *The understanding of intelligence as the mental and cognitive ability of an individual to maximize their abilities in any conditions is defined, which allows them to quickly and efficiently adapt to the new sociocultural foundations of being. The system properties of continuous education that provide such general, invariant qualities in relation to the level and profile are clarified: flexibility, dynamism, variability, adaptability, stability, prognostically, continuity, integrity. The definition of intellectual education as a method of creative, productive assimilation of knowledge on the basis of problem-solving problems of sociocultural activity through thinking, active mental operations, a system of trial and error; independence, and the desire to learn about the world is introduced. The significance of the creative-heuristic approach in creating a system of intellectual education of a creative person is shown.*

Key words: education, intelligence, intellectual education, values, society, morality, personality, creative personality, creativity, eurystic.

УДК 37.014.5:378.014(477)

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.26>

Гоцалюк Алла Анатоліївна

доктор філософських наук, професорка,
професорка кафедри філософіїКиївського національного університету будівництва і архітектури
проспект Повітрофлотський, 31, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-2120-3232

АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ САМООРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Актуальність теми. *Феномен академічної доброчесності освітнього середовища залишається актуальним питанням уже протягом кількох десятиріч. У цьому аспекті важливого значення набуває самоорганізація освітнього середовища його учасниками для найоптимальнішого дотримання норм академічної доброчесності, враховуючи нові фактори впливу. Метою статті є дослідження академічної доброчесності як елементу самоорганізації освітнього середовища. Методологія дослідження полягає у застосуванні діалектичного, аналітичного методів з метою дослідження самоорганізації процесу академічної доброчесності в розвитку та взаємозв'язку з іншими явищами; функціонально-інструментальний – для окреслення ролі академічної доброчесності та етичних кодексів; синергетичний – для визначення ролі самоорганізації при провадженні академічної доброчесності. Результати дослідження.* Академічна доброчесність – це насамперед довіра до результатів освітнього процесу, тому самоорганізація відіграє важливу роль з огляду на побудову освітнього процесу, перевірку знань та набуття відповідних компетентностей фахівцем. Академічна доброчесність через призму самоорганізації реалізується через елементи самонавчання, саморегулювання, самодисципліну, свободу педагогічної творчості, самоконтроль, самовиховання, оскільки її дотримання є внутрішньою установкою особистості. Морально-етичні засади, які закріплюються у кодексах етики, набувають потужного розвитку та реалізації за самоорганізації та саморегулювання, адже добропорядні учасники освітнього процесу дотримуються цих правил через добру волю та самоусвідомлення того, що доброчесність принесе користь суспільству та забезпечить справедливість при здобутті компетентностей та оцінюванні знань, умінь та навичок.

Ключові слова: самоорганізація, освітнє середовище, академічна доброчесність, форма та зміст, морально-етичні засади, особистісний розвиток, ефективність і якість освіти.

Вступ. Феномен академічної доброчесності освітнього середовища залишається актуальним питанням уже протягом кількох десятиріч. Наразі цифровізація освіти значно вплинула на процес визначення академічної доброчесності, особливо, коли застосовується штучний інтелект. У цьому аспекті важливого значення набуває самоорганізація освітнього середовища таким чином аби самостійно учасниками освітнього процесу, без впливу зовнішніх факторів, можна було би дотримуватися норм академічної доброчесності, враховуючи нові фактори впливу. Тобто, поки на науковому або ж державному рівні досліджуються виклики та загрози застосування технологій штучного інтелекту, то самоорганізація освітнього середовища може швидко відреагувати на актуальну проблематику сьогодення.

Проблематику академічної доброчесності досліджували такі вчені: А.Є. Артюхов, В. М. Гунчак, Л. М. Потапюк, І. Л. Потапюк, Т. В. Фінікова, М. П. Чепига та інші. Однак питання академічної доброчесності через призму самоорганізації не набуло достатнього вивчення.

Мета та завдання. Метою статті є дослідження академічної доброчесності як елементу самоорганізації освітнього середовища. Завдання: визначення поняття академічної доброчесності; вивчення елементів самоорганізації освітнього середовища; дослідження морально-етичних засад академічної доброчесності.

Методи дослідження. Методологія дослідження полягає у застосуванні діалектичного, аналітичного методів з метою дослідження самоорганізації процесу академічної доброчесності

в розвитку та взаємозв'язку з іншими явищами; функціонально-інструментальний – для окреслення ролі академічної доброчесності та етичних кодексів; синергетичний – для визначення ролі самоорганізації при провадженні академічної доброчесності.

Результати дослідження. Академічна доброчесність – це сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень [1, с. 5]. Академічна доброчесність – це відданість таким п'яти фундаментальним цінностям, як чесність, довіра, справедливість, повага, відповідальність, а також відвага відстоювати ці цінності та боротися за них [2].

Отже, академічна доброчесність як певна система правил в освітньому середовищі, засадами якої є, чесність, довіра, справедливість, повага, відповідальність, визначає морально-етичні норми поведінки учасників освітнього процесу та відповідно до них і правові відносини у разі їх порушення.

У Європейському освітньому просторі наразі є досить поширеним поняття академічної досконалості, яке включає в себе знання та уміння високої якості, захист прав інтелектуальної власності, ідентифікацію та довіру до результатів наукових досліджень [3, с. 28].

Оскільки, академічна доброчесність – це насамперед довіра до результатів освітнього процесу, то самоорганізація відіграє важливу роль з огляду на побудову освітнього процесу, перевірку знань та набуття відповідних компетентностей фахівця. Академічна доброчесність – це і широке комплексне поняття, яке застосовується як до науковців (дослідників), викладачів, так і студентів, учнів тощо.

Слід зауважити, що при самоорганізації освітнього середовища визначають такі елементи: самонавчання, саморегулювання, самомотивація, самоаналіз, самодисципліна, свобода педагогічної творчості, самоконтроль, самовиховання тощо. Академічна доброчесність через призму самоорганізації реалізується через ці елементи, тобто через самонавчання, саморегулювання, самодисципліну, свободу педагогічної творчості, самоконтроль, самовиховання, оскільки її дотримання є внутрішньою установкою особистості.

Домінування цінностей самостійності, самодостатності, самореалізованості, на відміну від ще не забутих патерналістичних бачень та прагнень, призведе до розквіту творчої зацікавленості, новаторства [4, с. 19], які утвердяться в академічній доброчесності. Водночас не усі новаторські ідеї сприятимуть доброчесності, а можуть навпаки призвести до її порушень. Зокрема, технологія штучного інтелекту на сучасному етапі розвитку навчилася швидко генерувати (збирати та обробляти) інформацію, яка є у відповідному доступі і на основі неї надавати певні відповіді на питання, пришвидшуючи при цьому обробку даних. Однак незважаючи на оперативність та швидкість процесів, часто відбувається порушення авторських прав при використанні штучного інтелекту, при цьому таку обробку було зроблено завдяки технології, а не людини, яка у подальшому може привласнити результати такого генерування. Отже, сучасним викликом для дотримання правил академічної доброчесності є технологія штучного інтелекту.

О. М. Гончаренко та Л. Л. Нескороджена підсумовують, що «Здатність до самоорганізації, саморегуляції, саморозвитку, самоконтролю є природними властивостями будь-якої особистості. Вони можуть проявлятися в колективних спільнотах (територіальних громадах, громадянському суспільстві, громадських об'єднаннях, саморегульованих організаціях, державі тощо)» [5, р. 123]. Корпоративна етика та сприяння формуванню академічної доброчесності є наступним рівнем самоорганізації уже відповідної освітянської спільноти. Так, Л. М. Потапюк, І. П. Потапюк влучно зауважують, що «...очевидною потребою є введення проблематики утвердження академічної порядності в академічне співтовариство, способи його самоорганізації та соціальних ролей, оскільки саме освітні установи дуже часто беруть на себе основну відповідальність у подоланні моральної кризи усього суспільства. Таким чином, усвідомлений моральний вибір, турбота про репутацію стають одним із основних механізмів внутрішньої

саморегуляції академічної спільноти, визначають її етичні пріоритети, розстановку сил та логіку професійних комунікацій» [6, с. 35].

У 2004 році у межах Болонського процесу у Бухаресті відбулася Міжнародна конференція щодо визначення питань академічної доброчесності, наслідком якої стало прийняття Декларації з етичних цінностей та принципів вищої освіти в Європейському освітньому просторі [7]. У цій Декларації зазначається, що «...виховання чесності, слід починати з себе, а потім добиватися її поширення серед усіх членів академічної спільноти, не допускаючи ніяких форм обману, брехні, шахрайства, крадіжки, інших форм нечесної поведінки. Довіра є основою для клімату роботи, який сприяє творчості, індивідуальному розвитку. Забезпечення справедливості у викладанні, оцінці досягнень, наукових дослідженнях, кар'єрному просуванні персоналу, отриманні нагород, ступенів має ґрунтуватися на законних, прозорих, справедливих, передбачуваних, послідовних, об'єктивних критеріях. Розробка та впровадження здобутків педагогічної науки в освітню практику базуються на повазі, яку поділяють усі члени академічної спільноти. Відповідальність повинні нести всі члени академічного середовища, що дозволить забезпечити підзвітність, вільне вираження поглядів, супротив неправомірним діям...» [7]. Аналіз зазначеного положення Декларації вказує на те, що самоорганізація відіграє важливу роль при формуванні академічної доброчесності, адже вчений насамперед власною поведінкою доводить відданість чесності у науці, створює довіру до своїх досліджень, які мають бути обґрунтованими та сформованими відповідно до етичних джерел.

На національному рівні важливими документами є етичні кодекси. Привертає увагу те, що саме морально-етичні засади, які закріплюються у них, набувають потужного розвитку та реалізації за самоорганізації та саморегулюванні, адже добропорядні учасники освітнього процесу дотримуються цих правил через добру волю та самоусвідомлення того, що доброчесність принесе користь суспільству та забезпечить справедливість при здобутті компетентностей та оцінюванні знань, умінь та навичок.

Слушною є теза О. Романовського та Н. Середи, про те, що справжнє лідерство може бути тільки на основі моральних чеснот. Так учені акцентують, що «лідери повинні практикувати етику, засновану на чесності, швидше ніж етику, засновану на правилах (нормативну етику). Етика чесноти не заперечує необхідності правил, але наполягає на тому, що вони не можуть бути граничним обґрунтуванням етики. Правила мають слугувати чесності. Це – належний порядок речей. Доброчесність завжди має оригінальний, творчий і багатогранний характер» [8, с. 23]. Етичний кодекс – це система визначених і перевірених норм певного професійного співтовариства, яка визначає морально-етичні принципи поведінки. Етичні кодекси є нормативним засобом саморегулювання, який можна включити до змісту корпоративної соціальної відповідальності [9, с. 43]. А. Мельниченко констатує, що «ухвалення будь-якого найдосконалішого кодексу честі не гарантує його дотримання усіма членами академічної спільноти. Лише постійні зусилля з підтримання атмосфери, де панують високі моральні стандарти, а навчальні і наукові практики відповідають кращим світовим зразкам, дозволять зробити цей інструмент інституціонально вкоріненим» [10, с. 182].

Повага до прав інтелектуальної власності при забезпеченні академічної доброчесності вказує на добросовісність та високий корпоративний дух учасників освітнього процесу.

У цьому аспекті привертає увагу «Етичний кодекс ученого України», у якому зазначено, що «Метою Етичного кодексу вченого України (надалі Кодекс) є формулювання загальних етичних принципів, яких кожен з науковців і викладачів має дотримуватися у своїй роботі. Кодекс регулює відносини науковців між собою та із суспільством. Він установлює основні засади для оцінки вченими своєї власної роботи та діяльності колег під моральним кутом. Вчені повинні бути впевненими в надійності результатів роботи своїх колег. У свою чергу, суспільство має бути впевненим у чесності науковців та достовірності результатів їхніх досліджень» [11]. На сучасному етапі розвитку України усі вищі навчальні заклади мають кодекси етичних правил та розроблені політики щодо забезпечення академічної доброчесності.

Етичність джерел, якими користуються вчені є наразі вкрай важливим елементом довіри до досліджень та формуванні бренду відповідального вченого, його ділової репутації. Збройна

агресія росії проти України призвела до перегляду морально-етичних засад при користуванні науковими джерелами. Неетичними стало застосування праць науковців з держави-агресора у освітньому процесі, що відобразилося насамперед у внутрішніх вимогах видавництв, у політиках наукових інститутів та вищих навчальних закладах України тощо. Саме самоорганізація учасників освітнього процесу допомогла визначити проблему, сформувати її та вжити необхідних заходів заборони.

Доброчесність «породжує довіру, без якої лідерство просто неможливе» [8, с. 23]. Вчений повинен бути лідером завдяки високоінтелектуальній роботі, на якій ґрунтується поступ людства.

С. М. Резнік підсумовує «Мотивація здобувачів вищої освіти щодо виконання вимог академічної доброчесності та засвоєння відповідних цінностей має передбачати: – створення середовища неприпустимості порушень академічної доброчесності; – сприяння розумінню важливості самостійного оволодіння професійною компетентністю та науково-дослідницькою компетентністю; – сприяння усвідомленню важливості оволодіння комунікативною компетентністю, зокрема умінь усного та письмового мовлення, які надають конкурентних переваг фахівцю у сучасному інформаційному суспільстві; – заохочення до аналізу взаємозв'язку між виконанням навчальних завдань із дотриманням принципів академічної доброчесності та розвитком наукового мислення, критичного аналізу інформації тощо; – надання письмових завдань здобувачам освіти з найбільш актуальних, цікавих, дискусійних тем, які відповідають сучасним тенденціям розвитку науки та практики» [12, с. 51]. Тому, академічна доброчесність як складне явище ґрунтується на свободі наукової та педагогічної творчості, які дозволяють у певних межах самим професіоналам добирати зміст та форму того чи іншого курсу (дисципліни), обирати методи та джерелі дослідження тощо. У цьому є полягає самоорганізація освітнього середовища.

К. Бровко, А. Дурдас, Д. Сопова зауважують, що «Становлення до університету визначається у більшій мірі сформованістю його академічних цінностей та принципів, які закладаються, зокрема, в основу корпоративної культури університету [13, с. 133-134]. Доводиться констатувати лавиноподібне зростання контраверсійності, суперечливості й неоднозначності, а найголовніше те, що на тлі загального підвищення середнього рівня освіченості виразно простежується зниження рівня культури наукового мислення і, як наслідок, – якісного рівня наукової продукції у всіх її формах і виявах. І це попри те, що з усіх трибун лунають переможні реляції про «підкорення чергових рубежів» [14, с. 28].

Визначення власних моральних стандартів, їх співставлення з кращими взірцями академічної культури, втілення в життя у всіх напрямках роботи вищого навчального закладу є виявом прагнення вітчизняної освітньої спільноти взяти на себе відповідальність у захисті норм права й базових академічних та етичних цінностей, забезпеченні якості й належних результатів навчання [6, с. 35]. Корпоративна культура – це важливий чинник формування сучасного освітнього середовища. Неприпустимість фальшування доказової бази або джерел у дослідженнях перш за все контролюється професіоналами відповідного напрямку. Тому, така самоорганізована спільнота, у якій панує нульова толерантність до порушення академічної доброчесності, сприятиме подальшому утвердженню морально-етичних засад у освітньому середовищі.

Варто погодитися у цьому зв'язку з твердженням, що «В умовах слабкої корпоративної культури академічного середовища та масового толерування порушень і корупційних діянь усередині самої системи саме інституційні та системні інструменти повинні відіграти основну роль у демонтажі присутніх девіантних практик та вкоріненні нової культури доброчесності» [15, с. 35]. Тому «впровадження в життя Кодексу викладача значною мірою залежить не лише від загальної університетської чи академічної атмосфери, але й від чесності і професійності кожного викладача» [16, с. 28].

Висновки. Проведений аналіз положень щодо академічної доброчесності як елементу самоорганізації освітнього середовища приводить до таких висновків. Академічна доброчесність як певна система правил в освітньому середовищі, засадами якої є, чесність, довіра,

справедливість, повага, відповідальність, визначає морально-етичні норми поведінки учасників освітнього процесу та відповідно до них і правові відносини у разі їх порушення. Академічна доброчесність – це насамперед довіра до результатів освітнього процесу, тому самоорганізація відіграє важливу роль з огляду на побудову освітнього процесу, перевірку знань та набуття відповідних компетентностей фахівця.

Академічна доброчесність через призму самоорганізації реалізується через елементи самонавчання, саморегулювання, самодисципліну, свободу педагогічної творчості, самоконтроль, самовиховання, оскільки її дотримання є внутрішньою установкою особистості.

Морально-етичні засади, які закріплюються у кодексах етики, набувають потужного розвитку та реалізації за самоорганізації та саморегулювання, адже добропорядні учасники освітнього процесу дотримуються цих правил через добру волю та самоусвідомлення того, що доброчесність принесе користь суспільству та забезпечить справедливість при здобутті компетентностей та оцінюванні знань, умінь та навичок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Фундаментальні цінності академічної доброчесності. Пер. з англ. Міжнародний центр академічної доброчесності. 2019. 39 с.
2. The Fundamental Values of Academic Integrity, 1999, The Center for Academic Integrity. Duke University, Durham. URL: <http://www.academicintegrity.org>.
3. Батечко Н., Михайліченко М. Феномен академічної доброчесності в контексті синергії наукових підходів. *Освітологія*. 2019. № 8. С. 26–33.
4. Гоцалюк А. А. Роль саморегулювання у формуванні інноваційної культури. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва*. 2018. № 2. С. 16–20.
5. Goncharenko O., Neskorozhena L. Self-regulation of culture: the role of public associations and electronic communication. *Herald National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts*. № 4'2018. P. 121–125.
6. Потапук Л. М., Потапук І. Моральні імперативи вдосконалення вищої освіти. *Інженерні та освітні технології*. 2017. № 1 (17). С. 33–40.
7. The Bucharest Declaration on ethical values and principles of higher education in the Europe Region URL: <http://i aa.kz/en/bologna-process/the-main-documents-of-the-bologna-process>.
8. Романовський О. Г., Серета Н. В. Особистість сучасного керівника в аспекті теорії духовного лідерства. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2013. № 3. С. 20–27.
9. Goncharenko E. Ethical code as a means of self-regulation of economic activity. *LEGEA ȘI VIATA*. 2019. Aprilie. P. 40-44.
10. Мельниченко А. Кодекс честі як інструмент дотримання академічної чесності науковця і освітянина. Академічна чесність як основа сталого розвитку університету / Міжнарод. благод. Фонд «Міжнарод. фонд. дослідж. освіт. Політики»; за заг. ред. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова – Київ : Таксон, 2016. 234 с.
11. Етичний кодекс ученого України. Національна академія наук України, 2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0002550-09?find=1&text=%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE#w1_2.
12. Резнік С. М. Академічна доброчесність та академічне лідерство. *Лідер. Еліта. Суспільство = Leader. Elite. Society*. 2021. № 1. С. 43-52. С. 51.
13. Бровко К., Дурдас А., Сопова Д. Е-середовище як складова корпоративної культури в університетах Французької Республіки. *Молодь і ринок*. 2018. № 2 (157). С. 133–137.
14. Самчук З. Перехрестя науково-освітніх альтернатив: монополія на прийняття рішень чи культивування компетентності? *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2023. № 28(2). С. 171–196. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2022-28-2-10>.
15. Академічна чесність як основа сталого розвитку університету [моногр.] / Міжнарод. благод. Фонд «Міжнарод. фонд. дослідж. освіт. політики»; за заг. ред. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова. К.: Таксон, 2016. 234 с.
16. Гунчак В.М., Чепига М.П. Кодекс честі викладача як перешкода академічній нечесності і поблажливості. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького*. 2011. Том 13. № 3(49). С. 14–23.

REFERENCES

1. Fundamentalni tsinnosti akademichnoyi dobrochesnosti. [Fundamental values of academic integrity]. Per. z angl. Mizhnarodniy tsentr akademichnoyi dobrochesnosti. 2019. 39 s. [in Ukrainian].
2. The Fundamental Values of Academic Integrity (1999). The Center for Academic Integrity. Duke University, Durham. URL: <http://www.academicintegrity.org>.
3. Batechko N., Mihaylchenko, M. (2019). Fenomen akademichnoyi dobrochesnosti v konteksti sinergiyi naukovih pidhodiv. [The phenomenon of academic integrity in the context of the synergy of scientific approaches]. *Osvitologiya*, (8), 26–33 [in Ukrainian].
4. Gotsalyuk, A. A. (2018). Rol samoregulyuvannya u formuvanni Innovatsiynoi kulturi. [The role of self-regulation in the formation of innovative culture]. *Visnik Natsionalnoyi akademiyi kerivnih kadriv kulturi i mistetstva*. № 2. S. 16–20 [in Ukrainian].
5. Goncharenko, O., Neskorodzhena, L. (2018). Self-regulation of culture: the role of public associations and electronic communication. *Herald National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts*. № 4. P. 121–125.
6. Potapyuk, L. M., Potapyuk, I. P. (2017). Moralni imperativi vdoskonalennya vischoyi osviti. [Moral imperatives of improving higher education]. *Inzhenerni ta osvitni tehnologiyi*. № 1 (17). S. 33–40 [in Ukrainian].
7. The Bucharest Declaration on ethical values and principles of higher education in the Europe Region URL: <http://i aa.kz/en/bologna-process/the-main-documents-of-the-bologna-process>.
8. Romanovskiy, O. G., Sereda, N. V. (2013). Osobistist suchasnogo kerivnika v aspekti teoriiy duhovnoho liderstva. [The personality of a modern leader in the aspect of the theory of spiritual leadership]. *Teoriya i praktika upravlinnya sotsialnimi sistemami*. № 3. S. 20–27 [in Ukrainian].
9. Goncharenko, E. (2019). Ethical code as a means of self-regulation of economic activity. *LEGEA ȘI VIAȚA*. Aprilie. P. 40–44.
10. Melnichenko, A. (2016). Kodeks chesti yak instrument dotrimannya akademichnoyi chesnosti naukovtsya i osvityanina . Akademichna chesnist yak osnova stalogo rozvitku universitetu [The code of honor as a tool for observing the academic integrity of a scientist and educator. Academic honesty as the basis of sustainable development of the university]. / *Mizhnarod. blagod. Fond «Mizhnarod. fond. doslidzh. osvit. politiki»*; za zag. red. T. V. Finikova, A. E. Artyuhova. *KiYiv : Takson*. 234 s. [in Ukrainian].
11. Etichniy kodeks uchenogo Ukrayini. [Code of ethics of a scientist of Ukraine]. *Natsionalna akademiya nauk Ukrayini*, 2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0002550-09?find=1&ext=samo#w1_2. [in Ukrainian].
12. Reznik, S. M. (2021). Akademichna dobrochesnist ta akademichne liderstvo. [Academic integrity and academic leadership]. *Lider. Elita. Suspilstvo = Leader. Elite. Society*. № 1. S. 43–52 [in Ukrainian].
13. Brovko, K., Durdas, A., Sopova, D. (2018). E-seredovische yak skladova korporativnoyi kulturi v universitetah Frantsuzkoyi Respubliki. [E-environment as a component of corporate culture in universities of the French Republic]. *Molod i rinok*. № 2 (157). S.133–137 [in Ukrainian].
14. Samchuk, Z. (2023). Perehrestya naukovy-osvitnih alternativ: monopoliya na priynyattya rishen chi kultivuvannya kompetentnosti? [Crossroads of scientific and educational alternatives: monopoly on decision-making or cultivation of competence?]. *Filosofiya osviti. Philosophy of Education*. № 28(2), S. 171–196 [in Ukrainian].
15. Akademichna chesnist yak osnova stalogo rozvitku universitetu. [Academic honesty as the basis of sustainable development of the university]. (2016) [monogr.] / *Mizhnarod. blagod. Fond «Mizhnarod. fond. doslidzh. osvit. politiki»*; za zag. red. T. V. Finikova, A. E. Artyuhova. K. : Takson. 234 s. [in Ukrainian].
16. Gunchak, V.M., Chepiga, M.P. (2011). Kodeks chesti vkladacha yak pereshkoda akademichniy necheshnosti i poblazhливosti. [Кодекс честі викладача як перешкода академічній нечесності і поблажливості]. *Naukoviy visnik LNUVMBT imeni S.Z. Gzhitskogo*. Tom 13. № 3(49). S. 14–23. [in Ukrainian].

Hotsalyuk Alla Anatolyivna
Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Philosophy
Kyiv National University of Construction and Architecture,
31, Povitroflotskyi ave., Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-2120-3232

ACADEMIC HONESTY AS AN ELEMENT OF SELF-ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

***Actuality of theme.** The phenomenon of academic integrity in the educational environment has been a topical issue for several decades. In this aspect, the self-organization of the educational environment by its participants for the most optimal compliance with the norms of academic integrity, taking into account new influencing factors, becomes important.*

***The purpose** of the article is to study academic integrity as an element of self-organization of the educational environment. The research methodology consists in the application of dialectical, analytical methods in order to study the self-organization of the process of academic integrity in development and the relationship with other phenomena; functional-instrumental – to outline the role of academic integrity and ethical codes; synergistic – to determine the role of self-organization in the conduct of academic integrity.*

***Research results.** Academic integrity is, first of all, trust in the results of the educational process, therefore self-organization plays an important role with regard to the construction of the educational process, the verification of knowledge and the acquisition of relevant competencies by a specialist. Academic integrity through the prism of self-organization is realized through the elements of self-learning, self-regulation, self-discipline, freedom of pedagogical creativity, self-control, self-education, since its observance is an internal attitude of the individual. Moral and ethical principles, which are enshrined in codes of ethics, gain powerful development and implementation due to self-organization and self-regulation, because honest participants in the educational process adhere to these rules due to good will and self-awareness that integrity will benefit society and ensure fairness in the acquisition of competencies and assessment of knowledge, skills and abilities.*

***Key words:** self-organization, educational environment, academic integrity, form and content, moral and ethical principles, personal development, effectiveness and quality of education.*

УДК 159.923.5+159.924.24+159.953.5
DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.27>

Маді Галина Іванівна
кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін
Одеського національного морського університету
вул. Мечникова, 34, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0003-4817-4635

ФІЛОСОФІЯ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПІДХОДУ В ОСВІТІ

Резюме. Компетентнісний підхід до навчання є актуальною тенденцією сучасної світової системи освіти, що дозволяє вирішити суперечності між традиційними вимогами, що висувуються до освітнього процесу, сучасними запитами суспільства та потребами творчої особистості в результатах освіти. Нові вимоги до якості освіти ініціюють розробку способів реалізації компетентнісного підходу вже на початковому етапі навчання. Сутністю даного підходу є формування у творчої особистості узагальнених надпредметних вмінь, що уявляють собою інтегральні характеристики якості її підготовки, пов'язані зі здатністю цільового осмисленого застосування комплексу знань, умінь і способів діяльності, в тому числі і соціально-професійної, в умовах постійної трансформації.

Мета дослідження – визначити філософське бачення компетентнісного підходу в освітньому процесі. **Предметом дослідження** є перетворення змісту освітнього простору в процесі реалізації компетентнісного підходу.

Теоретико-методологічна база дослідження. У роботі були застосовані системний і просторовий підходи як основні. Також було використано суб'єктно-орієнтований підхід для розуміння в освіті місця творчої особистості. У процесі дослідження ми користувалися загальнонауковими методами: методом теоретичного аналізу; методом; методом систематизації.

Ключові слова: компетентнісний підхід, компетентність, професійна компетентність, соціокультурна компетентність, освіта, безперервна освіта, творча особистість, суспільство метамодерну, соціалізація.

Вступ. У сьогоднішній день необхідно корінне переосмислення принципів організації освіти, особливо при його інноваційному характері. Це стосується і організації суспільного життя на тлі всіх соціальних, економічних, політичних і культурних трансформацій останнього часу. Сьогодні все більш нагальним стає спрямованість всіх інститутів суспільства на формування творчої особистості, головними характеристиками якої є компетентність, відповідальність, креативність, евристичність і її конкурентоспроможність.

Особливо злободенним швидкий перехід до нової моделі освіти та освітньої діяльності є для сучасної України, яка перебуває в умовах російської агресії, а отже, гостро виникає необхідність перетворень від суворо регламентованого життя суспільства та окремої людини до вибудовування більш гнучких і мобільних соціокультурних відносин. У зв'язку з цим як ніколи зростає запит на творчу і компетентну особистість.

Нова соціально-політична ситуація в країні створила і нову ситуацію в сфері освіти. Для того, щоб ідеї диверсифікованої, багаторівневої системи освіти, що передбачає різні за характеристиками і обсягами освітні та професійні програми, а також можливості швидкого перебудовування підготовки фахівців відповідно до вимог ринку, не залишилися лише порожніми деклараціями, потрібен перехід від системи формального знання до компетентнісної парадигми освіти. Нова модель освітнього процесу передбачає створення умов для формування ключових компетенцій учнів. Тому ідея компетентнісного підходу сьогодні важлива як ніколи.

В основі сучасної освіти повинна бути культура самовизначення особистості (її здатність і готовність до саморозвитку і самореалізації), і цей освітній аспект зараз став одним з найактуальніших. Суспільство вкрай зацікавлене в громадянах, які несуть самостійну відповідальність

за прийняті ними рішення і здатні визначати цілі, виходячи з власних ціннісних підстав, являючи собою, таким чином, індивідуальність, що володіє здатністю усвідомлювати і рефлексувати власні цінності, зіставляти, оцінювати себе і проєктувати майбутнє. Все вище викладене визначило актуальність цього дослідження, спрямованого на логістику реалізації компетентнісного підходу в освітньому просторі.

Мета дослідження – визначити філософське бачення компетентнісного підходу в освітньому процесі.

Завдання дослідження:

1. Визначити теоретико-методологічні підстави дослідження процесу реалізації компетентнісного підходу в освітньому просторі.
2. Виявити зміст і спрямованість інституційних змін в освіті в сучасних умовах через аналіз і конкретизацію її ролі як соціального інституту в сучасному суспільстві.
3. Розкрити нормативні підстави забезпечення стійкості освіти як системи при переході від знання до компетентнісного підходу.
4. Визначити ефективність і перспективи реалізації компетентнісного підходу в освіті.

Об'єктом дослідження в даній роботі є сучасна освіта в умовах постійної трансформації.

Предметом дослідження є перетворення змісту освітнього простору в процесі реалізації компетентнісного підходу.

Теоретико-методологічна база дослідження. Дослідження освіти як сфери, в якій відбуваються постійні трансформації, здійснюється нами на основі двох підходів: системного і просторового. Підхід Т. Парсонса ставить в центр уваги дії індивіда як соціокультурної істоти, обумовлені особливостями системи. Освіта розглядається також як процес комунікації, що визначає його сутність (використовуються основні положення концепції Н. Лумана). Погляди Н. Еліаса, його концепція суспільства індивідів, дозволяють зафіксувати обмеження системного підходу, що застосовується по відношенню до таких соціальних явищ, як освіта. Суб'єктно-орієнтований підхід в дослідженнях освіти дозволяє зняти протиріччя між культурною і соціальною системами. Так, символічні культурні коди, на думку Дж. Александера, в соціальній системі перетворюються в цінності, що знижує значення таких символічних феноменів, як ритуал, сакралізація, метафора, міф і код, які залишаються поза межами нашого аналізу.

У процесі дослідження ми користувалися загальнонауковими методами: метод теоретичного аналізу був використаний для вивчення предмета і проблеми дослідження на основі вивчення праць сучасних українських і зарубіжних вчених; метод аналізу і синтезу дав можливість позначити основну спрямованість дослідження і сформулювати першочерговість завдань; метод систематизації допоміг класифікувати найбільш значущу, з точки зору автора, літературу з проблеми дослідження.

Теорія компетентнісного підходу розроблялася та була запропонована в працях зарубіжних вчених Л. Андерсона [10], Б. Блума [12], Р. Бадера [11], В. Кретвол [10], Д. Мертенса [13], А. Шелтена [14] та інших. Значну увагу компетентнісний підхід отримав в Україні. Його особливості досліджують Т. Андрющенко [1], І. Бех [2], Н. Бібік [3], І. Єрмаков [7], Д. Пузіков [7], О. Пометун [8] та інші. Також необхідно зазначити праці Є. Р. Борінштейна стосовно творчої особистості, які допомогли нам імплементувати розуміння компетентнісного підходу стосовно розвитку у особистості творчих навичок, схильностей до евристичного мислення [4–6].

Результати дослідження. **Компетентнісний підхід** у філософському розумінні освітньої діяльності є методологічним прийомом, що забезпечує трансформацію всієї системи безперервної освіти в суспільстві метамодерну відповідно до вимог сучасного суспільства стосовно професіоналізму фахівців та ціннісних орієнтацій особистості, соціальних груп, соціальних інститутів, спільності в цілому. Компетентнісний підхід спрямований на досягнення **компетентності**, що, у широкому сенсі, уявляє собою сукупно-соціокультурний результат безперервної освіти особистості як суб'єкта діяльності. У світовій освітній практиці поняття компетентності виступає сьогодні в якості загальнозначущої категорії з наступних причин. По-перше, компетентність об'єднує в собі складові освіти, пов'язані з формуванням як

інтелекту, так і навичок. По-друге, поняття компетентності відображає ідеологію інтерпретації змісту освіти, пов'язаного з практичною реалізацією ідей і сформованих під час навчання навичок. По-третє, компетентність як стратегія є збірним чином для цілого ряду умінь і знань, що відносяться до широких сфер соціуму, культури, цивілізації і діяльності, спрямованої на практичне застосування досягнень розуму людства, тобто є, по суті, метапредметною. В цьому і полягає цінність сучасної філософії освіти.

Як наслідок, в рамках компетентнісного підходу тісно пов'язані між собою такі поняття як «компетенція», «ключові компетенції» і «компетентність». Під **компетенцією** ми розуміємо сукупність взаємопов'язаних якостей творчої особистості (знань, умінь, навичок, способів діяльності), спрямованих на евристично-креативне сприйняття предметів і процесів, необхідних для якісної продуктивної діяльності по відношенню до них. На відміну від компетенції, ми можемо аналізувати компетентність як здатність, готовність, можливість і в той же час як результат будь-яких дій, спрямованих на вирішення існуючої проблеми, що вимагає застосування творчого начала в особистості. Це ще раз підкреслює тісний родинний зв'язок компетентності як основи пізнання і розуму та пізнавальних здібностей особистості. Компетентність за своєю суттю є категорією діяльнісною, творчою, тому, найбільшою мірою показує свою необхідність саме в процесі науково-пізнавальної діяльності особистості. Таким чином, у вузькому сенсі, **компетентність** можна охарактеризувати як певний рівень сформованості конкретних умінь, навичок, творчо-соціокультурних експерієнсів та професійного досвіду взаємодії з оточуючими людьми і соціумами, який необхідний індивіду для успішного функціонування в професійній сфері та суспільстві. При цьому, коли мова йде про науково-пізнавальну компетентність, мається на увазі професійний досвід науково-пізнавальної діяльності, що отримується індивідом в процесі творчої дослідницької діяльності.

Тому можемо зробити висновок, що прояв компетентності неможливий без наявності певної компетенції. Однак, якщо компетенція відповідає навченості, то компетентність відповідає розумінню, досягнутому в результаті практичної діяльності професійного рівня (або при прагненні до цього рівня) на основі певної компетенції (сукупності компетенцій). Більш того: можемо стверджувати, що в достатній мірі «компетенція» передбачає творче навчання, а «компетентність» – творче розуміння суті навчання. Таким чином, у наукознавчій компетентності, що формується на основі розвитку пізнавальних здібностей в процесі навчально-дослідницької діяльності, чітко проглядаються дві складових. Перша складова орієнтована на досягнення практичних результатів як підсумку освітньої діяльності. Друга складова визначається соціальними потребами і очікуваннями, спрямованими на гармонізацію відносин творчої особистості і суспільства, творчої особистості і природи. Однак цілком очевидно, що сутнісно та інструментально ці дві складові є одним цілим, оскільки друга є природним наслідком першої. Дана обставина і є основою концепції необхідності єдності освітнього підходу при формуванні компетентностей для всіх сфер і рівнів діяльності.

Аналізуючи розвиток компетенцій творчої особистості необхідно зауважити, що індивід в сучасному суспільстві не просто володіє великими можливостями самовираження, а й схильний до соціокультурних, соціопсихологічних, соціоекономічних ризиків, оскільки траєкторії особистого життя стають більш варіативними, різноманітними, і більш кризово-критичними в силу їх постійної трансформації. Особливості сучасного суспільства призводять до руйнування стандартів і традицій життєдіяльності, а це, в свою чергу, відображується на повсякденній свідомості індивіда як основи його існування «Я». В результаті, з одного боку, створюються умови для критичного ставлення до власних уявлень, можливості для їх вдосконалення, з іншого боку – можна спостерігати фактичну відмову від досягнення нових смислів соціальної реальності. Інформаційні аспекти сучасності не забезпечують самі по собі зниження соціальних ризиків. Результатом є розширення іррелевантних зон у свідомості індивіда в поєднанні з посиленням ілюзії їх транспарентності. Всі можливі кризи сприймаються як наслідок індивідуальних недоліків, а не результат процесів, в значній мірі невіддільних індивідам. Розуміння сучасного суспільства, орієнтація в соціальній реальності тим самим передбачає якусь

здатність до суміщення, зіставлення її різних аспектів, але сприйняття людини не може автоматично перебудовуватися з однієї реальності на іншу, для цього потрібні досвід, розвиток здібностей людини в області свідомості, мислення, на що справедливо вказував ще А. Шютц [15].

Можемо стверджувати не тільки необхідність розвитку компетентності та компетентнісного підходу як таких, а й першорядну значимість формування та інтенсифікації соціокультурної та освітньої компетентності творчої особистості, що вимагає зміни базисних цілей освіти. Найбільш важливими аспектами для сприйняття реальності індивідом в сучасному суспільстві стають креативно-перетворюючий і евристично-надіндивідуальний характер соціальної діяльності в освіті суспільства метамодерну. Таким чином, трансформуються акценти і по суті **соціалізації**: якщо традиційно вона визначалася як освоєння норм і цінностей окремої групи, суспільства в цілому, то сьогодні її можна розуміти як здібності ціннісно-нормативної творчості людей і суспільства на основі співпраці. Відмова від традиційної системи, коли індивід слід загальноприйнятим нормам і правилам, наприклад, тієї ж самої соціальної групи, призводить до розуміння важливості докорінної зміни балансу всієї системи суспільних відносин. І якщо основний контроль покладено на самого індивіда, його потрібно готувати до цієї ролі, розвивати його соціальну компетентність.

Саме, тому загальна концепція підготовки до життя, відповідно класичним основам соціалізації (індивід інтегрується в суспільство шляхом освоєння норм і цінностей, соціальних ролей) заснована на процесі вивчення необхідної, визначеної експертами сукупності знань, все більше і більше зводить нанівець результативність роботи освітніх установ, які «застигли в кілометрі від інновацій». **Норми і правила повинні бути прийняті і перероблені творчою особистістю**, інакше вони перестануть функціонувати, що і становить сутність гуманістичної етики по Е.Фромма [9]. Соціальне в такому випадку розглядається як перетворююче і суб'єктне, норми піддаються інтерпретації творчою особистістю як актором і суб'єктом взаємодії.

Зрозуміти зміст тієї чи іншої проблеми, запропонувати шляхи її вирішення і при цьому використовувати весь наявний потенціал знань, умінь в професійній області – це й є **професійною компетентністю**. Так само можна говорити про **освітню компетентність** як здатність аналізувати інформацію, що надходить, розуміти її контекст і переводити в особистісне знання; про **соціокультурну компетентність** – здатність зрозуміти сутність того, що відбувається в соціокультурній реальності шляхом проникнення в її різні смислові контексти. У сучасному суспільстві всі ці різновиди компетентності взаємопов'язані і взаємозалежні.

Тому значущим є когнітивний підхід до визначення сутності компетентності: розуміння реальності, її смислових контекстів дозволяє орієнтуватися в суспільстві як в просторі взаємодій різних акторів, в площині, на якій присутні всі можливі розмежування; і до сучасної філософії освіти як науці, що вчить системно і творчо обробляти і виробляти нову інформацію в освітньому полі. Ефективність дій творчої особистості при цьому залежить не тільки від здатності розуміти сутність того, що відбувається, а й трансформувати її відповідно до вимог сучасного суспільства.

Розвиток соціокультурної компетентності стає важливим завданням, перш за все, соціогуманітарного знання, з огляду на те, що дані знання володіють необхідним евристичним потенціалом для організації синтезу пізнавальної активності творчої особистості по відношенню до соціокультурної реальності, для інтеграції її власних уявлень, життєвого досвіду і їх переосмислення на основі наукового знання. З одного боку, освіта дає творчій особистості знання і вміння, з іншого – ця даність може ставитися до якоїсь однієї реальності, що не означає її автоматичного перенесення в іншу. Показовим прикладом є вивчення соціогуманітарних дисциплін, коли індивіду повідомляють цілий набір знань про суспільство, які дуже часто не проблематизуються, відносяться або до світу наукових знань, або до області моралі. Вважається, що і ті, і інші – це знання про суспільство, тому індивід освоїть їх без праці. При цьому ігнорується той факт, що для учня базовим є світ робочих операцій, світ повсякденності – уявлення, смисли, символи і коди придбані в поле безпосередніх комунікацій. В результаті не враховується важлива закономірність, яка полягає в тому, що позиція людини в суспільстві, її

особистий соціальний досвід, а зовсім не соціогуманітарні дисципліни, є основою для освоєння соціокультурної реальності.

Тому компетентнісний підхід необхідно конкретизувати відповідно до розуміння нової системи освіти та нової системи соціалізації, де саме творча особистість є основою сучасного суспільства.

Отже, важливо визначити-створити систему ключових компетенцій, що ґрунтується на компетентнісній освіті, сприйнятті синтезу: соціального досвіду і досвіду особистості; нової соціокультурної реальності; видах діяльності творчої особистості, що дозволяють їй опанувати соціальним досвідом, отримувати навички життя і практичної діяльності в сучасному суспільстві. Одночасно з цим необхідно враховувати, що українське суспільство зазнає російську агресію і тим більше гостро потребує новацій компетентнісного підходу.

Виділимо компетенції, які представляються нам особливо важливими:

– *ціннісно-сміслові компетенції*, що визначають індивідуальну освітню траєкторію творчої особистості та програму її життєдіяльності в цілому;

– *соціокультурні компетенції*, засновані на пізнанні та досвіді діяльності в контексті соціокультурного існування творчої особистості, включаючи досвід освоєння картини світу аж до його соціокультурного і вселюдсько-морального розуміння;

– *соціоекономічні компетенції*, які забезпечують реалізацію конкретних соціальних ролей, професійного самовизначення, а також усвідомлення себе в економічному просторі

– *пізнавальні компетенції* в контексті сукупності компетенцій творчої особистості в сфері самостійної пізнавальної діяльності, що включає елементи логістичної діяльності, отримання системних знань безпосередньо з навколишньої дійсності, володіння прийомами вирішення пізнавальних проблем і дій в нестандартних ситуаціях;

– *інформаційні компетенції*, обумовлені наявністю навичок діяльності по відношенню до переробки і сприйняття інформації в освітніх областях, а також в навколишньому світі;

– *комунікативні компетенції*, що забезпечують взаємодію з оточуючими і віддаленими подіями і людьми, навички роботи в групі, колективі, володіння різними соціальними ролями;

– *компетенції особистісного самовдосконалення*, спрямовані на реалізацію інтелектуального саморозвитку, емоційної саморегуляції і самопідтримки.

Висновки. Загальна ситуація в освіті визначається як перехідна, що пов'язано із застосуванням компетентнісного підходу, трансформацією норм, зміною соціокультурного контексту та розумінням суті цих змін. Можна зафіксувати якусь розмитість освітнього простору, дисбаланс у взаємодіях основних акторів, що в цілому характерно для сучасного суспільства метамодерну. З однієї сторони це руйнує інституційну єдність освіти, а з іншої – стимулює всіх учасників освітнього процесу до пошуків різних варіантів модифікації освітніх практик, творчої діяльності. Необхідна зміна всієї системи освіти, щоб унікальний досвід розвитку творчої особистості акумулювався і поширювався на всю освітнє середовище, і в цьому полягає важлива умова реалізації компетентнісного підходу.

Для реалізації ідеї системного впровадження компетентнісного підходу в освітній процес необхідне створення конкретних умов успішного розвитку та функціонування творчої особистості в суспільстві, де постійні трансформації є не деформацією, а нормою системи. Ефективним компетентнісний підхід буде при успішній реалізації наступних умов:

– формування у творчої особистості компетенцій як одного з основних показників якості навчання;

– організація творчого середовища інноваційного навчального процесу в контексті соціалізації творчої особистості, з самого початку навчання спрямованої на майбутню соціально-професійну діяльність;

– забезпечення розвитку гуманістичних, морально-ціннісних соціально значущих орієнтирів творчої особистості в умовах безперервної освіти;

– використання в навчально-виховному процесі сучасних технологій, орієнтованих на формування ключових компетенцій творчої особистості;

- забезпечення співпраці та творчості всіх учасників освітнього процесу;
- здійснення систематичного впровадження інновацій в освітнє середовище шляхом уточнення компетенцій творчої особистості, виходячи з постійних трансформацій суспільства метамодерну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрющенко Т. К. Компетентнісний підхід як стратегічний напрям розвитку освіти в Україні: теоретичний аспект. Педагогічна освіта: теорія і практика. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2013. Вип. 13. С. 8–12.
2. Бех І. Д. Теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу у педагогіці. Київ: *Виховання і культура*. № 12. (17,18). 2009 р. С. 5–7.
3. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики* / заг. ред. О. В. Овчарук. Київ: К.І.С., 2004. С. 45–50.
4. Борінштейн Є. Р. Розвиток творчої особистості: феномен обдарованої дитини. Матеріали методологічного семінару «Розвиток обдарованої особистості: світовий та вітчизняний контекст». 18–20 листопада 2021 р. Київ. Інститут обдарованої дитини НАПН України. С. 45–50.
5. Борінштейн Є. Р. Стратегії формування творчої особистості: методи, форми, прийоми. Стратегії формування творчої особистості: методи, прийоми, форми: колективна монографія / авт. кол. В.Г. Кремень та інші. Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2020. С. 59–96.
6. Борінштейн Є. Р. Творча особистість у вимірі філософії: методичні рекомендації. Одеса, 2023. 32 с.
7. Єрмаков І. Г., Пузіков Д.О. Проектне бачення компетентнісно спрямованої 12-річної школи: Практико-зорієнтований посібник. Запоріжжя : ЦентрІон, 2005. 112 с.
8. Пометун О. І. Компетентнісний підхід до оцінювання рівнів досягнень учнів. Київ: Презентація на нараді Центру тестових технологій 19.10.2004 р. С. 16–18.
9. Фромм Еріх. Мати або бути? Харків: «КСД», 2020. 304 с.
10. Anderson, L.W. & Krathwohl, V.R. (2001). A taxonomy for learning, teaching and assessing. New York: Longman.
11. Bader R. Entwicklung beruflicher Hand_lungs-Kompetenz in der Berufsschule. Dortmund. 1990. S. 3.
12. Bloom, B.S., (Ed.). 1956. Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain. New York: Longman.
13. Mertens D. Schlueselqualifikation. Thesen zur Schulung für eine Moderne Gesellschaft // Verlag W. Kohlhammer. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1974.
14. Schelten A. Einführung in die Berufs pädagogik. Stuttgart, 1991.
15. Schutz A. The Phenomenology of the Social World. Northwestern University Press, 1967. 255 p.

REFERENCES

1. Andriushchenko T. K. Kompetentnisnyi pidkhd yak stratehichniy napriam rozvytku osvity v Ukraini: teoretychnyi aspekt. Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka. Zbirnyk naukovykh prats. Kamianets-Podilskyi: Vydavets PP Zvoleiko D. H., 2013. Vyp. 13. S. 8–12.
2. Bekh I.D. Teoretyko-prykladnyi sens kompetentnisnoho pidkhdou u pedahohitsi. Kyiv: Vykhovannia i kultura. № 12. (17,18). 2009 r. S. 5–7.
3. Bibik N. M. Kompetentnisnyi pidkhd: refleksyvnyi analiz zastosuvannia. Kompetentnisnyi pidkhd u suchasni osviti: svitovyi dosvid ta ukraïnski perspektyvy: Biblioteka z osvithoi polityky / zah. red. O. V. Ovcharuk. Kyiv: K.I.S., 2004. S. 45–50.
4. Borinshtein Ye. R. Rozvytok tvorchoi osobystosti: fenomen obdarovanoi dytyny. Materialy metodolohichnoho seminaru «Rozvytok obdarovanoi osobystosti: svitovyi ta vitchyzniani kontekst». 18–20 lystopada 2021 r. Kyiv. Instytut obdarovanoi dytyny NAPN Ukrainy. S. 45–50.
5. Borinshtein Ye. R. Stratehii formuvannia tvorchoi osobystosti: metody, formy, pryioomy. Stratehii formuvannia tvorchoi osobystosti: metody, pryioomy, formy: kolektyvna monohrafiia / avt. kol. V.H. Kremen ta inshi. Kyiv: Instytut obdarovanoi dytyny NAPN Ukrainy, 2020. S. 59–96.
6. Borinshtein Ye. R. Tvorcha osobystist u vymiri filosofii: metodychni rekomendatsii. Odesa, 2023. 32 s.

7. Yermakov I. H., Puzikov D.O. Proektnе bachennia kompetentnisno spriamovanoi 12-richnoi shkoly: Praktyko-zoriientovanyi posibnyk. Zaporizhzhia : Tsentrion, 2005. 112 s.
8. Pometun O. I. Kompetentnisnyi pidkhd do otsiniuvannia rivniv dosiahnen uchniv. Kyiv: Prezentatsiia na naradi Tsentru testovyykh tekhnolohii 19.10.2004 r. S. 16–18.
9. Fromm Erikh. Maty abo buty? Kharkiv: «KSD», 2020. 304 s.
10. Anderson, L.W. & Krathwohl, V.R. (2001). A taxonomy for learning, teaching and assessing. New York: Longman.
11. Bader R. Entwicklung beruflicher Hand_lungs-Kompetenz in der Berufsschule. Dortmund. 1990. S. 3.
12. Bloom, B.S., (Ed.). 1956. Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain. New York: Longman.
13. Mertens D. Schlueselqualifikation. Thesen zur Schulung für eine Moderne Geseltschaft // Verlag W. Kohlhammer. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1974.
14. Schelten A. Einführung in die Berufs pädagogik. Stuttgart, 1991.
15. Schutz A. The Phenomenology of the Social World. Northwestern University Press, 1967. 255 p.

Madi Halyna Ivanivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of social and humanitarian disciplines
Odessa National Maritime University
34, Mechnykova str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0003-4817-4635

PHILOSOPHY OF COMPETENCE APPROACH IN EDUCATION

Competence-based approach to learning is an actual trend of the modern world education system, which allows resolving contradictions between traditional requirements for the educational process, modern needs of society and the needs of a creative person in the results of education. New requirements for the quality of education initiate the development of ways to implement a competence-based approach already at the initial stage of training. The essence of this approach is the formation of generalized super-subject skills in the creative personality, which are integral characteristics of the quality of its training, associated with the ability to target meaningful application of a set of knowledge, skills and methods of activity, including socio-professional, in conditions of constant transformation.

The aim of the study is to determine the philosophical vision of the competence approach in the educational process. The subject of the research is the transformation of the content of the educational space in the process of implementing the competence approach.

Theoretical and methodological basis of the research. The paper applied system and spatial approaches as the main ones. A subject-oriented approach was also used to understand the place of creative personality in education. In the course of the research, we used general scientific methods: the method of theoretical analysis; the method; the method of systematization.

Key words: competence approach, competence, professional competence, socio-cultural competence, education, continuing education, creative personality, metamodern society, socialization.

УДК 321.7:378.091

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.28>**Самчук Зореслав Федорович**доктор філософських наук, старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса

Національної академії наук України
вул. Генерала Алмазова, 8, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-7247-186X

ДЕЛІБЕРАТИВНА ДЕМОКРАТІЯ ЯК ЗАСІБ ДОСЯГНЕННЯ МЕТИ ЕФЕКТИВНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Актуальність дослідження пов'язана з недоліками й кризовим станом представницької демократії. Цей тренд сучасного суспільного розвитку виразно простежується на рівні відчуження управлінських еліт від суспільства і загальносуспільних потреб, внаслідок чого відбувається волюнтаристське прийняття рішень, які є сумнівними з точки зору національних інтересів чи навіть суперечать їм. Зазначена особливість притаманна не лише сфері державної політики в цілому, а й практично всім елементам соціальної системи – зокрема, освітньому середовищу, ефективне функціонування якого априорі неможливе за умов управлінських рішень, ініціатори яких керуються особистими та корпоративними інтересами, а самі рішення є суб'єктивістськими й некомпетентними. За таких обставин актуалізується необхідність ефективних механізмів, які забезпечують прийняття рішень на підставі раціонального, аргументованого й транспарентного публічного дискурсу.

Метою виконаного дослідження є уявлення корелятивного зв'язку між дотриманням вимог деліберативної демократії та досягненням мети ефективного освітнього середовища.

Методологічну основу утворює сукупність методологічних інструментів, спрямованих на досягнення дослідницької мети. Для розкриття корелятивного зв'язку між деліберативною демократією та ефективним освітнім середовищем пріоритетного значення набуває використання насамперед діалектичного, проблемного, системного методів, а також метода каузального аналізу.

Результати дослідження. Здійснено аналіз концептуальних альтернатив ефективного освітнього середовища загалом і феномена університету як драйвера вищої освіти зокрема. Осмислено функціональних опцій деліберативної демократії, які стають на заваді концептуальній стагнації і прийняттю сумнівних управлінських рішень. Уявлено значення проблемного й критичного мислення для своєчасного виявлення загроз і небезпек, які виникають в суспільстві загалом і в освітньому середовищі зокрема й насамперед.

Висновки. Ефективне функціонування сучасного освітнього середовища принципово неможливе за відсутності дієвих механізмів деліберативної демократії, які базуються на прийнятті ключових управлінських рішень в умовах раціонально аргументованого публічного дискурсу, спрямованого на досягнення консенсусу.

Ключові слова: деліберативна демократія, освітнє середовище, ефективність і якість освіти, громадянське суспільство, транспарентний дискурс, критичне мислення.

Вступ. Досягненню мети виходу освітнього середовища України на ефективний і високий якісний рівень функціонування стоять на заваді чимало факторів. Основними з-поміж є два взаємозумовлених аспекти: по-перше, неадекватні меті й покликанню освіти дефінітивні орієнтири освітнього середовища, в яких домінують формальні й кількісні критерії, а змістовні й якісні або повністю ігноруються, або перебувають на віддаленій периферії уваги; по-друге, має місце кричуща відсутність базових норм деліберативної демократії, внаслідок чого реальні й ключові проблеми тривалий час замовчуються, а суспільна увага натомість концентрується довкола проблем неістотних чи навіть узагалі ефемерних. Йдеться про очевидний проблемний фактор, тривале нехтування яким призводить до світоглядної дезорієнтації, концептуальної

невизначеності й цілепокладаючої розфокусованості. А оскільки подальша інерція руху в цьому напрямі загрожує вкрай негативними наслідками, то окреслена проблемність набуває цілком актуальних ознак.

Мета та завдання. Метою дослідження є увиразнення корелятивного зв'язку між дотриманням вимог деліберативної демократії та досягненням мети ефективного освітнього середовища. На виконання окресленої мети скеровується низка завдань – на кшталт *аналізу* концептуальних альтернатив ефективного освітнього середовища загалом і феномена університету як драйвера вищої освіти зокрема; *осмислення* функціональних опцій деліберативної демократії, які стають на заваді концептуальній стагнації і прийняттю сумнівних управлінських рішень; *увиразнення* значення проблемного й критичного мислення для своєчасного виявлення загроз і небезпек, які виникають в суспільстві загалом і в освітньому середовищі зокрема й насамперед.

Методи дослідження. Методологічне вістря дослідження утворює *діалектичний метод*, який забезпечує оперування виявленою проблематикою в єдності протиріч і перспектив їх розв'язання. *Проблемний метод* застосовано з метою демаркації теоретико-праксеологічних труднощів, які стоять на заваді ефективності освітнього середовища сучасного гатунку. *Системний метод* залучено для потреб розгляду освітнього середовища як поліаспектного явища, змістовні й функціональні особливості якого визначаються взаємозумовленістю багатьох елементів. *Метод каузального аналізу* скерований на виявлення причинно-наслідкових зв'язків між повноцінним функціонуванням деліберативної демократії та перспективами досягнення мети ефективного освітнього середовища.

Результати дослідження. Вади превалювання в тематиці освітнього середовища суто формальних ознак і редуccionістське зведення сутності цієї сфери до другорядних аспектів і умов, в яких перебувають реципієнти освітніх послуг, останнім часом почали все більш виразно усвідомлюватися й проблематизуватися. Показовою ілюстрацією може слугувати ґрунтовне й аргументаційно переконливе дослідження Н. Бондаренко, яка зробила виразний аналіз чинного status quo: «Поширене в наш час ототожнення освітнього середовища із суто формальними та кількісними факторами й опціями на кшталт матеріально-технічного та навчально-методичного забезпечення освітнього процесу, інфраструктури, рівня ергономічності засобів навчання, ємності бібліотечного фонду й т. п. є неприйнятним за критерієм концептуальної збалансованості – зокрема, з міркувань тісної прaxeологічної кореляції формальних та змістовних аспектів освітньої діяльності, її кількісних та якісних параметрів» [1, с. 47].

Фахівці, обтяжені більшими науковими регаліями, передбачувано звертаються до ширшого причинно-наслідкового контексту, розглядаючи світоглядний редуccionізм щодо освітнього середовища в контексті типових для нашої сучасності хибних стереотипів. Як слушно зазначає О. Слюсаренко, «хибні стереотипи – це не поодинокі відхилення від норми: ці вади стосуються самих основ науки, фундаментальних особливостей її функціонування. Приміром, якщо зазначити, що наука неспроможна ставити перед життям цільові орієнтири, то в багатьох респектабельних наукових колах така теза викличе звинувачення в ересі, хоча насправді йдеться про доволі тривіальну сентенцію: оскільки освіта не наділена суб'єктивним статусом, то цілком закономірно, що вона не може визначати мету, а приречена на те, щоб виконувати функції інструмента, засобу досягнення мети, визначеної повноцінними суб'єктами – управліннями, політиками, суспільством і людством у цілому» [2, с. 545].

Здавалося б, епоха інформаційного суспільства, мала б слугувати непереборною перешкодою на шляху міфів, ілюзій і контрпродуктивних стереотипів, але насправді ці світоглядні інструменти отримали, висловлюючись фігурально, «друге дихання»: озброївшись новітніми інформаційно-комунікативними ресурсами, вони набувають щоразу більшої навіювальної переконливості, вводячи в орбіту свого впливу нові кластери не лише суспільної, а й спеціалізованої (академічної) свідомості, внаслідок чого в когорті адвокатів і популяризаторів хибних стереотипів все частіше опиняються доктори наук, професори й навіть академіки.

Ефективність освітнього середовища перебуває в істотній причинно-наслідковій залежності від коректного розуміння перспектив і тенденцій, а також від приведення у відповідність до

цих перспектив і тенденцій як цільових орієнтирів, так і засобів їх досягнення. З цього приводу чи не найбільш авторитетний вітчизняний фахівець у галузі філософії освіти В. Андрущенко зробив доволі симптоматичне зауваження: «Бюро статистики США здійснило фундаментальний аналіз впливу на освіту 30 професій, які в ході інформаційної революції швидко скорочуються і стількох же професій, які в цей період найбільш потужно зростають. В Україні, на жаль, подібні розрахунки практично не проводяться, зарубіжний досвід не вивчається. Це, знову ж таки, віддаляє нас від реальності, обумовлює розвиток освітніх стратегій «навмання», що найбільш вірогідно приведе до сумнівного результату» [3, с. 21].

Розвиток освітніх стратегій «навмання» – це чи не основна загроза, яка з високою вірогідністю приведе до сумних результатів. Щоправда, існує категорія проблем, які формує ще вищий рівень загроз: ідеться про визначеність на користь згубних стратегем функціонування. З цього приводу варто звернутися до резонансної книги Марти Нусбаум «Не для прибутку: чому демократія потребує гуманітарних дисциплін», в якій авторка зауважила симптоматичну особливість: у наш час усе частіше ставляться до освіти так, ніби її основною метою є навчити студентів бути економічно продуктивними, а не чуйними й критично мислячими особистостями [4].

На думку провідної американської дослідниці в галузі концептуалістики функціонування освіти на принципах ефективності, короткозора зосередженість на навичках отримання прибутків уже істотно підірвала здатність наших сучасників своєчасно й аргументовано критикувати владу, істотно знизила рівень співчуття до маргіналізованих і навіть зашкодила нашій здатності адекватно сприймати глобальні проблеми. Марта Нусбаум аргументовано наполягає, що потрібно рішуче протистояти спробам звести освіту до інструмента валового національного продукту; натомість ми повинні працювати над відновленням зв'язку освіти з гуманітарними науками, щоб реалізувати на практиці потенціал реципієнтів освітніх послуг бути повноцінними демократичними громадянами як своїх країн, так і світу в цілому.

Минуло понад століття відтоді, як Джон Дьюї у «Демократії та освіті» концептуалізував світоглядне й виховне значення освіти, проте основні принципи тієї концептуалізації не втратили своєї актуальності для розв'язання освітніх проблем сучасності та прийняття компетентних і відповідальних політико-управлінських рішень. Про це йдеться в книзі «Демократія та освіта Джона Дьюї: з критичним вступом Патрисії Х. Хінчі» [5]. Сьогодні вочевидь не зайве нагадати аргументацію Дьюї з приводу того, що **«демократія не може процвітати, якщо головним впливом при виборі предмета навчання є утилітарні цілі, нав'язані масам»** [5, с. 127].

Принагідно зазначимо, що в «одній із резонансних промов 1943 року Уїнстон Черчилль стверджував, що Друга світова війна є останньою світовою війною, зумовленою нераціональною організацією колоніальної політики і так само нераціональними взаєминами між метрополіями; натомість імперії майбутнього, на переконання британського прем'єра, «будуть імперіями розуму», що принципово унеможливить будь-яку війну. Навіть сучасникам Черчилля його сентенції здалися надто оптимістичними, а жорстокі реалії неокolonіалізму повоєнного світу лише підтвердили побоювання в неадекватній оцінці перспектив. Формально імперії відійшли в минуле, проте *idea fixe* імперії як моделі для проектування влади на весь зовнішній світ і *de facto* легітимізації постколоніального втручання не лише залишилася в силі, а й зазнає регулярної концептуальної та інструментальної модернізації. Така екстраполяція постколоніальних зусиль після падіння Берлінського муру простежується насамперед на рівні нав'язування колоніальних ієрархій смислів і цільових орієнтирів» [6, с. 175–176].

Недоречність нав'язування таких стереотипів під егідою ідеологем неолібералізму та глобалізму системно проаналізована автором алармістської книги «Сутінки академії: як помирають університети». Пітер Флемінг зауважив, що існує тісний зв'язок між неолібералізаційними ідеологемами вищої освіти впродовж двох попередніх десятиліть та психологічним пеклом, яке зараз переживають її співробітники та студенти: якщо наприкінці ХХ століття університетське середовище вважалося однією з найкращих робіт – такою, яка сприяє самостійності, власній задоволеності роботою та професійному завзяттю, то нині важко знайти викладача,

який погодиться з таким вердиктом [7]. Флемінг заглиблюється в цей одержимий метриками, надмірно ієрархічний світ, щоб викрити приховані причинно-наслідкові зв'язки неоліберального університету. Він досліджує комерціалізацію, тенденцію посилення психічних девіацій, розростання управлінського персоналу, конкурентний індивідуалізм, який має безліч негативних наслідків.

В основі генезису і еволюції університету як освітнього і соціального явища завжди перебували два основних підходи – *ліберальний* та *утилітарний*. Якщо утилітарний підхід виразно асоціюється з прагматичними пріоритетами функціонування університетів, з потребами суспільства в професіоналах і фахівцях певного профілю, то ліберальна методологія життєдіяльності університетів елітарна за своїм характером: вона завжди ставила за мету розвиток інтелекту, духовного потенціалу людини, підвищення особистісного рівня тощо. Однак упродовж кількох попередніх десятиліть відбулися різкі зміни: ліберальний тренд зазнав відчутних втрат, а політико-управлінська вертикаль, яка позиціонує себе як ліберально-демократична, на практиці має щоразу менше спільного як принципами лібералізму, так і з фундаментальними канонами демократії.

Важко заперечити аналітичний вердикт, відповідно до якого «в процесі прискорення темпів науково-технічного й соціального прогресу, зростання соціальної і професійної мобільності населення новоєвропейський ідеал університету як «храму вільних наук» прийшов у протиріччя з потребами й очікуваннями соціального середовища. На рубежі XIX–XX століть під впливом структурних змін в економіці та сфері зайнятості, а також тенденцій масовизації, професіоналізації і «політехнізації» освіти класична модель університету та університетської освіти зазнає серйозних змін. Це звело соціальні функції університетів переважно до підготовки фахівців певного профілю для галузей економіки та соціальної сфери на замовлення і під контролем держави, внаслідок чого університетську освіту було прирівняно до професійної, а поняття «університет» редукованим лише до статусу вищого навчального закладу» [8, с. 28–29].

Як слушно зазначають укладачі фундаментального монографічного дослідження, «наприкінці XX – початку XXI ст. розгорнулися дискусії щодо покликання і призначення університету, пошуку його нових суспільно-ефективних моделей, оскільки, за загальним визнанням, класичний університет гумбольдтівського типу якщо й перебуває не «у руїнах», як на тому наполягає Б. Рідінгс, то у глибокій кризі. Можна навіть сказати, що переосмислення ідеї університету, його покликання і призначення, розробка його нових моделей утворює своєрідний «мейнстрім» у сучасному філософсько-педагогічному дискурсі. Але теоретична проблема знаходження ефективних шляхів і механізмів гармонізації культурно-освітнього простору університету залишається відкритою» [9, с. 5].

В. Левкулич має рацію: «Вища освіта закономірно асоціюється насамперед із університетами, які є своєрідними локомотивами розвитку не лише освітньої галузі, а й інтелектуального та високотехнологічного секторів сучасного суспільства в цілому» [10, с. 141]. Однак «змістовна квінтесенція університету дотепер залишається предметом жвавих дискусій, сторони яких виходять з різних критеріальних міркувань. Відтак, можна констатувати не стільки консенсус чи хоча б компроміс щодо сутнісних ознак університетського феномену, скільки лише домінування певного концептуального підходу, котрий витлумачує університет у дусі «Каролінгського відродження» (йдеться, зокрема, про таку її імперативну ознаку, як Каролінгова Академія Карла Великого). Історичний діапазон такої версії університету обмежуються менш ніж століттям (кінець VIII – 60–70-ті роки IX століття), а територіально стосується лише Франкської держави. Саме такий освітній феномен постає в багатьох аспектах концептуальним антиподом інших освітніх закладів у тій же Західній Європі, на Близькому Сході та в Китаї (передовсім це стосується конфуціанської традиції «шкіл напівкруглого басейну»), які в різних системах критеріальних координат претендують як на історичну першість університетів, так і на виняткову змістовну відповідність статусу університету, на університетську канонічність» [10, с. 145].

Остаточною метою кожного знання є підвищення рівня ефективності його носіїв. Не випадково В. Левкулич констатує: «З університетом пов'язуються надії насамперед на створення умов і середовищ, які будуть, з одного боку, необхідними й достатніми, а з іншого, – максимально гармонійними і сприятливими для таких мозкових штурмів. Попри істотні відмінності теперішніх форматів університету від його класичних взірців, можна стверджувати, що майбутнє як університетів, так і суспільств, в яких вони функціонують, значною мірою залежить від спроможності якомога повніше реалізувати ідею й ідеали університету» [11, с. 109]. При цьому **найвищим університетським потенціалом вважається іманентна здатність, внутрішній ресурс, необхідний для здійснення місії, родового покликання закладів вищої освіти**, котрі присуджують академічні ступені. Найвищий університетський потенціал виражає граничні рівні його розвитку і глобальної конкурентоспроможності.

Деградація ліберально-демократичного світогляду призводить до дезорієнтації і фрустрації навіть у фахових середовищах, не кажучи вже про масову свідомість. Вочевидь демократія не перетвориться автоматично на процвітання, якщо обрані політики некомпетентні та корумповані. Як тут не згадати один із найбільш влучних описів політики і політиків: *ми не знаємо людей, яких обираємо, бо вони приходять замаскованими*. З цього приводу є дві новини: хороша та погана. Хороша новина пов'язана з тим, що **засіб деліберативної демократії є надзвичайно ефективним для розпізнання намірів і можливостей тих, кого ми обираємо репрезентувати наші інтереси**.

А от погана новина віддзеркалює виразну тенденцію до зниження рівня запитаності інструментарію деліберативної демократії. Якби такий тренд віддзеркалював деякі об'єктивні й закономірні причинно-наслідкові зв'язки, то з цим можна було б змиритися, але річ у тім, що інструментально-функціональний простір деліберативної демократії свідомо й тенденційно звужується тими, хто неспроможний відстояти свої політико-управлінські рішення в спосіб транспарентної аргументації і так званого перехресного опитування [12].

Для цієї категорії недорікуватих політиків і управлінців аргументований дискурс у режимі деліберативної демократії є основним ворогом, позаяк інструментарій деліберативної демократії кидає яскраве світло на те, що ретельно приховується й тримається в тіні, а саме: король голий. Ідеться про некомпетентність, низький кваліфікаційний і навіть відверто дилетантський рівень рішень, які роками й десятиліттями приймаються в політиці загалом, а в освітній політиці зокрема й насамперед. За своїми суспільними наслідками такі рішення часто практично нічим не відрізняються від шкідництва в особливо великих розмірах.

Стан речей тенденційного й багато в чому неадекватного буттєвим реаліям сприйняття освітніх і загалом суспільних реалій багато в чому є закономірним наслідком специфічних ознак нашої сучасності, окреслених Жаном Бодріаром у «Симулякрах та симуляції» ще три десятиліття тому [13]. А. Гурківська з цього приводу зробила таку рефлексію: «Політика в епоху «постправди» потребує врахування того факту, що ми живемо в невизначеному світі, якій не має нічого спільного з лінійним прогресом чи регресом, натомість маємо ситуацію практично безмежної варіативності, котра потребує прискіпливого аналізу альтернатив і врахування багатоманітних викликів, загроз і небезпек. Ця особливість загострює потребу тісного зв'язку між методологією та політикою, а вирішального значення набуває інтерпретативна складова, оскільки ми живемо в невизначеному світі багатоманітних можливостей і водночас обмежень. За таких обставин украй необхідним є **дотримання принципів деліберативної демократії та посилення аргументаційного супроводу як категорично необхідної передумови прийняття політико-управлінських рішень**» [14, с. 31–32]. Принагідно зазначимо, що концептуальний підхід А. Гурківської не є чимось екстраординарним: він світоглядно й аргументаційно перегукується з резонансними працями Дерека Форда та Роберта Гілдея, що нещодавно вийшли друком [15; 16].

Немає сумнівів із приводу того, що нехтування принципами деліберативної демократії, посилене безроздільним пануванням в інформаційному просторі не дискурсів, не діалогів і полілогів і навіть не риторики, а полегшеної версії наративів і монологів «призводить до домінування

релятивізму, змістовної невиразності, смислової нефокусованості, аксіологічної розмитості й загалом загальної дезорієнтації та дезорганізації науково-освітньої сфери» [6, с. 172].

Для своєчасного виявлення загроз і небезпек, які виникають в суспільстві загалом і в освітньому середовищі зокрема й насамперед, пріоритетного значення набуває не лише механізм деліберативної демократії, а й генеалогічно споріднений із цим типом демократичного комунікування інструментарій проблемного й критичного мислення. Це твердження зберігає свою відповідність буттєвим реаліям не лише, скажімо так, в аверсному, а й у реверсному тлумаченні: як влучно зауважувала Ханна Арендт, **неспроможність усвідомити глибину проблеми чи ігнорування її – це найкоротший шлях до катастрофи** [17, с. 182–183].

Відтак, якщо перспективи катастрофи є не надто привабливими для нас, то слід подбати про культивування світоглядно-інтерпретативного інструментарію проблемного й критичного мислення. Здавалося б, досягнення такої мети є безальтернативним для кожного носія не лише філософської рефлексії, а й тривіального глузду, однак насправді все значно складніше: в багатьох випадках препарування дійсності засобами проблемного й критичного мислення є психологічно обтяжливим, оскільки позбавляє звичної зони світоглядного комфорту, тому часто проблемного й критичного мислення уникають вже на підсвідомому рівні, вдаючись до *post-factum* раціоналізації таких *de facto* ірраціональних кроків засобом того, що Вільфредо Парето позначав терміном «деривати».

У будь-якому разі слід згадати, що інструменти проблемного й критичного мислення «ще ніколи й нікому не завадили: можливо, вони не гарантують екзистенційного комфорту й особистісного щастя, проте є цілком достатніми, щоб не перетворитися на добровільного заручника світоглядних химер та небезпечних ілюзій» [6, с. 171]. Із цього приводу Артур Кларк у книзі «Профілі майбутнього» сформулював важливий світоглядний і методологічний принцип: «Єдина можливість визначити межі можливого – це *вийти за ці межі*» [18, с. 218]. Принагідно зазначимо, що інструментарій філософської рефлексії, проблемного та критичного мислення слугує чи не найбільш надійним засобом успішного досягнення мети, окресленої Артуром Кларком.

На жаль, залишається в силі фундаментальна проблема, яка полягає в тому, що за умов тотального домінування наративів і монологів вийти за межі нав'язаного інформаційного і критеріального «порядку денного» практично неможливо, оскільки навіть обережні сумніви і припущення іншого порядку речей автоматично прирівнюється до антинаукової конспірології і позначається тавром маргінального статусу. Вишукана іронія полягає в тому, що еталоном і апофеозом антинауковості насправді є авторитарне нав'язування суспільній свідомості уявлень про дійсність, які корелюють із цією дійсністю вкрай незначною мірою.

Окреслена ситуація є не випадковою: «Потреба домінування в інформаційному просторі обумовлена тим, що невдовзі споживачі інформаційного продукту, висловлюючись образно, дивитимуться на світ очима власника (замовника, спонсора) інформаційного контенту. Власне, словосполучення «дивитися на світ очима» якраз і є буквальним утіленням світоглядного впливу, реалізованого внаслідок методичного інформаційного пресингу. Йдеться про управління засобом певної інформаційної матриці, ключовими акцентами якої, в принципі, може бути будь-що» [6, с. 177].

Зрештою, такі причинно-наслідкові закономірності були очевидними ще в часи Гете, який влучно зауважив: те, що «духом часу» зветься, насправді є духом професорів та їхнього розуміння дійсності. Доводиться констатувати, що в наш час ситуація лише ускладнилася, позаяк, «на відміну від часів Гете, нині драйверами «духу часу» є не респектабельні професори, а недорікуваті й малоосвічені «громадські активісти», які натужно симулюють пасіонарність. Щоправда, ці *parvenu* (франц. – вискокки) є не більше, ніж маріонетками, тими клоунами, які, як відомо, не керують цирком. За лаштунками ж такого театрального дійства стоять сумнозвісні репрезентанти транснаціональної олігархії, які, використовуючи троянського коня неолібералізму й нещадно експлуатуючи тезу відкритого суспільства (відкритої освіти, науки тощо), намагаються підлаштувати під свої потреби ще й Україну» [6, с. 188].

Саме категорія «активістів за посадою» в сучасній Україні здебільшого намагається замінити собою одразу три функціональні опції: експертне співтовариство, громадянське суспільство і деліберативну демократію. Сподіваюсь, не варто розлого пояснювати, що ні за фаховим рівнем, ні за критерієм конфлікту інтересів неурядові організації неспроможні впоратися з цією метою в принципі, хоча ретельно спланована режисура медійного пресингу часто намагається довести протилежне.

Висновки. Підбиваючи підсумки, слід констатувати, що досягненням мети ефективного освітнього середовища крізь призму здійснення місії, родового покликання закладів освіти апіорі неможливе в разі недотримання двох обов'язкових умов. Перший імператив стосується філософської рефлексії, аналітичного скепсису та критичного сприйняття дійсності загалом і освітньої дійсності зокрема. Друга неодмінна умова стосується деліберативної демократії (чи пак – дискусійної, комунікативної, дорадчої складової демократичної процесуальності) як край необхідної інструментально-функціональної опції розвиненого й ефективного освітнього середовища сучасного гатунку.

Деліберативний інструментарій є базовим механізмом повноцінного функціонування громадянського суспільства. Словосполучення «деліберативна демократія» настільки узвичаєне в своїй нероз'ємності, що може здатися, нібито його дві вербальні складові є практично тотожними – насправді це не так: демократія може бути (й здебільшого є!) неделіберативною, що, власне, й обумовлює неефективність представницької демократії сучасного гатунку і її невідповідність сутнісного реноме демократії як влади народу, здійснюваної народом і для потреб народу.

Це звучить дещо незвично й навіть курйозно, проте деліберативний інструментарій вкрай необхідний не лише для ефективного функціонування освітнього середовища, а й демократії, яка за відсутності транспарентної комунікації з нагоди визначальних «за» та «проти» буквально приречена на дискредитацію себе і виродження у свою субстанційну протилежність, яка коректно позначається концептуальною формулою офорта Франциско Гойї: **сон розуму породжує чудовиськ**.

За великим рахунком, деліберативна демократія – це ключова умова ефективного функціонування філософської рефлексії, аналітичного скепсису та критичного мислення. Саме вона лежить в основі формулювання не тенденційних, упереджених і кон'юнктурних, а переконливо аргументованих відповідей на ключові виклики сьогодення. В цьому контексті слід пам'ятати, що **«ми можемо бути або частиною проблеми, або свідомим інструментом її розв'язання**. Поновити віру в перспективи здорового глузду можна в тому разі, якщо замість звичного середовища слухняного засвоєння методичних настанов, котрі не витримують елементарного випробовування інтелектом, ми нарешті сформуємо простір повноцінної полеміки й аргументованого дискурсу як фундаментальної основи деліберативної демократії» [6, с. 193].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондаренко Н. Освітнє середовище: єдність форми та змісту. *Вища освіта України*. 2023. № 4. С. 40–49. DOI: [https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2023.4\(91\).06](https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2023.4(91).06).
2. Слюсаренко О. Когерентність науки та освіти в діапазоні від інструментального потенціалу до проблемних факторів функціонування. *Modern problems in science. Proceedings of the XIX International Scientific and Practical Conference. Vancouver, Canada*. 2022. P. 544–550. URL: <https://isg-konf.com/modern-problems-in-science-two>. Available at : DOI: 10.46299/ISG.2022.1.19.
3. Андрущенко В. П. Університетська освіта: динаміка соціокультурних змін. *Феномен університету в контексті «суспільства знань»: монографія (рукопис)* / [В. П. Андрущенко, І. М. Предборська, Є. А. Пінчук, І. В. Степаненко та ін.]. К., 2014. 256 с.
4. Nussbaum M. Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities. Princeton University Press, 2016. 194 p.
5. Dewey J. Democracy and Education by John Dewey: With a Critical Introduction by Patricia H. Hinchey. Myers Education Press, 2018. 400 p.

6. Самчук З. Перехрестя науково-освітніх альтернатив: монополія на прийняття рішень чи культивування компетентності?. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2023. № 28 (2). С. 171–196. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2022-28-2-10>.
7. Fleming P. *Dark Academia : How Universities Die*. Pluto Press, 2021. 216 p.
8. Самчук З. Причинно-наслідкові зв'язки світоглядної зрілості та якісної освіти. *Аналіз провідного вітчизняного та зарубіжного досвіду гуманізації вищої освіти як засобу забезпечення її якості (частина I): препринт (аналітичні матеріали)* / Авт. : О. І. Бульвінська, М. В. Гриценко, В. І. Рябченко, З. Ф. Самчук, Л. М. Червона / За ред. З. Ф. Самчука, М. В. Гриценко. К. : ІВО НАПН України, 2015. 203 с.
9. Андрущенко В. П. Феномен університету в контексті «суспільства знань»: монографія (рукопис) / [В. П. Андрущенко, І. М. Предборська, Є. А. Пінчук, І. В. Степаненко та ін.]. К., 2014. 256 с.
10. Левкулич В. Вища освіта у дзеркалі викликів та альтернатив сучасності. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2022. № 28 (1). С. 139–158. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2022-28-1-8>.
11. Левкулич В. Вища освіта сучасності крізь призму концептуальних пріоритетів. *International Scientific Journal of Universities and Leadership*. 2021. № 12. С. 100–116. <https://doi.org/10.31874/2520-6702-2021-12-2-100-116>.
12. Самчук З. Ф. Текст політики на тлі цивілізаційних контекстів і підтекстів як відсутній елемент освітнього дискурсу. *Освітній дискурс: збірник наукових праць* 2020. № 24 (6). С. 7–22. [https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.24\(6\)-1](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.24(6)-1).
13. Baudrillard J. *Simulacra and Simulation (The Body, In Theory: Histories of Cultural Materialism)*. University of Michigan Press, 1994. 164 p.
14. Гурківська А. І. Політична дійсність в епоху постправди: змістовно-функціональні особливості. Дис. ... доктора філософії за спеціальністю «052 – Політологія». Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ, 2022. 288 с.
15. Ford D. R. *Politics and Pedagogy in the «Post-Truth» Era: Insurgent Philosophy and Praxis*. Bloomsbury Academic, 2018. 168 p.
16. Gildea R. *Empires of the Mind: The Colonial Past and the Politics of the Present (The Wiles Lectures)*. Cambridge University Press, 2019. 366 p.
17. Арендт Х. Між минулим і майбутнім [Текст] / Х. Арендт. К. : Дух і літера, 2002. 321 с.
18. Clarke A. *Profiles of the Future : An Inquiry into the Limits of the Possible*. Indigo Paperbacks, 2000. 256 p.

REFERENCES

1. Bondarenko, N. (2023). *Osvitnye seredovyshe: yednist' formy ta zmistu* [Educational environment: unity of form and content]. *Vyshcha osvita Ukrayiny*, № 4, 40–49. DOI: [https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2023.4\(91\).06](https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2023.4(91).06) [in Ukrainian].
2. Slyusarenko, O. (2022). *Koherentnist' nauky ta osvity v diapazoni vid instrumental'noho potentsialu do problemnykh faktoriv funktsionuvannya* [Coherence of science and education in the range from instrumental potential to problematic factors of functioning]. *Modern problems in science. Proceedings of the XIX International Scientific and Practical Conference*. Vancouver, Canada. P. 544–550. URL: <https://isg-konf.com/modern-problems-in-science-two> [in Ukrainian].
3. Andrushchenko, V. P. (2014). *Universytets'ka osvita: dynamika sotsiokul'turnykh zmin* [University education: dynamics of sociocultural changes]. *Fenomen universytetu v konteksti «suspil'stva znan'»: monohrafiya (rukopys)* / [V. P. Andrushchenko, I. M. Predbors'ka, YE. A. Pinchuk, I. V. Stepanenko ta in.]. 256 s. [in Ukrainian].
4. Nussbaum, M. (2016). *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*. Princeton University Press. 194 p. [in English].
5. Dewey, J. (2018). *Democracy and Education by John Dewey: With a Critical Introduction by Patricia H. Hinchey. Myers Education Press*. 400 p. [in English].
6. Samchuk, Z. (2023). *Perekhrestya naukovo-osvitnykh al'ternatyv: monopoliya na pryynyattya rishen' chy kul'tyuvannya kompetentnosti?* [Crossroads of scientific and educational alternatives: monopoly on decision-making or cultivation of competence?] *Філософія освіти. Philosophy of Education*, 28(2), 171–196. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2022-28-2-10> [in Ukrainian].
7. Fleming, P. (2021). *Dark Academia : How Universities Die*. Pluto Press. 216 p. [in English].

8. Samchuk, Z. F. (2015). Prychynno-naslidkovi zv'yazky svitohlyadnoyi zrilosti ta yakisnoyi osvity [Cause-and-effect relationships of worldview maturity and quality education]. *Avtonomiya ta vporядkuvannya u vyshchii osviti: zbirnyk naukovykh prats' / Avt. : O. I. Bul'vins'ka, M. V. Hrytsenko, V. I. Ryabchenko, Z. F. Samchuk, L. M. Chervona / Za red. Z. F. Samchuka, M. V. Hrytsenko. K. : IVO NAPN Ukrayiny. 236 s. [in Ukrainian].*
9. Andrushchenko, V. P. (2014). Fenomen universytetu v konteksti «suspi'l'stva znan'»: monohrafiya (rukopys) [The phenomenon of the university in the context of the «knowledge society»: monograph (manuscript)]. / [V. P. Andrushchenko, I. M. Predbors'ka, YE. A. Pinchuk, I. V. Stepanenko ta in.]. 256 s. [in Ukrainian].
10. Levkulych, V. (2022). Vyshcha osvita u dzerkali vyklykiv ta al'ternatyv suchasnosti [Higher education in the mirror of modern challenges and alternatives]. *Філософія освіти. Philosophy of Education*, 28(1), 139–158. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2022-28-1-8> [in Ukrainian].
11. Levkulych, V. (2021). Vyshcha osvita suchasnosti kriz' pryzmu kontseptual'nykh priorytetiv [Modern higher education through the prism of conceptual priorities]. *International Scientific Journal of Universities and Leadership*, 12, 100–116. <https://doi.org/10.31874/2520-6702-2021-12-2-100-116> [in Ukrainian].
12. Samchuk, Z. F. (2020). Tekst polityky na tli tsyvilizatsiynykh kontekstiv i pidtekstiv yak vidsutniy element osvith'ooho dyskursu [The policy text against the background of civilizational contexts and subtexts as a missing element of educational discourse]. *Osvitniy dyskurs: zbirnyk naukovykh prats*, 24 (6), 7–22. [https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.24\(6\)-1](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.24(6)-1) [in Ukrainian].
13. Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and Simulation (The Body, In Theory: Histories of Cultural Materialism)*. University of Michigan Press. 164 p. [in English].
14. Hurkivs'ka, A. I. (2022). Politychna diysnist' v epokhu postpravdy: zmistovno-funktsional'ni osoblyvosti [Political reality in the post-truth era: substantive and functional features]. *Dys. ... doktora filosofiyi za spetsial'nistyuu «052 – Politolohiya»*. Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny, Kyiv. 288 s. [in Ukrainian].
15. Ford, D. R. (2018). *Politics and Pedagogy in the «Post-Truth» Era: Insurgent Philosophy and Praxis*. Bloomsbury Academic. 168 p. [in English].
16. Gildea, R. (2019). *Empires of the Mind: The Colonial Past and the Politics of the Present (The Wiles Lectures)*. Cambridge University Press. 366 p. [in English].
17. Arendt, KH. (2002). *Mizh mynulym i maybutnim [Between the past and the future]*. K. : Dukh i litera. 321 s. [in Ukrainian].
18. Clarke, A. (2000). *Profiles of the Future : An Inquiry into the Limits of the Possible*. Indigo Paperbacks. 256 p. [in English].

Samchuk Zoreslav Fedorovych

Doctor of Philosophical Sciences, Senior Researcher,
Chief scientific fellow

Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
8, Generala Almazova str., Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-7247-186X

DELIBERATIVE DEMOCRACY AS A MEANS OF ACHIEVING THE GOAL OF AN EFFECTIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

The relevance of the study is related to the shortcomings and crisis state of representative democracy. This trend of modern social development can be clearly traced at the level of alienation of management elites from society and general societal needs, as a result of which voluntarist decisions are made that are dubious from the point of view of national interests or even contradict them. The specified feature is inherent not only to the sphere of state policy as a whole, but also to almost all elements of the social system – in particular, the educational environment, the effective functioning of which is a priori impossible under the conditions of management decisions, the initiators of which are guided by personal and corporate interests, and the decisions themselves are subjective and incompetent. Under such circumstances, the need for effective mechanisms that ensure decision-making on the basis of a rational, reasoned and transparent public discourse is actualized.

The purpose of the research is to clarify the correlative relationship between compliance with the requirements of deliberative democracy and the achievement of the goal of an effective educational environment.

The methodological basis formed by a set of methodological tools aimed at achieving the research goal. In order to reveal the correlative relationship between deliberative democracy and an effective educational environment, the use of dialectical, problematic, systemic methods, as well as the method of causal analysis, takes priority.

Research results. An analysis of conceptual alternatives of an effective educational environment in general and the phenomenon of the university as a driver of higher education in particular was carried out. Meaningful functional options of deliberative democracy, which stand in the way of conceptual stagnation and the adoption of dubious management decisions. The significance of problematic and critical thinking for the timely detection of threats and dangers that arise in society in general and in the educational environment in particular and first of all is highlighted.

Conclusions. Effective functioning of the modern educational environment is fundamentally impossible in the absence of effective mechanisms of deliberative democracy, which based on the adoption of key management decisions in the conditions of a rationally argued public discourse aimed at achieving consensus.

Key words: deliberative democracy, educational environment, effectiveness and quality of education, civil society, transparent discourse, critical thinking.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА, СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 316.33

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.29>

Гусакова Катерина Олександрівна

аспірантка кафедри соціології та соціальної роботи
Національного університету «Львівська політехніка»
вул. Степана Бандери, 12, Львів, Україна
orcid.org/0000-0003-0478-7376

ФЕСТИВАЛЬНИЙ РУХ ЯК СОЦІАЛЬНА ІНСТИТУЦІЯ СУСПІЛЬСТВА

Актуальність проблеми. Стаття розглядає фестивальний рух як соціальну інституцію, що сприяє об'єднанню спільнот, культурному розвитку та економічному зростанню. В сучасному суспільстві фестивальний рух визначається як явище, що об'єднує громади, сприяє творчому вираженню та виконує ряд соціальних функцій. Однак, питання щодо його статусу як соціальної інституції та його ролі в формуванні суспільства залишається предметом дискусій та об'єктом наукового дослідження.

Мета дослідження полягає в аналізі ролі фестивалів у сучасному суспільстві та їх впливу на соціальну згуртованість та культурну ідентичність.

Методи дослідження. Використовуючи методи критичного аналізу літератури та попередніх досліджень, робота висвітлює різноманітні аспекти фестивального руху, включно з його впливом на креативні індустрії, міське планування та культурне розмаїття.

Результати дослідження. Основні результати вказують на те, що фестивальний рух є потужним інструментом соціальних змін, здатним впливати на поліпшення якості життя, залучення молоді та зміцнення культурної спадщини. Стаття всебічно аналізує роль фестивалів у суспільстві, висвітлюючи їх як значущі соціальні інститути, які впливають на культурну ідентичність, творчість, та соціальну єдність. Вона розкриває, як фестивалі сприяють згуртуванню громад, мистецькому вираженню та виконують широкий спектр соціальних завдань. Стаття підкреслює необхідність подальших досліджень для глибшого розуміння впливу фестивального руху на різні аспекти суспільного життя, включаючи економічну стабільність, соціальну інтеграцію та культурну диверсифікацію.

Ключові слова: фестивальний рух, соціальна інституція, інтеграція громад, міський розвиток, креативні індустрії, соціальна згуртованість, мотивація.

Вступ. Аналізуючи останні дослідження і публікації, можна визначити різні підходи до розуміння фестивального руху. Деякі автори розглядають його як ключовий компонент соціального капіталу та важливий засіб формування ідентичності громад. Інші дослідження акцентують увагу на його ролі у створенні соціальних мереж, сприяючи обміну ідеями та розвитку спільнот. Так, наприклад, фестивалі пропонують економічні можливості та відчуття згуртованості й автентичності громади [1], а також низку інших можливих переваг для громади.

Якщо розглянути соціологічний аспект цієї проблематики, то Кромптон та МакКей запропонували причини, чому мотиви відвідувачів фестивалю повинні бути добре зрозумілими. По-перше, для того, щоб дизайн фестивалю відповідав потребам тих, хто його відвідує. По-друге, розуміння мотивів має бути дуже важливим з огляду на сильний зв'язок мотивів людей з їхньою самореалізацією. По-третє, маркетингові заходи будуть більш ефективними, якщо мотиви відвідувачів фестивалю будуть зафіксовані та впорядковані за ступенем важливості, оскільки спосіб, у який відвідувачі фестивалю приймають рішення, буде краще зрозуміти [2].

Гетц, як один зі провідних міжнародних науковців у галузі туризму та подієвих досліджень, вважає, що події, в тому числі фестивалі, слід вивчати детально та комплексно, починаючи

з вивчення мотивації до участі у фестивалях, тобто охоплювати різні періоди. По-перше, відправною точкою для цього є період до події, коли у людини виникають почуття, мотиви тощо. По-друге, є елемент досвіду, коли людина переживає подію наживо. І, нарешті, є післяподійне споглядання, коли людина думає про те, яка семантика виникла в результаті події, і це впливає на поведінкові дії людини в майбутньому. Гетц також запропонував, що слід вивчати стан людини на основі кількох аспектів до події, тобто потреби, мотивації, ставлення та очікування [3].

Тема мотивації до участі у фестивалях та подіях є добре також вивчена в академічних дослідженнях [4]. Література, що стосується мотивів відвідувачів подій, свідчить про те, що існує основний набір мотивів, які визначають, чому люди обирають брати участь у фестивалях.

Гетц детально дослідив та виокремив дискурси у фестивальних студіях [5], але, незважаючи на розмаїття підходів до аналізу фестивальних рухів, не вистачає консенсусу щодо самої природи фестивального руху як соціальної інституції та його впливу на розвиток суспільства, а саме, чи може фестивальний рух впливати на фрагментацію та дефрагментацію суспільства. Щодо цього питання й надалі залишають йдуть дискусії.

Мета та завдання. Метою даної статті є визначення фестивального руху як соціальної інституції та вивчення його функцій у контексті сучасного суспільства. Завданням наукової роботи є розширення знань про цю соціокультурну практику шляхом аналізу новітніх досліджень та подальшого виявлення невирішених аспектів щодо ролі фестивального руху як соціальної інституції.

Методи дослідження. У роботі використовуються методи критичного аналізу літератури та попередніх досліджень для того, щоб проаналізувати та висвітлити різноманітні аспекти фестивального руху, на основі цього сформульовано висновки про фестивальний рух як соціальну інституцію суспільства.

Результати дослідження. Вивчення фестивалів не є новим явищем, ним займалися науковці в різних галузях, фестивальні рухи часто згадуються в міждисциплінарних дослідженнях. Яскравим прикладом цього є робота Дональда Гетца «Природа та сфера фестивальних студій» [5]. У ній він визначив три дискурси у фестивальних студіях.

Під дискурсом він розглядає структуровану лінію міркувань або створення знань, включаючи розвиток теорії та практичне застосування. Попередні огляди літератури та нова бібліографія дають йому змогу виокремити та описати три основні дискурси в межах фестивальних студій. Вони тісно пов'язані з існуючими журналами, оскільки ті, як правило, формують підгалузі та напрямки досліджень. Без сумніву, існує багато інших специфічних дискурсів, які можна виявити в межах цих трьох.

Гетц визначає ці дискурси наступним чином:

- Дискурс про роль, значення та вплив фестивалів на суспільство і культуру.
- Дискурс про фестивальний туризм.
- Дискурс фестивального менеджменту.

Дискурс про роль, значення та вплив фестивалів на суспільство і культуру.

З огляду на будь-який огляд літератури зі словом «фестиваль» досить швидко стає зрозуміло, що фестивальні студії дуже добре розвинуті в антропології та соціології, тоді як фестивальний менеджмент і фестивальний туризм з'явилися значно пізніше і є відносно незрілими. Галузі знань для кожної з підгалузей подієвого менеджменту та подієвого туризму, на жаль, розвивалися без особливого зв'язку з класичними лініями розвитку теорії та досліджень у соціальних і гуманітарних науках.

Фестивали в суспільстві та культурі, їх роль, значення та вплив є найстарішим і найбільш розробленим дискурсом. Огляд літератури виявив такі класичні теми в межах цього дискурсу: міф, ритуал і символізм; церемонія і святкування; видовище; взаємодія між господарями і гостями (і роль чужинця); лімінальність, карнавальність і святковість; автентичність і комерціалізація; паломництво; а також значна кількість політичних дебатів про вплив і значення.

Останнім часом науковці в межах і поза межами традиційних дисциплін досліджують фестивалі з огляду на дедалі ширший спектр питань: їхню роль у формуванні місцевої та групової

ідентичності; соціальний і культурний вплив фестивалів і фестивального туризму; створення соціального і культурного капіталу через фестивальну продукцію; розвиток мистецтва і збереження традицій; різноманітні особистісні результати участі у фестивалях, зокрема навчання, набуття соціального і культурного капіталу та зміцнення здоров'я. Цінність і значення фестивалів для суспільства і культури розглядалися, так само як і передбачувана потреба у святковості, але досліджень з цих важливих питань небагато. Фестивалі розглядаються в контексті сталого розвитку, корпоративної соціальної відповідальності та як постійні інституції. Очевидно, що ці останні питання вказують на потребу у відповідних дослідженнях фестивальної політики. Поєднуючи цей класичний дискурс із оглядом літератури, можна побачити, що він домінує в розумінні основного явища, а також є дуже доречним при розгляді соціальних, культурних та особистих результатів.

Дискурс про фестивальний туризм.

«Фестивальний туризм» є важливим елементом "подієвого туризму", настільки, що з'явився термін «фестивалізація», який означає надмірну комерціалізацію фестивалів, яку використовують туристичні компанії та маркетологи. Дійсно, з'явилася помітна тенденція ставитися до фестивалів як до товарів. У рамках цього підходу, що значною мірою спирається на поведінку споживачів та інші маркетингові концепції, було детально вивчено мотивацію відвідування фестивалів, а також змодельовано зв'язок між якістю, задоволеністю та поведінкою або майбутніми намірами. Роль фестивалів у туризмі включає залучення туристів (до певних місць і подолання сезонності), сприяння маркетингу територій (включаючи формування іміджу та брендування дестинацій), анімацію атракцій і місць, а також роль катализатора інших форм розвитку. У цьому дискурсі домінує оцінка економічного впливу фестивалів і фестивального туризму, планування і маркетинг фестивального туризму на рівні дестинації, а також дослідження мотивації фестивального туризму і різних підходів до сегментації.

Фестивальний туризм, по суті, є інструменталістським, розглядаючи фестивалі як інструменти туризму та економічного розвитку, або ж як маркетинг і продаж атракцій та місць проведення. Хоча зв'язок між мистецтвом і туризмом підтримувався багатьма і, безумовно, існує у випадку фестивалів, концертів і театралізованих вистав, між цими секторами завжди залишатиметься напруженість. Туризм як темою дослідження, найбільш поширена в літературі, що стосується результатів (тобто економічних наслідків) і мотивації, маркетингу та оцінки, причому багато з цих статей публікуються в основних туристичних журналах.

Дискурс фестивального менеджменту.

Це найновіший дискурс або підгалузь, що з'явився в дослідницькій літературі, хоча професійна практика івент-менеджменту має набагато довшу історію. Було опубліковано багато книг з точки зору практиків, які займаються організацією подій, і є багато текстів про конкретні елементи управління подіями, включаючи людські ресурси, ризики, логістику та маркетинг. Але мало що було опубліковано спеціально і виключно про управління фестивалям.

Значна частина літератури, що стосується подієвого туризму, становить безпосередній інтерес для фестивальних менеджерів, особливо той напрям досліджень, що стосується мотивації та оцінки споживачів. Також певною мірою доречною є література про вплив подій та фестивалів, оскільки менеджери, можливо, захочуть дізнатися, як проводяться оцінки та який внесок вони роблять у стратегічне планування. Описи та оцінки конкретних фестивалів зазвичай не потрапляють до наукової літератури і не обов'язково генерують нові знання. Хоча інтуїтивно зрозуміло, що фестивальні менеджери повинні занурюватися в теорію і приклади з соціології та антропології, класичний підхід до розгляду фестивалів у суспільстві та культурі рідко згадується в літературі з івент-менеджменту. Натомість у менеджменті подій та фестивалів домінують загальні управлінські концепції та методи (що охоплюють весь спектр управлінських функцій, але особливо маркетинг) [5, с. 4–6].

З цих дискурсів нас найбільше буде цікавити перший, а саме дискурс про роль, значення та вплив фестивалів на суспільство і культуру. Більшість соціологічних праць будуть вивчати фестивалі саме в даному контексті, але не варто оминати увагою й інші дискурси, адже лише комплексне вивчення питання дає можливість цілісно оцінити явище.

Для початку пропонуємо зосередити увагу на тому, що таке «фестиваль» та як його можуть трактувати. Визначення цього поняття детально описано у книзі «Фестивалі і місто: Спірна географія міських подій.», яку видано Вестмінстерським університетом [6].

Науковці зазначають, що сучасне розуміння фестивалю стає все більш поширеним і важко піддається визначенню. Позитивні конотації, пов'язані з цим терміном, означають, що він був прийнятий багатьма організаціями для позначення найрізноманітніших подій. Слово «фестиваль» походить від «бенкет», і в англійській мові воно спочатку використовувалося як прикметник, а потім як іменник для позначення релігійних святкувань або сезонних ритуалів. Згодом цей термін був прийнятий для опису тривалих мистецьких заходів як у світі високого мистецтва (наприклад, опери, театру, танцю), так і в популярній культурі – наприклад, у сфері рок-музики та комедії. На цьому останньому етапі фестивалі стали асоціюватися з експериментами та контркультурою, які кидали виклик статус-кво. У сучасну епоху цей термін став «мейнстрімом», і фестивалі тепер включають широкий спектр поп-концертів та індустріально-орієнтованих заходів – наприклад, кінофестивалі. Фестивалі, присвячені споживанню, також стали поширеними. Прикладами можуть слугувати фестивалі, присвячені їжі та пиву, які, відповідно до етимології, описаної вище, можливо, більш точно можна описати як фестивалі їжі та пиття. Ідея використання фестивалів для залучення відвідувачів до місцевого бізнесу також породила низку фестивалів, орієнтованих на споживач. Деякі спортивні події також використовують цей термін, щоб підкреслити їхню велику тривалість і культурне значення [6].

Однією з визначальних рис міських фестивалів є їхня тривалість – зазвичай вони розраховані на кілька днів, а то й тижнів. Це означає, що існує схожість між фестивалем і "сезоном" подій. Організація та тематизація подій у такий спосіб є усталеною практикою, але в сучасну епоху перетворення набору розрізнених подій на цілісний фестиваль стало стратегією управління портфелем подій [7].

На додачу до плутанини щодо того, що таке сучасний міський фестиваль, фестивальний брендинг також використовується для того, щоб надати святкового колориту нудним зустрічам, конференціям та виставкам. У цьому винні науковці: зрештою, існує Фестиваль соціальних наук, а кілька лондонських університетів (включно з Вестмінстерським університетом) започаткували фестивалі аспірантури. Отже, повсюдне використання цього терміну спричинило плутанину та неоднозначність щодо того, що таке фестиваль. Ця тенденція, а також висока плінність фестивалів означає, що підрахувати, скільки фестивалів відбувається в конкретному місті, стало майже неможливо.

Одним із наслідків розширення використання терміна «фестиваль», про яке йшлося вище, є розмивання різниці між фестивалями та подіями. Перейменування подій на фестивалі є ключовим аспектом триваючого процесу фестивалізації. У загальноприйнятому розумінні фестиваль – це кілька святкових подій, що відбуваються протягом кількох днів і об'єднані спільною темою та місцем проведення. Однак, розширене використання терміну «фестиваль» для опису одноденних подій, а також введення фестивальних елементів для того, щоб зробити буденні події цікавішими, ще більше розмило цю диференціацію.

Існує великий масив літератури, що досліджує фестивалі та святковість, причому деякі з найвпливовіших праць належать соціологам, антропологам та фольклористам. Існує також дуже цікава історична праця про фестивалі середньовічного міста, яка висвітлює, як фестивалі сприяли формуванню міських будівель та районів. Фестивалі не лише допомагали формувати дизайн таких міст, як Венеція, але й дозволяли цим містам нав'язувати політичне домінування над своїми суперниками [6].

Можливо, через зв'язок з маргінальністю та лімінальністю, фестивалі традиційно розглядалися науковцями як позаміські явища, що існують поза межами сучасного міста. Останніми роками більше уваги приділяється міським фестивалям та їхній урбаністичній географії. Ця увага відповідає відродженню міської святковості наприкінці модерної епохи, а також зростанню фестивальних жанрів, які за своєю суттю є міськими: наприклад, кінофестивалі та мистецькі бієнале. Нова увага до міських фестивалів також є відповіддю на урбанізацію

фестивалів, які раніше асоціювалися з сільськими чи периферійними місцями: наприклад, музичних фестивалів та фестивалів їжі [8].

Наукове дослідження фестивалів нині відрізняється багатогранністю та міждисциплінарним підходом, отримуючи значний вклад з різних областей, включаючи театрознавство, медіа, туризм, маркетинг та музикознавство, що доповнює наукові розробки в соціології, культурології та антропології. Різноманіття та цілісність праць про фестивалі також посилилася завдяки появі помітного напрямку роботи, присвяченого фестивалям або фестивальним студіям [9], а також критичним дослідженням подій [10].

Науковці зазначають, що хоча деякі зацікавлені сторони можуть намагатися захистити цілісність мистецьких і культурних фестивалів від їхньої реконфігурації як інструментів міської політики, варто зазначити, що фестивалі, орієнтовані на політику, все ще можуть мати дуже позитивні соціальні та культурні ефекти. Так, наприклад, деякі фестивалі були створені для стратегічної допомоги міським територіям. Іншими словами, вони завжди були стратегічними інтервенціями, а не мистецькими, соціальними чи культурними явищами. Хорошим прикладом є кінофестивалі: багато з них були засновані з економічних причин: наприклад, Каннський кінофестиваль (заснований у 1946 році) був започаткований, щоб продовжити туристичний сезон. Брайтонський фестиваль (заснований у 1967 році) був створений зі схожих причин. Відновлення Венеціанського карнавалу в 1979 році після тривалої перерви також було свідомою спробою вирішити деякі проблеми, з якими місто зіткнулося в той час, включаючи відсутність можливостей для молоді. Ці святкування не були привласнені як інструменти міської політики: вони завжди організовувалися з ширшими цілями [6].

Якщо розглядати фестивальний рух, як соціальну інституцію суспільства, то варто спершу означити, що таке соціальні інституції. Соціальні інституції є основоположними структурами у суспільстві, що організують, регулюють і надають напрямок соціальній поведінці та взаємодіям у різних сферах життя. Ще Т. Парсонс, розглядав соціальні інституції як частину більш широкої соціальної системи, яка включає чотири функціональні підсистеми: адаптацію, досягнення цілей, інтеграцію та збереження шаблонів (латентну функцію). Він аргументував, що соціальні інституції необхідні для виконання цих основних функцій у суспільстві.

Досліджуючи фестивальний рух як соціальну інституцію, варто звернути увагу, які функції він виконує.

В ході вивчення впливу фестивалів на розвиток креативних індустрій, можна описати різні культурологічні функції, що виконують сучасні фестивалі. Серед них відзначаються: виступ фестивалів як платформ для представлення нових напрямів та течій сучасної культури і мистецтва; сприяння комунікації серед творчих еліт; надання інформації, призначеної для фахових кола (презентація новинок, підтримка продукції молодих митців тощо); можливість широкої «публікації», включаючи представлення власних новинок; формування нових артистичних імен, відкриття чи відновлення забутих імен; знайомство відвідувачів із новими творами сучасного мистецтва; виклик емоційного збудження та уваги події; аналіз символічної реальності події та відчуття єдності з нею як об'єктом художньо-естетичного захоплення і оцінювання; можливість спілкування людей зі схожими інтересами; просування власних митців та їхньої творчості серед громадян та світової спільноти; а також популяризація культурних традицій, цінностей, проектів, народних промислів регіонів та України в цілому [11].

З точки зору урбаністики, можна сказати, що фестивалі є важливою рисою сучасних міст, які можна розуміти не лише як святкування чи атракції, але й як рушійні сили міських змін. Міські фестивалі пов'язані з цілою низкою запланованих і непередбачуваних наслідків для приймаючих місць: від розбудови спільнот до комерціалізації. Фестивалі можуть створювати не лише візуальні видовища, але й особливі звукові ландшафти та атмосферу. Вони займають міські простори, але також невід'ємно пов'язані з часом, що дозволяє проводити захопливий просторовий і часовий аналіз їхніх наслідків. Таким чином, фестивалі та фестивалізація можуть допомогти висвітлити низку питань, актуальних для урбаністики та міської географії. Фестивалі довгий час розумілися як особливі часові простори, що визначаються їхнім контрастом

з повсякденністю. Однак стає все більш очевидним, що фестивалі краще розуміти як явища, пов'язані з повсякденним життям міста: коли міські райони переплановують під фестивальні місця, а фестивалі стають міською стратегією [6]. Таким чином фестивалі виконують функції соціальної інтеграції, реінтергації міських просторів, економічну функцію та розвиток бренду міста чи визначеного простору.

Якщо розглянути мотиви, які спонукають людей відвідувати фестивалі, можна прослідкувати взаємозв'язок з функціями, які виконують фестивалі.

Як правило, мотиви можуть включати культурний інтерес, пошук розваг, бажання соціалізуватися, потребу в емоційних переживаннях, прагнення до новизни та відкриття нового, а також можливість підтримати місцеву спільноту або благодійність.

Розглянемо вивчення мотивації на прикладі дослідження представників покоління Z.

Якщо поглянути на дослідження мотивів, які спонукають представників покоління Z відвідувати фестивалі, то можна побачити наступне: відвідування фестивалю представниками покоління Z безпосередньо залежить від їхніх очікувань щодо фестивалю, атракцій фестивалю та відчуття «потоків», який вони відчувають під час фестивалю, тобто приналежності до певного явища. На очікування покоління Z щодо фестивалів безпосередньо впливають атракції фестивалю, їхня зацікавленість у спілкуванні з відомими та зовнішніми групами під час фестивалю, потік, який вони відчувають під час фестивалю, і меншою мірою – сприйнята популярність та накопичений соціальний капітал.

Дослідження було проведено за допомогою структурованого опитувальника. Структурована анкета була розповсюджена як онлайн-опитування для самостійного заповнення і містила твердження, які лягли в основу як формувальних, так і рефлексивних конструктів. Відповіді учасників на ці твердження дозволили виміряти мотивацію перших відвідувачів фестивалів покоління Z в Ірландії. Онлайн-опитування було обрано, оскільки воно дозволило охопити широкий спектр відвідувачів фестивалів раннього покоління Z. Були використані скринінгові запитання, щоб переконатися, що учасники опитування були віком від 18 до 23 років на момент опитування і що вони раніше відвідували фестивалі. Онлайн-опитувальник складався з двох основних розділів. Перший розділ містив соціально-демографічні дані респондентів. У другому розділі респонденти мали вказати, наскільки вони згодні з твердженнями, що стосуються їхньої мотивації відвідувати фестивалі, беручи до уваги останній фестиваль, який вони відвідали, або фестиваль, який вони пам'ятають. Ці твердження оцінювалися за 5-бальною шкалою Лайкерта.

За результатами дослідження науковці зробили наступні висновки. Були визначені мотиви, які були виявлені і в попередніх дослідженнях (наприклад, привабливість заходу), з'явилися і нові мотиви, такі як потік, що підкреслює необхідність подальшого дослідження, щоб перевірити, чи відіграють ці нові мотиви певну роль у поясненні відмінностей у мотивації відвідувати фестивалі серед інших вибірок відвідувачів фестивалів. Результати дослідження також показали, що соціальний капітал має невеликий, але прямий вплив на очікування подій. Схильність здобувати соціальний капітал, фіксуючи та ділячись своїм фестивальним досвідом у соціальних мережах, є поширеною серед цієї когорти суспільства. Також варто зазначити, що було виявлено, що очікування події є посередником у позитивному зв'язку між соціалізацією у відомих групах і відвідуванням фестивалю. Це підкреслює важливість забезпечення достатнього соціального простору на фестивальних майданчиках, де друзі можуть збиратися, спілкуватися і створювати спільні спогади. Це відкриває перед фестивалями значні можливості адаптувати свої пропозиції відповідно до вподобань покоління Z. Визначивши та врахувавши ключові мотиваційні фактори, які лежать в основі відвідування фестивалів, організатори можуть адаптувати дизайн фестивалів та заходів до мінливих потреб цієї зростаючої та впливової демографічної групи, тим самим забезпечуючи постійну актуальність та привабливість фестивалів у задоволенні потреб аудиторії [12].

І хоча це дослідження мало більше прикладний характер, воно лежить в площині дискурсу фестивального туризму, адже вивчає мотивацію відвідувачів, воно має також прикладне

значення для розуміння фестивального руху як соціальної інституції. Вивчення мотивів відвідувачів відображає, як фестивальний рух впливає на формування соціального капіталу, а також, може стати чинником соціалізації та інтеграції в соціальні групи.

Розглянемо також інше дослідження, основною метою якого було проаналізувати та порівняти рівні мотивації, якості, задоволеності та лояльності учасників двох фестивалів перформативних мистецтв [13].

Перформативне мистецтво передбачає активне залучення всієї суб'єктно-тілесної природи митця в художньому процесі та безпосереднє переживання глядачами самого процесу творчості як катарсичного акту, у якому переформовуються ціннісні настанови, долається колективний травматичний досвід [14].

Як зазначають дослідники, що стосується фестивалів, зокрема перформативного мистецтва, то якщо учасники вмотивовані обирати цей тип фестивалю, вони сприймають його як такий, що має вищу якість, тобто коли учасники обирають ці фестивалі через їхню концепцію, їхня мотивація, здається, більше зосереджена на якості та контексті досвіду, а також на взаємодії з іншими учасниками та людьми, які надають весь цей досвід [13].

Основною метою згаданого дослідження було проаналізувати та порівняти рівні мотивації, якості, задоволеності та лояльності учасників двох фестивалів перформативного мистецтва, Andanças (Португалія) та La Sierra (Іспанія). Ці два фестивалі були обрані тому, що обидва пропагують різноманітні танці та музику з усього світу через шоу та майстер-класи, які динамічно розвиваються під час подій, а традиційні танці та музика є основними привабливими елементами, які мотивують людей подорожувати на ці події та їхні напрямки.

Інструментом вимірювання цього дослідження стало анкетне опитування, дизайн якого ґрунтувався на огляді літератури та кількох теоретичних моделях, а також аналіз валідованих анкет. Опитувальник складався з трьох частин: перша частина стосувалася соціально-демографічних даних; друга частина стосувалася даних про частоту проведення фестивалю; третя частина стосувалася основних характеристик фестивалю, таких як мотивація, якість, задоволеність та лояльність.

Події, зокрема фестивалі, завжди сприяли розвитку туризму в різних його аспектах. Вони організовано пропонують набір заходів, які запрошують до участі та розвивають динаміку акультурації та ендогенізації. Фестивалі перформативних мистецтв можуть стимулювати туризм, оскільки вони призводять до переміщення людей, мотивованих пошуком мистецьких, культурних елементів, у цьому випадку традиційних танців і музики, як на місцевому, так і на міжнародному рівні.

Вчені дійшли до висновку, що стосується фестивалів, зокрема виконавського мистецтва, то якщо якість досвіду учасника сприймається позитивно, це призведе до його задоволення, що, своєю чергою, також сприятиме його лояльності, яка є вирішальною для успіху такого типу заходів. Таким чином, саме організатори подій повинні аналізувати та оцінювати ефективність заходу з метою покращення якості сервісу, впливаючи на весь процес оцінки фестивалю учасником. Дуже важливо, щоб фестивалі відповідали очікуванням і потребам учасників, що сприятиме їхній лояльності, а отже, успіху фестивалів, особливо у сфері перформативного мистецтва [13].

Дане дослідження має певні обмеження, зокрема той факт, що воно проводилося лише на двох фестивалях перформативного мистецтва, тому його результати не можуть бути екстрапольовані на фестивалі в інших регіонах або інших типів, але вона дає поштовх для майбутніх досліджень. Вона також має прикладний характер і виходить за рамки того, що подібні дослідження рідко потрапляють до наукової літератури, але вона демонструє взаємозв'язки між рівнем мотивації, якості, задоволеності та лояльності учасників. Вивчаючи ці чинники можна не лише покращити якість фестивалів, а й вплинути на ті сенси та цінності, які вони транслюють суспільству.

Саме завдяки мотивації та лояльності відвідувачів фестивалі можуть виконувати адаптивну та інтеграційну функції в суспільстві. Вони сприяють досягненню певних цілей як окремим

індивідам, так і група людей. У випадках, якщо фестивалі вписані у мільку політику, то вони також сприяють збереженню традицій, певних моделей поведінки з одного боку, а також можуть формувати зміни або ж відображати важливі зміни в суспільстві. Таким чином фестивальний рух можна інтерпретувати як соціальну інституцію суспільства, адже він виконує основні функції інституцій.

Висновки. У статті комплексно досліджується вивчення фестивалів в різних дискурсах, охарактеризовано фестивальний рух як соціальну інституцію, що має глибокий вплив на суспільну згуртованість, творчість та культурну ідентичність. Підкреслюється роль фестивалю в об'єднанні спільнот, сприянні мистецькому самовираженню та виконанні різноманітних соціальних функцій. Дана робота ретельно демонструє різні виміри фестивального руху, зокрема його внесок у креативну економіку, ревіталізацію міст, культурну промоцію, зміцнення соціальних мереж і зв'язків у громадах. Отримані результати свідчать про гостру потребу розуміти фестивалі не просто як події, а як ключові інституції, що відображають і формують суспільні цінності, традиції та трансформації.

Щоб розширити результати дослідження та висновки щодо фестивального руху як важливої соціальної інституції, слід заглибитися в нюанси того, як фестивалі слугують каталізаторами культурного обміну, економічного розвитку та соціальної згуртованості. Таке детальне дослідження передбачає аналіз багаторівневого впливу фестивалів, зокрема їхньої ролі у просуванні культурного розмаїття, підтримці місцевої економіки через туризм і креативне підприємництво, а також посилення залучення та участі громади.

Стаття підкреслює трансформаційну силу фестивалів у міському просторі, де вони виступають платформами для мистецьких інновацій, збереження спадщини та соціального активізму. Створюючи середовище для міжкультурного діалогу та співпраці, фестивалі роблять значний внесок у глобальний культурний ландшафт, кидаючи виклик суспільним нормам та сприяючи інклюзивності.

Крім того, розглядається стратегічне використання фестивалів муніципалітетами та культурними організаціями для стимулювання відродження міст, залучення міжнародних відвідувачів та брендування міст як культурних дестинацій. Цей аспект підкреслює важливість сталих практик управління фестивалями, які збалансовують економічні вигоди з соціальними цінностями та екологічною відповідальністю.

На основі цього можна зробити висновки, що підкреслюють багатогранну роль фестивалів як соціальної інституції, аргументуючи необхідність цілісного підходу до розуміння їхнього внеску в суспільний добробут. Важливим залишається питання міждисциплінарних досліджень для подальшого розкриття складних взаємозв'язків між фестивалями та соціальною динамікою, припускаючи, що таке розуміння є важливим для політиків, культурних практиків та лідерів громад у використанні фестивалів для суспільного розвитку.

Надаючи всебічний огляд впливу фестивального руху на суспільство, ця робота формулює лише частково погляд на потенціал фестивалів як трансформаційних соціальних інституцій. Подальші дослідження можуть підкреслити необхідність постійного діалогу та співпраці між зацікавленими сторонами задля максимізації суспільних переваг фестивалів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Wamwara, W., Cornwell, T. B. Visitor motivation to attending international festivals. *Event Management*, 13(4), 2010. P. 277–286. <https://doi.org/10.3727/152599510X12621081189158>
2. Crompton, J. L., McKay, L. S. Motives of visitors attending festival events. *Annals of Tourism Research*, 24(2), 1997. P. 425–439. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(97\)80010-2](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(97)80010-2)
3. Getz, D. Event tourism: Definition, evolution and research. *Tourism Management*, 29(3), 2008. P. 403–428. DOI:<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2007.07.017>
4. Li, X. R., Petrick, J. F. A review of festival and event motivation studies. *Event Management*, 9(4), 2005. P. 239–245. DOI:<https://doi.org/10.3727/152599506776771526>
5. Getz, D. The Nature and Scope of Festival Studies. *International Journal of Event Management Research*, 5, 2010. P. 1–47.

6. *Festivals and the City: The Contested Geographies of Urban Events*. Edited by Smith, A., Osborn, G. and Quinn, B. London: University of Westminster Press. 2022. 298 pp. DOI: <https://doi.org/10.16997/book64>
7. Antchak, V., Ziakas, V. & Getz, D. *Event Portfolio Management*. Oxford: Goodfellow Publishers, 2019. DOI: <http://dx.doi.org/10.23912/978-1-911396-91-8-4260>
8. Smith, A. *Events in the City: Using Public Spaces as Event Venues*. Abingdon: Routledge, 2016. 220 pp.
9. Fournier, Laurent Sébastien. Traditional Festivals: From European Ethnology to Festive Studies. *Journal of Festive Studies*, 1(1), 2019. P. 11–26 DOI: <https://doi.org/10.33823/jfs.2019.1.1.21>
10. Robertson, M., Ong, F., Lockstone-Binney, L., & Ali-Knight, J. Critical Event Studies: Issues and Perspectives. *Event Management*, 22 (6). 2018. P. 865–874.
11. Плецан, Х.В. Фестивалі як драйвери розвитку креативних індустрій: історико-культурологічний підхід. *Питання культурології*, (39), 2022. С. 194–209. DOI: <https://doi.org/10.31866/2410-1311.39.2022.256927>.
12. Dunne, F. D., O'Mahony, S. A., & O'Shea, T. L. FESTIVAL FEELS: EXPLORING THE MOTIVATIONS OF GENERATION Z FESTIVAL-GOERS IN IRELAND. *Event Management*. Volume 27, Number 5, 2023, P. 691-712. DOI: <https://doi.org/10.3727/152599523X16830662072071>
13. Amorim, D., Jiménez-Caballero, J.L., Almeida, P. The impact of performing arts festivals on tourism development: Analysis of participants' motivation, quality, satisfaction and loyalty. *Tourism & Management Studies*, 16(4), 2020. P. 45-57. DOI: <https://doi.org/10.18089/tms.2020.160404>
14. Меднікова, Г. С. Соціально-культурологічні аспекти перформативного мистецтва. *Культурологічний альманах*. МОН України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Випуск 4. С. 194–200. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.4.25>

REFERENCES

1. Wamwara, W., & Cornwell, T. B. (2010). Visitor motivation to attending international festivals. *Event Management*, 13(4), 277–286. <https://doi.org/10.3727/152599510X12621081189158>
2. Crompton, J. L., & McKay, S. L. (1997). Motives of visitors attending festival events. *Annals of Tourism Research*, 24(2), 425–439. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(97\)80010-2](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(97)80010-2)
3. Getz, D. (2008). Event tourism: Definition, evolution, and research. *Tourism Management*, 29(3), 403–428. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2007.07.017>
4. Li, X. R., & Petrick, J. F. (2005). A review of festival and event motivation studies. *Event Management*, 9(4), 239–245. <https://doi.org/10.3727/152599506776771526>
5. Getz, D. (2010). The nature and scope of festival studies. *International Journal of Event Management Research*, 5, 1–47.
6. Smith, A., Osborn, G., & Quinn, B. (Eds.). (2022). *Festivals and the city: The contested geographies of urban events*. University of Westminster Press. <https://doi.org/10.16997/book64>
7. Antchak, V., Ziakas, V., & Getz, D. (2019). *Event portfolio management*. Goodfellow Publishers. <http://dx.doi.org/10.23912/978-1-911396-91-8-4260>
8. Smith, A. (2016). *Events in the city: Using public spaces as event venues*. Routledge.
9. Fournier, L. S. (2019). Traditional festivals: From European ethnology to festive studies. *Journal of Festive Studies*, 1(1), 11–26. <https://doi.org/10.33823/jfs.2019.1.1.21>
10. Robertson, M., Ong, F., Lockstone-Binney, L., & Ali-Knight, J. (2018). Critical event studies: Issues and perspectives. *Event Management*, 22(6), 865–874.
11. Pletsan, Kh.V. (2022). Festyvali yak drayvery rozvytku kreatyvnykh industriy: istoryko-kul'turolohichnyy pidkhid [Festivals as drivers of creative industries development: A historical-cultural approach]. *Pytannya kul'turologiyi*, (39), 194–209. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31866/2410-1311.39.2022.256927>
12. Dunne, F. D., O'Mahony, S. A., & O'Shea, T. L. (2023). [FESTIVAL FEELS: Exploring the motivations of Generation Z festival-goers in Ireland]. *Event Management*, 27(5), 691–712. <https://doi.org/10.3727/152599523X16830662072071>
13. Amorim, D., Jiménez-Caballero, J.L., & Almeida, P. (2020). [The impact of performing arts festivals on tourism development: Analysis of participants' motivation, quality, satisfaction and loyalty]. *Tourism & Management Studies*, 16(4), 45–57. <https://doi.org/10.18089/tms.2020.160404>

14. Mednikova, H. S. (2022). Sotsial'no-kul'turolohichni aspekty performatyvnoho mystetstva [Socio-cultural aspects of performative art]. *Kul'turologichnyy al'manakh*. Kyiv: Vydavnychyy dim "Helvetika", Issue 4, 194–200. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.4.25>

Husakova Kateryna Oleksandrivna

Postgraduate Student at the Department of Sociology and Social Work
Lviv Polytechnic National University
12, Stepana Bandera str., Lviv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-0478-7376

FESTIVAL MOVEMENT AS A SOCIAL INSTITUTION OF SOCIETY

Problem. *The article examines the festival movement as a social institution that promotes community unity, cultural development and economic growth. In modern society, the festival movement is defined as a phenomenon that unites communities, promotes creative expression and performs a number of social functions. However, the question of its status as a social institution and its role in shaping society remains a subject of debate and the object of scientific research.*

The purpose of the study is to analyse the role of festivals in modern society and their impact on social cohesion and cultural identity.

Methods. *Using the methods of critical analysis of literature and previous research, the paper highlights various aspects of the festival movement, including its impact on creative industries, urban planning, and cultural diversity.*

Results. *The main findings indicate that the festival movement is a powerful tool for social change, capable of improving the quality of life, engaging young people and strengthening cultural heritage. The article comprehensively analyses the role of festivals in society, highlighting them as significant social institutions that influence cultural identity, creativity, and social cohesion. It reveals how festivals foster community cohesion, artistic expression, and fulfil a wide range of social tasks. The article emphasises the need for further research to better understand the impact of the festival movement on various aspects of social life, including economic stability, social integration and cultural diversification.*

Key words: *festival movement, social institution, community integration, urban development, creative industries, social cohesion, motivation.*

СОЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ ФІЛОСОФІЇ

УДК 316.444

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.30>**Варга Наталія Іллівна**

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
пл. Народна, 3, Ужгород, Україна
orcid.org/0000-0002-6607-2969

Гвоздецька Богдана Григорівна

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, соціології та політології імені професора Валерія Скотного
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
вул. І. Франка, 24, Дрогобич, Львівська область, Україна
orcid.org/0000-0003-2240-3508

МІГРАЦІЙНІ НАСТРОЇ ПЕРШОКУРСНИКА В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Актуальність проблеми даної розвідки полягає у тому, що міграційні процеси відігравали чималу роль в українському суспільстві до війни, а тим паче вони мають значний вплив сьогодні у час війни та нестабільності. Основними міграційними векторами до війни були міста та великі обласні центри, а також країни сусіди (Польща, Чехія, Угорщина тощо) та високо розвинуті економічні центри Європейського Союзу. Молодь зазвичай виступає головним суб'єктом міграційних процесів і створює найбільшу загрозу відтоку молодого людського капіталу, а сьогодні це ще і висока вірогідність у «осіданні» та неповерненні з-закордону вимушених мігрантів, в тому числі жінок та дітей. **Метою** даної статті є дослідження міграційних настроїв першокурсників в умовах російської-української війни. Соціологічне опитування проведене **методом** анкетування. **Результати дослідження засвідчують**, що близько половини опитаних студентів не готові відповісти чи хочуть вони залишитися у своєму регіоні надалі, п'ятнадцять відсотків переконані у тому, що дійсно не планують залишитися і працювати там де вони живуть. Основними причинами еміграційних настроїв молодь називає низькі заробітки в своєму регіоні, відсутність перспектив на майбутнє та можливості професійного, особистого розвитку, недостатньо шансів на належний рівень життя та зазвичай відсутність роботи. Близько половини опитаних не змогли визначитися щодо міграційних настроїв, утім сорок відсотків опитаних студентів продемонстрували високий рівень еміграційних настроїв. Молоді люди тією чи іншою мірою після отримання диплому мають намір поїхати за кордон продовжувати навчання чи працювати там, частина хоче переселитися чи поїхати на тривалий термін. Більша половина опитаних студентів хоче та планує працювати закордоном близько третини готові працювати навіть не за професією. Обставини які складаються на сьогоднішній день в нашій країні вимагають виважених та обдуманих заходів, дій, розуміння, підтримки з боку законодавчої та виконавчої влади щодо молодих людей які є однією з вразливих груп.

Ключові слова: молодь, міграція, еміграційні установки, кордон, студенти, війна.

Вступ. Протягом декількох років, до повномасштабного вторгнення росії на територію України, гострою проблемою були трудові міграційні процеси з вектором у напрямку периферія – центр, а також за межі кордону країни у бік високо розвинутих економічних центрів Європейського

Союзу. Головним суб'єктом міграційних процесів зазвичай виступали представники середнього віку та молодь з високим рівнем людського капіталу (люди з вищою й постуніверситетською освітою). Такий відтік негативно позначався на трудовому та культурному потенціалі країни. Війна в Україні спричинила величезні – людські втрати, міграційні потоки як в середині країни так і за її межами, а також примусову депортацію українців до країни агресора.

За даними ООН, станом на лютий 2023 року в Україні загинуло 8 231 та було поранено 13 734 цивільних. З них загинуло 494 дітей, було поранено – 979. Тільки на території Європи перебуває 8,1 млн українців, які виїхали за кордон через війну [1].

Події які відбуваються сьогодні вимагають більшого фокусування уваги на настроях та потребах молоді, важливо вчасно реагувати та визначати їхнє становище та запити для того щоб підтримати та допомогти.

Серед українських науковців слід відзначити В. Євтуха, Е. Лібанову, О. Малиновську, І. Прибиткову, М. Шульгу які зробили вагомий внесок у дослідження теорії і практики міжнародної трудової міграції. Зокрема проблематика еміграційних настроїв пострадянського студентства, соціально-економічні наслідки міграції молоді з України наявна в низці розвідок та праць таких авторів: Є. Красинця, Ю. Платонова, Т. Юдіна. Роботи О. Дейнеко, Г. Остроухової, Л. Сокур'янської, Р. Шейко, Г. Щерби. Праці Н. Варги та Б. Гвоздецької присвячені дослідженню та аналізу міграційних настроїв молоді пограниччя західного кордону України та студентів Центрально-Східної Європи [4].

Метою пропонованої статті є дослідження та аналіз міграційних настроїв першокурсників в умовах російсько-української війни як важливого чинника їх життєвих перспектив.

Методи дослідження. З 25 лютого по 12 березня 2023 року методом анкетування було проведене соціологічне опитування студентів перших курсів усіх факультетів Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Опитування проводилося в рамках університетського дослідження випадкова вибірка склала 410 студентів. Методом дослідження стало онлайн анкетування.

Результати. Вкрай важливим у час війни є зосередити увагу на потребах та настроях молоді яка тільки здобуває освіту, бере участь у бойових діях захищаючи Батьківщину, шукає місце праці, створює сім'ю тощо. Повномасштабне вторгнення змінило звичну діяльність молоді або змусило відмовитися від неї взагалі.

До війни тенденція зростання кількості трудових мігрантів України була позитивною і цьому сприяло розширення ЄС, відкриття кордонів між ними, безвізовий режим між Україною та Європейським союзом, різке скорочення народжуваності та старіння населення у країнах ЄС на тлі розширення виробництва також стимулювало міграцію молоді.

Виходячи із довоєнних результатів аналізу міграційних потоків молоді України К. Брензович зазначає, що 72% респондентів не бачать хорошого майбутнього для себе і своєї сім'ї в Україні, 44% респондентів основною причиною міграції визначили те, що в Україні за роботу мало платять, 41% – немає можливості повноцінно реалізуватися як професіонал, 34% – існує нестабільна політична ситуація, 33% заявили, що за кордоном можна нормально заробляти, навіть маючи непрестижну роботу [2]. Так, 41% трудових мігрантів молодші за 35 років порівняно з 34% у загальній чисельності населення. Це ще більше виражено в Польщі, де 47% українських трудових мігрантів молодші за 35 років [3].

Міжнародне дослідження яке було присвячене аналізу еміграційним настроям молоді Центрально-Східної Європи в контексті можливої еміграції показало, що українські студенти складають найвищу частку респондентів, які планують працювати за кордоном, більше двох третин респондентів хотіли б працювати за кордоном, а частка тих, хто готовий працювати не за спеціальністю, надзвичайно висока (33,8%). Угорські та словацькі студенти склали найбільшу частку тих хто не планує виїжджати за кордон взагалі (58,0% та 56,2%). Частка українських та сербських студентів, які хочуть виїхати з країни, надзвичайно велика: серед українських студентів, такі плани мають кожен четвертий респондент та серед сербських студентів кожен п'ятий респондентів [4].

Після повномасштабного вторгнення росії на території України мільйони громадян України були вимушені мігрувати в межах країни, а частина за її межі.

Так, якщо говорити про переміщення в межах України то за оцінками Міжнародної організації з міграції (МОМ), кількість осіб, які станом на середину травня 2022 року вважаються внутрішньо переміщеними особами (ВПО), становить приблизно 7,1 млн. Внутрішньо переміщені особи (ВПО), які прибули зі східних областей, становлять більше половини (55%) від загальної кількості, з південних областей – 13%; їхня частка поступово збільшувалася [5]. Громадяни країни які виїхали за межі країни за даними [6] Державної прикордонної служби України протягом 24 лютого – 3 червня 2022 року з України виїхали понад 5,2 млн осіб, переважна більшість яких є громадян України. За даними Агентства ООН у справах біженців [7], станом на 9 червня 2022 року у країнах Європи перебувають понад 4,9 млн біженців, які покинули Україну через війну.

Цікавим є дослідження проведено аналітичним центром Cedos і дослідницькою агенцією Info Sapiens за ініціативи, а також технічної та організаційної підтримки Представництва Фонду ООН [8] згідно результатів якого Зростає частка тих, хто не хоче виїжджати з України з 49% в 2021 році до 66%. Це може пояснюватись як посиленням патріотичних настроїв та соціальної згуртованості, так і виїздом частини молоді за кордон (тоді як ті, хто не хотів виїжджати, частіше залишались в Україні або повертались з-за кордону). Бажання 76% молодих людей, які виїхали через війну за кордон, повернутись в Україну. Зокрема, 64% планують повернутись до свого населеного пункту, в якому раніше проживали, і тільки 2% – вже до іншого (решта не визначились). Прикметно, що 57% молоді за кордоном серед найважливіших цілей в житті зазначили бути корисними Україні [8]. Частка українських біженців, які хочуть залишитися на новому місці, за рік зросла з 8% до 18% [9].

Слід зазначити, що під еміграційними настроями у соціологічній перспективі слід розглядати поєднання бажання до виїзду зі ступенем готовності його реалізації. Дуже важливим є для будь якого регіону, щоб молодь залишалася працювати у цьому регіоні, адже це є запорукою розвитку та подальшого існування цього регіону.

Запитавши студентів: «Чи плануєте Ви після закінчення навчання залишитися та працювати у Вашому регіоні?» лише 42,5% дали ствердну відповідь «так». Серед опитаних 15,2% студентів які точно не хочуть залишатися та працювати у своєму регіоні. Досить значний відсоток 42,2% хто не зміг визначитися з відповіддю, адже за вікном відбуваються воєнні дії які є чинником невизначеності багатьох молодих людей (див. рис. 1).

Рис. 1. Чи плануєте Ви після закінчення навчання залишитися та працювати у Вашому регіоні?, %

Ми намагалися з'ясувати чинники та причини, які спонукають студентів у майбутньому покинути свій регіон. Серед основних причин студенти виділили 20,6% низькі заробітки в даному регіоні, ще 14,3% опитаних вважають, що тут немає перспектив на майбутнє та 10,5% – немає можливості професійного розвитку. Серед чинників також 9,2% студентів вважають, що недостатньо шансів на належний рівень життя та 8,6% переконані, що немає роботи і 7,0% можливості особистого розвитку (див. таб. 1).

Таблиця 1

**Чому в майбутньому плануєте залишити Ваш регіон?, %
(відповіді тих, хто вказав, що виїде)**

№	Причини міграційних настроїв студентів	%
1	Низькі заробітки	20,6
2	Немає перспектив на майбутнє	14,3
3	Немає можливості професійного розвитку	10,5
4	Недостатньо шансів на належний рівень життя	9,2
5	Немає роботи	8,6
6	Немає можливості особистого розвитку	7,0
7	Усі виїжджають	3,5
8	Панує провінційність	2,9
9	Немає розваг, нудьга	2,9

Можливо, такі настрої студентів зумовлені місцем проживання, а саме мається на увазі віддалені регіони від міст та адміністративних центрів західного регіону України, які дійсно характеризуються низькими заробітками, відсутністю робочих місць тощо. Тай взагалі, в Україні трудова міграція сформувалась в умовах високого рівня безробіття, обмежуваними можливостями офіційного працевлаштування, низького рівня оплати праці та як наслідок бідності працюючого за наймом населення. Дослідження свідчать, що здебільшого суб'єктами міграції є люди з високою працездатністю, у віці 14–35 років. За різними оціночними даними, щороку за кордоном працює від 1 млн. до 3 млн. українців. За даними уповноваженого у Верховній раді України з прав людини в Польщі кожного року працює майже 300 тис. осіб, у Чехії – 200 тис. осіб, Португалії 150 тис. осіб, Іспанії і Італії по 100 тис, Греції 50 тис. осіб [10, с. 37].

Також ми звернули увагу на міграційні настрої студентів щодо виїзду за кордон. На запитання: «Чи плануєте після отримання диплому поїхати за кордон продовжувати навчання чи на роботу?», лише 13% опитаних відповіли, що однозначно не хочуть. Найбільший відсоток серед опитаних 47% тих, хто не зміг відповісти. 40% опитаних тією чи іншою мірою хочуть після отримання диплому поїхати за кордон продовжувати навчання чи працювати, з них 7,9% хочуть переселитися, 16,5% хочуть поїхати на тривалий термін, але жити там не хочуть та 15,6% поїхати на тривалий термін (див. рис. 2).

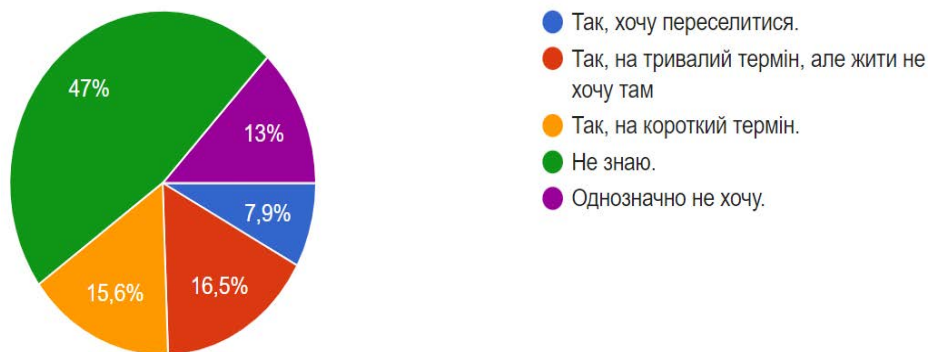

Рис. 2. Чи плануєте після отримання диплому поїхати за кордон продовжувати навчання чи на роботу?, %

Міжнародне дослідження молоді Центрально-Східної Європи в контексті можливої еміграції засвідчило, що українські студенти становлять найвищу частку респондентів, які планують працювати за кордоном, більше ніж дві третини респондентів хотіли б працювати за кордоном, а частка тих, хто готовий працювати не за спеціальністю, надзвичайно висока (33,8%) [11, с. 94]. Це засвідчило і наше дослідження в якому 43,8% не планують працювати за кордоном, а більша половина 56,2% студентів планує та хоче працювати за кордоном з них 28,6% навіть не за професією та 27,6% за професією (див. мал. 3).

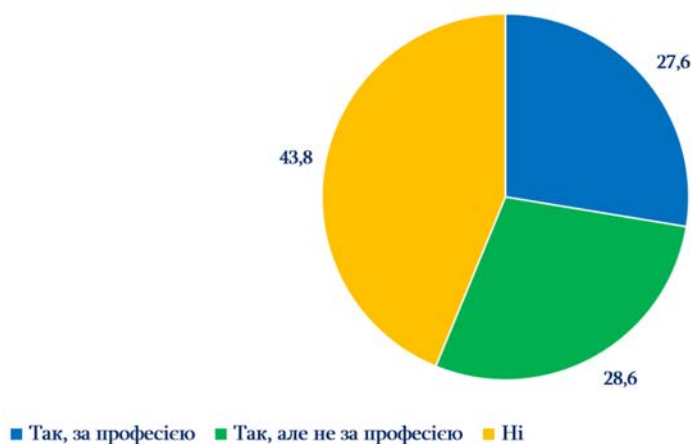

Рис. 3. Чи плануєте у майбутньому працювати за кордоном?, %

Висновки. Питання міграційних настроїв молоді останніми роками досить гостро стояло у нашій державі, не дивлячись на міграційні процеси пов'язані з відтоком людського капіталу, Україна ще й переживала стрімкий демографічний спад. Війна загострила цю проблему ще більше, адже додалися такі виклики як ВПО, а також українці які масово виїхали як біженці та продовжують виїжджати і надалі. Як показує наше дослідження близько половини опитаних студентів не готові відповісти чи хочуть вони залишитися у своєму регіоні надалі, а 15,2% однозначно не хочуть. Серед основних причин еміграційних настроїв молодь називає низькі заробітки в своєму регіоні, відсутність перспектив на майбутнє та можливості професійного розвитку, недостатньо шансів на належний рівень життя. Насторожує і те, що 40% опитаних тією чи іншою мірою хочуть після отримання диплому поїхати за кордон продовжувати навчання чи працювати там.

Сучасна ситуація, насамперед воєнні дії, вимагає виважених та адекватних дій з боку законодавчої та виконавчої влади, ретельного аналізу науковців і фахівців у даній проблематиці, адже молодь одна з вразливих вікових груп, яка потребує підтримки і розуміння, для того щоб молоді люди залишалися на Батьківщині, мали можливість зростати та розвиватися, знайти роботу за професією та гідний заробіток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вплив війни на молодь в Україні URL: <https://cedos.org.ua/researches/vpliv-vijni-na-molod-v-ukrayini/>
2. Брензович К.С. Аналіз міграційних потоків молоді України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Випуск 16, частина 1. С. 26–29. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/21055/1/8.pdf>.
3. Заха Д., Люкке, М. «Останній вимкне світло»: Якими є реальні масштаби трудової міграції з України до ЄС. *Економічна правда*. 11 лютого 2020. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2020/02/11/656895/>
4. Hvozdetka, B., Varha, N., Nikon, N., Kocsis, Z., Kovacs, K. (2020). Migratory Moods and Temporary Employment of Students of Central and Eastern Europe. *Italian Sociological Review*, 10(2), 305–326.

5. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні опитування загального населення раунд 5 23 травня 2022 року URL:<https://dtm.iom.int/reports/zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo-naselennya-raund-5-23>

6. Державна прикордонна служба України URL:<https://dpsu.gov.ua/ua/structure/>

7. Ситуація з біженцями в Україні URL:<https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine>

8. Вплив війни на молодь в Україні URL: <https://cedos.org.ua/researches/vpliv-vijni-na-molod-v-ukrayini/>

9. Кількість українських біженців, які хочуть залишитися за кордоном, зросла за рік вдвічі, – опитування (16.10.23 18:25) «Соціальна політика | Бізнес. Цензор.НЕТ (sensor.net) URL: https://biz.censor.net/news/3449813/kilkist_ukrayinskyh_bijentsiv_yaki_hochut_zalyshytysya_za_kordonom_zrosla_za_rik_vdvichi_opytuvannya

10. Хомутенко Л.І. Міграційні тенденції в Україні: особливості української трудової міграції / Л.І. Хомутенко, А.П. Гребенюк // *Інфраструктура ринку*. – Випуск 2, 2016. – С. 35–39.

11. Гвоздецька Б. Еміграційні настрої молоді Центрально-Східної Європи / Наталія Варга, Богданна Гвоздецька, Наталія Нікон // *Науковий журнал «Габітус»*. – Одеса : Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій, 2020. – Вип. 12. Том 1. С. 92–96.

REFERENCES

1. Vplyv viiny na molod v Ukraini [The impact of war on youth in Ukraine] URL: <https://cedos.org.ua/researches/vpliv-vijni-na-molod-v-ukrayini/> [in Ukrainian].

2. Brenzovych K.S. (2017). Analiz mihratsiinykh potokiv molodi Ukrainy. [Analysis of migration flows of Ukrainian youth] *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. Vypusk 16, chastyna 1. S. 26–29 URL: <https://dSPACE.UZHNU.EDU.UA/JSPUI/STREAMLIB/21055/1/8.PDF>. [in Ukrainian].

3. Zakha D., Liukke, M. (2020). «Ostannii vymkne svitlo»: Yakymy ye realni masshtaby trudovoi mihratsii z Ukrainy do YeS. [«The last one will turn off the light»: What are the real scales of labor migration from Ukraine to the EU] *Ekonomichna pravda*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2020/02/11/656895/> [in Ukrainian].

4. Hvozdetska, B., Varha, N., Nikon, N., Kocsis, Z., Kovacs, K. (2020). Migratory Moods and Temporary Employment of Students of Central and Eastern Europe. *Italian Sociological Review*, 10(2), 305–326. [in Italian].

5. Zvit pro vnutrishnie peremishchennia v Ukraini opytuvannia zahalnoho naselennia raund 5 23 travnia 2022 roku [Report on Internal Displacement in Ukraine General Population Survey Round 5 May 23, 2022] URL:<https://dtm.iom.int/reports/zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo-naselennya-raund-5-23> [in Ukrainian].

6. Derzhavna prykordonna sluzhba Ukrainy [State Border Service of Ukraine] URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/structure/> [in Ukrainian].

7. Sytuatsiia z bizhentsiamy v Ukraini [The situation with refugees in Ukraine] URL:<https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine> [in Ukrainian].

8. Vplyv viiny na molod v Ukraini [The impact of the war on youth in Ukraine] URL: <https://cedos.org.ua/researches/vpliv-vijni-na-molod-v-ukrayini/> [in Ukrainian].

9. Kilkist ukrainskykh bizhentsiv, yaki khochut zalyshytysia za kordonom, zrosla za rik vdvichi, – opytuvannia (16.10.23 18:25) «Sotsialna polityka | Biznes. Tsenzor.NET (sensor.net) [The number of Ukrainian refugees who want to stay abroad has doubled in a year, according to a survey (16.10.23 18:25) «Social policy | Business. Censor. NO] URL: https://biz.censor.net/news/3449813/kilkist_ukrayinskyh_bijentsiv_yaki_hochut_zalyshytysya_za_kordonom_zrosla_za_rik_vdvichi_opytuvannya [in Ukrainian].

10. Khomutenko L.I. (2016). Mihratsiini tendentsii v Ukraini: osoblyvosti ukrainskoi trudovoi mihratsii [Migration trends in Ukraine: peculiarities of Ukrainian labor migration] / L.I. Khomutenko, A.P. Hrebeniuk // *Infrastruktura rynku*. – Vypusk 2, – S. 35–39 [in Ukrainian]

11. Hvozdetska B. (2020). Emihratsiini nastroi molodi Tsentralno-Skhidnoi Yevropy [Emigration attitudes of the youth of Central-Eastern Europe] / Nataliia Varha, Bohdanna Hvozdetska, Nataliia Nikon // *Naukovyi zhurnal «Habitус»*. – Одеса : Prychornomorskyi naukovo-doslidnyi instytut ekonomiky ta innovatsii, – Vyp. 12. Том 1. С. 92–96 [in Ukrainian]

Varha Nataliia Illivna

Doctor of Sociological Sciences, Professor,
Professor at the Department of Sociology and Social Work
State University "Uzhhorod National University"
3, Narodna square, Uzhhorod, Ukraine
orcid.org/0000-0002-6607-2969

Hvozdetska Bohdanna Hryhorivna

Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy,
Sociology and Political Science named after the professor Valery Skotny
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
24, I. Franka str., Drohobych, Lviv region, Ukraine
orcid.org/0000-0003-2240-3508

MIGRATORY ATTITUDES OF A FRESHMAN IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Migration processes played a significant role in Ukrainian society before the war, and even more so they have a significant impact today in times of war and instability. Before the war, the main migration vectors were cities and large regional centers, as well as neighboring countries (Poland, the Czech Republic, Hungary, etc.) and highly developed economic centers of the European Union. The youth is usually the main subject of migration processes and creates the greatest threat of the outflow of young human capital, and today it is also a high probability of "settlement" and non-return of forced migrants from abroad, including women and children. The article presents a study of migration attitudes of freshmen in the conditions of the Russian-Ukrainian war. The research shows that about half of the surveyed students are not ready to answer whether they want to stay in their region in the future, fifteen percent are convinced that they really do not plan to stay and work where they live. Young people cite low earnings in their region, lack of prospects for the future and opportunities for professional and personal development, insufficient chances for a decent standard of living, and usually lack of work as the main reasons for emigrating attitudes. About half of the respondents could not decide on migration attitudes, however, forty percent of the surveyed students demonstrated a high level of emigration attitudes. Young people, to one degree or another, intend to go abroad to continue their studies or work there after receiving a diploma, some want to relocate or go for a long term. More than half of the surveyed students want and plan to work abroad, about a third are ready to work even outside their profession. The circumstances that exist today in our country require balanced and considered measures, actions, understanding, support from the legislative and executive authorities regarding young people who are one of the vulnerable groups.

Key words: youth, migration, emigration facilities, border, students, war.

РЕЦЕНЗІЇ

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.31>

Чурсінова Оксана Юріївна

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії

Національного університету «Львівська політехніка»

вул. Степана Бандери, 12, м. Львів, Україна

orcid.org/0000-0002-8197-8638

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ М. М. ПІДЛІСНОГО, В. І. ШУБІНА «ФІЛОСОФІЯ ЦІННОСТЕЙ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ»

Однією з ключових філософських проблем у взаємодії між людиною та сучасним світом є трансформація її внутрішнього духовного життя. Цей процес значною мірою визначає ціннісні параметри існування сучасної людини. Вона не лише досліджує світ та намагається розкрити його об'єктивні закономірності, але й прагне зрозуміти сенс свого існування, оцінюючи себе і світ з точки зору правильного та неправильного, прекрасного та потворного, справедливого та несправедливого [1; 2].

Монографія «Філософія цінностей: історія і сучасність», написана М. М. Підлісним та В. І. Шубіним, вражає глибокою та всебічною аналітикою. Автори розглядають розвиток історії цінностей в широкому контексті, починаючи з міфологічного світогляду, і розкривають проблему цінностей у панорамі часу.

Зростаюча зацікавленість проблемою цінностей виявляється під час перехідних етапів суспільного розвитку. Глибокі зміни у нашому суспільстві висувають на передній план питання цінностей та їх впливу на особистість. Ця тема цікавила фахівців з аксіології, етики та філософії ще з часів І. Канта. Його відомі питання: «Що я можу знати? Що я повинен робити? На що я можу сподіватися?» особливо актуалізуються нині. Відповіді на них визначають ціннісну орієнтацію людини в світі, її ідеали та надії, надають можливість осмислити своє життя.

Монографія «Філософія цінностей: історія і сучасність» складається з трьох розділів.

Перший розділ «Передісторія аксіологічної проблематики» привертає увагу читача глибокою деталізацією та системністю у дослідженні проблеми цінностей. Докладно аналізується передісторія аксіології, розглядаються коріння та витоки формування систем цінностей. Ретельний аналіз міфологічного світогляду в контексті аксіології дозволяє читачеві глибше зрозуміти вплив культурних та релігійних переконань на формування ціннісних уявлень. Роль цінностей у міфологічній свідомості для долі людства була визначальною на початковому етапі існування людського суспільства. Міф слугував не лише позитивною силою, що сприяла єднанню людей та подоланню зоологічного індивідуалізму, але й допомагав формувати родову спільноту. Однак у подальшому через консервативність владних структур міф став перешкоджати прогресивному розвитку соціуму. Тому не випадково, що неолітична революція, хоч і тривала довго, врешті-решт перемогла.

В епоху розвиненої цивілізації міфологічний світогляд відігравав неоднозначну роль через свою амбівалентність. В наш час, коли, за словами Ф.Фукуями, настає «кінець історії», особливо актуальним є викорінення структур, які спотворюють масову свідомість, з міфологічного світогляду. Інакше дійсно може настати остаточний «кінець історії» [3, с. 32].

В підрозділі 1.2. «Проблема цінностей у панорамі часу» ретельно розглядається проблема цінностей в контексті історико-філософської традиції. Автори детально проаналізували еволюцію ціннісних уявлень, намагаючись розкрити важливі зв'язки між філософськими концепціями

та історичним контекстом. Цей підхід відкриває широку панораму еволюції цінностей, поглиблює розуміння історичного визначення цінностей у часовому вимірі.

У першому розділі монографії також виділено проблему критеріїв оціночних суджень, яку активно розглядали та розв'язували античні мислителі. Автори аналізують різні підходи, які застосовувалися при вирішенні цієї проблеми, і висвітлюють, як ці підходи взаємодіяли з конкретними системами світорозуміння. Так, звертаючись до етичних поглядів Аристотеля, автори вказують, що мислитель виділяє певні види блага, виходячи з різних принципів поділу. «Говорячи про це, – зазначено у монографії, – античний мислитель випереджає розподіл цінностей на фінальні й інструментальні, а також на матеріальні та духовні... Благо, що знаходиться в душі – найбільш високе. Воно включає в себе три його прояви: розумність, чесноту, насолоду» [3, с. 36–37].

У другому розділі монографії «Цінності як предмет філософської рефлексії» автори досліджують природу цінностей. Розкриваються ключові аспекти, пов'язані з філософією цінностей, аналізуються концепції та підходи, що визначають існування та роль цінностей у сучасному суспільстві. Важливим елементом даного розділу є врахування історичного контексту та еволюції уявлень про цінності на різних історичних етапах.

У підрозділі 2.2. «Вітчизняна філософія цінностей» автори розглядають еволюцію філософської думки від періоду Київської Русі до сучасності, прослідковується вплив культурно-історичного контексту на формування ціннісних систем України. Висвітлюються ключові ідеї та концепції, що виникали та розвивалися в українській філософській традиції на різних історичних етапах. Ретельно аналізується, як у філософських поглядах українських мислителів відображаються важливі аспекти культури, соціального устрою та ідентичності українського народу.

У третьому розділі «Світ людських цінностей» автори монографії стверджують, що «у перехідні періоди історії відбувається процес «оновлення» традиційних цінностей культури й встановлення нових, що відображають зростання свободи людини, її прагнення до переусвідомлення та перетворення навколишньої дійсності й самої себе» [3, с. 82].

Окремий акцент робиться на творчості як цінності, без якої немислиме життя суспільства та індивіда. У підрозділі 3.3.3. «Світогляд, творчість, стилі мислення» автори зазначають, що кожна особа має творчий потенціал, і будь-яка нормальна особа може досягти продуктивності. Для цього необхідні дві умови: особисті зусилля, спрямовані на розвиток власних здібностей, і зацікавленість суспільства у талантах. Проте для початку потрібна духовна трансформація, яка полягає в радикальному зміщенні індивідуальної і суспільної свідомості щодо уявлень про самого себе, своє призначення і цілі. У зв'язку з цим традиційна концепція людини як «продуктивної сили», «масового працівника» чи «особистого фактору виробництва», і тим більше як пасивного споживача, не сприяє формуванню «людини-творця» та розкриттю всіх аспектів людської сутності. У такому випадку філософія повинна визнавати свободу та творчу активність як основні принципи [3, с. 104–105].

У підрозділі 3.4. Любов, шлюб, сім'я, як універсальні цінності людського буття» автори вказують на те, що шлюб та сім'я завжди були та залишаються ключовими аспектами в суспільному та особистому житті. Незважаючи на існуючі недоліки цих соціальних структур, вони визначають стабільність, проте з умовою, що Homo sapiens не пройде остаточних трансформацій у Homo eroticus. Лише в такому випадку людство зможе уникнути духовної деградації та зберегти кохання як важливий фактор людської солідарності [3; 122].

Автори монографії «Філософія цінностей: історія і сучасність» відзначають, що аналіз ціннісного світу молоді вказує на те, що сучасне молоде покоління віддає перевагу цінностям мікрорівня. Зосередження на локальному оточенні пояснюється тим, що саме на цьому рівні найбільш виразно і прямо виявляються аспекти людського існування, пов'язані з задоволенням потреб у гармонізації життєвого світу, встановленні відносин з іншими та створенні збалансованого комфортного особистого життя [3, с. 140].

Прагматичні уявлення в свідомості української молоді переважно пов'язані із можливістю досягнення успіху, встановлення кар'єрного росту та отримання якісної освіти. Зокрема, варто

відзначити, що для молодих людей створення щасливої родини розглядається як найвища цінність, що відіграє ключову роль у забезпеченні гармонії в їхньому життєвому світі.

У цьому ж розділі монографії автори розглядають аксіологічні погляди Ф. Ніцше. Акцентовується, що при аналізі переоцінки цінностей, яка супроводжує глибокі соціальні зміни, німецький мислитель вказував на часткову руйнацію і відмирання існуючих цінностей. Він розглядав страждання та симптоми занепаду як характерні для періодів значних соціальних рухів, вважаючи, що кожен продуктивний та потужний рух людської думки породжує супутній нігілістичний рух. Нігілізм може бути істинним, і час від часу він веде нас до пошуків нових цінностей [3, с. 143].

Монографія М. М. Підлісного та В. І. Шубіна «Філософія цінностей: історія і сучасність» характеризується обґрунтованою і деталізованою структурою, яка дозволяє послідовно розглядати питання відповідно до їх складності. Книга буде корисною не тільки для наукових співробітників, які цікавляться філософією, але й для студентів та аспірантів, їх кращої орієнтації у проблематиці філософських дисциплін, в процесі вивчення курсів «Філософія і методологія науки», «Аксіологія», «Історія філософії», «Етика та естетика» тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бліхар В., Католик Б, Католик Г. Цінності: поняття, структура та підходи у контексті сучасних військових екзистенцій. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2022. 13. С. 11–20.
2. Бліхар В. С. Ієрархія цінностей як життєво значима засада формування особистості. *Військово-науковий вісник*. 2010. 13. С. 198–207.
3. Підлісний М.М., Шубін В.І.. Філософія цінностей: історія і сучасність: монографія. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. 177 с.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

Yusifova Parvina Nadir

THE FORMATIVE CHARACTERISTICS OF PHILOSOPHICAL TRENDS
IN AZERBAIJAN DURING THE MIDDLE AGES AND THE PHILOSOPHICAL PERSPECTIVES
OF AZERBAIJANI THINKERS.....4

ГНОСЕОЛОГІЯ

Калганов Михайло Андрійович

ВПЛИВ ЦИФРОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ НА ЛЮДИНУ ТА СУСПІЛЬСТВО:
ПЕРСПЕКТИВИ ТА ВИКЛИКИ.....12

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

Аксьонова Віра Ігорівна

ЛОГІЧНА КУЛЬТУРА – НЕОБХІДНА СКЛАДОВА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ПРАЦІВНИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....18

Vaghirov Ibrahim

SADRADDIN SHIRAZI'S CORPOREAL ORIGINATED AND SPIRITUAL SUBSISTED SOUL
CONCEPT AS AN ANSWER TO THE MIND-BODY PROBLEM..... 23

Поплавська Тетяна Миколаївна

ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ.....33

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Атаманюк Зоя Миколаївна, Музиченко Ганна В'ячеславівна

КАТЕГОРИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ СВОБОДИ У ФІЛОСОФІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ.....39

Бахмач Анна Ігорівна

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ В УМОВАХ КОНФЛІКТУ: АНАЛІЗ ВПЛИВУ
ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ НА ГЕНДЕРНІ РОЛІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ..... 48

Бойко Анжела Іванівна

ВПЛИВ ГЕНДЕРНИХ ПРОБЛЕМ НА ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕКИ СУСПІЛЬСТВА.....57

Борінштейн Євген Русланович, Білоусова Кіра Олексіївна

МОТИВ КУРТУАЗНОГО КОХАННЯ В ФІЛОСОФІЇ ЛЮБОВІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ:
ЦІННІСНІ СКЛАДОВІ У СУСПІЛЬСТВІ ТОТАЛЬНОЇ НЕСВОБОДИ.....65

Борінштейн Євген Русланович, Пальчинська Мар'яна Вікторівна, Арапакі Марина Володимирівна

ЛЮДИНА МЕТАМОДЕРНУ: СОЦІОКУЛЬТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ & ВІРТУАЛІЗАЦІЯ...72

Врайт Галина Яківна, Чумак Єгор Олександрович

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ МАРКСИЗМУ
ТА ДІАЛЕКТИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ..... 81

Dobrolyubska Yuliya Andriivna

ETHNOCULTURAL MARGINALITY IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY SOCIAL SPACE. 88

Козленко Павло Юхимович

ЕКЗИСТЕНЦІЇ ГЕНОЦИДУ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЯВИЩА.....95

Комкова Лідія Анатоліївна	
МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ПАРАДИГМА ФЕНОМЕНУ ІМІДЖУ ТА ПРАКТИКИ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	102
Ryzhik Maria Tarasivna	
DEV DUTT PATTANAİK'S INTERPRETATION OF HINDU PHILOSOPHY: TRADITION CONTINUATION OR SPIRITUAL CRISIS?.....	109
Semko Yana Serhiivna	
COMMUNICATIVE SPACE OF CONTEMPORARY ART: PHILOSOPHICAL REFLECTION.....	118
Спіридонов Микола Юрійович	
ДЕМОКРАТІЯ ЯК ФАКТОР СВІТОПОРЯДКОВОЇ ДИНАМІКИ	125
Стовпець Олександр Васильович, Стовпець Василь Григорович, Сіньковська Тетяна Вікторівна	
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН В СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЧНИХ ТА ГЕОПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЯХ.....	134
Тодорова С. М.	
СЕНС ЖИТТЯ ЛЮДИНИ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ	146
Шмиголь Михайло Федорович, Юшкевич Юлія Сергіївна	
ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ.....	151
ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ	
Бевзюк Наталя Петрівна	
ЕТИКА СВІТСЬКОЇ АСКЕЗИ ПРОТЕСТАНТИЗМУ.....	158
Лозовицький Василь Миколайович	
ПОЛІТИЧНА ТЕОЛОГІЯ АРІСТОТЕЛЯ ПАΠΑНІКОЛАУ.....	166
Пальчик Андрій Олександрович	
ПАНЕНТЕЇСТИЧНА ДУМКА ЮЗЕФА ЖИЦІНСЬКОГО.....	179
Цибенко Марина Олександрівна	
«РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ. ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ»: (РЕ)КОНСТРУЮВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ В ДИСКУРСІ ТРАВМИ.....	190
ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ	
Гончарова Ольга Євгеніївна	
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ОСВІТА ЯК ОСНОВА КРЕАТИВНОЇ/ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ.....	198
Гоцалюк Алла Анатоліївна	
АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ САМООРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА	205
Маді Галина Іванівна	
ФІЛОСОФІЯ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПІДХОДУ В ОСВІТІ.....	212
Самчук Зореслав Федорович	
ДЕЛІБЕРАТИВНА ДЕМОКРАТІЯ ЯК ЗАСІБ ДОСЯГНЕННЯ МЕТИ ЕФЕКТИВНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА	219

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА, СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Гусакова Катерина Олександрівна

ФЕСТИВАЛЬНИЙ РУХ ЯК СОЦІАЛЬНА ІНСТИТУЦІЯ СУСПІЛЬСТВА.....229

СОЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ ФІЛОСОФІЇ

Варга Наталія Іллівна, Гвоздецька Богданна Григорівна

МІГРАЦІЙНІ НАСТРОЇ ПЕРШОКУРСНИКА В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ. . 239

РЕЦЕНЗІЇ

Чурсінова Оксана Юріївна

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ М. М. ПІДЛІСНОГО, В. І. ШУБИНА

«ФІЛОСОФІЯ ЦІННОСТЕЙ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ».....246

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY

Yusifova Parvina Nadir

THE FORMATIVE CHARACTERISTICS OF PHILOSOPHICAL TRENDS
IN AZERBAIJAN DURING THE MIDDLE AGES AND THE PHILOSOPHICAL
PERSPECTIVES OF AZERBAIJANI THINKERS.....4

GNOSEOLOGY

Kalганov Mykhailo Andriyovych

THE IMPACT OF DIGITAL REALITY ON HUMANS AND SOCIETY:
PROSPECTS AND CHALLENGES.....12

PHILOSOPHICAL ANTHROPOLOGY

Aksonova Vira Ihorivna

LOGICAL CULTURE IS A NECESSARY COMPONENT OF THE PROFESSIONAL ACTIVITY
OF AN EMPLOYEE OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE.....18

Baghirov Ibrahim

SADRADDIN SHIRAZI'S CORPOREAL ORIGINATED AND SPIRITUAL SUBSISTED SOUL
CONCEPT AS AN ANSWER TO THE MIND-BODY PROBLEM.....23

Poplavska Tetiana Mykolaivna

CREATIVE ACTIVITY OF THE INDIVIDUAL AS A SUBJECT OF PHILOSOPHICAL ANALYSIS.....33

SOCIAL PHILOSOPHY

Atamaniuk Zoia Mykolaivna, Muzychenko Ganna Viacheslavivna

THE CATEGORICAL IMPERATIVE OF FREEDOM
IN THE GRYGORY SKOVORODA'S PHILOSOPHY.....39

Bakhmach Anna Ihorivna

GENDER ASPECTS AND PERSPECTIVES UNDER CONFLICT: ANALYSIS OF THE IMPACT
OF MILITARY AND POLITICAL EVENTS ON GENDER ROLES IN MODERN UKRAINE.....48

Boiko Angela Ivanivna

IMPACT OF GENDER ISSUES ON THE FORMATION OF SOCIETAL SECURITY.....57

Borinshtein Yevgen Ruslavovich, Bilousova Kira Oleksiivna

THE MOTIF OF COURTOUS LOVE IN THE LOVE PHILOSOPHY OF THE MIDDLE AGES:
VALUABLE COMPONENTS IN A SOCIETY OF TOTAL UNFREEDOM.....65

Borinshtein Yevgen Ruslavovich, Palchynska Mariana Viktorivna, Arapaki Maryna Volodymyrivna

A HUMAN OF THE METAMODERN AGE:
SOCIO-CULTURAL TRANSFORMATION & VIRTUALISATION.....72

Wright Halyna Yakivna, Chumak Yehor Oleksandrovych

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CONCEPTUAL APPARATUS MARXISM
AND DIALECTIC MATERIALISM.....81

Dobrolyubska Yuliya Andriivna

ETHNOCULTURAL MARGINALITY IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY SOCIAL SPACE.....88

Kozlenko Pavlo Yukhimovich	
THE EXISTENCE OF GENOCIDE AS A SOCIOCULTURAL PHENOMENON.....	95
Komkova Lidiya Anatoliivna	
THE INTERDISCIPLINARY PARADIGM OF THE IMAGE PHENOMENON AND PRACTICES OF EMPIRICAL RESEARCH.....	102
Ryzhik Maria Tarasivna	
DEV DUTT PATTANA I K'S INTERPRETATION OF HINDU PHILOSOPHY: TRADITION CONTINUATION OR SPIRITUAL CRISIS?	109
Semko Yana Serhiivna	
COMMUNICATIVE SPACE OF CONTEMPORARY ART: PHILOSOPHICAL REFLECTION.....	118
Spiridonov Mykola Yurii ovych	
DEMOCRACY AS A FACTOR OF WORLD ORDER DYNAMICS.....	125
Stovpets Oleksandr Vasylovych, Stovpets Vasyl Grygorovych, Sinkovska Tetiana Viktorivna	
SOCIAL-PHILOSOPHIC RETHINKING OF THE INTELLECTUAL-LEGAL RELATIONS IN CONTEMPORARY TECHNOLOGICAL & GEOPOLITICAL REALITIES.....	134
Todorova S. M.	
THE MEANING OF HUMAN LIFE AS A SUBJECT OF PHILOSOPHICAL REFLECTION.....	146
Shmyhol Mykhailo Fedorovych, Yushkevych Yuliia Serhiivna	
PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL PROBLEMS OF EDUCATION IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES IN UKRAINE.....	151
PHILOSOPHY OF HISTORY	
Bevzyuk Natalia Petrivna	
ETHICS OF SECULAR ASCESIS OF PROTESTANTISM.....	158
Lozovytskyi Vasyl Mykolaiovych	
POLITICAL THEOLOGY OF ARISTOTLE PAPANICOLAOU.....	166
Palchyk Andrii Oleksandrovy ch	
PANENTEISTIC THOUGHT OF JÓZEF ŻYCIŃSKI.....	179
Tsybenko Maryna Oleksandrivna	
“REHABILITATED BY HISTORY. CHERKASY REGION”: (RE)CONSTRUCTION OF COLLECTIVE MEMORY IN THE DISCOURSE OF TRAUMA.....	190
PHILOSOPHY OF EDUCATION	
Honcharova Olha Yevheniivna	
INTELLECTUAL EDUCATION AS THE BASIS OF A CREATIVE PERSONALITY.....	198
Hotsalyuk Alla Anatolyivna	
ACADEMIC HONESTY AS AN ELEMENT OF SELF-ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT.....	205
Madi Halyna Ivanivna	
PHILOSOPHY OF COMPETENCE APPROACH IN EDUCATION.....	212
Samchuk Zoreslav Fedorovych	
DELIBERATIVE DEMOCRACY AS A MEANS OF ACHIEVING THE GOAL OF AN EFFECTIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT.....	219

SOCIAL STRUCTURE, SOCIAL INSTITUTE AND PROCESSES

Husakova Kateryna Oleksandrivna

FESTIVAL MOVEMENT AS A SOCIAL INSTITUTION OF SOCIETY.....229

SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGY

Varha Nataliia Illivna, Hvozdetska Bohdanna Hryhorivna

MIGRATORY ATTITUDES OF A FRESHMAN IN THE CONDITIONS
OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....239

REVIEWS

Chursinova Oksana Yuriivna

A REVIEW OF THE MONOGRAPH BY M. M. PIDLISNYI AND V. I. SHUBIN
“PHILOSOPHY OF VALUES: HISTORY AND MODERNITY”.....246

НОТАТКИ

Наукове видання

ПЕРСПЕКТИВИ. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ВИПУСК № 1, 2024

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Цифровий друк.

Обл. вид. арк. 24,20. Ум. друк. арк. 29,76. Зам. № 0424/253.

Підписано до друку 29.03.2024. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1

Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.